

Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet

Jegyzet és forrásgyűjtemény

Gyöngyössy Márton

BÖLCSÉSZ
KONZORCIUM

Magyarország célba ér

2006

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károly Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Veszprémi Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

A kötet szerzői: Ferenczi László
Gyöngyössi Márton
Kubinyi András
Laszlovszky József
Nagy Balázs
Rácz Lajos
F. Romhányi Beatrix
Szabó Péter

Szerkesztette: Ferenczi László
Laszlovszky József
Szabó Péter

Szakmai lektor: Koszta László

Nyomdai előkészítés: Kardos András

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg.

A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 61 x

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda

H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet

Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet

Jegyzet és forrásgyűjtemény

GYÖNGYÖSSY MÁRTON

Tartalom

Előszó	
<i>Laszlovszky József</i>	7
Kutatási irányok és eredmények a középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetéről	
<i>Laszlovszky József</i>	9
A Kárpát-medence éghajlattörténete a közép- és kora-újkorban	
<i>Rácz János</i>	31
Földművelés és állattenyésztés a középkori Magyarországon	
<i>Laszlovszky József</i>	53
Erdőgazdálkodás a középkorban	
<i>Szabó Péter</i>	81
Vízgazdálkodás a középkorban	
<i>Ferenczi László</i>	105
Városfejlődés a középkori Magyarországon	
<i>Kubinyi András</i>	153
Magyarország külkereskedelme a középkorban	
<i>Nagy Balázs</i>	175
A középkori egyházi intézmények gazdálkodása	
<i>F. Romhányi Beatrix</i>	199
Magyar pénztörténet (1000–1526)	
<i>Gyöngyössy Márton</i>	227

Forrásszemelvények

A középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténeti forrásainak jellemző vonásai	
<i>Laszlovszky József</i>	289
Forrásszemelvények jegyzéke	303
Forrásszemelvények	307

Előszó

A magyar felsőoktatás átalakulásának eredményeként az új képzési formákhoz kapcsolódó tankönyvek és jegyzetek készülnek, amelyek egy-egy szakterület átfogó bemutatását kívánják megoldani úgy, hogy a létrejövő kötetek különféle szakok oktatásánál legyenek hasznosíthatóak. Egy ilyen koncepció megvalósításaként született meg a jelen kötet, amely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a középkori gazdaság- és pénztörténet rövid összefoglalását adja olyan tematikus rendszerben, amely a források és a kutatási módszerek legszélesebb körét figyelembe veszi. Így az itt olvasható fejezetek alkalmasak arra, hogy a középkorral foglalkozó történeti, gazdaságtörténeti, régészeti tanulmányokat folytató hallgatók számára egyaránt kiindulópontot jelentsenek a téma megismeréséhez. Ugyanakkor egyes fejezetek arra is alkalmasak, hogy bizonyos szakterületek középkori történetét megvilágítsák rövid, bevezető jelleggel, és így az agrárgazdálkodással, erdészettel, vízgazdálkodással, közgazdasággal, pénzgazdálkodással, stb. foglalkozó, ilyen irányú tanulmányokat folytató hallgatók számára is haszonnal forgathatóak, megvilágítva saját szakterületük középkori viszonyait. Ilyen módon tehát a kötet széleskörű és sok tekintetben átfogó ismereteket kívánt összefoglalni, különös hangsúllyal figyelembe véve a gazdaság- és pénztörténet, valamint az egyes gazdálkodási ágak legkülönbözőbb forrásait, és a hozzájuk tartozó különböző megközelítési módokat.

A kötet szerkesztésekor és az egyes területek megírásakor ugyanakkor a szerzők nem tekinthettek el attól a nyilvánvaló tényről, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan nagy átfogó munka, vagy munkák sorozata, amely mindezeket a kutatási területeket szisztematikusan összefoglalja, és amelynek segítségével a legfontosabb kérdésekre koncentrálni, rövidebb terjedelmű összefoglalások készülhetnének. Vannak emellett olyan gazdálkodási ágak, gazdaságtörténeti témák, amelyek összefoglalására évtizedek óta nem volt kísérlet (kézműves ipar története), illetve egyes területeken az utolsó jelentős összefoglalások még a 19. században születtek meg (bányászattörténet). Így ezek összefoglalására nem vállalkozhattak a kötet alkotói, mert egy ilyen fejezet megírásához először hosszú időt igénybevevő alapkutatásokat kellene végezni. Az egyik esetben (kézművesség) abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy friss, rövid összefoglalás a közelmúltban jelent meg,¹ és

¹ Szende László, lsd. a „Kutatási irányok és eredmények a középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetéről” című tanulmány bibliográfiáját ezen kötetben.

ez szinte kiegészíti a jelen kötetet. Más témák esetében azonban ilyen nem áll rendelkezésünkre, tehát ezeket kénytelenek voltunk kihagyni. Ezzel szemben a gazdálkodási formáknak, gazdaságtörténeti kutatásoknak van egy olyan csoportja, ahol a legutóbbi időszakban születtek meg az új szemléletű összefoglalások, vagy indultak meg az interdiszciplináris kutatások (erdő- és vízgazdálkodás). Az ezekre vonatkozó információk egy része még közöletlen, illetve csak szakfolyóiratokban szétszórva találhatóak meg. Ezért határoztunk úgy, hogy ezekről a kérdésekről a szokásosnál sokkal nagyobb terjedelemben közlünk összefoglalásokat.

A kötet létrejötté kapcsán a felsorolt korlátozó tényezők mellett meg kell említenünk egy olyan szempontot is, amely pozitívan befolyásolta az egyes részek megszületését. A középkori gazdaság- és pénztörténet interdiszciplináris megközelítését, az írott, képi és régészeti forrásokra épített koncepcióját nagymértékben meghatározta egy kutatási program, amely Kubinyi András szakmai irányítása alatt folyik. Ennek az egyik legfontosabb célkitűzése az, hogy ezt a nagyon széles forrásbázist tárja fel és tekintse át részleteiben, és ezáltal járuljon hozzá ezen megközelítési mód általánosabb elterjedéséhez. A jelen kötet egyes fejezetei, egyfajta első eredményei is ennek a kutatásnak, elsősorban a kutatástörténetre és az egyes témák kapcsán a rendelkezésre álló forrásokra koncentrálnak. Reméljük, hogy a kötet segítségével – a meglévő, és általunk is jól ismert hiányok ellenére – világos tanulmányi segédeszközt adunk az egyetemi oktatás új rendszerében tanuló különféle szakos hallgatók számára, és egyúttal elősegítjük az ilyen irányú kutatások fejlődését is.

Laszlovszky József

Kutatási irányok és eredmények a középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetéről

LASZLOVSZKY JÓZSEF

A középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetének mindeddig nem született monografikus, egységes szemléletű és a legteljesebb forrásbázisra építő feldolgozása, annak ellenére, hogy számos részterületen évtizedekre visszanyúló intenzív kutatásokkal számolhatunk. Az eddig megjelent legrészletesebb modern összefoglalás Draskóczy István munkája, aki a *“Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig”* című kötetben tárgyalta a középkori gazdaságtörténet s annak legtöbb vonatkozását. Ugyanakkor ez a munka sem oldhatta fel azt az ellentmondást, hogy egyes témákban ugyan már a 18–19. században is fontos forrásokat tettek közzé, illetve dolgoztak fel, de vannak olyan területek, amelyek szinte teljesen feldolgozatlanok, vagy legfeljebb a legutóbbi években jelentek meg a hazai kutatásban róluk szóló munkák. Ez utóbbi helyzethez az is hozzájárul, hogy számos új forráscsoportot tud felmutatni ma már a kutatás, a hagyományosan kiaknázott és régebb óta vizsgált írott források mellett egyre inkább teret nyerne a régészeti források is. Különösen az anyagi kultúra gazdaságtörténeti vonatkozásai kapcsán, valamint a természettudományos módszereket alkalmazó történeti állattan és növénytan eredményeinek ismeretében tulajdoníthatunk nagy fontosságot ezeknek, és ezen újabb vizsgálatok és kutatási irányok áttekintése nélkül nem képzelhető el modern értelemben vett gazdaságtörténeti feldolgozás. A pénztörténet vonatkozásában azonban valamennyire fordított a helyzet. A 20. század első felében nagy jelentőségű és hatalmas forrásbázisra épített munkák jelentek meg, amelyek figyelembe vették a pénzügyigazgatásra, a pénzverésre és az árviszonyokra is vonatkozó írott forrásokat és a fennmaradt középkori érmekeket is, majd hosszú időre ennek a kérdéskörnek csak az érmetörténeti, numizmatikai elemei voltak a kutatás középpontjában, és csak a közelmúltban fordult az érdeklődés újra ezen komplex megközelítések irányába.

A monografikus gazdaság- és pénztörténeti feldolgozások hiányának bizonyosan az is a magyarázata, hogy a klasszikus értelemben vett középkori gazdaság- és pénztörténet forrásai, amelyek direkt információkat rögzítettek a modern gazdaságtörténeti fogalmaknak megfelelően, viszonylag kis számban maradtak fenn, és ezek értelmezése is számos problémát vet fel. (Erről a

kérdésről részletesebben a forrásszemelvények előtti rövid összefoglalásban lehet szempontokat találni.) Így a téma vizsgálatában jelentkező kutatási irányok számbavételekor elsősorban azt lehet összefoglalni, hogy milyen időszakokban, milyen források alapján és milyen módszertani megközelítésben foglalkoztak gazdaság- és pénztörténettel, vagy ezen problémák részterületeivel. Emellett fontos arra is kitérni, hogy ezek a vizsgálatok milyen módszertani, esztétikai vagy éppen ideológiai hatások alatt születtek meg, és ezeknek milyen következményei voltak a feldolgozásokra. Nem célja ugyanakkor ennek a rövid összefoglalásnak, hogy teljes historiográfiai áttekintést adjon, sokkal inkább az egyes korszakokra jellemzőnek tartott vagy újításként értékelhető munkákra helyeztük a hangsúlyt.

A középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetének kutatásában az első eredményt az jelentette, hogy egyes forrásokat elkezdtek gyűjteni, és megszülettek az első kísérletek a források rendszerezésére és közreadására is. Ezek legkorábbi példáit nem is az írott források jelentették – mint azt általában várhatnánk egy kutatástörténeti áttekintésben – hanem a középkori pénzeknek, a numizmatikai anyagnak az első rendszerezési kísérletei. Az érmegyűjtemények középkori pénzei iránt megnyilvánuló figyelem, katalogizálási kísérletek azonban ekkor még elsősorban nem gazdaságtörténeti jellegűek, hanem inkább antikvárius, a tárgyak régisége, érdekessége iránt megnyilvánuló érdeklődést takarnak. Így a 18–19. század korai példái nem jelentenek még széleskörű érdeklődést a gyűjteményekben felhalmozott érmek gazdasági vagy pénzügyi rendszerének vonatkozásában. A feldolgozásokban ezt követően a legelső fontos lépést a korszak írott forrásainak pozitívista összegyűjtése és azok közzététele jelentette. Így a 19. század végén és a 20. század elején elsősorban az okleveles források tömeges közreadása és az azokban szereplő fogalmak azonosítása kapcsán kezdtek el foglalkozni a történészek részben a középkori társadalom történetével, részben pedig az ezekből a forrásokból megismerhető gazdasági adatokkal. Acsády Ignác például még elsősorban a jobbágságra, mint társadalmi csoportra helyezte a hangsúlyt ennek a témának a történetét feldolgozó munkájában, ahogy a falusi népesség különböző csoportjainak azonosítása volt főként Erdélyi László és Tagányi Károly munkásságának a középpontjában is. Ők a 18. század óta egyre nagyobb számban kiadott okleveles forrásokat jelentős számú új forrással gyarapították, és Tagányi volt az, aki az egyik legkorábbi, máig is alapvető agrártörténeti feldolgozást elkészítette a földközösség történetéről. és ugyancsak az ő munkásságához kapcsolható az első tematikus oklevéltár elkészítése, amely az erdészeti történetének forrásait gyűjtötte fel, bár a középkorral keveset foglalkozott. A korszak nagy forráskiadványai, például

a Pannonhalmi Rendtörténet, mai napig is fontos forrásbázisai a középkori gazdálkodás, agrártörténet vagy birtokrendszer kutatásának, és ekkor már másfajta tematikus feldolgozások is születtek, mint az Oklevélszótár, amely a középkori latin nyelvű oklevelekben előforduló magyar kifejezéseket rendszerezte. Ezek az adatok nem csupán a nyelvészeti, történeti etimológiai vizsgálatok számára szolgálnak kiindulópontként, hanem a gazdaság történetével kapcsolatba hozható magyar kifejezések, fogalmak, szavak elterjedésének, jelentésváltozásának és kormeghatározásának is fontos tudományos segédletei.

A 19. század végének gyors iparosodása és gazdasági átalakulása is kihatott arra, hogy külön érdeklődés fordult a bányászat története iránt, ennek a területnek a mai napig szinte nincs is más monografikus feldolgozása, mint Wenzel Gusztáv és Péch Antal munkája az 1880-as évekből. Ugyancsak a pozitivistá forrásfeltárás eredménye volt az, hogy felismerve a téma jelentőségét, külön gazdaságtörténeti forrásokra koncentráló kiadványsorozatok is megszülettek (pl. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle), amelyek különösen az összeírások, vám adatsorok és más, a kvantitatív elemzés szempontjából fontos szövegek vonatkozásában közöltek sok olyan forrást, amelyek még ma is a kutatás alapvető kiinduló pontjainak számítanak. Valószínűleg a forrásanyag nagysága miatt azonban sem ekkor, sem azóta nem készült el olyan forrásgyűjtemény, amely a középkori gazdaságtörténetre vonatkozó adatokat szisztematikusan állította volna össze. A szisztematikus forrásgyűjtésnek egy másik területén viszont fontos előrelépések történtek ebben a korszakban, a középkori érme teljes katalógusát készítette el ugyanis Réthy László, akinek érme korpusza olyan alapvető munkának bizonyult, hogy az általa használt katalógus számok rövidítése (CNH) egészen a 20. század végéig minden numizmatikai munkában egységesen jelölte az általa rendszerezett egyes érme típusokat. Ezzel megteremtette azt az alapot is, hogy a kutatás következő fázisában a pénztörténeti vonatkozások is jobban kutathatóvá váltak.

Az I. világháború után megélénkülő középkori kutatásokban nem kapott hangsúlyt a gazdaságtörténet, bár számos területen készültek fontos feldolgozások. Az érdeklődés ebben az időszakban sokkal inkább a középkor kevésbé materiális elemei iránt nyilvánult meg, a királyság hatalmi és intézményrendszere, a jogi vonatkozások, a középkori írott források, különösen például a krónikairódalom elemzése állt inkább a kutatás homlokterében. Az egyes gazdasági ágak történetének kutatási eredményei legfeljebb egyes tanulmányokban kerültek közlésre, nem beszélhetünk arról, hogy széles gazdaságtörténeti vita bontakozott volna ki, ezek egy jelentős csoportjában. Ezzel szemben a klasszikus értelemben

vett pénztörténetnek, ekkor született meg az az alapműve, amely a mai napig is a téma legteljesebb összefoglalása. Hóman Bálint már támaszkodni tudott a megbízható és rendszerezett numizmatikai eredményekre is, de munkájának legfontosabb eredménye, a főként írásos forrásokból kikövetkeztethető, pénztörténeti folyamatok rekonstruálása, beleértve a különféle átváltási arányokat, az árviszonyok kérdéseit, vagy a pénz korabeli vásárló értékét is. Számos tanulmánya hosszú időre meghatározta a kutatás irányát, és egészen a közelmúltig nem született olyan munka, amely hasonló egységben látta az érmetörténet és a pénztörténet problémáját, beleértve a pénzügyigazgatás minden vonatkozását is.

A korszak másik meghatározó egyénisége Domanovszky Sándor volt, aki számos, klasszikus értelemben vett gazdaságtörténeti munkát készített, de legalább ennyire fontos az általa iskolateremtő egyéniségként létrehozott művelődéstörténeti irány. Ennek leglényegesebb alkotása a Magyar Művelődéstörténet ugyan nem gazdaságtörténeti indíttatású munka, de Domanovszky és ez a munka a művelődéstörténetet olyan széles körben értelmezte, hogy oda tartozónak vette a kertgazdálkodás történeti megközelítését ugyanúgy, mint a kézművesség korabeli viszonyait vagy a középkori viselet elemeit. Amellett arra is példaként idézhető munkássága, és ez az összefoglalás különösképpen, hogy az egyes tematikus egységek csakis a legszélesebb forrásbázis alapján dolgozhatóak fel, a forrásokba beleértve az írott forrásokat, a képi ábrázolásokat, a mai szóhasználatunkban anyagi kultúrának nevezett emlékeket, sőt a régészeti leleteket is.

A két világháború közötti korszak ezen jelentős eredményei mellett azonban voltak olyan kérdések, amelyek nem álltak a kutatás homlokterében, de lényeges résztanulmányokat eredményeztek, amelyekre a későbbi, sok esetben szisztematikusabb kutatás nagy mértékben támaszkodni tudott. A főként okleveles adatokra támaszkodó mezőgazdaság-történeti feldolgozások például a 20. század első felében több területen is hoztak eredményeket, de nem beszélhetünk arról, hogy a középkori gazdálkodás legfontosabb elemét megjelenítő paraszti gazdálkodás különösen foglalkoztatta volna a kutatást. Születtek azonban fontos munkák például a mezőgazdasági technikában jelentős újítként számon tartott cisztercita rend gazdálkodásáról (Kalász Elek) de ezek a korszakban rendkívül jelentős eredményeket felmutató néprajzi kutatásokhoz és azok monografikus összefoglalásaihoz semmiképpen sem hasonlíthatóak. A 19. század vége óta jelentős tudományos szerepet játszó néprajzi kutatás ugyanis kezdetektől fogva kiemelt figyelmet fordított a hagyományos paraszti gazdálkodás kérdéseinek, amelyek sok esetben párhuzamba állíthatóak a középkori földművelési és más termelési technikákkal. De ugyanez érvényes az állattartásra vagy a halászátra

is, illetve a paraszti népesség lakhelyeinek kutatására. Még a 19. század végén Herman Ottó alapozta meg ezt a gazdálkodás, a tárgykultúra és a szokások széles köre iránt nagy érdeklődést mutató néprajzi megközelítést, legyen szó akár a rideg állattartásról vagy a halászatról. Az ezek kapcsán kibontakozott nagy viták – például Jankó Jánossal a halászat vonatkozásában – meghatározóan kihatottak a későbbi, a két világháború közötti néprajzi megközelítésekre is, folyamatosan fenntartva e tudományág érdeklődését abban az irányban, hogy feladatuk nem egyszerűen a népi tárgykultúra vagy a népművészet emlékeinek tárgyalása, hanem ugyanilyen fontosságú a hagyományos népi gazdálkodási formák megismerése is. Az ekkor elkészült Magyarország Néprajza című nagy összefoglaló munka éppen emiatt fontos forrása számos gazdaságtörténeti összefoglalásnak is, hiszen az újkorban archaikus gazdálkodási formának számító, ősi technikákat megőrző népi mesterségek sok esetben nyújtanak kiindulópontot a középkori viszonyok megértéséhez vagy rekonstruálásához. Ez a nagy hatású néprajzos kutatási irány, amelynek Györffy István és Bátty Zsigmond volt a két legjelentősebb alakja ebben az időszakban, más vonatkozásban is rányomta bélyegét például a földművelés középkori történetével kapcsolatba hozható vizsgálatokra. Hatással volt az első faluásatásokra is, amelyek közül elsősorban a Szabó Kálmán által közölt Kecskemét környéki falusi anyagi kultúra hozott sok fontos adatot. Ugyancsak a néprajzos kutatásból indult el Belényesy Márta, aki a néprajzi kutatásban központi kérdésként kezelt tanyarendszer problémájával kezdett el foglalkozni, és ennek középkori gyökereit kutatta, majd ennek nyomán a következő kutatástörténeti korszak és sok tekintetben az egész magyar agrárkutatás egyik legmeghatározóbb alakjává vált. De ugyanígy a néprajz komplex megközelítésének hatása jelentkezik László Gyula nagyhatású régészeti munkájában is, aki először kísérelte meg összefoglalni a honfoglaló magyar népre vonatkozó adatokat, ahol kiemelt helyet kapott az a kérdés, hogy milyen gazdálkodással, életmóddal számolhatunk náluk.

A II. világháború előtti kutatások további fontos iránya volt a magyar nyelv és különösen annak szókészletének történeti-etimológiai vizsgálata, amely nagy mértékben járult hozzá például a honfoglalás előtti magyarság földműveléssel kapcsolatos ismereteinek meghatározásához, ahogy ez összefoglalásra került a korszak egy másik történeti alapmunkájában, a Szent István Emlékkönyvben is.

Ugyancsak fontos megemlíteni a két világháború közötti időszak kutatástörténetéből a földrajzi, történeti-földrajzi megközelítéseket. A Teleki Pál által irányított intézet és az annak kisugárzásában keletkezett munkák először foglalkoztak a tájtörténetnek, az emberföldrajznak egy olyan értelmezésével, amely

a gazdasági kérdésekre is nagy hangsúlyt helyezett, és a nemzetközi kutatásokra is támaszkodva erre vezethetők vissza az első modern településföldrajzi munkák is (Mendöl Tibor), amelyek meghatározóak például a középkori településtípusok és gazdasági vonatkozásainak vizsgálatában.

A nagyobb tematikus kutatási egységek mellett érdemes említeni néhány olyan feldolgozást is, amelyek saját korukban nem illeszkedtek bele ezekbe a jobban kutatott területek vizsgálatába, de az adott terület tudománytörténeti összefüggéseiben fontos állomásoknak tartjuk őket. Ilyen volt Paulinyi Oszkár több munkája is a középkori hazai arany és pénztermelésről, amelyeket évtizedekkel később követett több művének megjelenése, ahol ezek a témák már mint az ország általános gazdasági helyzetének problémái merültek fel. Léderer Emma munkája pedig, amely a középkori pénzügyletek összefoglalását végezte el, ugyancsak hosszú ideig maradt követők nélkül. Ezek mellett a középkori kereskedelem történeti vonatkozásai jelentek meg, így Miskolczy István műve ebben a témában, vagy Pleidell Ambrus feldolgozása a nyugatra irányuló magyar külkereskedelemről.

A gazdaságtörténeti kutatások minden tekintetben a II. világháború után erősödtek meg, és hozták létre azokat a máig is alapvető tanulmányokat, amelyre számos kérdésben a jelen kötet is támaszkodni tud. Ennek háttérében a tudományos okok mellett történeti-ideológiai elemek is szerepet játszottak. Az ötvenes-hatvanas évek szocialista ideológiájában és történeti kutatásában különös hangsúlyt kapott a „dolgozó nép” és ezen belül a parasztság történetének és kultúrájának kutatása is. Másrészt az ekkor hivatalosan teret nyert, majd egyeduralkodóvá tett marxista, sok esetben valójában vulgár-marxista ideológiában, a leghangsúlyosabb szerepet kapta a „felépítményt” meghatározó „alap” kutatása, vagyis a gazdasági folyamatok megértése. Ez a sok tekintetben torzult és ideológiailag behatárolt történeti megközelítési mód szerencsés módon a középkor, és azon belül elsősorban a gazdaságtörténet vonatkozásában jelentős új eredményeket hozott, még az 1950-es években is. Tudományos műhelyek, kiemelkedő kutatók a legszigorúbb szakmai elvárásoknak is megfelelő munkák írásával próbáltak megfelelni a politikai-ideológiai elvárásoknak, akár a parasztság 14. századi történetéről (Székely György szerkesztésében), vagy a magyar nép hagyományos anyagi kultúrájáról, akár a középkori települések régészeti kutatásáról (Méri István) vagy a városok és kézművesség kapcsolatáról volt szó. Ekkor jöttek létre olyan kutatócsoportok, amelyek munkája évtizedekre meghatározta a kutatások irányát. Az anyagi kultúra kutatására létrehozott csoport, vagy a Mezőgazdasági Múzeumhoz kapcsolódó kutatások és publikációk voltak

a legfontosabb kutatóhelyei ennek a megélénkülő agrártörténeti iránynak. Ekkor indult meg az Agrártörténeti Szemle, az eredmények közlésének legfontosabb helye, és egy olyan nemzetközi vállalkozás is, amely a külföld számára is ismertté tette a hazai kutatások fontosságát, az itt készülő nemzetközi agrártörténeti bibliográfia segítségével. A középkori mezőgazdaság-történeti eredmények közül elsősorban Belényesy Márta munkásságát kell kiemelnünk. Egy sor tanulmányban foglalta össze a földműveléssel és különösen a földhasználattal kapcsolatos ismereteinket, és a néprajzosok és történészek együttműködésével létrehozott már említett nagyszabású forrásfeltáró projekt adattárára építette eredményeit, amelyek a magyar nép anyagi kultúrájának történetére koncentráltak. Ez a kutatási program a mai napig is példaként szolgálhat arra, hogy több tudományág együttműködésével, a források legteljesebb körének figyelembevételével mennyire más megvilágításba kerülhetnek olyan kérdések, mint az állattartás típusai, vagy a szőlőtermesztés. A korszak egy másik kiemelkedő fontosságú kutatásának eredményeként Szűcs Jenő a magyar városfejlődés speciális vonásait tárta fel, és ha bizonyos értékítéleteivel ma nem is ért egyet a kutatás, az nyilvánvaló, hogy mind megközelítési módjában, mind pedig forrásbázisában példamutató művet alkotott. Még a legerősebben marxista ideológia által befolyásolt kutatók is, mint Léderer Emma, vagy Elekes Lajos is felismertek fontos törvényszerűségeket például a társadalmi szerkezet és a gazdálkodási viszonyok vonatkozásában. Más kutatók számára viszont az „ideológiai gúzsba kötés” annyit jelentett, hogy például „tized kizsákmányolásnak” voltak kénytelenek nevezni a középkori parasztság egyik legjelentősebb járandósági formáját, de ezen kívül munkájuk sem módszertani, sem forráskritikai értelemben nem vált kevésbé megalapozottá vagy hangsúlytalanná. Ugyanezen feldolgozások pedig a magyar gazdasági fejlődés olyan fontos vonásaira is kitértek, mint a mezővárosok problémája (Mályusz Elemér), ezzel mintegy megalapozva a későbbi ezirányú jelentős kutatásokat. Más kutatók az intézményük viszonylagos védettségében meghúzódva, máskor szinte félreállítva próbáltak meg ideológiamentes, komoly tudományos munkát végezni, sok esetben évtizedeken keresztül elvégezve azt a hatalmas rendszerező és elemző munkát, ami nélkül elképzelhetetlen bármilyen komoly gazdaság- vagy pénztörténeti feldolgozás. Ennek legkiemelkedőbb példáját Huszár Lajos munkássága jelentette, aki az egész középkori magyar érmetörténet legalaposabb újraértékelésének és katalogizálásának hatalmas feladatát jelentő aprómunkáját végezte el, ami évtizedekkel később vezetett el a magyar éremverés legújabb és legteljesebb korpuszának megjelenéséhez. Ugyancsak a numizmatikai szemléletű közlések hosszú sorát lehet idézni Pohl Artúr munkássága kapcsán.

Az 1960-as majd 1970-es évek valamivel szabadabb politikai légköre és ideológiailag kevésbé direkt módon befolyásolt kutatása pozitív módon tudta kiaknázni a marxista történetírásban különösen nagy hangsúlyt kapó gazdaságtörténeti elemeket, és korszakos jelentőségű monográfiák feldolgozások születhettek meg ebben az időszakban. Szabó István történész monográfiákban és tanulmányokban foglalta össze a mezőgazdasági munkaszervezet legfontosabb kérdéseit és a mezőgazdasági termeléshez legjobban kapcsolódó települések, a középkori falvak történeti kérdéseit. Méri István pedig megteremtette a modern középkori falurégészetet és felszínre hozott számos olyan településrészletet, amelyek közvetve a földművelés jellege szempontjából is kiemelkedő fontosságúak. Ezeken az alapokon építkezve az 1960-as évektől kezdve számos történész foglalkozott földművelés története szempontjából fontos, de jórészt nem direkt módon a földműveléshez kapcsolódó kérdésekkel. Bolla Ilona és Szűcs Jenő első sorban az Árpád-kori paraszti népesség társadalmi vonatkozásaival, Bácskai Vera és Kubinyi András a későközépkori fejlődés szempontjából jelentős mezővárosok szerepével és gazdasági jelentőségével, vagy az ország későközépkori fővárosának Budának a gazdasági szerepével foglalkozott. Ladányi Erzsébet és Fügedi Erik a külföldi telepes népesség gazdasági és társadalmi hatásával, Maksay Ferenc pedig a falusias települések szerkezetével és a kolostori gazdálkodásban bekövetkező struktúraváltozással. A külkereskedelem és az ország gazdasági súlyának kapcsán jelentős tudományos viták bontakoztak ki. Paulinyi Oszkár egy nagy hatású, de ma már erősen megkérdőjelezett munkája nyomán például hosszú időre középpontba került az ország kereskedelmi egyensúlyának kérdése. Mindez a legáltalánosabb gazdaságtörténeti probléma felvetéséhez is elvezetett, vajon mennyiben tekinthető gazdag vagy szegény országnak Magyarország a középkorban. Ember Győző ugyanennek a kérdéskörnek az átfogó vizsgálatára vállalkozott, egy más megközelítésben. A későközépkor és a korújkor gazdasági átalakulásai kapcsán pedig a távolsági kereskedelem jelentősége volt az egyik leghangsúlyosabb kérdéskör. Fügedi Erik a Mohács előtti Magyarország külkereskedelmének összefoglalását végezte el, míg Székely György a középkori árucserében kiemelkedő posztókereskedelem kérdéseivel, és több más kereskedelmi problémával foglalkozott. Mályusz Elemér a középkor végén rendkívül nagy gazdasági szereppel bíró állatkivitel kérdését dolgozta fel az írott források nyomán, a Bajorország felé irányuló szállítások kapcsán. A külkereskedelem szempontjából jelentős más területek külön számbavételére is sor került, az itáliai kapcsolatok megismerése fontossá vált az utóbbi évtizedekben, főként Teke Zsuzsa ezirányú levéltári kutatásai nyomán.

A külkereskedelem átfogó vizsgálatát jelentették Pach Zsigmond Pál ilyen irányú munkái, akinek a levantei kereskedelem regionális szerepéről írt munkái pedig az összehasonlító nemzetközi vizsgálatokba is bekerültek. Ugyancsak az 1960-as és 70-es években indultak meg azok a vizsgálatok, amelyek például történeti-földrajzi összefoglalások elkészüléséhez vezettek, és amelyek bármiféle gazdaságtörténeti-településtörténeti munkának ma is kiindulópontjai. Ezek közül kiemelkedik a Györffy György által készített, a korabeli szinte teljes okleveles anyagra építő Árpád-kori történeti-földrajzi sorozat, amely sok egyéb mellett felvetette a korszak demográfiai viszonyainak (tanulmánykötet Kovacsics József szerkesztésében) az újragondolását is.

A forrásanyag feltárásában módszertani szempontból a legjelentősebb változást azonban a régészeti feltárások jelentették, majd ezek nyomán az archaeobotanikai vizsgálatok, amelyek a növényi maradványok meghatározásával szolgáltattak teljesen új, és forrásértékében nagy jelentőségű emlékanyagot. A középkori falufeltárások nemcsak középkori mezőgazdasági eszközöket hanem számos agrárgazdálkodási szempontból is fontos régészeti jelenséget is felszínre hoztak, amelyek közül kiemelkednek Méri István és Kovalovszki Júlia munkássága nyomán megfigyelt Árpád-kori és későközépkori falusi objektumok, majd Holl Imre és Parádi Nándor sarvalyi, valamint Pálóczi Horváth András szentkirályi (lászlófalvi) későközépkori ásatásai. A növekvő leletanyag és a régészeti kutatások eredményeként született meg Müller Róbert szintetizáló munkája a mezőgazdasági eszközökről, azok időbeli elterjedésének új rendszerével. Ezzel párhuzamosan az egyre nagyobb számú városi ásatások, illetve a királyi központokhoz kapcsolódó kutatások rendkívül nagy mennyiségben hozták felszínre a középkori anyagi kultúra emlékeit, elsősorban a kerámia edények töredékeit és a kályhacsempe, kályhaszem maradványokat. Ez által sokkal pontosabban meg lehetett határozni a kronológiai kérdések mellett azt is, hogy ezen nagytömegű emlékanyag melyik része tekinthető hazai terméknek és melyek az import tárgyak (Holl Imre). Ezzel a középkori kereskedelemben feltétlenül fontos, de az írott forrásokban alig megjelenő elemmel lehetett gazdagítani az árucserében forgó termékek sorát. Képet lehetett alkotni a fazekasmunkában lejátszódó technikai fejlődésről, és főként a 13. századtól megjelenő városi kézművesség új termékeiről és azok helyi és vidéki elterjedéséről. Ugyanilyen módon a régészeti ásatások helyezték alapvetően új megvilágításba a korai fém- és vassfeldolgozás technikai és műhelykereteit (Heckenast Gusztáv és Gömöri János), a középkori üvegtárgyak eredetét és elterjedtségét (H. Gyürky Katalin), és a középkori kézművesipari központok legfejlettebb formáját mutató, vízi

energia hasznosítására is épülő későközépkori kolostori fémfeldolgozó műhelyt (Pilisszentkereszt, Gerevich László). A tatárjáráskor földbekerült érme- és kincsleletek elemzése pedig egyszerre jelentette a korszak pénzgazdálkodásának új megvilágítását, különösen a külföldi pénzek elterjedése kapcsán (Gedai István), és az ezekkel együtt földbekerült edények és ékszerek elemzése révén (Parádi Nándor). Így ismét az írott forrásoktól független képet nyerhettünk arról, milyen fokú pénzgazdálkodással számolhatunk a 13. század első felében.

Ugyanez az időszak a néprajzi szempontú vizsgálatok szempontjából is kulcsfontosságú monográfiákat eredményezett, Fél Edit és Hofer Tamás eszközhasználat centrikus munkáját, Balassa Iván alapművét az ekéről és szántásról, valamint Takács Lajos munkásságát az irtásgazdálkodásról. Ugyanígy a néprajzi kutatások kapcsán említhetjük Égető Melindának a szőlőművelésről vagy Andrásfalvy Bertalannak az ártéri gazdálkodásról vagy a gyümölcsstermesztésről írott munkáját. A későbbi időszak történeti-néprajzi módszerű munkái közül pedig Paládi Kovács Attila művét a takarmányozás és rétgazdálkodás kérdéséről, vagy Hegyi Imre monográfiáját a népi erdőkielés történeti formáiról. Mindezek a feldolgozások egyre inkább azt mutatták, hogy a történeti források, a régészeti feltárások és a néprajzi gyűjtések anyaga együttesen adhat lehetőséget elsősorban a mezőgazdaság középkori történetével kapcsolatos összefoglalásokra. Ezt a módszertani sokszínűséget gazdagította a régész Nováki Gyula munkája, aki először botanikus szakemberek közreműködésével (P. Hartyányi Borbála) gyűjtötte össze a növényi mag és termés leleteket, majd egyik legelső példáját mutatta annak, hogyan lehet régészeti terepbejárások alapján középkori szántóföldnyomokat azonosítani. Ez utóbbit az egyre erősödő régészeti topográfiai munkák még hangsúlyosabbá tették, elsősorban Torma István hasonló eredményt bemutató közlése nyomán.

Ezzel párhuzamosan bontakozott ki egy másik tudományág hazai megszületése is, amely az egyik legjelentősebb gazdaságtörténeti forráscsoportot dolgozza fel napjainkban, és amely nemzetközi kitekintésben is kiemelkedő jelentőségű eredményeket és módszertani újításokat hozott. Matolcsy János majd elsősorban Bökönyi Sándor a hazai történeti állattan (archaeozoológia) megteremtésével lehetővé tette, hogy a régészeti ásatásokon nagy tömegben előkerülő állatcsontok alapján képet alkothassunk a középkori tenyésztett és vadászott állatokról, azok arányáról a települések hulladékanyagában. Ezen felül többek között meghatározható a csontanyag segítségével az állatok testmérete, levágásuk ideje és a feldolgozásuknál alkalmazott vágási technika, valamint bizonyos esetekben gazdasági hasznosításuk (pl. igavonás) módja is. Ezáltal olyan adatokat nyerhetünk, amelyekről az írott források általában nem tartalmaznak információkat.

A napjainkig egyre szaporodó régészeti feltárások és különösen az 1980-as évektől növekvő számban végzett nagyfelületű leletmentések hoztak felszínre olyan falusias (Takács Miklós, Terei György) vagy tanyaszerű (Laszlovszky József) településeket, amelyek nagy kiterjedésük miatt értelmezhető adatokat szolgáltatottak a föld- és határhasználat szempontjából. Az archaeobotanikai leletanyag meghatározása (Gyulai Ferenc, Torma Andrea) lehetőséget adott arra, hogy mind a termesztett növények vonatkozásában, mind pedig a természetes környezet kérdésében készülhessen összefoglalás, és egyre több régészeti lelőhelyről származó ilyen mintákat (növényi mag- és terméslelet valamint pollen maradványokat) feldolgozzanak a szakterület kutatói. Ez utóbbi komplex, a természettudományos módszereket is integráló módszertannak mintaszerű példáit pedig Pálóczi Horváth András szentkirályi kutatása jelentette falusi környezetben, míg ugyancsak ő irányította a hasonló munkákat a visegrádi királyi palota kertjére vonatkozóan.

A II. Világháborút követő időszak gazdaságtörténeti fellendülését követően az 1970-es majd különösen az 1980-as évektől kezdődően a nagy gazdaságtörténeti kérdések háttérbe szorulása figyelhető meg a kutatásokban. Ennek okai összetettek, néhány jellegzetes szempont azonban felvázolható. A legjobban feldolgozott területeken (pl. agrárgazdálkodás) a nagy monografikus feldolgozások már megszülettek ekkorra, és más részterületek áttekintéséhez jelentős új alapkutatásokra és forrásfeltárássra lett volna szükség. Másrészt a marxizmus háttérbe szorulásával a gazdaságtörténet „hivatalos” privilegiált helyzete is kezdett megszűnni, és egyre inkább lehetőség nyílt arra, hogy a korábban részben ideológiai okok miatt is elhanyagolt területekre is kiterjedjen a kutatás figyelme. Nem véletlen, hogy egyháztörténeti, eszmetörténeti, hagiográfiai vagy éppen mentalitástörténeti munkák helyeződtek a történeti érdeklődés középpontjába, vagy a hosszú ideig elhanyagolt családtörténeti, heraldikai, vagy intézmény- és hivataltörténeti munkák reneszánszát lehetett megfigyelni. A korábban háttérbe szorult történeti kérdések új kutatása azonban azt is eredményezheti, hogy az általánosságban kevésbé vizsgált gazdaságtörténet egyes vonatkozásaiban új forráskiadásokkal és elemző feldolgozásokkal gazdagodhat. Ennek jellemző példája az egyházi gazdálkodásra vonatkozó összeírások közzlése és elemzése (E. Kovács Péter, Solymosi László), vagy a szerzetesrendek gazdálkodásának új szemléletű megközelítése (Knapp Éva, Belényesy Károly, F. Romhányi Beatrix). Ugyanakkor a középkortudomány viszonylag jelentős tudományos szerepe miatt megszülethettek olyan általános, modern szemléletű, nagyobb korszakokat összefoglaló történeti munkák,

kézikönyvek és tankönyvek is (Györffy György, Szűcs Jenő, Kristó Gyula, Engel Pál, Kubinyi András), amelyek minden esetben tartalmaztak részletes gazdaságtörténeti összefoglalást is az adott korszakról.

Az 1980-as és 90-es évek szakirodalmában azonban az is nyomon követhető, hogy régóta vitatott általános kérdéseket más irányból kívántak megközelíteni. Az ország általános gazdasági helyzete, vagy a kereskedem deficitjének nehezen meghatározható vonatkozásai helyett a kérdéskör kapcsán inkább az egyes uralkodók jövedelmének meghatározására tettek kísérletet, amely ugyan számos elemében igényelt hipotetikus azonosítási elemeket, de mégis biztosabb forrásbázison álltak ezek a munkák, mint az említett legáltalánosabb gazdaságtörténeti viszonyokat feszegető tanulmányok. Barta János és Barta Gábor, Fügedi Erik és Engel Pál, Kubinyi András munkái nyomán világosabb képet kaptunk az egyes magyar királyok jövedelmét, és annak szerkezetét illetően, III. Bélától egészen Mátyás királyig.

Az elmúlt másfél évtized elsősorban a résztanulmányok vonatkozásában hozott gazdagodást, jórészt a már korábban is ismert forráscsoportok intenzívebb feldolgozása, újraértékelése révén. Ugyanakkor új módszertani megközelítések is megjelentek a kutatásban, így például a környezettörténeti, klímátörténeti vizsgálatok, amelyek alapvetőek elsősorban a középkori mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás jellege szempontjából nagy fontosságúak. Megjelentek tájrégészeti módszereket alkalmazó vizsgálatok (Zatykó Csilla), amelyek egyes forráscsoportok (határjárások) és a felszíni jelenségek (csatornarendszerek, határrészek) azonosítása révén (Takács Károly) értek el fontos eredményeket. Ezzel együtt továbbra is lényeges része marad a kutatásnak a régészeti ásatásokon megfigyelt jelenségek, például gabonátároló objektumok (Béres Mária), vagy az állattartó objektumok (Pálóczi Horváth András) egyre pontosabb azonosítása és elemzése. Egy nemzetközi összehasonlításokat is magába foglaló, minden forráscsoportra támaszkodó szintézis azonban még várat magára, ilyen nem született azóta, hogy a történészek el kezdtek foglalkozni a középkori Magyarország földművelésének történeti változásaival. Ugyanakkor fontos eredménynek számít az, hogy hosszú idő óta a kutatást foglalkoztató kérdéscsoportok új megvilágításba és új módszerekkel kutatottá váltak, amely monografikus feldolgozást is létrehozott már, például a középkori erdőgazdálkodás kapcsán (Szabó Péter). Ennek a kutatási területnek a kezdetei, ahogy arról már szó esett, a 19. századra nyúlnak vissza, de két monografikus áttekintéstől eltekintve (Csőre Pál, Magyar Eszter), alig foglalkoztak a területtel évtizedeken keresztül. Ezek a munkák is csak a lehetséges források egy

csoportjára koncentráltak, és a legújabb erdőtörténeti komplex vizsgálat csak a nemzetközi kutatás új módszertanának átvételével indulhatott meg.

Kézművesség és ipari tevékenység vonatkozásában főként a régészeti eredmények és a komplex módszertani megközelítések jelentettek alapvetően új eredményeket, amelyek közül mind módszertani gazdagságában, mind pedig forrásgazdagságában kiemelkedik a középkori bronzművesség több emlékcsoportját összefoglaló munka (Benkő Elek). Az egyre szaporodó nagyterületű régészeti leletmentések feldolgozása, valamint a korábbi nagy ásatási projektek (elsősorban a budai és visegrádi királyi központokhoz kapcsolódó) anyagának feldolgozása hatalmas új forrásbázist teremt a kézművestechnikák és termékeik megismeréséhez, és ezáltal a középkori anyagi kultúra rétegeinek elemzéséhez. Ehhez az is jelentős segítséget nyújt, hogy főként a városi anyagi kultúra vonatkozásában egyre intenzívebben kezdenek kiaknázni egy, számos más vonatkozásban is kiemelkedő jelentőségű forráscsoportot, a városi végrendeletek anyagát (Szende Katalin). Mindez pedig azt is lehetővé tette, hogy egy tematikus kézművesipar történeti monográfiában megfelelő részletességgel helyet kapott a középkori ilyen emlékeinek feldolgozása (Szende László), azonos hangsúllyal elemezve az írott források adatait, a céhes munkaszervezetre vonatkozó ismereteket, és az ezekhez a kézművesiparokhoz kapcsolható régészeti emlékek csoportjait.

A legújabb gazdaság- és részben társadalomtörténeti vizsgálódások egy másik csoportja érdekes módon a kutatás által már korábban is intenzíven vizsgált, és forrásaiban már részben elemzett részéhez nyúlt vissza, különösen a paraszti népesség és gazdálkodás kapcsán. Szabó István sokat foglalkozott a paraszti gazdálkodással és annak járadéktípusaival, valamint a paraszti és földesúri árutermelés kérdéseivel. Mindezeket most teljesen új megvilágításba helyezte Kubinyi András, Nógrády Árpád és Neumann Tibor több elemző tanulmánya, amelyek rávilágítottak arra, hogy a korábban is használt összeírások egy része másként értelmezendő, valamint hogy a járadékok és jövedelmek rendszerében sokkal összetettebb képet kell rekonstruálnunk a későközépkorra, mint az korábban gondolta a kutatás. Ezen folyamatok megértéséhez figyelembe kell vennünk az állami adóteher és az annak kivédésére szolgáló „technikák” változását ugyanúgy (Kubinyi András), mint a paraszti és földesúri árutermelés kereteit és az általuk létrehozott termékek piaci lehetőségeinek felmérését. Ennek pontos megvilágításához és értelmezéséhez a források sokkal részletesebb feltárására és a már korábban elemzett összeírások újraértékelésére is szükség van. Ugyanakkor ezek feldolgozásával teljesen más megvilágításba került

egy a kutatást évtizedek óta foglalkoztató probléma, a középkor végén az írott forrásokban jelentkező falusi telekpusztásodás kérdése. Így a zselléresedés folyamata, illetve a településeken belül megfigyelhető egy telekre összeköltözés (régészetiileg is vizsgálható) folyamata nyert új értelmezést. A források újraelemzése mindezek mellett az általános demográfiai viszonyok újragondolását is maga után vonta (Kubinyi András). Másrészt ugyancsak az írott források elemzésével és a közép-kelet-európai összehasonlító anyagok bevonásával lehetett sokkal pontosabb képet nyerni a külföldi telepítések mozgalmáról és az általuk közvetített mezőgazdaság-technikai újításokról (Körmendy Adrienn). A történeti néprajzi megközelítéseknek is voltak folytatásai ebben az időszakban, így például költözködő falvak problémájára világított rá Földes László középkori írott források és néprajzi adatok alapján.

A középkori gazdaság- és pénztörténeti kutatások vonatkozásában egy olyan terület is megjelölhetünk, ahol az elmúlt időszak általános és jelentős fellendülést mutat. A hosszú évtizedeken keresztül alig vizsgált pénztörténeti kérdések most két korszak vonatkozásában is összefoglalást nyertek (Tóth Csaba, Gyöngyössi Márton) és ezzel megszűnni látszik a numizmatika és a pénztörténet hosszú idő óta fennálló, gazdaságtörténeti szempontból biztosan hibás szétszakítottsága. Különösen fontos eleme ezeknek a munkáknak, hogy az írott források és az érmeanyag részletes elemzése mellett nagy mértékben támaszkodnak a régészeti leletkörülmények elemzésére és újabban modern anyagvizsgálatokra is. Ezzel mintegy példát is mutathatnak arra, hogy a modern gazdaságtörténeti összefoglalásoknak milyen forrásbázisra és milyen módszertani komplexitásra kell törekedniük. A középkori uralkodói gazdálkodásban a pénzverés mellett kulcsszerepet játszott a csereeszközként, „pénzként” is általánosan használt sókocka is. A só kitermelése, elosztása és kereskedelme hosszú évtizedes kihagyás után ismét kutatási kérdésként merült fel (Draskóczy István), és remélhetőleg ezzel megindul egy olyan folyamat is, amely elvezet a középkori magyar gazdaság egy másik alapvető ágának, a bányászatnak az újraértékeléséhez. Ugyancsak Draskóczy volt az, aki a sókitermelésben kulcsszerepet játszó erdélyi területek gazdasági viszonyaival is foglalkozott. Mindezek ellenére, a sókitermelés és sókereskedelem részletes összefoglaló feldolgozása, és az egész korszakot figyelembe vevő elemzésének hiányában a jelen kötet sem tud átfogó képet nyújtani erről a területről. Ugyanez érvényes a középkori kézműves- és ipartörténetre is, amely ugyan sok friss anyagközlésre és résztanulmányra támaszkodhat, de amely jelentősége és viszonylagos forrásgazdagsága miatt biztosan önálló szintetikus összefoglalás megírását igényli.

Az középkori írott források megélénkülő közzététele és a naponta jelentős mértékben gyarapodó régészeti, történeti állattani és növénytani forrásanyag egyre inkább lehetőséget fog nyújtani arra, hogy széles forrásbázisra épülő, interdiszciplináris gazdaság- és pénztörténet jelenhessen meg a középkori Magyarország vonatkozásában, ehhez azonban arra is szükség lesz, hogy gyakran indirekt forrásokat a nemzetközi gazdaságtörténeti kutatásokban egyre nagyobb teret nyert modellek és értelmezési rendszerek segítségével is értelmezzük.

A szövegben említett művek bibliográfiai adatai

- Andrásfalvy Bertalan: A sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Budapest, 1973.
- Andrásfalvy Bertalan: A Duna mente népeinek ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd, 1975.
- Andrásfalvy Bertalan: A magyarság gyümölcészete. (Akadémiai doktori disszertáció) Budapest, 1989.
- Balassa Iván: Az eke és szántás története Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp., 1965.
- ifj. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok* 127 (1993) 413–449.
- Belényesy Károly: Pálos kolostorok az Abaúji-hegylán. Miskolc, 2004.
- Belényesi Márta: A halászat a 14. században. *Ethnográfia* 64 (1953) 148–162
- Belényesy, Márta: Le serment sur la terre au moyen âge et ses traditions postérieures en Hongrie. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1955) 361–63.
- Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. *Néprajzi Értesítő* 37 (1955–56) 11–31.
- Belényesy Márta: Kerített település és gazdálkodás néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethnographia* 69 (1958) 117–38.
- Belényesy, Márta: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn in XIV. Jahrhundert. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6 (1958) 265–321.
- Belényesy, Márta: La culture permanente et l'évolution du système biennal et triennal en Hongrie médiévale. *Ergon* 2 (1960) 311–26.
- Belényesy Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjesztése Magyarországon. *Ethnographia* 75 (1964) 321–46.

- Belényesy, Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. I. *Ethnographia* 65 (1954), 387–413, II. *Ethnographia* 66 (1965) 57–93.
- Benkő Elek: Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi. Budapest-Kolozsvár, 2002.
- Béres Mária: Adatok az Árpád-kori gabonátárolás kérdéséhez. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1987) 25–35.
- Bogdán István: Magyarországi hossz – és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- Bolla Ilona: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestini Sectio Historica* 3 (1961)
- Bökönyi Sándor: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974.
- Csöre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története: Középkor. Budapest, 1980.
- Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet. 5 köt. Budapest, 1939–1942.
- Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1530-as években. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk.: Bessenyei József. Miskolc, 2004. 25–70.
- E. Kovács Péter (szerk.): Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Budapest 1988.
- Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 91 (1980) 53–78.
- Égető Melinda: A lugasos szőlőművelés vizsgálata. *Népi kultúra – népi társadalom* 13 (1983) 119–49.
- Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Budapest: 1988.
- Engel Pál: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 27–31. Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története: 1301 – 1526. Budapest, 1998.
- Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. [CD-ROM] Budapest, 2001.
- Erdélyi László – Sörös Pongrácz, szerk.: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. 12 köt. Budapest: 1902–1916.

- Földes László: Telek és költözködő falvak a honfoglaláskori és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: Nomád társadalmak és nomád államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Budapest, 1983, 327–49.
- Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. *Századok* 94 (1960)/1. 82–124. (1960)/4. 505–556.
- Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116 (1982) 484–506.
- Fügedi Erik: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 364–386.
- Gedai István: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1969) 105–148.
- Gerevich László: A pilisi ciszteri apátság. Szentendre, 1984.
- Gömöri János: Vasművesség: az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannóniában. Sopron, 2000.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Gyulai Ferenc: Archaeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján. Budapest, 2001
- Gyulai Ferenc. Archaeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján. Budapest, 2001.
- Gyulai Ferenc: A Kárpát-medencei szőlő és borkultúra régészeti-növénytani emlékei. In: Borok és korok. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest, 2002, 101–115.
- Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban (Értekezések a történeti tudományok köréből 53). Budapest, 1970.
- Heckenast Gusztáv: A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV–XV. század) *Történelmi Szemle* 23 (1980) 1–29;
- Hegyí Imre: A népi erdőkiélés történeti formái (Az északkeleti Bakony erdőgazdálkodása az utolsó 200 évben). Budapest, 1978.
- H. Gyürky Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. BTM Műhely 3. Budapest, 1991.
- Holl, Imre – Parádi, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Budapest, 1982.
- Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000 – 1325. Budapest, 1916.
- Honvári János, szerk.: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest, 1997.

- Huszár Lajos. *Münzkatalog Ungarn*. Budapest, 1979.
- Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest, 1932.
- Knapp Éva: Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében. In: Varia Paulina. Pálos Rendtörténeti Tanulmányok. I. Szerk.: Sarbak Gábor. Budapest 1994. 81–100.
- Kovacsics József, szerk.: *Magyarország történeti demográfiája 896–1995*. Budapest, 1997.
- Kovalovszki Júlia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 32–40.
- Kovalovszki Júlia: Ásatások Csepelyen. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 235–250.
- Körmendy, Adrienn: *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13–14. Jahrhundert*. Poznan 1995.
- Kristó Gyula: Magyarország története. Budapest, 1998
- Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve). *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) 371–404.
- Kubinyi András: L’agriculture à Buda et à Pest à la rencontre du XVe et du XVIe siècle. *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) Suppl. 1–21.
- Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi közlemények* 23 (1971) 58 – 78.
- Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig, 1541-ig. In: *Budapest története* II. k. Bp., 1973. 7 – 240.
- Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágyság a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 197–225.
- Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15 – 16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1 – 52.
- Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 135 – 161.
- Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél – Alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000.
- Kubinyi András: A császárvári uradalom közbecsű összeírása 1489-ből. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 3–17.

- Kubinyi András: Mátyás király. Budapest, 2001.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23 (1980) 450 – 477.
- László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1997.
- Laszlovszky József: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 227–257.
- Laszlovszky József: Tanya-szerű települések az Árpád-korban. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. *Az Arany János Múzeum Közleményei* IV. Szerk.: Novák László. Nagykörös, 1986. 131–153.
- Lederer Emma: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458). Budapest, 1932
- Magyar Eszter: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban. Budapest, 1983.
- Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971.
- Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez
- Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Bp., 1953. 128 – 191.
- Mályusz Elemér: Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században. *Agrártörténelmi Szemle* 28 (1986/1–2) 1–33.
- Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Budapest, 1963.
- Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. I. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 49–65.
- Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. II. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 138–154.
- Miskolczy István. A középkori kereskedelem története. Budapest, 1926.
- Müller Róbert: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätenfunde in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1975) 59–102.
- Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késővaskortól a törökör végéig. Keszthely, 1982.
- Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137 (2003) 849–884.
- Nógrády Árpád: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. *Századok* 136 (2002) 451–468.
- Nováki Gyula: A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 209–19.

- Nováki Gyula: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1975–77 (1977) 53–79.
- Nováki Gyula: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a Sümeg-Sarvalyi erdőben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1984–85 (1985) 19–32.
- Pach Zsigmond Pál: Egy évszázados történészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? *Századok* 106 (1972) 849–888.
- Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979.
- Pálóczi Horváth András: Environmental Archaeological Research at Visegrád in the Medieval Garden of the Royal Palace. In: *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology*. Szerk.: Jerem Erzsébet – Poroszlai István. Budapest, 1999. 343–350
- Pálóczi-Horváth András: A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Szerk.: Kósa László – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1993. 44–66.
- Pálóczi-Horváth András: Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In: *Táj és történelem*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 273–286.
- Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 205–251.
- Paulinyi Oszkár: Gazdag föld – szegény ország. In: *Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk.: Búza János és Draskóczy István. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 3.) Bp., 2005.
- Péchy Antal: Alsó Magyarország bányaművelésének története. I. Budapest, 1884.
- P. Hartyányi Borbála–Nováki Gyula–Paray Árpád: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1967–1968) 44–45.
- Pleidell Ambrus: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925.
- Pohl Artúr: Münnzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Graz és Budapest, 1982.
- Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpádházi királyok kora. Budapest, 1899.
- Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Vegyesházi királyok kora. Budapest, 1907.

- Romhányi Beatrix: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: Annual of Medieval Studies at the CEU. 1993–1994. Szerk.: Sághy Marianne. Budapest, 1995. 180–204.
- Serédi Jusztinián, szerk.: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest, 1938.
- Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996–1996. I. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 515–526.
- Szabó István: A középkori magyar falu. Budapest, 1969.
- Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975.
- Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938.
- Szabó Péter: Medieval Trees and Modern Ecology: How to Handle Written Sources. *Medium Aevum Quotidianum* 46 (2002) 7–25.
- Szabó Péter: Woodland and Forests in Medieval Hungary. *BAR International Series 1348. Archaeolingua Central European Series 2*. Oxford, 2005.
- Szamota István – Zolnai Gyula, szerk.: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest: 1902–1906.
- Székely György, szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953.
- Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.) Bp., 2004.
- Szende László: Műhelyek, mesterségek a késő középkori és kora újkori Magyarországon. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. és a bevezetőt írta: Szulovszky János. Budapest, 2005. 151–169.
- Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem a XV – XVI. században.
- Agrártörténeti Szemle* 3 (1961) 309 – 322
- Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955.
- Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993.
- Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Reprint, Budapest, 1950.
- Tagányi Károly, szerk.: Magyar Erdészeti Oklevéltár. 3 köt. Budapest, 1896.
- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* 1 (2000) 27–61.

- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: *Táj és történelem*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 73–107.
- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* 1 (2000) 27–61;
- Takács Károly: Medieval hydraulic systems in Hungary. In: *People and Nature*. (CEU Mediaevalia) Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 289–311.
- Takács Lajos: Egy irtásfalu földművelése. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei (Irtásföldek, irtásmódok). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Takács Miklós: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri Miklós-Tárnoki Judit. Szentendre-Szolnok, 2001. 7–54.
- Teke Zsuzsa: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. *Történelmi Szemle* 37 (1995/2) 129–150.
- Torma Andrea: Archaeobotanikai maradványok a középkorból. *Agrártörténeti Szemle* 38 (1996) 317–342.
- Torma Andrea: Paleoethnobotanical assemblages from medieval wells in Hungary. *Anteus* 26 (2003) 245–254.
- Torma Andrea: Archaeobotanikai maradványok a középkorból. *Agrártörténeti Szemle* 38 (1996) 317–342.
- Torma, István: Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 227–55.
- Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880.
- Zatykó Csilla: Medieval Villages and Their Landscape: Methods of Reconstruction. In *People and Nature in Historical Perspective*. Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 343–375.
- Zsidi Paula (szerk.): Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása 1989–2005. „XI. Kőérberek-Tóváros lakópark” 80–100. Budapest, 2005.

A Kárpát-medence éghajlattörténete a közép- és kora-újkorban

RÁCZ LAJOS

A természeti környezet és az emberi közösségek, társadalmak és civilizációk kapcsolatának vizsgálata egyike a legizgalmasabb új inter-, avagy multidiszciplináris kutatási területeknek. Az emberi történelem holisztikus, illetve ökológikus szemlélete természetesen nem új keletű, hiszen a nagy mítoszok, Noé történetétől a Ragnarök legendájáig az embert a természeti környezet részének tekintették. Abban, hogy az emberi történelem kutatása során a modern kor történészei a 20. század utolsó harmadáig nem vették tekintetbe a természeti környezetet, sem pedig annak változásait, meghatározó szerepet játszott a 19. századi tudományosság által kiformált diszciplináris szemlélet. A diszciplináris felfogás szerint a világ jelenségei belső és külső rendező elveik szerint csoportokba rendezhetők, ami lehetővé teszi a jelenségek analitikus vizsgálatát. A 20. század derekára a diszciplináris koncepció számos fogyatéksága megmutatkozott, s nem véletlen az, hogy a történettudomány nagy megújulásai csaknem kizárólag a szaktudomány határterületeiről indultak. A 20. század utolsó harmadában a történeti kutatások megújulásában egy olyan expanzív, és a saját határait radikálisan lebontó szaktudomány járt élen, mint az ökológia.

A történeti ökológia és az éghajlattörténet

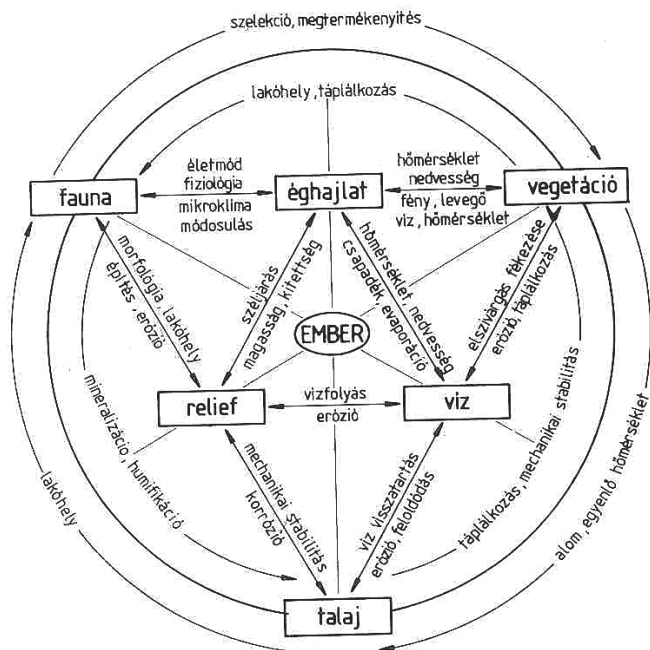
A történeti ökológia fogalmának, illetve működési területének meghatározásához mindenekelőtt az ökológia fogalmát kell tisztáznunk. E.P. Odum széles körben használt és elfogadott megközelítése szerint az ökológia az ökoszisztémák vizsgálatával foglalkozó tudomány, az ökoszisztéma pedig: *„olyan egység, amely egy adott térben minden élő organizmust magában foglal, amelyek interaktív kapcsolatban állnak fizikai környezetükkel, a rendszer élő és élettelen elemei között pedig anyag- és energiaáramlás megy végbe”*. Az ökológia művelői között azonban jelentős különbségek mutatkoznak abban, miként értelmezik az *„élő organizmusok”* fogalmát. A hagyományos ökológiai felfogás szerint az ember az evolúció más szereplőitől alapvetően eltérő minőséget képvisel, s csak erős megszorításokkal értelmezhető az ökoszisztéma részeként. Ezzel

szemben a történeti, illetve humán ökológusok véleménye szerint az ember egyszerre a történelem alanya, s a Föld domináns biológiai faja, az ökoszisztéma elemzések során pedig mindkét minőségében figyelembe kell venni. A történeti ökológiai kutatás érvényességi területe a tágabb értelmezés szerint az ember hozzávetőlegesen kétfélmillió évvel ezelőtti megjelenésétől, a szűkebb megközelítés szerint az intenzív természetátalakítás kezdetétől, a mezőgazdálkodás hét-, nyolcezer évvel ezelőtti elterjedésétől számítható.

A történeti ökológia nem illeszkedik a tudományok hagyományos, a 18–19. század idején kialakult rendszerébe, inkább a természeti és társadalomkutatás „embertudományi” diszciplináris övezeteinek egy alternatív körülhatárolási lehetőségét jelenti. Nem az ismeretek felosztásának, illetve körülhatárolásának alternatív egyetemes rendszere, inkább diszciplináris nézőpontból szemlélve a tudományok egy kiterjedt csoportjának ismereteit új szempontok szerint átstrukturáló és szintetizáló tudományterület.

A történeti ökológiai kérdésekkel foglalkozó kutatókat a „környezeti fixizmus”, a történeti korokban változatlan természeti környezet tézisének elutasítása egy új természetfelfogáshoz vezette el, amelynek szellemében a természeti környezetet az emberi történelem „cselekvő részeseként” értelmezték. A természeti környezet történeti léptékű változásai az esetek döntő részében az éghajlat ingadozásaira vezethetők vissza, hiszen az éghajlat a legfontosabb meghatározója a fauna, a vegetáció, a relief viszonyok, a vízhálózat, vagy a talaj változásainak. Ezért, ha a természeti környezet átalakulásait kutatjuk, akkor mindenekelőtt az időjárás, illetve a klíma ingadozásait kell megvizsgálunk. Az éghajlattörténet ily módon a történeti ökológiai kutatás egyik legfontosabb, s mindenképpen legtipikusabb területe. A klíma változásainak kutatása során ugyanis egyszerre kell használnunk a természet- és a társadalomtudományok eszköztárát, az éghajlati-környezeti változások pedig hatással vannak a történeti ökoszisztémák minden szereplőjére.

Az éghajlattörténet egyike a legfiatalabb tudományoknak. Megszületéséhez annak a feltételezésére volt szükséges, hogy a klíma az emberi történelem időhatárai között (s nem csak a geológiai korokban) jelentékeny mértékben változott, és változik ma is. A klíma fogalmán, Hubert H. Lamb nyomán egy adott helyen, valamely adott időtartam során tapasztalt általános időjárási viszonyokat értjük. Nemzetközi konvenciók szerint 30 év az az időtartam, amelynek megfigyelései már elegendőek az éghajlat meghatározásához, ugyanakkor a klíma definiálásához nemcsak az „átlagos időjárást”, de az extrémításokat, illetve azok előfordulási gyakoriságát is ismernünk kell.

1. ábra: A humán ökoszisztéma modellje (Forrás: Demangeot, 1987).

Az éghajlati változások története gyakorlatilag egyidős a Föld légkörének történetével, a változások nagyságának és irányának megítélése azonban nagyban függ attól, milyen léptékben vizsgáljuk a Föld klímáját. Ha a Föld történetének egészéhez viszonyítjuk a jelenkori állapotokat, akkor egy hideg korszakban élünk, hiszen a pólusokat jégtakaró borítja, s geológiai léptékben nézve ezek a területek nagyjából jégmentesek voltak. Amennyiben az ember megjelenése és történelme határozza meg számunkra a horizontot, akkor egy meleg korszakban élünk, hiszen a 2–2,5 millió éves őstörténettel, illetve történelemmel számolva, csupán az utóbbi 15–12'000 éve ért véget az utolsó, a Würm jégkorszak. Ám ezt követően elképesztő sebességgel alakult át a Föld geográfiai képe, elegendő talán a jégtakaró elolvadása miatt közel 100 méterrel megemelkedő tengerszintre utalni, amely olyan korábban gyakran használt szárazföldi utakat vágott el, mint amilyenek Ázsia és Észak-Amerika között a Bering-szoros, vagy a kialakuló Északi-tenger helyén a szigetté váló Izlandra és Britanniába vezető vándorlási útvonalak voltak. Az utolsó kontinentális jégtakaró 6–7000 éve olvadt el. A jégkorszakokat lezáró melegedés csúcspontja 5–6000 éve, „közép holocén

optimuma” éghajlati korszak idején volt. Ez idő tájt érték el a kontinensek hegyvidéki gleccserei a posztglaciális minimumukat. A közép holocén optimumot követő évszázadok, illetve évezredek lehüléseit a klímátörténeti szakirodalom F. Matthes nyomán „neoglaciálisoknak”, az enyhébb periódusokat pedig Hubert H. Lamb javaslatára „optimumoknak” nevezi.

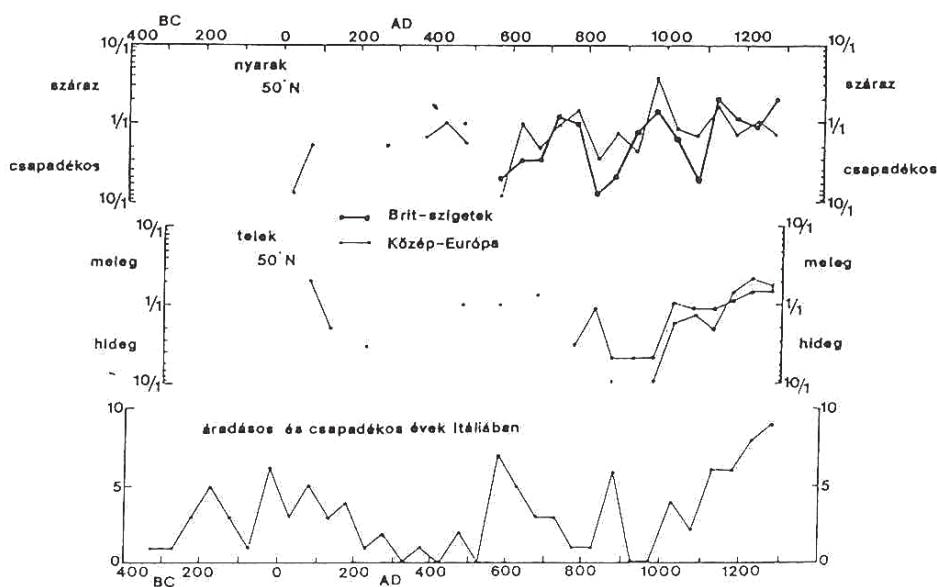
A Kárpát-medence régióját a középkor, illetve az újkor idején érintő éghajlati változások értelmezéséhez és elemzéséhez azonban az évmilliók vagy az évezredek időskála eseményei kevésbé használhatóak. Ebből a nézőpontból az évszázados klímaváltozások elemzése az elsődleges jelentőségű, vizsgálatunk időbeni horizontját pedig célszerű leszűkíteni az emberi történelem utolsó két évezredére. Az utolsó kétezer évben, nem számolva a jelenkori felmelegedés nehezen előrejelezhető folyamatával, négy olyan klimatikus-környezeti változásról vannak adataink, amelyek hatással voltak a Kárpát-medence középkori és újkori történetére. Az első jól azonosítható éghajlattörténeti periódus, a „római optimum éghajlat időszaka”, amely a Kr.e. 1. évszázad derekán kezdődött, s a Kr.u. 4. század végig tartott. A római klímaoptimum évszázadait a „népvándorlások korának lehülése” követte a 4. és a 9. század között. A 9. századtól a 14. század elejéig tartott a „középkori éghajlati optimum” időszaka, amelyet a „kis jégkorszak” lehülése követett egészen a 19. század végéig. A 1880-as években kezdődött a jelenkori felmelegedés időszaka, amelynek hatásai az egész világon érzékelhetőek, ám valószínűsíthető időtartamáról semmilyen megbízható információnk nincs.

Vizsgáljuk meg tehát középkor története szempontjából fontos négy éghajlattörténeti korszak jellemzőit.

A Római optimum éghajlat időszaka

Kutatásaink időhatárain belül az első, a Kárpát-medencében bizonyosan érezhető klímátörténeti korszak az ún. római optimum éghajlat időszaka volt. Grynaeus András dendrológiai rekonstrukciója szerint Pannoniában ezekben az évszázadokban igen enyhe volt az éghajlat, ugyancsak enyhe klímáról tanúskodik a Duna vaskapui szakaszán Traianus császár által Kr.u. 101–106 között építtetett római köhíd, amely 170 évig használatban volt. Egy ilyen, a folyó medrébe támaszkodó, azt szűkítő építmény ugyanis csak abban az esetben maradhat épen, ha a Duna nem, vagy csak igen ritkán fagy be.

A meleg időszak a tengerek szintjének emelkedésével járt együtt Európában, a vízszint emelkedés a császárkor végére csaknem elérte az egy métert a Földközi-tenger vidékén. Claudius Ptolemaios időjárási naplója szerint Alexandriában az

2. ábra: A hőmérsékleti és csapadékviszonyok alakulása Európában 400 és 1300 között
(Forrás: Lamb, 1982.)

augusztust leszámítva minden hónapban esett eső. A császárkorban folytatódott a gabonakultúra északi irányú terjeszkedése. Domitianus császár ugyan Kr.u. 1. század végén megtiltotta a szőlőtermelést az Alpoktól északra, ám ezt a rendeletet Probus Kr.u. 280 táján visszavonta. A rómaiak elterjesztették a szőlőkultúrát a Brit-szigeteken és a germán területeken, s ezt a mezőgazdasági innovációt segítették a kedvező éghajlati-környezeti viszonyok. A sikeres szőlőtelepítés eredményeként Kr.u. 300 környékén Britannia önellátóvá vált, s ezt követően nem importáltak a kontinensről többé bort.

A népvándorlások korának lehülése

A 4. század végén kezdődött, és a 8. század derekáig tartott a népvándorlások korának hűvös és száraz éghajlatú korszaka. A szárazság első csúcspontja a 4. század derekán jelentkezett Belső- és Közép-Ázsiában, valamint a kelet-európai sztyeppe vidéken. A későbbiekben elárasztott kikötők maradványai jelzik, hogy a Kaszpi-tenger vízszintje az idő tájt alacsonyabb volt, mint napjainkban, ami arra utal, hogy a Volga vízgyűjtőjében is kevés csapadék hullott. Belső- és Közép-Ázsia területén folyók és tavak száradtak ki, s a terület eltartóképessége radikálisan csökkent. Az

általános szárazság előidézte zavarok hatására a mintegy négyszáz éve működő Selyemút is lehanyatlott. A szárazság pedig folyamatos és igen súlyos fenyegetést jelentett az eurázsiai sztyepei népek sérülékeny nomád gazdaságai számára.

A „viking korszak” elején, a 8. század derekán tartóssá váló katasztrofális szárazság a Kárpát-medencében feltehetően döntő módon hozzájárult az Avar Birodalom bukásához. A csapás elsősorban az „*igazi avarokat*”, a harcos réteget, s a nép részben félnomád, részben letelepült hányadát, a kárpáti alföldeken az avarokkal együtt lakó gepidákat és bolgár-törököket érinthette, akiket állataik nagy részének elhullása éhhalálra ítelt. Ezért következhetett be, hogy a frankok három nagy hadjáratukban semmi ellenállással nem találkozhattak, csak az elsőnél, 791-ben Ausztria és Szlovénia területén. 792 és 795 között az avar vezérek között dúlt belharc, de a *kagánt* és társuralkodóját, a *jugrust* saját emberei ölték meg, nekik tulajdonítva az elemi csapást. Einhard évkönyvei szerint 791-ben elpusztult a Győrig behatoló frank sereg lovainak nagy része is.

Az avar állatállomány pusztulása, az éhínség és az éhezőknek a környező erdős-hegyes vidékekre való menekülése bizonyára már jóval a frank háborúk előtt, a belső-ázsiai steppezóna kiszáradásával egy időben, a 8. század derekától megkezdődött, amikor még működött az avar adminisztráció és helyben volt a birtokos réteg. Ezekre két közvetett adat utal.

Dado verduni püspökhöz (880–923) R. betűjelű paptársa a 900 utáni években költeményt írt az eladdig soha nem hallott *Hungri* nevű magyarok eredetéről. Bibliai és antik irodalmi magyarázati kísérletek után felveti, hogy a népnév a német Hunger ’éhség’ szóból is levezethető. Az éhségről a következő történet jut eszébe: „*Hallottam az öregektől, hogy valaha iszonyú éhínség szakadt egész Pannoniára, Isztriára, Illiriára, valamint a szomszédos népekre*” Ez az ókori ország nevekkal jelölt térség pontosan fedi a megszűnt Avar Birodalom területét, s így a hagyomány az avarság 8. századi belső viszonyaira vonatkoztatandó. A szerző ötlete szerint az éhséget átvészeltek kapták a *Hungri* nevet.

A szárazság ellen az igénytelenebb szláv csoportok könnyebben tudtak védekezni, mert a hegylábi bükk- és tölgyerdők mellé húzódva sertéseiket makkon tarthatták, az itteni irtásokon karcoló ekéikkel rozstot termeszhettek, méhészkedhettek és halászhattak. Ez lehet az oka, hogy a Kárpát-medence korai szláv helynévanyaga az ilyen életformának megfelelő erdős és vízjárta vidékekre korlátozódik.

A grönlandi oxigénizotópos vizsgálatok szerint a felmelegedés Grönlandon már a 7. század elején jelentkezett, majd jelentős ingadozásokkal egészen a 12. század végéig tartott. A középkori éghajlati optimum idején a mezőgazdasági

művelés határa Európában messze kiterjedt észak felé. A gabona Izlandon az első normann telepésekkel terjedt el. Észak-Norvégiában, Malangenben, az északi szélesség 69,5 fokánál, túl a sarkkörön a 9. századtól a 12. század derekáig árpat termesztettek a helyi gazdálkodók.

A Földközi- és a Kaszpi-tenger régiói a középkori optimum éghajlat idején igen csapadékosak voltak. Limnológiai kutatások szerint a Kaszpi-tenger vízszintje a 20. századinál 8 méterrel magasabb volt. Szicília két folyója, az Erminio és a San Leonardo pedig a korabeli feljegyzések és ábrázolások szerint hajózhatók voltak a 12. század idején.

A középkori éghajlati optimum

Első ízben az Atlanti-óceán északi szigetein kutató dán régészek vetették fel a 1920-as években egy igen enyhe éghajlatú korszak hipotézisét, az időszakot hozzávetőlegesen a Kr. u. 9–13. századra datálva. Végül Hubert H. Lamb nevezte el és határolta körül időben a középkori éghajlati optimumot. Általánosan elfogadott vélekedés szerint a középkori optimum éghajlat időszaka hozzávetőlegesen Kr. u. 900 és 1300 között tartott.

A dán archeológusok sejtésüket az északi szigetek kora középkori viking kolonizációjára alapozták. Az európai partvidék viking előzőnlése a 790-es években kezdődött. Az első feljegyzések Izlandról 800 tájáról származnak. Az észak-norvégiai születésű Ottar 870–880 táján elérte a Fehér tengert, 980 körül Vörös Erik megvetette a lábát Grönland déli részén, majd fia Szerencsés Leif egy évtized múlva Grönlandtól nyugatra ért partot, a „Bor Földjén”. A normann sagákban gyakran megjelenő „Vinland” valószínűleg New Englanddel azonosítható. Harald Hardrade 1040–1065 táján elérte a Spitzbergákat és Novaja Zemlja szigetét. Az Észak-Atlantikum viking meghódítása nem kis részben a tengeri jég visszahúzódásának és a viharok csökkenő számának volt köszönhető.

A kontinens belső területein a Római birodalom bukását fél évezreddel követően indult meg az európai mezőgazdaság fejlődésének első nagy hulláma, amelyet Georges Duby „középkori mezőgazdasági forradalomnak” nevezett. Az „agrárforradalom” létrejöttében igen nagy szerepe volt annak, hogy az európai civilizáció és népesség súlypontja átkerült a Mediterráneumból a kontinens belső területeire, s az új vidékek természeti viszonyaihoz igazodó agrotechnikát kellett találni. Ez a napi gyakorlatban a nehézeke elterjedését, a szügyhám és a patkolás általánossá válását, valamint a két- és a háromnyomásos gazdálkodás elterjedését jelentette a Európában. Paul Bairoch számításai szerint a széles

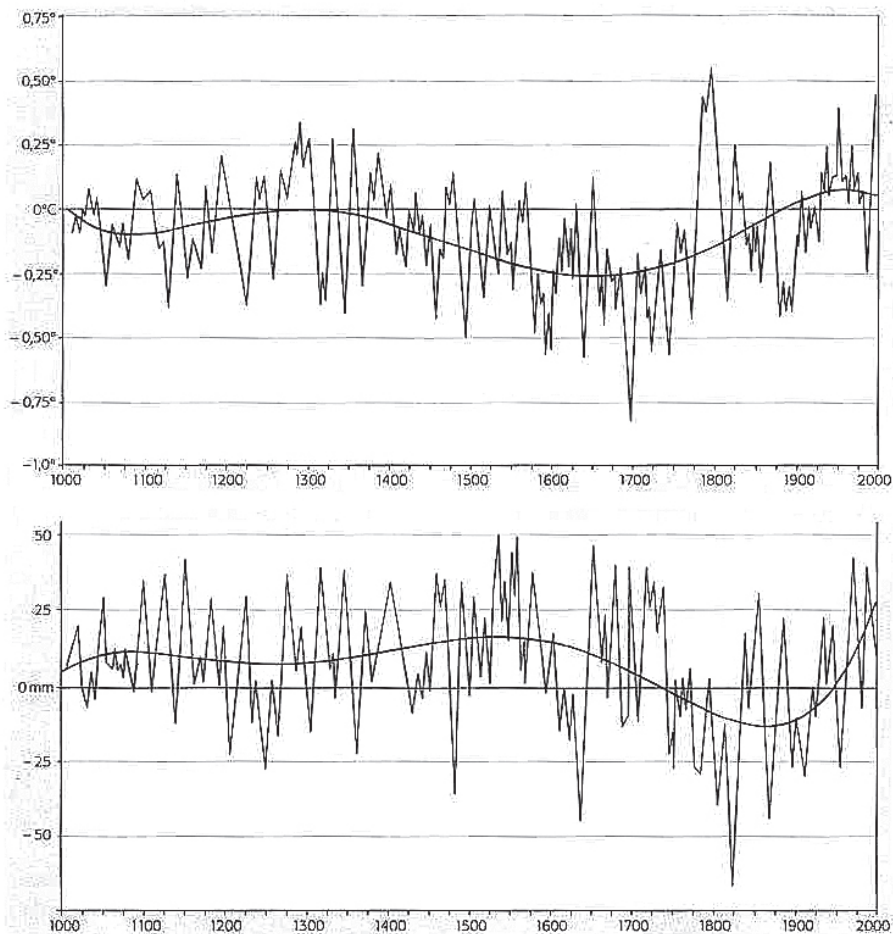
körben terjedő, a kontinens ökológiai viszonyaihoz igazodó gazdálkodási rendszereknek köszönhetően 1000 és 1300 között az európai mezőgazdaság teljesítménye megduplázódott. A mezőgazdaság középkori expanziója mögött nem nehéz felfedezni, természetesen más tényezők mellett, az agrártermelés javuló környezeti feltételeit, annál is inkább, mivel a középkori optimum éghajlat befejeződése egybeesett a középkori mezőgazdasági-demográfiai expanzió megtorpanásával a 13. század végén.

Skandináviában a meleg időszak 971-től 1100-ig tartott. Közép-Európában pedig a 13. századig, jobbra száraz nyarakkal. Évszázados léptékben csökkent a rendkívül hideg telek gyakorisága is Európában. A 9. századból négy rendkívüli tél ismeretes a svájci Alpokból. A középkori éghajlati optimum idején évszázadonként egyetlen rendkívül hideg télről van tudomásunk. 1235 és 1303 között pedig egyetlen különösen hideg télről sem tudunk. A 14. század kezdetétől a 19. század végéig a szigorú telek jóval gyakoribbakká váltak. A 14. században nem kevesebb, mint 7 szélsőségesen hideg télről készültek feljegyzések.

A középkori éghajlati optimum idején a téli időjárás hosszú távon kevésbé bizonyult változékonynak. Ugyanakkor a telek átlaghőmérsékletét tekintve voltak melegebb és hidegebb fázisok egyaránt, az ingadozások ugyanakkor nagyjából a 20. századi referencia (1901–60) időszak átlagához hasonló tartományban mozogtak. Egy korai hideg periódus azonosítható 1060–1085 között. Egy másik mérsékeltebben hideg 1115 és 1180 között, amelyen belül azonban volt egy változékonnyabb időszak 1115 és 1126 között. Másrészről azonban a rekonstrukció négy meleg időszakot mutat: 1086 és 1114 között, 1180 és 1205 között, 1236 és 1255 között, valamint 1280 és 1302 között.

A magyarországi éghajlat-, illetve környezettörténeti információkat tartalmazó források elégtelenek a középkori éghajlati optimum időjárásának rekonstruálásához. Ám Kiss Andrea kutatásainak köszönhetően van néhány adatunk, amely beilleszthető az európai éghajlattörténeti rekonstrukció kereteibe. Salamon király 1074-ben a befagyott Tiszán át vezette seregét a kemeji csatába. A csata pontos időpontját ismerjük (február 26.), így az átkelést a csata előtti napokra tehetjük. Ugyanennek az esztendőnek a tele egykorú források szerint igen hideg volt Alsó-Szászországban, Vesztfáliában, Frankónia és Hessen területén is.

Bizánci források szerint 1125/26 tele igen hideg volt Magyarország déli területein Hasonlóképpen zord volt a tél Cseh- és Morvaországban ezen a télen. Duna alsó szakaszának befagyása 1146/47 telén rendkívüli esemény volt, Anna Komnena hercegnő is megemlékezik róla a második keresztes hadjáratról szóló feljegyzéseiben.

3. ábra: Dél-Németország és Svájc hosszú távú hőmérsékleti és csapadék változásai az első ezredfordulótól a 20. század végéig (Forrás: Glaser, 2001).

1241–42 telén a Duna vonalát egy ideig védeni lehetett a tatárok ellen, akik 1241 őszén csak a Dunától keletre eső területeket pusztítottak el. Ám a hideg időjárás erősödése következtében a Duna befagyott, s így a védelmi vonal tarthatatlanná vált.

A 13. század éghajlata viszonylag száraz lehetett a Kárpát-medencében. Erre enged következtetni, hogy a felvidéki Szécsényben egy, a 13. században még használt kút fölé a 14. század elején plébániatemplom épült. A kút betemetése során annak belső faszerkezetét a víz színéig bontották vissza. Az ezáltal rekonstruálható talajvízszint viszont kb. két méterrel volt alacsonyabb a 20.

századi szintnél. Másrésztől a kút készítésekor uralkodó szárazabb klímára enged következtetni az is, hogy a kút faanyagát nem a nedvességet kedvelő kocsányos, hanem a szárazságot jobban tűrő kocsánytalan tölgy alkotta.

A kis jégkorszak éghajlati jellemzői a késő középkor idején

A 13. és a 14. század fordulója az európai történelem egyik legfontosabb éghajlattörténeti korszakhatára, az idő tájt ért véget a középkori optimum éghajlat, s kezdődött el a „kis jégkorszak”. A „kis jégkorszak” fogalmát F. Matthes nyomán kettős értelemben használják az éghajlatkutatók, részint a 14–19. század közötti gleccser előnyomulások korát jelölik vele, részint ugyanezen időszak klímájának metaforájaként szolgál. A hűvös-hideg éghajlati korszak kezdetét illetően erősen megoszlik a kutatók véleménye. Christian Pfister nézete szerint a „kis jégkorszak” a 14. század elején kezdődött, míg ugyanezt Raymond S. Bradley Hubert H. Lamb nyomán az 1560-as évekre datálja.

Az éghajlat romlását először a grönlandi normann telepések jelezték 1197–1203 táján. A viking feljegyzések szerint a tengeri jég ez idő tájt egyre gyakrabban zárta el az izlandi és az európai utat. Egy 1250 táján íródott norvég királytűkör, a „Konungs Skuggsjá” beszámolt arról, hogy az észak-atlanti területeken egyre gyakrabban fagyott be a tenger a 13. század elején. A klímaromlás következtében a grönlandi normannok nagy területeket kalandoztak be élelem után kutatva. Vadásztútaik során a vikingek elérték a Baffin-öblöt, és kapcsolatba kerültek a déli irányban terjeszkedő eszkimókkal. Az északi vadászsákmány csökkenése szorította dél felé az eszkimókat is, akik a 13. század első felében kezdtek kereskedni és háborúzni a grönlandi normann telepésekkel.

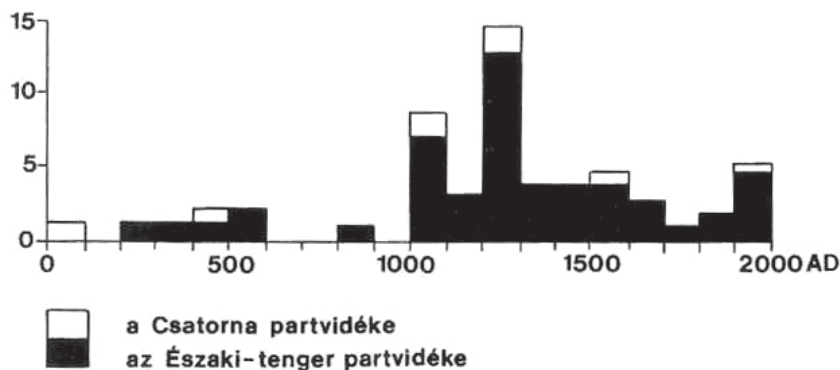
Az észak-atlanti térség általános lehűlésének következtében a 14. század végén megszakadt minden kapcsolat Vinlanddal. Az utolsó feljegyzés 1347-ből származik az időszakosan lakott észak-amerikai viking telepről. Az európai civilizáció marginális területein a létfeltételek, illetve a táplálkozási lehetőségek romlását közvetett adatok is bizonyítják. A dél-grönlandi Herjolfsness temetőjének régészeti feltárása során kiderült, hogy a grönlandi normann férfiak testmagassága, a 11. századtól a 15. század végéig 13 cm-el csökkent, 177 cm-ről 164 cm-re. Hasonlóan tendenciát mutat az izlandi népesség testmagasságának változása is, a 10. századi viking harcosok átlagban 173 cm magasak voltak, ám a 18. századra már csak 167 cm az átlagmagasság.

1492-ben VI. (Borgia) Sándor pápa aggódva írta a kereszténység északi előőrseiről: „*Garda temploma, amely a Föld végén, Grönlandon található (...),*

ebbe az országba nagyon ritkán jutnak el a hajók, mivel igen nagy területeket jég borít (...) sem püspök, sem pap nincs arra felé mintegy nyolcvan éve”. A grönlandi települések szórványos európai kapcsolatai egészen a 15. század végéig fennmaradtak. Ezt bizonyítja az is, hogy Herjolfsness temetőjében, ahol a tetemeket és a ruhákat megőrizte az állandóan fagyott föld, a ruhák egészen 1500 tájáig az európai divatot követték. 1540 környékén viszont, amikor egy Hamburgból induló hajó kikötött Grönland partjainál, a tengerészek már egyetlen lakott települést sem találtak a szigeten.

Az éghajlatromlás különösen súlyos következményekkel járt az Északi-tenger déli partvidékén, ahol a viharok és a tengerárak gyakorisága erősen megnövekedett a 13. századtól kezdődően. Ezek a természeti csapások hasonlatosak voltak Banglades és Kína jelenkori katasztrófáihoz. A 13. század négy nagy tengerárja a becslések szerint összesen 100–300'000 emberéletet követelt. A legpusztítóbb tengerárak a holland partvidéken a 15. század első felében jelentkeztek, az 1421-es és az 1446-os tengerbetörés együttesen több mint 200'000 áldozatot követelt. A történeti korok legsúlyosabb tengerbetörése 1570. november 1-én és 2-án pusztított az Északi-tenger déli partvidékén Franciaországtól az északnyugati német területekig, s a korabeli feljegyzések alapján az áldozatok számát 400'000-re becsülik.

Az európai népesség lélekszáma (a becslések szerint 75–85 millió) a 14. század elejére elérte a korabeli mezőgazdaság eltartóképességének felső határát. Ezt a helyzetet súlyosbította a kontinensen a 14. század elején induló erőteljes lehűlés, aminek következtében az európai népesség élettere jelentősen beszűkült. Az északi marginális mezőgazdasági területek mellett elnéptelenedtek

4. ábra: A nagy tengerárak időbeni megoszlása az Északi-tenger és a Csatorna partvidékén (Lamb, 1982).

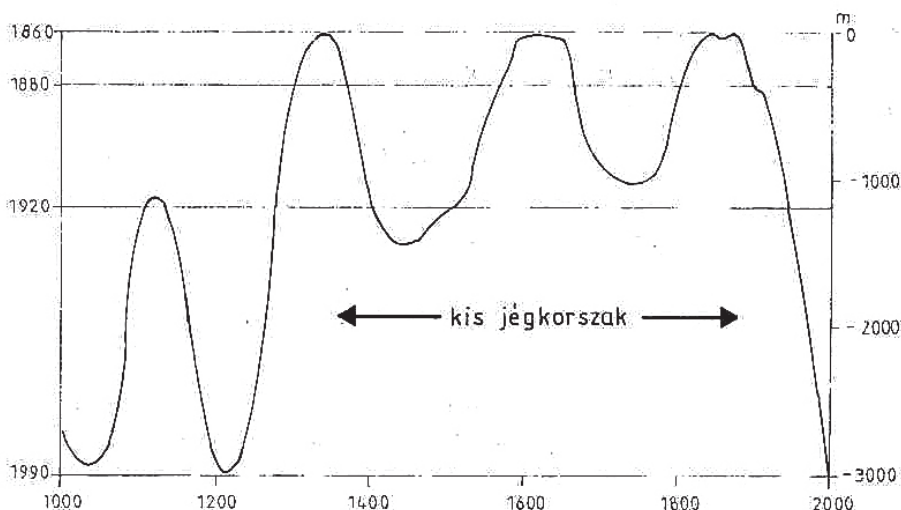
a kis éghajlati optimum idején elfoglalt hegyvidéki agrártájak is. Az első krízis 1313 és 1321 között jelentkezett, amikor majd egy évtizeden keresztül a teljes tenyészidőszak igen hűvös és csapadékos volt. A demográfiai, a gazdasági és a környezeti hatások összegződése szörnyű éhínségeket indított el. A 14. században Európa nagyobb részén megmutatkozó lehűlés, illetve az éghajlat csapadékosabbá és változékonyabbá válása nehéz helyzetbe hozta az európai mezőgazdaságot, különösen a marginális övezetekben: Skóciában, Skandináviában és az alpesi területeken. Úgy tűnik azonban, hogy az átmeneti szakasz és a „kis jégkorszak” hatásai nem egyszerre és nem egyformán érték Európa különböző régióit: a hatások először északon, keleten és az Alpok területén jelentkeztek.

Az 1310 és 1347 közötti időszak különösen csapadékos volt Nyugat-Európában, ennek következményeként a kontinentális Európa hegyvidékein a felső fahatár mintegy 100–200 m-rel lejjebb húzódott. E nedves és hűvös időszakon belül is ki lehet emelni két olyan periódust, mely igen kedvezőtlen viszonyokkal járt együtt Európa nagy részén. 1310 és 1319 (különösen 1313 – 1317) között a telek szokatlanul kemények, a nyarak pedig igen csapadékosak és hűvösek voltak. A lehűlés tartama alatt (mely egészen 1321-ig éreztette hatását) a legkatasztrofálisabbnak az 1315-ös év bizonyult. Hatására Európa túlnépesedett térségeiben újra felütötte fejét az éhínség. A Mediterráneum térségét a 14. század kezdetén hideg, majd 1310 és 1330 között szokatlanul enyhe telek jellemezték. Ezt követően Nyugat- és Közép-Európában az 1320-as és 30-as években újra a száraz-meleg nyarak domináltak (főleg 1331-ben, 1333-ban és 1336-ban). Az 1300-tól 1330-ig terjedő időszak telei azonban végig szokatlanul hidegek voltak.

A „Nonarium Inquisitionesban” feljegyezték, hogy Angliában az 1340-es évek elejéig igen sok falu körül műveletlenek maradtak a földek, részben az éhínség okozta népességsökkenés, részben a föld kimerülése, részben pedig az igavonó állatok pusztulása miatt. Ezt az alultáplált európai népességet érte 1348 és 1350 között a belső-ázsiai eredetű pestis első hulláma. A 14. század második felében még többször visszatérő pestis az európai népesség mintegy egyharmadát pusztította el.

A középkori éghajlati optimum 1150–1300 körüli lehatárolása jól korrelál a svájci Nagy Aletsch gleccser mozgásaival. Az előnyomulás a 13. század végén kezdődött, a maximális kiterjedést pedig 1350-ben érte el, az ezt megelőző pozíció gyakorlatilag megegyezett a 20. század értékeivel. A jég első igazán nagy előretörése az 1250–1280 közötti időszakra tehető, habár a klímarmlás első jelei már az 1160-as évektől érezhetővé váltak az északi területeken.

1342 és 1347 (különösen 1342, 1345, 1346 és 1347) között a nyarak újból nedvesebbé és csapadékosabbá váltak. 1342 körül például a tengeri jég

5. ábra: A Nagy Aletsch gleccser mozgásai a középkor és az újkor idején (Pfister, 1991).

nagyarányú előretörése következtében az Izland és Grönland közötti tengeri kereskedelmi útvonal jóval délebbre helyeződött át. Az 1345-, 1346- és 1347-es évek időjárásának következménye lehetett az is, hogy mikor 1348-ban a pestis elérte Európát, ott jobbra legyengült, éhező népességet talált, melynek következtében óriási pusztításokat tudott véghezvinni. 1340 és 1379 között a hideg nyarak gyakorisága összevethető a 16. század utolsó évtizedeivel, illetve az 1810–50-es évtizedekkel, amelyek gleccser előnyomulásokat produkáltak az Alpokban. Az Alpok gleccserei ekkor, 1350 körül érték el 14. századi legnagyobb kiterjedésüket, 1350 után azonban újból hátrálni kezdtek. Nyugat-Európában a csapadékos nyarak voltak a meghatározóak az 1340-es és az 1360-as évtizedekben.

Míg Európa nyugati felén a nedves csapadékos időjárás az 1370-es évekig tovább folytatódott, s csak ekkortól váltak ismét melegebbé a nyarak, addig Csehországban már 1360-tól kb. 1380-ig száraz nyarak követték egymást, s ezzel közel párhuzamosan, az 1340-től 1390-ig enyhe telek jutottak túlsúlyba, emellett 1340 és 1370 között a telek általában nemcsak enyhék, hanem szárazak is voltak, Oroszország pedig történelmének egyik legszárazabb időszakát élte át 1360–1380 között.

Míg Nyugat-Európa éghajlatában a 14–15. század folyamán a csapadékmennyiség és az árvizek gyakoriságának egyértelmű növekedése követhető, addig Kelet-Európában – a 11–12. századhoz hasonlóan, amikor Pszkov és Novgorod

régiójában mintegy 32 nagy szárazság volt – továbbra is évszázadonként 11 száraz periódust jegyeztek fel. Emellett azonban a Kaszpi-tó 13–14. századi (1250 és 1350 között mintegy 4 m-es) vízszintemelkedése a Volga (mely mintegy 81%-ban táplálja a tavat) vízgyűjtőjének csapadéknövekedését és a nyugati ciklonok északi irányú eltolódását, s ezzel a déli sztyeppterületek fokozatos szárazodását jelzi. A nyári középhőmérséklet csökkenése Ukrajnában már a 13. században, Nyugat-Oroszországban pedig a 14. században megjelent. Az ezután következő periódus egészen a 16. század végéig nedvesebb és hűvösebb lett.

A kis jégkorszak első jelei az 1390-es években mutatkoztak meg Csehországban, az 1400–1410-es évtizedekben már jobbra hidegek és igen csapadékosak, s ugyanez volt a helyzet az 1430–70-es évtizedekben is. A leíró történeti források szerint különösen a 14. században és a 15. század második felében a meleg és száraz nyarak gyakoriság a korábbi időszakhoz viszonyítva megnövekedett. A cseh területeken, két évtizedet leszámítva, az egész 14. és 15. században a meleg nyarak voltak többségben. Másrészt a leíró források szerint az 1360-as, az 1420-as és az 1460–80-as évtizedekben jobbra szárazak voltak a nyarak. Christian Pfister kutatási eredményei szerint Nyugat-Európában 1380 és 1430 között a szüret kezdetének időpontja 6 nappal korábban volt, mint a hosszú távú átlag. Ez arra utal, hogy a nyarakat egyáltalán nem érintette a lehülés. A nyári félév átlaghőmérséklete 0,5 fokkal a 20. századi átlag felett volt.

A kontinentális éghajlati karakter erősödése jól követhető a 15. század során Közép- és Kelet-Európában, ugyancsak jól dokumentált a szigorú és havas telek tetőzése az 1420–1450-es évtizedekben Csehországban, Lengyelországban az 1420–70-es évtizedekben, Oroszországban pedig az 1440–1460 közötti időszakban. Pfister szerint 1300–1330, 1405–1440 között különösen hidegek voltak a telek Közép-Európában. Lengyel- és Csehország esetében ez csak az 1420-as és az 1430-es évekre igaz. A hűvös tavaszok meghatározták Csehország időjárását az 1430-as évektől a 15. század végéig, kivéve az 1450-es éveket.

A késő középkor évszázadaiból csak szórványosan vannak forrásaink az időjárás, illetve az éghajlat magyarországi alakulásáról. A szórványos okleveles adatok az árvizek gyakoriságának növekedésére és a vizes térszínek kiterjedésére engednek következtetni. Györffy György és Zólyomi Bálint kutatási eredményei szerint a 13–15. századi határleírások és határmegújítások dokumentumai szerint az Alföldön rendre nem tudták megközelíteni a régi határjeleket a vizek miatt. Ugyancsak az éghajlat csapadékosabbra fordulását jelzi a vízimalmok széleskörű elterjedése a 13. századtól olyan patakokon is, amelyek vize a 20. században már nem volt elegendő malomhajtásra.

Régészeti adatok is utalnak arra, hogy a késő középkor idején a Kárpát-medence csapadékmérlege a jelenkorinál nagyobb aktívumot mutatott. A Balaton közelében található récéskúti bazilika padozatát a 14. században meg kellett emelni a Balaton vízszintjének, illetve a talajvíz emelkedésének következtében.

Éghajlati változások Közép-Európában a kora újkor idején (16–17. század)

Az újkor évszázadaiban, köszönhetően az írásbeliség terjedésének már jóval pontosabb képet tudunk adni Közép-Európa, illetve a Kárpát-medence éghajlatának változásairól. A történeti forrásokra és a műszeres mérésekre alapozott klíma rekonstrukciók segítségével már nyomon követhetők az évszakok éghajlati karakterének változásai is.

1. A telek

A 20. századi referencia időszakhoz (1901–60) hasonlóak voltak a telek 1520–1545 és 1602–1650 között Közép-Európában. Ám 1565 és 1595 között Svájcban 1,3 °C-kal, Magyarországon mintegy 0,6 °C-al maradt el a telek hőmérséklete az 1901–60-as évek teleinek átlagától. Emlékezetesen hidegek voltak még Közép-Európában az 1687 és 1698 közötti évek telei, amikor az évszakos hőmérsékleti értékek Svájcban átlagosan 1–2 °C-kal alatta maradtak a 20. századi referencia-időszak középértékeinek, Magyarországon a lehülés ugyancsak érezhető volt, ám a hőmérsékleti anomáliák kevésbé voltak erőteljesek. Északnyugat-, Közép- és Kelet-Európában 1675–1715 között a telek általában véve szárazaknak és hidegeknek bizonyultak. A zord téli időjárásért a nyomásmezők rekonstruálása szerint a Skandinávia és a Baltikum fölött lévő tartós, nagynyomású légtömegek voltak a felelősek. Ennek az övezetnek a déli peremén nagyon hideg és száraz kontinentális levegőt áramlott Közép-Európába. Európa nagy területeit újra és újra jeges, kontinentális légtömegek árasztották el. Ezek a telek még a Földközi-tenger központi térségeibe is hideget és nagy hőtömegeket hoztak. A hideg éghajlati rendszer folyamatosan haladt nyugatról kelet felé: 1675-től Angliában, 1680-tól Svájcban és a délnémet területeken, 1685-től kezdve pedig Magyarországon is érezhetővé vált. A felmelegedés akárcsak a lehülés nyugatról kelet felé haladt. 1697-ben Angliában, 1704-ben Svájcban és a délnémet területeken, 1714-ben Magyarországon szakadt meg a hideg telek sorozata.

2. A tavaszok

A 16. század második harmadában a tavaszok hőmérséklete összevethető a 20. század tavaszaival egész Közép-Európában. Kifejezetten meleg klímaidőszak jelentkezett Svájcban 1651 és 1686 között, amikor 0,2 °C-kal volt magasabb az átlaghőmérséklet, mint a 20. századi referencia időszakban. A Kárpát-medencében azonban egyik említett meleg időszak sem jelentkezett. Klímátörténeti szempontból azonban sokkal nagyobb jelentősége volt a következő két hideg periódusnak: 1565–1650 és 1687–1717. 1565–1650 között Svájcban 0,5, Magyarországon pedig 0,6 °C-kal volt alacsonyabb a tavaszok átlaghőmérséklete, mint 1901–60 között. 1687–1717 között Magyarországon 0,4, Svájcban 1,0 °C-kal voltak alacsonyabb a tavaszi középhőmérséklet, mint a referencia időszakban. Úgy tűnik, hogy az Alpok térségében és Közép-Európában általában ezek a tavaszok voltak a legszélsőségesebbek az utóbbi évszázadok során, ami a vegetációs időszak érezhető lerövidüléséhez vezetett.

3. A nyarak

A 16. században a nyarakat klímátörténeti szempontból három, megközelítőleg azonos hosszúságú szakaszra oszthatjuk. Az első két évtizedben Dél-Németországban melegebb és hűvösebb nyarak váltották egymást. A referencia időszakénál valamivel hűvösebbek és nedvesebbek voltak a nyarak 1526 és 1531 között. Az évszázad középső harmada két meleg, száraz nyári periódust (1534–1536, 1556–1559) és egy hűvösebbet (1541–1544) foglal magában. Ennek a korszaknak a kiugró anomáliája az 1540. év, amikor is Közép-Európában a folyók elapadtak és kiterjedt erdőtüzek voltak. A 16. század utolsó harmadában lényegesen megváltozott a nyári időjárás jellege, a nyári hőség időtartama évről évre csökkent, a csapadékos időszakok hosszabbak lettek, az Alpokban pedig egyre rövidebb időközönként és egyre alacsonyabban fekvő területeken esett a hó, gyakran júliusban is. Ilyen hosszú és csaknem folyamatosan hűvös nyarak sorozata Svájcban a középkor óta nem fordult elő, ám Magyarországon a szórványos adatok alapján ez a lehülés nem volt kimutatható. Az Alpokban a gleccserek ebben az időben hatalmasra duzzadtak, a gleccsernyelvek pedig gyorsan leértek a völgyek aljáig, némelyik felduzzasztotta a folyókat, és szörnyű árvizeket okozott. A szőlőtermés Magyarországtól Ausztrián és Svájcon keresztül Dél-Németorszáig az 1580-as években csaknem minden esztendőben tönkrement, s a szőlővidékek ezeket a csapásokat majd csak a századforduló után heverték ki. A rossz termések

sorozata tönkretette a kistermelőket, a bort megfizethetlenné és ráadásul még savanyúvá is tette, ami legalábbis Ausztriában fellendítette a sörfőzést.

1598-tól kezdve a nyarak hőmérsékletjárása újra kiegyensúlyozottá vált, egészen az 1618 és 1628 közötti időszakig, amikor visszatértek a „nyármentes évek”, Svájcban a gyakori hóesések következtében a gleccserek újabb utánpótlást kaptak. Az 1630-at követő 55 évben meleg és hűvös nyarak váltották egymást mindenhol Közép-Európában, s a fél évszázados átlagok az 1901–1960 közötti periódus szintjén állapodtak meg. Magyarországon a 16. század első évtizedének, és az 1640-es évtizednek a nyarai voltak érezhetően hűvösebbek.

Az 1680-as években kezdődő hőmérsékletcsökkenés az összes évszak közül a nyarat érintette legkevésbé Közép-Európában, sőt Magyarországon ebben az évtizedben a nyarak kifejezetten melegek voltak. Ugyanakkor Nyugat-Európában 1675 és 1715 között a nyári hőmérsékleti értékek 0,1–0,4 °C-kal csökkentek. Mindenekelőtt 1675–1679, valamint az 1690–1700 közötti évtized nyarainak hőmérsékletcsökkenése volt figyelemreméltó. Északnyugat-Európában és Közép-Európa északi részein a 20. századinál 1–1,5 °C-kal alacsonyabb hőmérsékleti értékeket regisztráltak. Keith R. Briffa szerint a 17. század utolsó évtizedének legalább három nyara az északi féltekén az utóbbi hatszáz év leghűvösebb tizenegy nyara között foglal helyet.

A klímaromlás Magyarországon elsősorban a nyári csapadék mennyiségének növekedésében mutatkozott meg. A 16. századtól a 18. század közepéig a nyarak tartósan csapadékosak maradtak. Ám a jobbára esős nyarak idősorán belül is külön figyelmet érdemel az 1640-es évektől az 1670-es évtizedig tartó szokatlanul csapadékos időszak.

4. Az ősök

Dél-Németországban az 1509–1520 közötti ősök lényegesen hidegebbek voltak, mint az 1901–1960-as referencia időszak átlaga. Közép-Európa déli részein az 1530–1560 közötti három évtized viszonylag meleg volt. Az 1560-tól 1630-ig tartó, a nyarak hőmérsékletét csökkentő éghajlati rendszer összjeljóval kevésbé volt érezhető. Az 1630-tól 1685-ig tartó időszak őszei pedig érezhetően melegebbnek bizonyultak, mint amilyen az 1901–60 közötti évek őszeinek átlaghőmérséklete volt. A tartós őszi felmelegedés mögött a magasnyomású légköri képződmények uralmát lehet sejteni, ami különösen a szeptemberek időjárását határozta meg. A 17. század utolsó 15 esztendejének őszei jobbára hidegek és csapadékosak voltak Közép-Európában.

Magyarországon az éghajlattörténeti rekonstrukció hőmérsékleti idősorának évtizedes és fél évszázados átlagai alapján az őszyk a 16. század elejétől a 18. század végéig nagyobbként hűvösek-hidegek és csapadékosak voltak. A hűvös-hideg éghajlati karakter a 17. század közepéig igen erőteljes volt.

A globális éghajlati változások regionális sajátosságai a Kárpát-medencében

Az éghajlati változások talán legfontosabb jegye a Kárpát-medencében a „természetes évszakok” időtartamának és időhatárainak módosulása volt. A kis jégkorszak típusos időszakában az igazi tél december-január fordulóján köszöntött be, és gyakran eltartott egészen március végéig, az áprilisban kezdődő tavaszi időjárás júniusban is folytatódott, az „alpesi” nyár júliusra és augusztusra korlátozódott, az évet pedig a hosszúra nyúlt, és nagyobbként hűvös és csapadékos időjárású őszy zárta le.

A telek a kis jégkorszak idején hidegek és viszonylag csapadékosak voltak. A négy évszak közül a hőmérséklet csökkenése a tavaszok esetében volt a legerőteljesebb, s a hűvös-hideg időjárású tavaszok a kis jégkorszak idején jobbára igen csapadékosak is voltak. Az újkor évszázadaiban a magyarországi nyarak átlaghőmérséklete a 20. századi referencia időszak átlagának közelében mozgott, ám a nyári hónapok lényegesen csapadékosabbak voltak, mint századunkban. A kis jégkorszak idején az őszyk időjárása többnyire hűvös és csapadékos volt.

A kis jégkorszak és a jelenkori felmelegedés klimatikus hatásainak elemzése során arra a következtetésre jutottunk, hogy a Kárpát-medencében a nagytérégi éghajlati változások elsősorban nem a hőmérséklet, sokkal inkább a csapadék mennyiségének (és esetenként halmazállapotának) változásában mutatkoznak meg.

Irodalom

A klímátörténet és módszerei

- Brázdil, Rudolf: Historical Climatology and its Progress after 1990. In: People and Nature. Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 197–227.
- Lamb, Hubert H.: Climate, History and the Modern World. London, 1982.
- Lamb, Hubert H.: Climate: Present, Past and Future – Volume 2: Climatic History and the Future. London, 1977.

- Lamb, Hubert H.: *Weather, Climate and Human Affairs*. London, 1988.
- Pfister, Christian: *Das Klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*. (Academica Helvetica 5.) Bern, 1984.
- Pfister, Christian: *Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe*. In: *Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate*. Ed.: Mikami, Takehiko. Tokyo, 1991. 208–214.
- Pfister, Christian: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen 1496–1995*. Bern, 1999.
- Pfister, Christian: *Winter air temperature variations in western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750–1300)*. *The Holocene* 8 (1998)/5 535–552.
- Worster, Donald: *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*. Cambridge, 1988.
- Worster, Donald: *The Vulnerable Earth: Toward a Planetary History*. In: *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*. Ed.: Worster, Donald. Cambridge, 1988.

A középkori Európa klímátörténete

- Alexandre, Pierre: *Le climat en Europe au Moyen Age (1000–1425)*, Paris 1987.
- Bradley, Raymond S. – Jones, Philip D.: *Climatic variations over the last 500 years*. In: *Climate since A.D. 1500*. Eds.: Bradley, Raymond S. – Jones, Philip D. London – New York, 1992. 17–39.
- Brázdil, Rudolf – Kotyza, O.: *History of Weather and Climate in the Czech Lands. Period 1000–1500*. (Zürcher Geographische Schriften 62.) Zürich, 1995.
- Brázdil, Rudolf: *Reconstructions of Past Climate from Historical Sources in the Czech Lands*. In: *Climatic Variations and Forcing Mechanisms of the Last 2000 Years*. Eds.: Jones, D. – Bradley, Raymond S. – Jouzel, Jean. Berlin – London – New York, 1996. 409–432.
- Glaser, Rüdiger: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt 2001; Pfister, Ch.: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern 1999.
- Glaser, Rüdiger: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt 2001.
- Grove, Jean M.: *The Little Ice Age*. London, 1988.

A középkori klímaváltozások hatásairól

- Abel, Wilhelm: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Stuttgart 1976.
- Bairoch, Paul: De Jéricho a Mexico. Villes et économies dans l'histoire. Paris 1985. 707 p.
- Duby, George: La révolution agricole médiéval. *Revue de Géographie de Lyon* 1954. 361–366.

Környezettörténet, klimatológia és a középkori Magyarország

- Grynaeus András: Dendrochronology and Environmental History. In: People and Nature. Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 175–193.
- Grynaeus András: Dendrológiai kutatások Magyarországon. (Kandidátusi értekezés) Budapest, 1997.
- Grynaeus András: Új forráscsoport? A dendrokronológia eredményei és a történettudomány. In: Táj és történelem. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 305–325.
- Győrffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát- medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994. 13–37.
- Kiss Andrea: Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás. In: Tatárjárás. Szerk.: Nagy Balázs. Budapest, 2003. 439–452.
- Kiss Andrea: Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. In: „Magyarok eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged, 2000. 249–263.
- Pálóczi-Horváth András: A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In: Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk.: Kósa László – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1993. 44–66.
- Pálóczi-Horváth András: Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In: Táj és történelem. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 273–286.
- R. Várkonyi Ágnes: Történeti ökológia és a művelődés históriája. In: Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László. Budapest, 1993. 258–282.
- Rácz Lajos: A középkor és kora újkor éghajlattörténetéről. *Agrártörténeti Szemle* 31 (1989) 118–147.

- Rácz Lajos: Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In: Európa híres kertje. Szerk.: Kósa László – R.Várkonyi Ágnes. Budapest, 1993. 67–86.
- Rácz Lajos: The Climate History of Central Europe in the Modern Age. In: People and Nature. Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 229–245.
- Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962.
- Róna-Tas András: A nomád életforma geneziséhez. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Budapest, 1983. 51–65.

Egyéb felhasznált irodalom

- Briffa, Keith R. – Jones, Philip D. – Schweingruber, Fritz H. – Osborn, Timothy J.: Influence of volcanic eruptions on Northern Hemisphere summer temperature over the past 600 years. *Nature* 393 (1998) 450–455.
- Brøndsted, Johannes: The Vikings. New York, 1965.
- Demangeot, Jean: Les milieux naturels. Paris, 1987.
- Gottschalk, M.K. Elisabeth: Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. Deel I (vor 1400). Deel II (1400–1600). Deel III (1600–1700). Amsterdam, 1971, 1975, 1977.
- Goudsblom, Johan – De Vries, Bert: Mappae Mundi. Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models. Amsterdam, 2002.
- Holmsen, Andreas: Norges historie. Oslo – Bergen, 1961.
- Huntington, Ellsworth: The Pulse of Asia. New York, 1907.
- Ingstad, Helge: Vikingek az Újvilágban. Normann település felfedezése Észak-Amerikában. Budapest, 1972.
- Matthes, Francois: Report of Committee on Glaciers. *Transactions, American Geophysical Union* 21 (1939) 518–523.
- Odum, Eugene P.: The Strategy of Ecosystem Development. *Science* 164 (1969) 262–270.
- Péczely György: A Föld éghajlata. Budapest, 1984.
- Stefansson, Vilhjalmur: Greenland. London, 1943.

Földművelés és állattenyésztés a középkori Magyarországon

LASZLOVSZKY JÓZSEF

A földművelés és állattenyésztés jelentősége Magyarország középkori gazdaságában

A középkor idején Magyarország népességének legnépesebb csoportját a falusias településeken élő, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó emberek alkották. Az Árpád-korban a viszonylag kisszámú arisztokráciát, katonai feladatokat ellátó népcsoportokat, a kizárólag kézművességgel és kereskedelemmel foglalkozókat és az egyház tagjait kivéve szinte mindenki részt vett a mezőgazdasági tevékenységben. A kézművességgel foglalkozó népesség egy része is falusias településeken élt és a kézműves produktumok készítése mellett maga is részt vett, legalább az önellátás szintjén a földművelésben és az állattenyésztésben. A viszonylag kisszámú, és inkább preurbánus jelleget mutató városias településeken a népességnek kis százaléka élt, és még az ő esetükben is viszonylag szorosabb kapcsolat volt a környezet falusias régióival. A királyi megyeszervezetben helyet kapó várjobbágyok és várkatonaság elsősorban katonai feladatokat látott el, különösen háborús időszak esetén, de eközben maguk is részt vettek a termelő tevékenységben. Még az egyház tagjainak egy része is közvetlen kétféle munkát végzett a mezőgazdaságban, kertművelésben, hiszen a bencés, majd különösen a ciszter gazdálkodásban szerepet játszott a szerzetesek kétféle munkája is, annak ellenére, hogy főként az első esetben elsősorban a birtokok népessége hozta létre a kolostor gazdasági alapját. Ilyen módon tehát a társadalom minden rétege szorosan kapcsolódott a mezőgazdaság évenkénti ciklikus munkarendjéhez, a vetés, az aratás, a szüret vagy a téli állatvágások évszakonkénti rendjéhez. Még a királyi udvar mozgását és életét is befolyásolta ez, hiszen az uralkodók ebben az időszakban rendszeresen végigutazták a királyi birtokok központjait, illetve a királyi megyék központjában álló várakat, ahol a környező területek és birtokok terményeit, létrehozott javait halmozták fel és ezeket élte fel részben a király és kísérete.

Az Árpád-kor végére jelentősen megnőtt a megművelt földterület nagysága, amellett, hogy továbbra is nagyon nagyszámú állatállomány jellemezte Magyarországot. Ez a jelentős terméshozás két jelentős változás alapját is

képezte. Egyrészt a népesség általános és jelentős növekedését. A honfoglalás időszakának maximum 1 millió körüli népessége (a honfoglalók és az itt talált népek együttesen) a 13. századra bizonyosan megduplázódott, sőt elképzelhető, hogy ennél nagyobb arányú népességnövekedés is bekövetkezett, különösen ha figyelembe vesszük a betelepülő új népcsoportokat. Emellett a megnövekedett mezőgazdasági termelés azt is lehetővé tette, hogy jelentős népességkoncentrációt felmutató városias központok is létrejöttek, ahol a népesség döntő többsége már kézművességből és kereskedelemből élt. Egy ilyen település (pl. Esztergom) élelmiszer igényének kielégítéséhez, eltartásához 20–30 kilométeres háttérterületre volt szükség, amely a város napi gabona és húsellátása mellett képes volt egy nagyobb terület élelmiszer szükségletét is fedezni. Ezek a városias központok sok esetben több egységből álltak össze, egyfajta konglomerátumot alkotva, és ezek egyes elemei jogi státusukat tekintve még mindig falvak voltak. Ez azonban nem jelentette feltétlenül, hogy ezen városok részeit képező falvak is mezőgazdasággal foglalkoztak, egy részük biztosan specializált kézműves tevékenységet látott el (pl. Kovácsi falu Esztergomnál, a királyi pénzverők települése). A városias népesség növekedése mellett a gyarapodó mezőgazdasági produkció azt is lehetővé tette, hogy az eltartott egyházi népesség száma is nagyobb legyen, így például a koldulórendi (ferences, domonkos, stb.) kolostorok szerzetesei, akik már nem vettek részt a mezőgazdasági termelésben. Mindezen folyamatokban jelentős törést hozott a tatárjárás, amely az ország össznépességét is jelentősen lecsökkentette, de biztosan nagyobb pusztulást okozott a kevésbé mobil, földterületéhez kötődő paraszti népesség körében.

A tatárjárást és a 13. század második felének jelentős mezőgazdasági növekedését követően 14. század elejétől egészen a mohácsi vészig a mezőgazdasági termőterület és a termésmennyiség jelentős növekedésével számolhatunk, amely lehetővé tette az ország népességének nagymértékű gyarapodását és több népesebb társadalmi réteg és csoport megszületését, amelyek gazdasági alapját már nem a mezőgazdasági termelés képezte, illetve amelyek fenntartását a paraszti népesség termelése látta el. A népességnövekedés a tatárjárást megelőző két évszázadhoz hasonló gyors és jelentős változást mutatott, bár ennek részleteit nem ismerjük pontosan megfelelő források hiányában. Csak a 15. század végén áll rendelkezésünkre olyan adóösszeírás, amely áttételesen alkalmas a legalapvetőbb adózó népesség, a jobbágyság számának viszonylag pontosabb megállapítására, de a többi réteg esetében csak becslésekre szorítkozhatunk. Problémát okoz például, hogy az adószempontból lényeges különbséget mutató zsellérréteg számát hogyan határozzuk meg, valamint az, hogy a forrásokban megfogható telekpusztásodást,

telekfelhagyást az adott település lakóinak számának csökkenésével magyarázzuk, vagy inkább összeköltözéssel, valamint más olyan kísérletekkel, amelynek célja az állami adóteher alóli kibújás volt. Hasonlóképpen nehezen meghatározható, hogy az agrártelepülések adóegységei hány tagú, és milyen szerkezetű családokat jelentettek. Számolhatunk-e egyszerűen a gyakran használt 5-ös szorzóval a családfők alapján kiszámítható átlagos családnagyság kapcsán, vagy ennél nagyobb szám a jellemző. Így a különböző számítások, valójában inkább becslések szerint 4,5–5 millós lakossággal számolhatunk, amelynek még mindig legnagyobb részét a falusi, paraszti népesség jelentette. Ugyanakkor ez a társadalmi csoport, és az általa létrehozott mezőgazdasági javak elégségesek voltak arra, hogy egy európai viszonylatban is népes nemesi társadalmat tartsanak el (ennek legalsó rétege, az egytelkes nemesek csoportja maga is részt vett a mezőgazdasági művelésben), valamint biztosítsák az ekkorra jelentős mértékben kifejtett városi és mezővárosi települések lakosságának élelmiszer és más mezőgazdasági termék igényét. Ugyanez érvényes a korszak vége felé jelentősen növekvő katonáskodó népesség eltartására. Ezen felül, például a ridegen tartott marha tenyésztése olyan méreteket öltött, hogy Közép- és Dél-Európa egyik legfontosabb élőállat ellátója lett Magyarország, jelentős méretű külkereskedelmi forgalmat lebonyolítva ezekkel a területekkel. Hasonló mértékű ló gazdagságról számolnak be a források, amelyek kivitelét azonban korlátozták.

Mindez azt jelenti, hogy a középkori Magyarország legjelentősebb gazdasági ága, a mezőgazdaság képes volt az ország élelmiszer-szükségletét fedezni, és emellett még jelentős kivitelre is tudott termelni.

Az agrárgazdálkodás környezeti és klimatikus viszonyai a középkori Magyarországon

A középkori írott forrásanyag, a régészeti-településtopográfiai vizsgálatok és az utóbbi években megszorodó környezetrégészeti, klímátörténeti kutatások alapján ma már képet alkothatunk arról, hogy a középkori Magyarország területe mennyiben volt alkalmas földművelésre és állattenyésztésre, és ebben bekövetkezett-e valamilyen időbeli változás. Másrészt arról is levonhatunk következtetéseket, hogy a középkori földművelési terület kiterjesztése kapcsán mennyiben változott meg a Kárpát-medence természetes növénytakarójának és állatvilágának a képe a 10. és 16. század között.

A Kárpát-medence területének döntő többsége talajadottságai és klimatikus viszonyai miatt alapvetően alkalmas valamilyen a középkorban ismert

földművelési technika használatára. Jelentős területek voltak hasznosíthatóak a gabonatermesztésre, ezen belül is, mind az őszi, mind a tavaszi vetés kellő hozamot tudott hozni. A szélsőségesen hideg téli vagy szélsőségesen száraz nyári időjárással szemben a kétféle vetésidejű gabona jelenthetett védekezést azokban az években, amikor az átlagostól jelentősen eltért a hőmérséklet vagy a csapadékmennyiség. Az ország középső részén, annak is az alacsonyabban fekvő területein, vagy a nem túl magas dombsági részekben a legkiválóbb minőségű lisztet eredményező búzafélék is termesztetők voltak, mind a csapadékmennyiség, mind az átlaghőmérséklet megfelelt ennek. Ezzel szemben a Kárpát-medence peremrészein, különösen az erősebben kontinentális éghajlatú kelet-erdélyi vagy felvidéki részekben viszont csak az igénytelenebb, a szélsőségebb hőmérséklet viszonyokat is elviselő gabonafélék, a rozs, az árpa, a zab és a köles volt a jellemző.

A szántóföldi termesztés területét alapvetően három tényező korlátozta. A magasabban fekvő hegyvidéki területek, jórészt a középkori ország keleti és északi részein, illetve az Északi- és Dunántúli-középhegység legmagasabban fekvő meredek hegyoldalain, vagy zárt, de túl hideg időjárású fennsíkjai nem kedveztek szántógazdálkodásnak, sokkal inkább az állattenyésztésre voltak hasznosíthatóak. Jórészt a hegyvidékekre volt jellemző a másik korlátozó tényező a sűrű erdőterület. Ennek aránya a Kárpát-medencében a középkorban lényegesen nagyobb volt, mint jelenleg. A Kárpátok hegyvidéki területein az erdőterület kiterjedése biztosan nem volt kisebb, mint a legújabb korban, az ország középső részein, az Alföldön és a dombsági, középhegységi részekben jelentős erdőterület változás következett be a középkor századai alatt. Az Alföldön és a Dunántúl sík részein a 13–16. század között valószínűleg egyre csökkent az erdőterület, és ez lényegesen kisebb területet jelenthetett már, mint az Árpád-korban. Ennek a csökkenésnek a hátterében egyértelműen a mezőgazdasági művelés előrenyomulása állhatott, de a síksági erdős részek aránya valószínűleg még így is meghaladta a középkor végén azt, ami a kora újkor jobban adatolható korszakában erdőterületeként határozható meg. Ez még akkor is valószínűsíthető, ha a török korban bizonyos visszaerdősödés is bekövetkezhetett az ilyen jellegű részekben. Az erdőterületek legdinamikusabb változása a közepesen magas dombsági és középhegységi részekben zajlott le. Itt már az Árpád-korban is számolhatunk irtással termővé alakított korábbi erdőterületekkel, de ennek a folyamatnak a felgyorsulása a 13–14. században figyelhető meg a legjobban a belső kolonizáció jelentős termő- és településterület kiterjesztő hatásán keresztül. Az irtásgazdálkodás nyomán ezekben a földrajzi régiókban az is előfordult, hogy

a középkori szántóföldek a magasabban fekvő vagy az újkorban folyamatosan erdő borította részekre is kiterjedtek, vagyis a középkori művelt részek kiterjedése nagyobb volt mint az azt követő időszakokban. Éppen ez a jelenség tette lehetővé hogy középkori szántóföldek nyomait lehessen megfigyelni olyan területeken, ahol a későközépkorban magasabb hegyi vagy dombvidéki részeken is folytattak szántóföldi művelést és létrejöttek agrárfalvak, de ezek már nem léteztek az újkorban, és földjeiket is újra erdőterület foglalta vissza.

A földművelésbe bevonható területek növelésének másik leginkább korlátozó tényezője a középkorban az árvízjárta részek nagysága volt. Különösen a sík vidékeken, a nagy folyók melletti részek hatalmas, időszakosan vagy állandóan vízzel borított területeket jelentettek. Ezek kiterjedése például az Alföldön többször meg is haladta az árvízmentes részek nagyságát. A nagyobb folyók mellett gyakran 4–5 kilométeres sávban húzódó árterületek voltak, míg a folyók összefolyásánál (Tisza-Körös, Tisza-Maros, Duna-Tisza, stb.) akár 10–15 kilométer széles összefüggő vízterület is kialakulhatott árvizek idején. Ezek szabályozására csak a 19. századtól születtek nagyméretű természetátalakító programok, amelyek lényegesen megnövelték az árterek kárára a szántóföldi művelésbe bevonható részek nagyságát. A középkorban ezek a részek azonban nem lehettek a gabonatermesztés területei, bár talajviszonyaik erre jórészt lehetőséget adtak volna. A tavaszvégi, nyárelejei második árhullám azonban olyan későn éri el ezeket a részeket, hogy ezután már nem lehet gabonafélékkel bevetni őket, mivel ezek nem érnek be. Ez azonban nem jelentette, hogy az árterek nem voltak mezőgazdaságilag hasznosított részek. A komplex ártéri gazdálkodás segítségével a középkori ember itt a halászat, a legeltetés és a takarmánygyűjtés egységét valósította meg, sok esetben mesterséges vízszabályozó, vízszint kiegyenlítő rendszerek segítségével, amelyek elsősorban nem az árvizek távoltartását célozták meg, hanem sokkal inkább a folyók által szállított víz egy részének az árterületen tartását és hasznosítását. Ez a jelentős vízfelület elképzelhető, hogy a mikroklimában is kifejtette hatását és így a környező árvízmentes szántóterületeken is kisebb lehetett az aszály veszélye. Ugyanilyen gazdálkodás jellemezte a hasonló nagykiterjedésű mocsaras részeket is (Sárvíz, Kis-Balaton, stb.) amelyeknél a szántógazdálkodás értelemszerűen háttérbe szorult de mégis jelentős népesség eltartó adottságokkal rendelkeztek.

A hegyvidéki irtásterületeken kívül a középkori szántóterületek kiterjedése még egy vonatkozásban haladta meg az újkori agrárterület kiterjedését. Az Alföld pusztás (Hortobágy, Kecskemét környéke) és futóhomokos (Nyírség, Duna-Tisza-köze) részei ugyanis a településtörténeti kutatások eredményei

szerint agrárfalvak sűrű hálózátat tartották el az Árpád-korban és valamennyire a későközépkorban is. A modern településszegény, pusztá jellegű környezet csak a török korban és a kora újkorban jött létre, bár a folyamatok egy része már a későközépkorban is elindulhatott. A növekvő extenzív (rideg) állattenyésztés, az esetleges klimatikus változások, és ma még kevésbé ismert folyamatok hatására ezek a szántóföldi gazdálkodást is folytató falvak elsorvadtak, elpusztultak és helyükön egy szántógazdálkodásra alapvetően alkalmatlan táj jelent meg. Ebben a folyamatban azonban a természeti változások mellett még nagyobb szerepet játszottak a török kor háborúi és általános népességszűkülése.

A Kárpát-medence földrajzi adottságai, klimatikus viszonyai a középkorban nem csak a szántóföldi műveléshez jelentettek kedvező körülményeket, hanem a szőlő- és gyümölcsstermesztéshez is. Az ország magasabb hegyvidéki valamint északi részeitől eltekintve szinte minden település határában voltak „szőlőhegyek”, amelyek legalább a helyi borigény kielégítéséhez elegendőek voltak. Ezek nem voltak különösebben minőségi borszőlők, hosszabb ideig nem is voltak eltarthatóak, leginkább az újbort bejövételéig fogyasztották az előző évi bort. Egyes területek, így például Buda környéke, a Hegyalja, illetve számos nagyobb város (Sopron, Pozsony) környéke olyan szőlőt termelt, amelyből távolsági kereskedelemre is készítettek bort, és jelentős hasznot könyvelhettek el a városi településeken kimért borral is. Minőségi szempontból azonban a Szerémségből származó bort értékelték a legjobban. A gyümölcsstermesztés szintén általánosan elterjedt volt, még a klimatikus szempontból kedvezőtlenebb területeken is számolhatunk valamennyi gyümölcsfával, amelyek viszont a mai termésnél sokkal kisebb méretű gyümölcsöket termettek. Ugyancsak fontos szerepet játszottak a táplálkozásban a zöldségfélék, amelyekre viszont lényegesen kevesebb forrással rendelkezünk. Termesztésükre gyakran csak a számadáskönyvek vásárlási kiadásából következtethetünk.

A Kárpát-medence természetföldrajzi adottságai hasonlóképpen alkalmasak voltak nagyszámú állatállomány eltartására és tenyésztésére is, és a változatos domborzati, vízrajzi viszonyok, valamint a növénytakaró sokfélesége lehetővé tette, hogy sokféle különböző állattenyésztési forma jelenjen meg akár egy időszakon belül is. Az ártéri állattartás, az intenzív szántóföldi művelés alatt álló területek kiegészítő állattartása, akár a nyomásrendszerek alkalmazásával, vagy az alacsonyabb termőképességű részek extenzív, rideg, legeltető állattartása ugyanúgy jellemzett egyes területeket, mint főként a Kárpát-medence keleti és északi magas hegyvidéki részeinek legeltető állattartása, az állatállomány évszakonkénti mozgatásával a különböző legelőszintek között. A középkori

Magyarország területe mindig is vadban gazdag országnak számított, a külföldi utazók számos esetben beszámolnak erről, illetve vannak adataink nagyszabású királyi vadászatokra is. Ennek ellenére a vadhús nem számított alapvető élelmezési cikknek a középkor egyetlen századában sem. A középkori települések, falvak és városi házak feltárása kapcsán felszínre került állatcsont anyagokban teljesen elhanyagolható arányt mutatnak a vadállatok maradványai. Még a földesúri központok, várak és királyi rezidenciák anyagában sem mutatnak jelentős mennyiséget. Mindebből nyilvánvaló, hogy a középkori táplálkozásban központi szerepet játszó állati fehérje forrás alapvetően a tenyésztett állatokból származott, és emellett ezen állatok egy csoportja szolgált hús és igavonó állatként is. Mindez azt jelenti, hogy folyamatosan nagytömegű nagyállattartással számolhatunk, amit ugyancsak megerősítenek a külföldi utazók leírásai is a gazdag és nagymennyiségű állatot piacra hozó állatvásárokról. A középkori Pest jelentősége éppen ezzel a gazdasági szereppel függött össze. A kisebb állatok (sertés, kecske, juh) mennyiségében, az állatcsont anyag tanúsága szerint kisebb-nagyobb ingadozásokat látunk, de akár a makkoltatásra alkalmas erdőterületek, akár a szegényebb, nagyállatok számára kevésbé megfelelő legelőterületek viszonylag nagy számban álltak rendelkezésre, ezért mindezen állatok tenyésztése folyamatosan megfogható a középkorban. A jelentős húsfogyasztáshoz azonban még szintén hozzávehetjük a hasonlóan nagy jelentőségű halfogyasztást is. A halgazdagságról szintén sokat beszélnek a források, de a halak régészeti, történeti állattani vizsgálatokat lehetővé tévő maradványai kisebb számban kerültek csak felszínre, mivel sokkal kevésbé maradnak meg, illetve nehezebben gyűjthetőek össze az ásatásokon.

Mindezek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a középkori Magyarország különösen kedvező adottságokkal rendelkezett a földműveléshez és az állattartáshoz, és ezt kiegészítette a jelentős mértékű halászat. Mindez azt is jelentette, hogy a társadalom teljes spektruma általában jó minőségű és változatos ételekhez jutott. Korabeli forrásaink alig említenek nélkülözést az élelmiszereket tekintve, éhínségekre is csak rendkívüli esetekben (pl. tatárjárás) van adatunk. A régészeti ásatásokból származó embercsont anyagok megerősítik ezt a képet, mert nem találkozunk jelentős számban táplálkozási problémákból származó hiánybetegségek nyomaival, annak ellenére, hogy ugyanezen csontanyag jól megfigyelhető példáit mutatja más elváltozásoknak (fogkopás, ízületi problémák, stb.). Azt mondhatjuk tehát, hogy a középkor egész időszakában a földművelés és az állattartás kellő mennyiségű és minőségű élelmiszert biztosított egy hosszú időszakokon keresztül folyamatosan növekvő népesség számára.

A középkorban klimatikus változások is lezajlottak Európában, és ezek a népességre más módon is ható jelenségekkel együtt (pl. járványok) jelentős hatást gyakoroltak az agrárgazdaságra és ezen keresztül az egész gazdasági rendszerre. A 14. századtól egyre felerősödő klímaváltozás, az úgynevezett kis jégkorszak a leg súlyosabban a legkésőbb művelésbe vont, kedvezőtlen adottságú (marginális – magasan fekvő, rosszabb talajadottságú) területeken fejtett ki romboló hatást, amely a népességnövekedés mellett élelmiszerhiányt és éhínségeket is okozott, és az agrárgazdálkodás időszakos krízise a „Fekete Halál” (pestis) 14. század közepi első súlyos megjelenésével együtt súlyos gazdasági problémákat okozott a kontinens nyugati és déli részén. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy Kelet-Közép-Európában ez a hatás nem ennyire jelentős; sem a pestis, sem pedig az agrárkrízis általános gazdaságromboló hatása nem mutatható ki a 14–15. században. A szántóterületek kiterjedése, az ott alkalmazott agrártechnika és az elérhető terméshozamok elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy az agrártelepülések népessége mellett a későközépkorban már jelentős városi, vagy városi jellegű népességet is el tudjon tartani a mezőgazdasági népesség. A Magyarországon átutazó külföldiek mindig meg is emlékeztek a középkorban a terület termékenységről, gazdagságáról, még akkor is, ha a népesség vagy a városias települések számukra szegényesebbnek tunktek, mint a nyugat-európai hasonló korú lakosok és települések. A korszakban Magyarországot jellemző agrártechnika azonban sem környezeti adottságaiban sem színvonalában nem volt kedvezőtlenebb helyzetben, mint a kontinens nyugati részén.

Átalakulási folyamatok a középkori Magyarország agrárgazdálkodásában

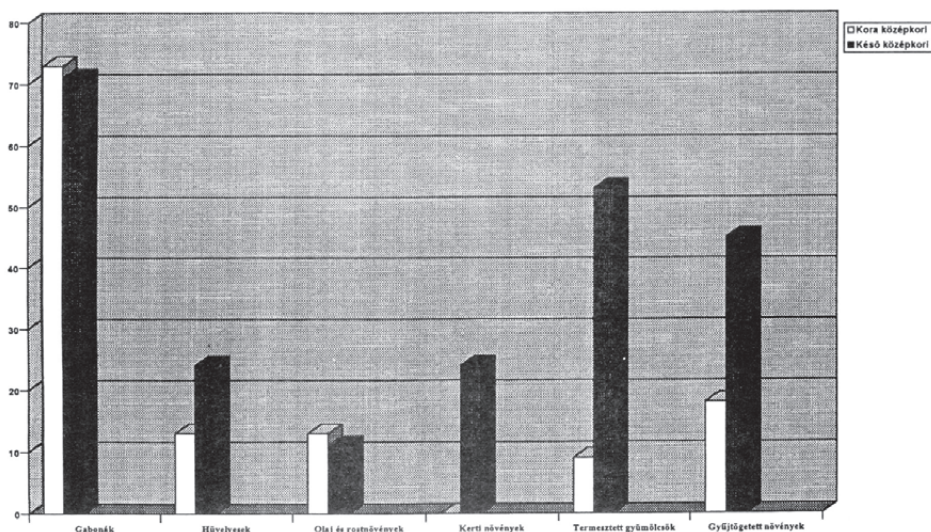
Árpád-kor

A honfoglaló magyarság már a Kárpát-medencébe történő beköltözése előtt megismerkedett a szántóföldi művelés legfontosabb ágaival. A magyar nyelv szókészlete, és különösen annak bolgár-török eredetű szavai bizonyítják, hogy a keleti szállásterületeken, főként pedig a kazár kaganátushoz tartozás idején már viszonylag jelentősebb földművelést is folytattak, a mindenképpen domináns állattartás mellett. Így ezt az életmódot a félnomád jelzővel illelhetjük. A társadalom vezető rétegének viszonylagos mobilitása, a katonai akciókban való részvétele, majd a honfoglalást követő kalandozások sem jelentették ugyanis

azt, hogy a népesség legnagyobb részét jelentő köznép állandó helyváltoztatást igénylő, klasszikus értelemben vett nomád életmódot folytatott volna. Ez a folyamat még inkább felerősödött a honfoglalás után, amikor a helyi népességgel történő keveredés, valamint a Kárpát-medence eltérő földrajzi adottságai a korábbi keleti szállásterületekhez képest egyre inkább a letelepedő, és egyre nagyobb mértékben földművelést is folytató köznép szerepét erősítették a legfontosabb javak megszerzésében. A honfoglaláskor itt talált avar-szláv népesség már hosszú idő óta földművelésre épülő, kisebb agrártelepülések hálózatát alkotó faluszerű településeken élt, de ez semmiképpen nem jelentett szabályozott, nagyon intenzív földhasználatot. Valószínűleg a Kárpát-medence ekkor viszonylag ritkábban lakott belső területein is jelentős állattartással számolhatunk emellett. A 19. század vége óta először a lovas életmódot, a nomadizmust hangsúlyozó elképzelések voltak túlsúlyban a honfoglaló magyarság életmódjával kapcsolatban, de az utóbbi évtizedekben inkább a félnomád meghatározás vált elfogadottá. Ez a megállapítás még akkor is érvényes, ha a közelmúltban is voltak olyan kutatók, akik a nomadizmus elemeit kívánták hangsúlyozni. Ebben a kérdésben a csekély számú, ilyen jellegű információt áttételesen tartalmazó írott forrás tanúbizonysága viszonylag korlátozott, és mindenképpen döntő információként kell figyelembe venni a korszakból származó botanikai és állatesont maradványokat. A honfoglaló népesség jelentős állatállománnyal érkezett a területre, még akkor is, ha a honfoglalás folyamatában jelentős veszteségeik lehettek ebben a vonatkozásban. Az általuk tenyésztett állatok, a marha és ló mellett jelentős sertés, kiskérődző és baromfi állományra is van adatunk, és ez is már arra utal, hogy nem mobil, nomád jellegű életforma jellemezte őket. A legelőváltó, nomád jellegű állattartásra egyébként nem is volt szükség, még nagyobb állattömeg is jól eltartható volt a Kárpát-medencében, amely lényegesen csapadékosabb és kevésbé szélsőséges éghajlatú, mint a korábbi keleti szállásterületek, és így ez a jelentős állomány a rideg tartás mellett is jó fejlődési lehetőségekkel rendelkezett. A nagy vízfolyásokkal tagolt, jelentős ártári területekkel kiegészülő síksági részek bőséges állatállomány elhelyezésére voltak alkalmasak akár a téli, akár a nyári hónapokban, anélkül, hogy az állatokat nagyobb területeken kellett volna mozgatni. A szarvasmarha és a juh kapcsán azt is meg kell jegyezni, hogy a hagyományos, sok tekintetben romantikus történelemkép szerint ezek jellegzetességei megegyeztek a nagytestű, rideg tartású szürke marháéval, különösen annak nagy szarvú változatával, valamint a racka juhhal. Az állatesontanyag vizsgálata azonban kizárta annak a lehetőségét, hogy ez a marhafajta megjelent volna a későközépkor vége, illetve a kora újkor eleje előtt, így ezt semmiképpen sem számíthatjuk a honfoglalók jellegzetes állatai

közé. Általánosságban megállapítható, hogy mind a szarvasmarhák, mind a lovak általában a kisebb testméretű egyedeket mutatták, amelyek azonban viszonylag igénytelenek voltak, és a ridegtartáshoz közelálló tartás mellett is jól megéltek. Ez még inkább alátámasztja azt, hogy nem volt igazán szükséges nomadizáló életmódra az új hazában a honfoglalók számára.

Az állattenyésztés kiemelkedő jelentősége mellett, ezzel párhuzamosan az egyre inkább rögzülő települések közvetlen közelében, amelyek bizonyos értelemben hasonlíthattak a téli szállások típusához, kisebb területeket már szántóföldi művelésbe vettek. Ezek főként a természetes adottságaik miatt termékeny, könnyen megművelhető, televényes részek voltak. Az itt termesztett növények főként még az igénytelenebb, kisebb gondozást igénylő gabonafélék közül kerültek ki. Így például általánosan elterjedt volt a köles. Ezek számára a talaj kisebb megmozgatása, a viszonylag egyszerű, alig asszimetrikus, kis vas részekkel ellátott ekék is megfelelőek voltak a talaj előkészítésére. Az alkalmazott igaerő változatos volt, már nagyobb számú ökörrel húzott ekére is van adat, de a talaj megmozgatása viszonylag kis mélységben történt, és nem jelentette annak intenzív megforgatását. A szántás jórészt kisebb parcellákban történt, az itt termelt gabonát aztán sarlóval aratták, és a településeken a földben kialakított vermekben tárolták. Ezek gyakorisága és mérete arra utal, hogy már az Árpád-kor első felében

1. ábra: A haszonnövények előkerülésének gyakorisága a középkori lelőhelyek százalékában. (Torma Andrea: *Archaeobotanikai maradványok a középkorból. Agrártörténeti Szemle 38 (1996) 324.*)

is jelentősebb mennyiségű gabonával rendelkeztek a falutelepülések lakói. Ennek feldolgozására, és élelmiszer készítésére utaló berendezések meglétére is vannak régészeti adataink. A falvakból előkerülő kézi gabonaörlő berendezések, illetve a szinte minden faluásatáson nagy számban talált, valószínűleg kenyérsütésre használt külső kemencék a bizonyítékai annak, hogy az állati hús és hal mellett egyre nagyobb szerepet kapott a gabonafélék fogyasztása.

A 10. század második felében és a 11. század elején tovább erősödött az agrártelepülések kialakulásának folyamata, és ezzel együtt a szántóföldi gazdálkodás nagyobb térhódítása. Ez azonban korántsem jelentette azt, akár a sík termékeny területeken sem, hogy összefüggő nagy szántóföldekkel, vagy dűlőkbe rendeződő parcellákkal számolhatnánk. A kora Árpád-kori település feltárások tanulsága szerint a falvak nagy részében egymástól nagy távolságra álló házakkal számolhatunk, amelyek között legtöbbször árkokkal körülvett (kerített) üres területek voltak. Ezek, éppen az árokrendszerek miatt alkalmasak voltak arra, hogy akár váltakozva is a szántóművelés helyeként szolgáljanak, kizárva a település közelében tartott állatokat a lábon álló gabona, vagy akár a kert jellegű növénytermesztés részéről, máskor viszont éppen nagyobb számú állatot is egy helyben tarthattak ugyanezen „kerítések” segítségével. Így a gabona betakarítása után megmaradó viszonylag magas tarló akár legeltetés céljára is szolgálhatott, az ott tartott állatok pedig segítettek a földterület termőképességének fenntartásában, a természetes trágyázásban. Ez azonban nem jelentette, hogy valamiféle szabályozott rendszer lett volna a földterületek használatában vagy esetleges ugaron hagyásában. Sokkal inkább arról volt szó, hogy permanens egymezős, örökszántó rendszert használtak, egészen a földterület kimerüléséig, amely folyamatot legfeljebb az időszakosan ott tartott állatok természetes trágyája lassította le. Ilyen módon nem beszélhetünk a későbbi agrárfalvak telekrendszeréről sem, a házak mellett legfeljebb házhelyek voltak, de ezek is viszonylag gyakrabban változtatták helyüket a településen belül, mivel az épületek sem voltak nagyon hosszú ideig használhatóak. A már az Árpád-kor első felében is az írott forrásokban felbukkanó telek szó ekkor még természetes adottságai miatt termékeny (televényes, „zsíros”, megfelelő talajnedvességgel rendelkező) területet jelentet, majd lassan jelentése *terra culta*, vagyis megművelt föld jelentést kapott. Ez mutatja, hogy egyre nagyobb mértékben vonták művelésbe az ilyen kedvező adottságokkal rendelkező földterületeket, és így a telek szó egy idő után általánosan a művelt földterület szinonimájaként jelentkezett. Ilyen termékeny, jól művelhető földterületek ugyanakkor nem csak természetes adottságok miatt keletkeztek, hanem ez a folyamat mesterségesen is befolyásolható. A föld

termékenységét alapvetően megjavította, ha hosszabb ideig állatokat tartottak az eleve kedvező talajadottságokkal rendelkező területen, amelyeknek szerves anyagokban gazdag trágyája a növénytermesztés számára sokkal kedvezőbb feltételeket teremtett. Ilyen módon az állatok (első sorban marha és ló) időszakos egyhelyben tartása miatt *terra fimata*, vagyis trágyázott föld keletkezett és egy idő után az oklevelek tanúsága szerint ez a jelentés is kapcsolódott a telek szóhoz. Mindez jól illusztrálja azt a folyamatot, hogy miként változott meg a földművelés jelentősége, és egyben a megművelt földterület jellege is. A folyamatosan használt szántóterület kimerülése miatt szükség volt azonban a településen belül a művelt részek időszakos felhagyására, vagy cseréjére, sőt egy idő után akár az egész település helyének megváltoztatására. A költözködő falvak, amely folyamat ellen a 11. század végén törvényi szabályozást is megfogalmaztak, éppen ennek a jellegzetes földhasználati formának a következményei. A probléma azonban nem a földterület hiánya miatt jelentkezett, hanem amiatt, hogy a falvak el akartak költözni a kereszténység felvétele után egyre nagyobb számban létrejövő falusi templomok mellől, és ezzel a korai plébániaszervezet keretében létrehozott egyházak gazdasági alapja került veszélybe. A költözést tiltó rendelkezésben tehát nem a kései nomadizmus bizonyítékát kell látnunk, hanem a lassan leteleplülő és egyre inkább szántóföldi gazdálkodást folytató népesség földhasználati rendszere és a kialakuló egyházszervezet közötti ellentmondást. A rögzülő, de akár még költözködő falvak körül is egyre inkább meghatározott, természetes vagy mesterséges határjelekkel a faluközösség és szomszédai számára is egyértelműen kijelölt és a közösség tagjai által ismert, gyakran oklevelekben írásban is rögzített határ jön létre. A faluhatár által körülkerített területnek azonban jelentős része ekkor még nem állt művelés alatt, és a határon belül akár több település vagy településcsúcs is létezhetett. A rendelkezésre álló földterület nagysága, a nagy szabad földek miatt a föld értékét alapvetően nem nagysága határozta meg, hanem a területhez tartozó, annak megművelését ellátó, szolgáltatásra kötelezett népesség.

Az Árpád-kor első felében az állattartás kiemelkedő jelentősége minden vonatkozásban megfigyelhető. Általános lehetett az a helyzet, amely a Gellért legenda szövegében szerepel Ajtony kapcsán, hogy megszámlálhatatlan sokaságú állattal, „marhával” rendelkezett, amelyet a határban tartottak pásztorok felügyelete mellett, de voltak olyan állatok is, amelyeket a falvakban, külön erre a célra emelt épületekben tartottak. Ez utóbbiak, a faluásatásokból is ismert, földbemélyített istálló épületek, nem egy istállózó állattartás emlékei, hanem az állatállomány kisebb, de valamilyen oknál fogva értékesebb és fontos részének

az elhelyezésére szolgáltak. A hátszlovak egy része, a fejősállatok kisebb, jobban védendő csoportja számára emelheték ezeket az épületeket, de ezek mellett nyitott, árokkal körül kerített karámok is azt a célt szolgálták, hogy állatokat tartsanak össze. Ezek nyomait a falvak belső részein is megtalálták a régészek, és ugyancsak a faluásatások tanúsága szerint, a falvakban húzódó árkos szerkezetű, a néprajzi gyűjtésekből a pásztoréptípusok között ismert szárnyékokhoz hasonló szerkezetek is az állatok védelmét szolgálták. Mindebből egy fejlett és összetett szerkezetű állattartás képe bontakozik ki, amely igen nagy számú állatállomány tartását is jelentette. Ezzel is függ összességben, hogy a korszakban a vagyon, az érték egyik mérője éppen az állat, az árucserében is általánosan elfogadott egyenérték a marha.

Az Árpád-kori mezőgazdaság munkaszervezeti keretei, termelési egységei viszonylag kevésbé ismertek. A korai helynevek mindenképpen bizonyítékai annak, hogy a királyi területeken, és a kolostori birtokokon is számolhatunk a szolgáltatónépi falvak rendszerével. Ezeken a településeken olyan népesség állt, amely valamilyen meghatározott tevékenységre, szolgáltatásra specializálódott, a birtokos felé állandó kötelességük volt ezen termékek létrehozása, vagy a szolgáltatásként meghatározott feladat ellátása. Ezek lehettek mezőgazdasági jellegűek, vagy kézműves ipari tevékenységek, vagy szolgálhatták valamilyen speciális termék létrehozását (pl. méz, viasz, hal), de összefüggthettek valamilyen más tevékenységgel is (pl. erdőővés). Mindenesetre minden jel arra utal, hogy még a kézművesipari tevékenységre kötelezett szolgáltatófalvak lakói is végeztek földművelő munkát, hiszen alapszinten önellátásukat maguk végezték. Ugyanakkor már ebben az időszakban is piaci csere formájában szerezhették be a számukra szükséges élelmiszereket és más termékeket, és az általuk létrehozott javakat tudták ezért cserébe adni. A paraszti társadalom rendkívül rétegzett képet mutat ekkoriban, egy adott személy helyzetét jogi státusa határozta meg alapvetően (szabad vagy szolga), de ezt sokszorosán árnyalta az, hogy milyen birtoktípuson élt (királyi, egyházi, magán), és milyen szolgáltatásra volt kötelezve. A kisebb birtokosok szolga (*servus*) helyzetű emberei erősen kötött, a munkaszolgáltatások minden fajtáját magába foglaló szervezeti keretekben éltek, míg a szolgáltatónépek minél speciálisabb szolgáltatásra voltak kötelezve annál nagyobb szabadságuk volt más vonatkozásban.

Az agrárgazdálkodásban bekövetkező Árpád-kori folyamatos átalakulásban, a termelés intenzívebbé válásában és az alkalmazott agrártechnikák vonatkozásában külső hatások is jelentkeztek, amelyek felgyorsították a szántóföldi gazdálkodás, valamint a gyümölcs- és zöldségtermesztés elterjedését. A legelső ezen külső

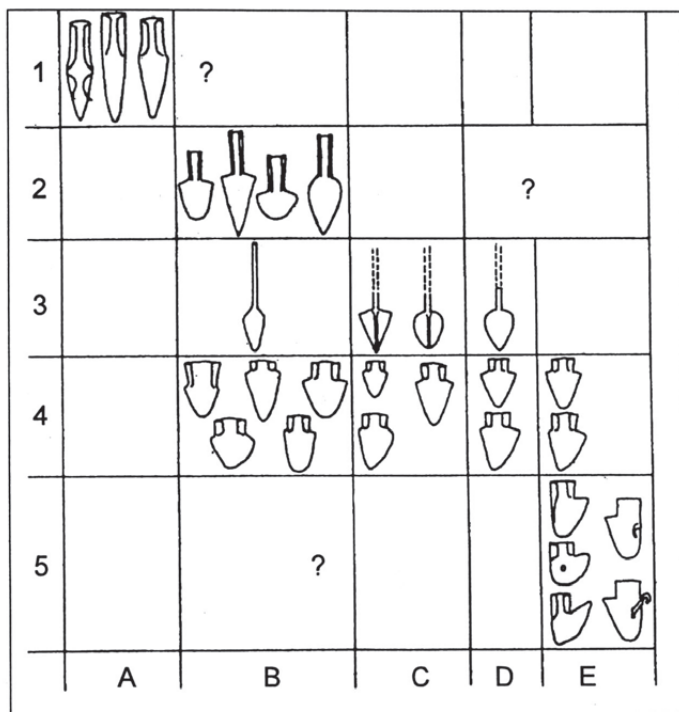
hatások közül a bencés gazdálkodás megjelenése volt. Az összetett szerkezetű bencés birtokokon az adományként megkapott földterületeken a rend nemzetközi gyakorlatának megfelelő, a korszakban a legfejlettebb gazdálkodási formát valósították meg. A kolostor közvetlen környezetében a szerzetesek által is gondozott kertben és szőlőterületen az intenzív kerti gazdálkodás elemei jelentek meg, és velük együtt korábban ezen a területen nem ismert vagy a paraszti népesség által nem termesztett növények, gyógynövények is. A kolostorok, különösen a legnagyobb bencés apátságok szolgálonépei pedig már gyakran egyfajta gazdálkodási formára specializálódott termelést folytattak, természetesen úgy, hogy a szolgáltatásként előállított termék mellett saját önellátásukról is gondoskodtak. A kolostori gazdálkodásban a 12–13. században még fejlettebb formát hozott Magyarországra a ciszterci rend, amelynek majorsági jellegű birtokközpontjai még inkább speciális jövedelemforrások megteremtésével támogatták a kolostort, még akkor is, ha hazánkban kevésbé jellemző a rend természetátalakító, kolonizációs tevékenysége.

A kolostori birtokok bizonyosan nagy mértékben járultak hozzá a szőlő- és gyümölcskultúra elterjedéséhez. Az archaeobotanikai vizsgálatok rámutattak arra, hogy a népvándorláskor nagy mozgásokat és átalakulásokat eredményező változásai ellenére is megmaradtak a rómaiak által itt létrehozott szőlő- és gyümölcskultúra bizonyos elemei. A kereszténység felvétele és az egyházi birtokok terjeszkedése is hozzájárult a szőlőművelés térhódításához. A szőlővel kapcsolatos szolgáltatónépi falvak elterjedése, és a korabeli adatok összevetése a történeti néprajzi megfigyelésekkel arra utalt, hogy a korai időszakban a gyümölcsfákra felfuttatott, lugasos jellegű szőlőtermelés lehetett a jellemző, és csak később vált általánossá az új típusú szőlőültetvények rendszere. A gyümölcsstermesztés esetében sem annyira egyfajta gyümölcsfákból álló, szabályosan telepített gyümölcsös kertekre kell gondolnunk, hanem sok esetben egyedi fák, más növényekkel keverve elhelyezkedő gyümölcsfák gondozására. Ugyanakkor a régészeti feltárások tanúsága szerint egyházi birtokon megtalálhatjuk már ebben az időszakban is az egymástól szabályos távolságra kiásott ültetőgödrök rendszerét, mesterségesen kialakított gyümölcsöskertet létrehozva így.

Az agrárgazdálkodás átalakulásában az egyházi-kolostori birtokok fejlesztő szerepe mellett a másik jelentős külső hatás a betelepülő vendég (*hospes*) népesség volt. Ezek általában olyan fejlettebb mezőgazdasági technikával jellemezhető területekről származtak, ahol már a 12–13. században részleges túlnépesedés következett be, és a telepítési törekvéseket kihasználva egész faluközösségek vándoroltak el olyan területekre, ahol kedvező megtelepedési

viszonyokat ajánlottak nekik. A jórészt német területekről illetve neolatin nyelvterületekről érkező (*latini*) telepések, az áttelepülést irányító soltészek vagy lokátorok irányításával egy-egy régióban telepedtek le, és ott hozták létre új típusú településeiket, meghonosítva új határhazsnálatti rendszereket is. Megtelepedésük beilleszkedik egy másik jelentős folyamatba, a megművelt földterület kiterjesztésének folyamatába. Már a 12. század második felében is, de különösen a 13. században figyelhetjük meg a mezőgazdaságilag megművelt terület jelentős kiterjesztését. Ennek egyik része az ország peremterületeinek intenzívebb betelepítéséhez vezetett, másrészt az ország belső részein is bekövetkezett termőterület növekedés, a hegyvidéki részek erdőtakarójának irtásával és a síkvidéki részek falvainál a településhatár egyre intenzívebb hasznosításával. Az ország északi részén (Szepesség), valamint az Erdélyben megtelepedő német (szász) népesség egyszerre jelentett fejlett mezőgazdasági technikát, sok esetben speciális, nagyobb szabályozottságot mutató faluszerkezet keretein belül, illetve a városi települések fejlődése irányába mutató kézműves ismereteket és ehhez tartozó, a *hospes* kiváltságok nyomán kialakuló városi jogi kereteket is. Valószínűleg hozzájuk kapcsolhatjuk az új típusú ekék megjelenésének egyes elemeit is. A talajnak csak enyhe fellazítására alkalmas, enyhén aszimmetrikus ekék helyébe ugyanis ettől a korszaktól kezdve lép a később általánosabbá váló, erősebben aszimmetrikus, nagyobb méretű vas elemeket felhasználó fordító eke. Az új ekén a jelentős méretű csoroszlya felhasította a talaj felszínét, még akkor is, ha az korábban egyáltalán nem, vagy hosszabb ideje nem volt művelés alatt, és a ferdén mélyebbre hasító eke, valódi barázdát képezve átfordította a legfelső szintet. Ezáltal sokkal intenzívebb talajművelés, talajelőkészítés valósul meg, segítve a terület termőképességének a növelését, másrészt új területek feltörésére, ugaron, parlagon tartott földek újrahazsnosítására is jobb lehetőségek adódtak. Ehhez az eketípushoz is viszonylag jelentős igaerőre volt szükség, de a lényegi változás nem a könnyű- vagy nehézke kapcsán figyelhető meg, hanem az eketípus és annak technikai kivitelezése vonatkozásában. A nagyobb ekevas, illetve a több vas alkatrész összetettebb fa részt is igényelt, amelynek fejlődése később elvezetett a kerekas (taligás) eketípus elterjedéséhez is.

Ugyanilyen lényeges elem volt a megművelt földterület alakjának megváltozása is. A korábbi, elsősorban négyzetes kisebb földek helyére a hosszú, elnyújtott parcellák léptek, amelyek kedvezőbbek voltak az új eketípus számára. Ez a forma lehetővé tette, hogy az ekével és igavonóival hosszabb szakaszon haladjanak egy irányba, végig mély és teljesen átfordított barázdát húzva, és csak a parcella végén kellett az ekét kiemelve megfordulni. Ez az eketípus

2. ábra: Eketípusok a Kárpát-medencében. (A: késő vaskor, B: római kor,

C: népvándorlás kor, D: Árpád-kor, E: késő középkor – török kor)

(Müller Róbert: A középkor agrotechnikája. In: A középkori magyar agrárium.

Szerk.: Bende Livia–Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2000. 41.)

azt is lehetővé tette, hogy nem túl meredek domb- és hegyoldalakon, a lejtőre merőlegesen, teraszos jellegű, viszonylag keskeny parcellák sorát hozzák létre, amely az irtásterületeknél jelentős szerepet játszott. Az új eketípus és a bevándorlók által magukkal hozott rendszerezettebb határhassználat elvezetett a faluhatárok új fajta elrendezéséhez is. Ennek a folyamatnak azonban volt egy belső fejlődésből származó, nem csupán a *hospes* népesség megjelenéséhez köthető eleme is. Az állattartás jellegéből következett, hogy a síkvidéki, nem erdővel borított falvak határában levő nagyszámú állatállományt tulajdonosaik mozgatták a határon belül, a legelőterület jobb kihasználása miatt. Ennek eredményeként voltak olyan területek, amit az állatok jól „megnyomtattak”, vagyis lelegelték a nagyobb növényzetet, letaposták a gyomokat és ezzel egyidejűleg trágyájukkal megnövelték a terület termőképességét. Az ilyen módon „telkesített” területek így aztán alkalmasak váltak arra, hogy ott szántóföldeket alakítsanak ki. A

határ ilyen jellegű telkesítésének számos bizonyítékát találjuk meg az írott forrásokban, ahol a falvakból meginduló kirajzás nyomaiként értékelhetjük a sok kis telek (Kökényestelek, Páltelke, stb.) elnevezésű művelt területet, amely egyben a birtokos lakóhelyét is jelenthette, így létrehozva a határban sok tanyaszerű, kis települést illetve falucsírákat. Ezeknek a kis szórt településeknek, falukezdeményeknek ma már sok területen a régészeti nyomait is ismerjük. A határ telkesítése elérhet egy olyan szintet, ahol a telkek és az ehhez kapcsolódó ülések (*sessio*), vagyis lakóhelyek helykiválasztását már szabályozni kellett, mivel ha túl közel kerülnek egymáshoz, állatállományuk kárt tehet a szomszédos telek lakójának szántóföldjében. Ezek a szabályozási kezdeményezések, illetve a betelepülő népesség rendezettebb határhasználati rendszere, kiegészítve egyes kolostorok fejlett majorsági jellegű munkaszervezeti rendjével együttesen alakíthatták ki azt a jobbágyfalu szerveződési, határhasználati és munkaszervezeti formát, ami a következő korszak jellemzője már. Ugyancsak ennek a folyamatnak és az összetett hatások együttesének az eredménye a szabályozott parlagváltó, ugaroltató rendszer, amely végső soron elvezett ennek klasszikus formájához a két- illetve háromnyomásos rendszerhez. Ennek első jelei a 13. századi forrásokban jelentkeznek, de szélesebb körű elterjedésük csak a 14. században következik be. A különféle környezeti adottságok, valamint az állatállomány nagysága és jellege azonban még a középkor utolsó időszakában is lényegesen befolyásolta az ilyen rendszerek helyi megjelenését. Mindenesetre a szabályozott parlagváltó rendszer és az új eketípus együttesen eredményezte azt, hogy a gabonatermesztésben az igényesebb búza egyre nagyobb szerepet kapott és visszaszorult a köles, valamint hogy a megművelt területek általánosan nagyobb terméshozamot eredményeztek.

A szántóföldi termőterület kiterjesztésével és a művelés intenzívebb válásával ellentétes folyamat is megfigyelhető ugyanakkor a 13. században. Az ország középső részén, az alföldi terület jelentős részein okozta a tatárjárás a legnagyobb népesség- és településpusztulást. Ennek következtében egész régiók maradtak üresen, és ide telepítette le IV. Béla a kunokat (egy kisebb csoportjuk a Dunántúl síkvidéki részén kapott lakhelyet). Ez a betelepülő népesség jelentős állatállománnyal rendelkezett, és életmódja közelebb állt a félnomád típushoz, mint az addigra már főként a szántógazdálkodásra épülő magyar falvak életmódjához. Ez egyrészt állandó konfliktusforrássá vált a magyar falvak és a velük határos kun területek sávjában, ugyanis a nagytömegű, szabadon tartott állatállomány elpusztította a falvak vetését, és ezek az életmódra visszavezethető különbségek még nagyobb hangsúlyt kaptak az eltérő szokásrendszer és a betelepültek

pogánysága miatt. A kun területeken az agrárfalvak kialakulása nagyon hosszú folyamat, amely régészeti feltárások tanúsága szerint (pl. Szentkirály) legalább másfél évszázadon keresztül követhető nyomon.

A 13. század átalakulási folyamatok érintették az élelemtermelés más ágait is. A betelepülő *hospes* népesség egyes csoportjai a szőlőtermelésben is jelentős új ismereteket honosítottak meg, és akár a frissen irtott részekben, akár a más módon a művelésbe vont területeken egy idő után egyre nagyobb területet hasznosítottak a nagyobb munkabefektetést igénylő, de ugyanakkor nagyobb hasznot is hozó szőlőtermesztéssel. Ez például a latin nyelvterületről érkező telepesek körében tekinthető fontos folyamatnak. Ugyanakkor a *hospes* csoportok megjelenéséhez szintén erősen kapcsolódó korai városias fejlődésnek is van hatása erre a gazdasági tevékenységre. Az új városias települések jelentős borigényét valamint egyre nagyobb gazdasági szerepet ellátó piacaik ilyen irányú ellátását szolgálták a Buda vagy Sopron közelében egyre nagyobb számban megjelenő szőlőterületek, amelyek a kialakuló városi polgárság építészetiében is nyomot hagytak. A műemléki, épületrégészeti kutatások szerint mind a két városban a jellegzetes háztípus létrejöttében fontos szerepet játszott a szőlő feldolgozására kialakított préházszerű elem valamint a nagyobb mennyiségű bor tárolására alkalmas pincék (Buda), vagy az épület földszintjén kialakított bortároló épületelem (Sopron). Ugyancsak ezek a városias települések és piacaik voltak azok, amelyek egyre nagyobb mértékben jelentettek felvevőpiacot a környéken termelt zöldségek és gyümölcsök számára, amelyeknek egyre gazdagodó sorozatát ismerjük elsősorban az ilyen településeken feltárt kutak betöltéséből, ahol a termés- és magmaradványok segítségével képet alkothatunk a fogyasztott gyümölcsökről.

Az állattenyésztés szerkezetében jellegében viszonylag kisebb változásokkal számolhatunk ebben az időszakban, ugyanakkor a földművelés jellegének megváltozása kihatással volt erre az ágazatra is. Komplex hasznosítási formák jöttek létre, nem csupán a szántóterületek és az állattartó helyek vonatkozásában (ugaroltatás), hanem az egyes régiók speciális kihasználására is. A nagy folyók árterein az általános ártéri hasznosítás mellett kialakultak árokrendszerekkel is szabályozott területek, ahol területre érkező, illetve ott tartott vízmennyiséget és ezáltal a talaj nedvességtartalmát is lehetett szabályozni, lehetőséget adva arra, hogy különböző időszakokban a halászatnak, az állatok legeltetésének vagy akár szántóföldi gazdálkodásnak is teret nyújtsanak.

Mindez együttesen eredményezte a megtermelt gabonamennyiség általános növekedését, amit nem csak a népesség számának növekedése, hanem például

a gabona-feldolgozásban egyre inkább központi szerepet kapó vízimalmok elterjedése is jelez.

Az Árpád-kor egészét tekintve megállapíthatjuk, hogy a gazdálkodásnak a mezőgazdaságra épülő része mindvégig ellátta a paraszti népességet megfelelő mennyiségű élelemmel, és emellett háttérrel biztosított, különösen a korszak második részétől, a növekvő számú városias települések lakosságának. Emellett a falusias települések népessége teljesíteni tudta egyházi tized szolgáltatását, a kolostori birtokok ezen egyházi intézmények ellátását, és különösen a 12–13. századtól egyre nagyobb mennyiségű termék került közvetlenül az árucserébe. A tatárjárás kori kincsleletek alapján pedig azt is kijelenthetjük, hogy a 13. század közepén ennek az árucserének, amely még mindig jelentős mértékben a mezőgazdasági termékekre épült, komoly része már pénzforgalommal kapcsolódott össze. Ez tette lehetővé, hogy fizetni lehessen a szabadok dénárait, valamint azt is, hogy a kolostorok gazdasági szervezetének struktúraváltozása azt eredményezte, hogy egyre inkább pénzben kezdték követelni a szolgáltatásokat. Mindezen gazdasági átalakulási folyamatok nem történhettek volna meg a társadalomban is bekövetkező jelentős változások nélkül.

Későközépkor

A 13. században lejátszódó jelentős agrártechnikai fejlődés együtt járt egy még átfogóbb gazdasági-társadalmi folyamattal. Az Árpád-kor végének sokszorosán rétegzett sokféle jogállású és szolgáltatású paraszti népessége a tatárjárást követő közel egy évszázados időszakban jogilag egységes jobbágysággá, a szó modernebb értelmében parasztsággá vált. A folyamat végső fázisát jól jelzi az 1351-es kilenced törvény, ami arra utal, hogy a létrejött új társadalmi csoport kötelezettségeinek egyik alapvető része a földesúri szolgáltatás, amely ettől fogva többé-kevésbé mindig ilyen módon társul az államalapítás óta meglévő egyházi tizedhez és a többször változott állami adóteherhez. Ugyanakkor történik meg a jogi szabályozás szerint egyazon nemesi kiváltságokat élvező nemesség létrejötte, amely azonban kialakulásának pillanatában is erősen rétegzett csoportot jelentett. Közös volt azonban bennük, hogy gazdasági háttérüket alapvetően mezőgazdasági birtokaik jövedelme jelentette. Érvényes ez a paraszti munkát végző, életszínvonalában attól alig különböző egytelkes nemesi rétegre éppúgy, mint a kisbirtokosokra, vagy a jelentős várbirtokokkal rendelkező, gazdasági központként is funkcionáló uradalmi központjait használó arisztokráciára is, amely mindvégig alapvetően ezen birtokok termésére, és természetesen politikai

kapcsolatrendszerére, váraira alapozhatta hatalmát. Még a városi polgárság is intenzíven bekapcsolódott a mezőgazdasági termelés bizonyos szféráiba, a szőlő mellett a szántóföldi birtokok is megjelentek vagyonukban.

Ezzel párhuzamosan a településszerkezet jelentős átalakulása is bekövetkezett, a korábbi falvak, kisebb települések komplex hálózatahoz képest létrejött a sok közöst vonást felmutató falvak hálózata. Ezeknél a településeknél kialakult egy belső rendeződés és koncentráció, ami annak a következménye, hogy a közvetlen szántóföldi művelés kiszorult a házak közül és létrejött a belső és külső telkek rendszerére épülő faluhatár. A jobbágyházak sok esetben már a templom körül tömörültek, és az emellett gyakran emelkedő földesúri kúria mentén, legtöbbször utcás-soros elrendeződésben álltak, az utcára merőleges, hosszú belső telkeken. Az épület közvetlen közelében voltak a gazdasági épületek, terménytároló építmények, nagyon hasonlóan ahhoz, amit a néprajzi kutatások az újkori falusi házaknál megfigyeltek. Az épületek ekkor már nem a korábban jellemző főként egyhelyiséges földbemélyített házak voltak, hanem főként két- és három helyiséges földfelszínre épített különféle falszerkezetű parasztházak, amelyek alaptípusai a 14. század első felében jönnek létre, és továbbfejlődött változataik egészen a 20. század elejéig jellemzik a falusi házépítészetet. Ezek kialakulása nem csupán a házépítészetben megnyilvánuló technikai fejlődést tükröz, hanem azt is, hogy a jobbágyságnak ekkor már olyan gazdasági alapja volt, amely lehetővé tette az ilyen nagyméretű, a korábbi korszak házaihoz képest lényegesen nagyobb és kifinomultabb lakóteret jelentő épületek létrehozását. Ez egyszerre jelentette azt, hogy a mezőgazdasági munkák elvégzése és a földesúri terhek, szolgáltatások ellátása mellett mind ideje, mind anyagi lehetősége, mind pedig hozzáférhető építőanyaga volt ahhoz, hogy ilyen házakat emeljen. A lakóházak melletti gazdasági épületek összefüggenek azzal, hogy a fejlettebb agrárgazdasággal már olyan mennyiségű többletet tudtak létrehozni, amelynek tárolására komolyabb építmények voltak szükségesek. Ugyancsak megnövekedett az az állatállomány, amit a ház mellett, gödörölkében vagy földfelszínre épített építményekben tartottak. A későközépkor elején a mindvégig jellemző marha- és lógazdagság mellett viszonylag megnőtt a sertés aránya, majd ez fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan a kiskérődzők aránya is valamennyire hullámzott. Legtöbbször a ház mögött, a belső telkek részeként helyezkedett el az a terület, amelyet főként konyhakerti, kerti használatra tartottak fenn. A határ nagyobb része ekkor már művelés alatt állt és dűlőkre oszlott, ezeken belül parcellák húzódtak. Ezek a jobbágyok között megosztva, egymással „keveredve” helyezkedtek el, akár folyamatosan ugyanazon jobbágy által használva, akár évenkénti sorshúzással újraosztva. Ezeken a földeken már a szabályozott

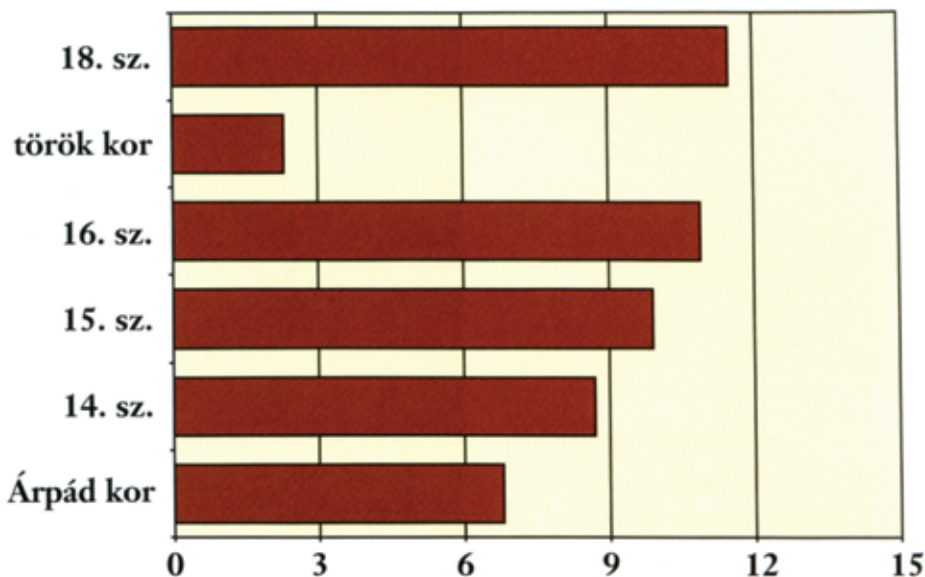

3. ábra: Későközépkori szántóföldek teraszai a Tamási (Tolna megye) melletti erdőben.
Torma István: Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna).
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 33 (1981).

parlagváltó vagy nyomásos rendszerben folyt a munka, elsősorban gabonafélék termesztése. A szántóföld nyomok régészeti kutatása alapján ma már van arra lehetőségünk, hogy ne csak a korábbi néprajzi párhuzamok alapján képzeljük el ezeket a földeket, hanem például szerencsés esetben a hegyoldalakban megmaradó teraszok kirajzolják a parcellákat és egy esetben például három nagyjából egyforma méretű terasz egységet, amelyet akár nyomásként is felfoghatunk. A viszonylag szabályos külső telkek rendszere mellett ugyancsak a határ része volt a földesúri majorság és annak művelt területe, valamint a faluközösség élete és szükségletei szempontjából ugyancsak alapvető fontosságú, legtöbbször közös használatú rét, legelő és erdő. A takarmányozás szempontjából fontos kaszálók már egyéni birtoklásban is lehettek, és ezek fontossága biztosan megnőtt ebben az időszakban, az állattartás fejlődésével párhuzamosan. Ezt mutatja a mezőgazdasági eszközök alakulása is. Az aratás eszköze továbbra is elsősorban a sarló amelynek több típusa is elterjed, de megjelenik az egyenes élű rövid kasza is, amely ekkor inkább a takarmány-betakarítás eszköze nem pedig az aratásé.

A telekrendszeren és a földesúri majorsági részeken kívül eső területek is voltak a falvak határában. Ezek egyik legfontosabb eleme az irtásföldek rendszere volt. Sok esetben az egész falutelepülés egyfajta közösségi akció, egy nagyobb irtásfolyamat eredményeként jött létre, de a termőterület szakaszos növelése ezután is jellemezte a falvakat. Az egyéni irtások kisebb területűek voltak, és nem mutatták a nyomások, dűlők viszonylag egységes képét. A Veszprém megyei Sarvaly feltárt középkori faluja mellett ilyen kisebb, nem egyforma méretű teraszos jellegű földek egész sorát figyelték meg, ami irtásra utal. A középkori anyagi kultúra részeként pedig jól ismerjük az irtások és az erdőkiélés eszközeit, amelyek nagyon pontos néprajzi párhuzamaik vannak, ahogy az irtásfolyamatot is elsősorban néprajzi megfigyelések segítségével rekonstruálhatjuk.

Ugyancsak a telki állományon kívül esett a szőlőterület, mivel ennek létrehozása is jelentős munkabefektetést igényelt, és csak hosszabb távú megtérülést jelenthetett a szőlő termőre fordulása után. Azon elsősorban magashegyi részek kivételével, ahol nem volt lehetőség szőlő termesztésre, szinte mindenhol voltak szőlőhegyek, ha ezek nem is mindig különálló hegyeket jelentettek, hanem csak elkülönülő részeket. Ezek művelését nem csupán a parasztság végezte, a későközépkor módosabb városi polgársága is jelentős szőlőterületekkel és ebből származó bevétellel rendelkezett, amelyek művelését már bér munkával oldották meg. Ennek folyamatáról viszonylag többet tudunk, Budán például nyomon követhető a szőlőművelés legtöbb fázisa a tavaszi nyitástól a kapáláson át az őszi szüret időszakig. A régészeti leletekben előforduló szőlőmetsző kések pedig megmutatják, hogy milyen metszési eszközöket

4. ábra: Sertéscsontok az összes töredék százalékában Vácott.

(Bartosiewicz László: *A háziállatok régészete. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Szerk.: Visy Zsolt. Budapest, 2003. 62.)*

használtak. A korabeli mezőgazdaság egyik legjövödelmezőbb ágát hozták létre ezekben a szőlőkben, és a mindvégig jelentős helyi fogyasztás mellett bizonyos területekről kivitelre is jutott bor.

A mezőgazdasági alapú külkereskedelmi termékek másik leglényegesebb csoportját az élőállat jelentette. A délnémet és itáliai nagyvárosok gyorsan megnőtt népessége jelentős húsfeltevő piacot jelentett, és ezt az igényt jól ki tudta elégíteni az alföldi területeken tenyésztett, viszonylag igénytelen, hosszú lábon hajtást is jól viselő marhaállomány, amelynek tömeges kivitelére került sor a 14. századtól kezdve, amely aztán a 15. században érte el egyik csúcspontját. Ezek maradványait jól meg lehetett figyelni például Vácott, amely a szállítások egyik jelentős útvonala mellett feküdt. A rideg tartás és a hosszú hajtás nem jelentette ennek az állománynak a leromlását, mindvégig jó minőségű, keresett húsrúval tartották el az említett területeket. Ezek a szarvasmarhák méretükben, és különösen szívósságukban meghaladták az ottani állatállomány jellegzetes fajtáit, de ennek ellenére sem mondhatjuk azt, hogy ennek a nagyméretű állatkivitelnek a jellemző típusa volt a nagyszarvú szürke marha.

Ugyancsak jelentős mozgás jellemezte a sertéstartás egy részét. A félvad sertéseket az év megfelelő időszakában makkoltatni hajtották, és az így megerősödött állatok a téli vágási időszakban jelentős élelemforrást jelentettek. A mindenevő sertések azonban nem csupán az ilyen területen fejlődhettek jól, ahogy a néprajzi adatok mutatják, még az ártéri részeken is megtalálták táplálékukat, a mocsaras tocsogókban akár halat is ettek.

A nagy mennyiségű és változatos állatállományból nyert állati fehérje továbbra is nagy mértékben kiegészült hallal, amelynek sokféle fogási módja, illetve mesterséges berendezésekkel szabályozott halászata volt elterjedve ebben az időszakban. Mindennek eredményeképpen a későközépkorban méginkább változatos élelmiszerforrásokkal számolhatunk a társadalom minden rétegében.

A mezőgazdaságból származó gazdasági haszon, az itt megtermelt termékek egy speciális település típus kialakulásában is alapvető szerepet játszottak. Mezővárosok (*oppidum*) ugyan elnevezésüket nem azért kapták mert ez volt a fő tevékenységük, hanem mert a privilegiált városokkal szemben nem rendelkeztek épített városfallal. Legnagyobb számban azokon a területeken jöttek létre, ahol a mezőgazdasági termékekre alapozott árucserre regionális központjai, piac és vásárhelyei alakultak ki. Ehhez a szerephez egyre inkább kapcsolódott kézművesipari tevékenység is, és néhány esetben a legnagyobb mezővárosok tulajdonképpen városfunkciót láttak el, „városmentes” tájakon. Ezeken a településeken már a mezőváros gazdasági alapja is erősen eltolódhatott a mezőgazdasági tevékenységtől a kézművesipar és a távolsági kereskedelem irányába. Jogi szempontból a mezővárosok lakói jobbágyok voltak, akik szintén kötelezve voltak a földesúri szolgáltatásokra, de a népességkoncentráció és a komplex gazdasági szerep lehetővé tette, hogy a későközépkor végén egyre erősödő mezővárosi vállalkozói réteg jöjjön létre, amely főként a mezőgazdasági termékekre alapozott kereskedelemből szerzett jelentős jövedelmet. Ennek egyik legjellegzetesebb része az a csoport, amely a távolsági állatkereskedelemben kapcsolódott be. Ugyanilyen vállalkozói tevékenység a falusi népesség egy részénél is megtalálható, és emellett a földesúri birtokosok között is vannak olyanok, akik a mezőgazdasági árutermelés irányába mozdulnak. Ezzel egyidejűleg a paraszti népesség jelentős vagyoni rétegződése következik be, amely a zselléresedés felerősödéséhez vezet. Ezzel létrejön egy olyan réteg, amely egyre inkább mezőgazdasági bér munkát végez, bár ennek mértékéről erősen megoszlanak a vélemények a mai kutatásban. Mindezek a folyamatok felgyorsulnak a 15. század végén, és jelentős strukturális átalakulásokat okoznak mind a paraszti népesség munkájában, mind a földesúri járadékok és jövedelmek rendszerében. Számos olyan termelési forma jön létre, amely már közelebb áll a kora újkor mezőgazdaság szerkezeti jellegzetességeihez.

Irodalom

Általános és egyes korszakokra vonatkozó összefoglalások

- Belényesy, Márta: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn in XIV. Jahrhundert. *Acta Ethnographica Academiai Scientiarum Hungaricae* 6 (1958) 265–321.
- Belényesy, Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. I. *Ethnographia* 65 (1954), 387–413, II. *Ethnographia* 66 (1965) 57–93.
- Belényesy, Márta: Le serment sur la terre au moyen âge et ses traditions postérieures en Hongrie. *Acta Ethnographica Academiai Scientiarum Hungaricae* 4 (1955) 361–63.
- Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve). *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) 371–404.
- Kubinyi András: L'agriculture à Buda et à Pest à la rencontre du XVe et du XVIe siècle. *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) Suppl. 1–21.
- Makkai László: Östliches Erbe und westliche Erbe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). *Agrártörténeti Szemle* 16 (1974) Suppl. 1–53.
- Makkai László: A feudális mezőgazdaság. In: A mezőgazdaság története. Szerk. Gunst P. – Lökös L. Budapest, 1982. 35–61.
- Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975.

Földterületek és mértékegységeik

- Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest, 1978.

Földhasználat, határhasználat

- Bak János: Zur Frühgeschichte ungarischer Landgemeinde. In: Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen. I–II. Hg. Th. Mayer, Konstanz-Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag, 1964, 404–17. (Vorträge und Forschungen 8.)
- Belényesy Márta: Kerített település és gazdálkodás néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethnographia* 69 (1958) 117–38.
- Belényesy, Márta: La culture permanente et l'évolution du système biennal et riennal en Hongrie médiévale. *Ergon* 2 (1960) 311–26.

- Belényesy Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjesztése Magyarországon. *Ethnographia* 75 (1964) 321–46.
- Körmendy, Adrienn: Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13–14. Jahrhundert. Poznan, 1995.
- Laszlovszky József: Field Systems in Medieval Hungary. In: ...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak. Szerk: Nagy Balázs–Sebők Marcell. Budapest, 1999. 432–444.
- Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Reprint, Budapest, 1950.

Földhasználattal összefüggő fogalmak, rendszerek: a telek

- Bolla Ilona: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestini Sectio Historica* 3 (1961)
- Földes László: A telek „földterület” jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 67 (1971) 418–31.
- Földes László: Telek és költözködő falvak a honfoglaláskori és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: Nomád társadalmak és nomád államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Budapest, 1983. 327–349.
- Laszlovszky József: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 227–257.
- Laszlovszky József: Tanya-szerű települések az Árpád-korban. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Szerk.: Novák László. Nagykőrös, 1986. 131–153.

Középkori szántóföldmaradványok és régészeti kutatásuk

- Nováki Gyula: A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 209–19.
- Nováki Gyula: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1975–77 (1977) 53–79.
- Nováki Gyula: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a Sümeg-Sarvalyi erdőben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1984–85 (1985) 19–32.

Torma, István: Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 245–256.

Rétgazdálkodás

Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979.

Ártéri gazdálkodás

Andrásfalvy Bertalan: A sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Budapest, 1973.

Andrásfalvy Bertalan: A Duna mente népeinek ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd, 1975.

Bellon Tibor: Ártéri gazdálkodás az Alföldön az ármentesítések előtt. Nyíregyháza, 1996.

Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* 1 (2000) 27–61.

Irtásgazdálkodás és eszközei

Takács Lajos: Egy irtásfalu földművelése. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei (Irtásföldek, irtásmódok). Budapest, 1980.

Gyümölcsstermesztés, kert- és szőlőgazdálkodás

Andrásfalvy Bertalan: A magyarság gyümölcészete. (Akadémiai doktori disszertáció) Budapest, 1989.

Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. *Néprajzi Értesítő* 37 (1955–56) 11–31.

Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 91 (1980) 53–78.

Égető Melinda: A lugasos szőlőművelés vizsgálata. *Népi kultúra – népi társadalom* 13 (1983) 119–49

Pálóczi Horváth András: Environmental Archaeological Research at Visegrád in the Medieval Garden of the Royal Palace. In: *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology*. Szerk.: Jerem Erzsébet – Poroszlai István. Budapest, 1999. 343–350

Mezőgazdasági eszközök és használatuk

- Balassa Iván: Az eke és szántás története Magyarországon. Budapest, 1973.
- Müller Róbert: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätenfunde in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1975) 59–102.
- Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késővaskortól a törökör végéig. Keszthely, 1982.

Növényi maradványok és archaeobotanikai elemzésük

- Árendás Vera: A magyarországi archaeobotanikai adatok összehasonlító értékelése. *Agrártörténeti Szemle* 24 (1982) 1–52.
- Facsar Géza: Agricultural-botanical analysis of the medieval grape seeds from the Buda Castle Hill. *Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaft* 7 (1973) 157–174.
- Gyulai Ferenc: Archaeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növényteni vizsgálatok alapján. Budapest, 2001
- Gyulai Ferenc: A Kárpát-medencei szőlő és borkultúra régészeti-növényteni emlékei. In: Borok és korok. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest, 2002. 101–115.
- P. Hartyányi Borbála – Nováki Gyula: Növényi mag- és termés leletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. I. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1967–68) 5–58, II. (1973–74) 23–73.
- Skofflek István–Hortobágyi István: Medieval seed and fruit finds from the Castle Hills of Buda. *Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaft* 7 (1973).
- Torma Andrea: Archaeobotanikai maradványok a középkorból. *Agrártörténeti Szemle* 38 (1996) 317–342.
- Torma Andrea: Paleoethnobotanical assemblages from medieval wells in Hungary. *Anteus* 26 (2003) 245–254.

Erdőgazdálkodás a középkorban

SZABÓ PÉTER

Bevezető

Az 1970-es évekig szerte Európában az erdők történetét két különálló és egymással a kapcsolatot nem is kereső csoport kutatta. Az erdők 'őstörténetét' a botanikusok és paleoökológusok vizsgálták, az erdőgazdálkodás utolsó néhány évszázadának történetét pedig az eziránt érdeklődő erdészek. Az előbbiek az egykoron élt növények maradványaiból vontak le következtetéseket, illetve a vegetáció változásának szabályosan ismétlődő ciklusait vélték felfedezni, míg az utóbbiak szinte kizárólag írásos forrásokra támaszkodtak. Mindkét irányzatnak komoly hibái voltak. A főleg pollenkutatásokat jelentő paleoökológia – a módszer azóta felfedezett számos ellentmondásán túl – eleinte szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyta az emberi tevékenység hatásait. Ráadásul az ökológia oldaláról érkező vegetáció-változási modellek merev alkalmazásával történetietlenné vált: a múltnak tudniillik az a lényege, hogy nem megjósolható. Az erdészek által írt erdőtörténet viszont – kevés kivétellel – magát az erdőt hagyta figyelmen kívül. Tulajdonképpen nem is erdőtörténet volt, hanem erdészettörténet: a modern erdészeti szervezet kialakulását és a ma is gyakorolt erdőgazdálkodási módszerek megjelenését vizsgálta, a terepi megfigyelések szinte teljes kizárásával.

Az erdészettörténeti módszernek köszönhetjük azt az örökséget is, amely a mai napig a legnagyobb súllyal nehezedik az erdőtörténetre: a modern erdészet felsőbbrendűségébe vetett hitet. Az erdészettörténet alapállása tudniillik az, hogy az erdőgazdálkodás az idővel arányosan fejlődik: régebben nem értettek hozzá, azután jobban, manapság pedig a legjobban. Ebben a rendszerben a korábbi időszakokat a jelennel vetik össze, és ha mai módszereket nem találják meg a múltban, ennek az okaként azt jelölik meg, hogy régen „primitív” volt az erdőgazdálkodás, manapság viszont „fejlett.” Csakhogy a mai erdészet módszerei jól dokumentálhatóan körülbelül 200–250 éve alakultak ki, így ezeket biztosan nem fogjuk ezen időszak előtt megtalálni, sőt keresésük is nyilvánvalóan anakronisztikus. Ha e módszereket számon kérjük egy középkori paraszton, akár azért is megróhatnánk, mert nem láncfűrészsel, hanem baltával vágott fát.

A Kárpát-medencében legalább 8000 éve folyik erdőgazdálkodás, hiszen a neolit letelepedett népcsoportjai már biztosan használtak tűzifát és épületfát, ezek folyamatos biztosítására pedig egy őserdő nemigen alkalmas. Semmi okunk nincs feltételezni, hogy ebből a nyolc évezredből 7700 évig „primitív rablógazdálkodás” folyt volna – már csak azért sem, mert primitív viszonyokat a gazdaság egyéb területein nem találunk, különösen nem a középkorban. Ha a középkori mezőgazdaság, kereskedelem, kézművesipar stb. jól szervezettnek és alaposan átgondoltnak tűnik, miért pont az erdőgazdálkodásban dominált volna a tudatlanságból eredő pusztítás? A modern erdőszet előtti erdőgazdálkodást tehát önálló és értelmes rendszerként kell megpróbálnunk megvizsgálni és megérteni. Történetét az erdőtörténet tágabb kontextusában kell értelmeznünk, hiszen az erdők az ember és a természet kölcsönhatásának eredményeképpen változnak.

Mindebben segítségünkre lehet a 1970-es években kialakult *történeti ökológia*, főként az erdőtörténet megújítójának, az angol Oliver Rackhamnek a munkássága. A történeti ökológia módszertanának lényege az, hogy a táj történeti változásaiban egyenrangú partnerként kezeli a természetet és az embert, tehát a természettudományos és történeti forrásanyagot, a levéltári és a terepmunkát. E felfogás szerint a természet a tájtörténet aktív szereplője, nem passzív elszenvetője. Egészen más az eredménye például egy fenyő és egy tölgy kivágásának. Előbbi elpusztul, utóbbi kisarjadzik és tovább él. Ha nem ismerjük a két fafaj közötti különbséget, helytelen következtetésekre jutunk a favágással kapcsolatban. A természettudományos és régészeti anyag ezen kívül kiegészítheti a gyakran szűkös írott forrásanyagot, illetve olyan dolgokról is információt szolgáltat, amelyek ritkán érdeklik az írástudókat. Mert hiszen manapság is nagy felháborodást kelt, ha egy erdőt kiirtanak és a helyén bevásárlóközpont épül. Az viszont egyetlen újságban sem lesz benne, hogy 500 méterrel odébb egy felhagyott szántón szép csendesen, mindenféle emberi beavatkozás nélkül, ötven év alatt erdő nő fel. A természettudományos, régészeti és történeti módszerek együttes alkalmazása végül azért is hasznos, mert egymást is ellenőrzik, így nagyobb esélyünk van a körkörös érvelés elkerülésére.

Források

Az erdőtörténet középkori magyarországi forrásait két részre oszthatjuk. Vannak egyrészt a természettudományos-régészeti források, amelyek nem kötődnek szorosan egy adott kor társadalmi viszonyaihoz, de minőségüket jelentősen befolyásolják egy terület természeti adottságai. Ezeknél a fő nehézséget az

okozza, hogy a mintavételi, feldolgozási és értelmezési módszerek igen sok ellentmondást rejtenek magukban, amelyek ismerete nélkül könnyen beleesünk abba a hibába, hogy messzemenő következtetéseket vonunk le olyan anyagból, amelyre az nem alkalmas. A másik alapvető forrásfajta az írott anyag, amelyről az alapismereteink biztosabbak, ám mindig számolnunk kell e források 'társadalmi beágyazottságával,' vagyis hogy ezen dokumentumok egy sajátos – és a középkori Magyarországon mindig jogi – eljárás eredményei. A történeti ökológus feladata azt feltárni, hogy melyek azok az írott forrásfajták, amelyek ökológiai természetű kérdések megválaszolására alkalmasak, és mik az ezek értelmezéséhez feltétlen szükséges háttérismeretek.

A természettudományos források között a legfontosabbak a pollenanalízis (virágporelemzés), a dendrokronológia (faévgűrű-elemzés) és az archaeobotanika (növényi makromaradványok vizsgálata), bár az utóbbinak főleg a termesztett növények történetének feltárásában van szerepe. A pollenelemzés azon alapul, hogy a virágos növények minden évben több-kevesebb virágport termelnek, melynek célja a beporzás. Ám a virágpor nagy része célt téveszt, és a felszínre hullik. Ha rövid időn belül légmentes környezetbe jut – ami a gyakorlatban legtöbbször vizet, tehát mocsarat, lápot, tavat jelent – akkor a pollen rendkívül sokáig fennmarad, és megőrzi jellegzetes, fajra vagy nemzetségre azonosítható formáját. Mivel a virágpor az évek alatt rétegekben rakódik le, elvileg egy szelvény elemzésével megállapítható lenne egy adott kor vegetációjának összetétele (legalábbis a fásszárúakat tekintve), illetve a vegetáció változása. A pollenelemzésben azonban legalább három komoly nehézséggel kell szembenéznünk. Egyrészt tudjuk, hogy a különböző növények különböző mennyiségű pollent termelnek: a szélbeporzásúak többet, a rovarbeporzásúak kevesebbet. Ezért a mintában meglévő pollenarányokat módosítani kell, ha a növények vegetációban betöltött tényleges szerepére vagyunk kíváncsiak. Másrészt rendkívül nehéz megmondani, pontosan honnan származik a mintában lévő pollen. Az általános szabály az, hogy minél kisebb az üledékgyűjtő medence, annál inkább helyi jellegű a benne leülepedő pollen, de ehhez még tudnunk kell, hogy a különböző fajok pollenjeinek repülési képességei jelentősen eltérnek, és a környezeti feltételek változásával ugyanazon pollen terjedési tulajdonságai is változhatnak. Harmadrészt a pollen, mint említettem, nem mindenhol marad fenn, így a pollenanalízissel kialakított kép jelentősen 'vizesebbnek' mutatja a Kárpát-medencét a valóságosnál. Vannak olyan régiók, mint például a Duna-Tisza-köze száraz részei, amelyek növényzetéről a virágporelemzés mai módszereivel szinte semmit sem tudhatunk meg.

Igen fontos szerepet tölthet be az erdő történeti kutatásokban a dendrokronológia, vagyis a fák évgűrűinek tanulmányozása. Ennek a módszernek lényege az, hogy a fák minden évben eltérő méretű évgűrűket növesztenek, és a méretek változása egy adott régióra és időszakra kizárólagosan jellemző. Az egyes minták (például egy régi épület gerendája, vagy egy mocsárban konzerválódott ősi fa) évgűrűinek részbeni átfedése segítségével egyre messzebbi múltba visszanyúló évgűrűvastagság-sort (mesterkronológiát) állíthatunk össze. A dendrokronológia főleg arra szolgál, hogy ismeretlen korú, fából készült régészeti tárgyakat datáljon. Újabban kialakult a dendroarchaeológia, amely már számos egyéb célra, például erdőgazdálkodási módszerek elemzésére is felhasználja a fák évgűrűiből nyert adatokat. Sajnos Magyarországon a dendroarchaeológiát nem művelik, és egyelőre nem rendelkezünk még a középkort lefedő mesterkronológiával sem.

A fontosabb természettudományos források közé kell még számítanunk a modern botanika és ökológia eredményeit. A botanikusok jórészt a növények, mint egyedi élőlények tulajdonságaival foglalkoznak (például tőlük tudhatjuk meg, hogyan védekeznek az idős fák a betegségek ellen), míg az ökológusok inkább a növények közötti kölcsönhatásokat, a növények társadalmi életét vizsgálják.

Az erdőgazdálkodás legjobb írott forrásai a gazdasági jellegű dokumentumok: számadáskönyvek és gazdasági célú birtokösszeírások. Ilyenekből azonban nagyon kevés készült a középkori Magyarországon, és az erdőkre vonatkozólag szinte semmit sem találunk bennük. A rendelkezésünkre álló források közül – a bármilyen oklevélben véletlenszerűen felbukkanó adatokon túl – legfontosabbak a határjárások, a földleírások és a közbecsük. Utóbbiról alább még részletesen lesz szó, tehát most röviden csak az első két fajtát mutatom be. A határjárások során – mint az eljárás neve is mutatja – egy falu határvonalát vagy annak egy kisebb részét járták végig az erre kijelölt személyek. A határjárás elrendelésének számos oka lehetett, talán a leggyakoribb a település eladományozásakor szükséges határkijelölés/leírás volt. A határjárás (*perambulatio*) része volt, hogy időről időre feljegyezték a jellegzetes, és később is felismerhető tereptárgyakat: egy öreg fát, egy kutat, egy dombot, egy erdőt. A nagy mennyiségű középkori határjárásban sok fa (gyakran fajra illetve nemzetségre azonosítva) és erdő található, de az erdők méretét szinte soha nem adják meg, hiszen ez a dolog szempontjából nem volt érdekes. A földleírások szintén általában adományozások alkalmával készültek, és az adományozott földdarab (általában szántóföld) méretét és szomszédos területeit írták le, tehát például hogy a pálosoknak adományozott háromholdas szántót északról János fia Pál szántója, délről egy út, keletről egy rét, nyugatról

pedig egy erdő határolta. A legszerencsésebb esetekben (ilyen például a Somogy megyei Csepely) egy falu összes földjét leírja egyetlen oklevél.

Az erdők megújulása

Az erdőkben lévő fák kétféle módon tudnak megújulni. Az első eset a magról szaporodás, melynek eredményeképpen szálfák jönnek létre, egyetlen, jól kivethető törzsszel. Ha azonban egy ilyen szálfát (feltéve, hogy lombos, és nem tűlevelű fa) kivágunk, azt fogjuk tapasztalni, hogy nem pusztul el, hanem gyökeréről vagy tuskójáról kisarjadzik. Egy tuskóról több sarj is nő, így a megújult fa eleinte egy bokorhoz hasonlít, a későbbiekben pedig – a felületes szemlélő számára – egy csoport egymáshoz közel növvő girbe-gurba fához. Jobban odafigyelve azonban látni fogjuk a földben maradó *sarjtőkét*, amelyből a sarjak erednek. Ha ezeket a sarjakat is levágjuk, a tőke ismételten ki fog sarjadzani, és ez a folyamat a végtelenségig ismételhető.

Amint ez a rövid leírás bizonyítja, a fák sarjadzóképességének felfedezéséhez nem kell különösebb tudás vagy szerencse: gyakorlatilag bárki és bármikor felismerheti a jelenséget, vagyis a sarjadzást bizonyosan Európa valamennyi korszakában ismerték. A kérdés inkább az, érdemes volt-e használniuk. Ennek megválaszolásához térjünk vissza az előbbi gondolatmenethez. A kőszén és kőolaj előtti Európa alapvetően kétféle célra használta a fát: épületfának és tűzifának. Könnyen lehetséges, hogy éppen házunk egy fontosabb részéhez kerestünk gerendát, és ezért vágtuk ki a fenti lombos fát. Ha viszont tüzet akarunk rakni ugyanebből a fából, jelentős bosszúságot fog okozni, hiszen előbb fel kell darabolni, majd a darabokat még apróra is kell hasogatni. Ráadásul Európa jégkorszak utáni történetének jelentős részében mindezt fémeszközök nélkül, de még a vasszerszámok megjelenése után is nagyon sokáig a folyamatban kulcsszerepet játszó mechanikus fűrészelés hiányában. Viszont már jövő tavasszal feltűnnek nekünk a kivágott fa tönkjéből növvő sarjak, amelyek 6–8 év alatt olyan méretet érnek el, hogy néhány baltacsapással levághatjuk őket, ugyanennyi munka őket feldarabolni, és már tűzre is rakhatók. Nyilvánvaló, hogy tűzifának a sarjakat fogjuk használni, különösen azután, hogy a második vágás után kiderül, a sarjak maguktól és megbízhatóan nőnek.

Szerte Európában a legkülönbözőbb korokra koncentrálo kutatások bizonyítják, hogy az ipari forradalom előtt épületfának szálfát, tűzifának viszont sarjakat használtak. Az írásos források ezt mutató adatain túl rengeteg még élő, ősi sarjtőke is található kontinensünkön. Mivel a sarjak a tőke külső oldalán

1. ábra: Sarjtőke a fői Somlyón. 2006 március.

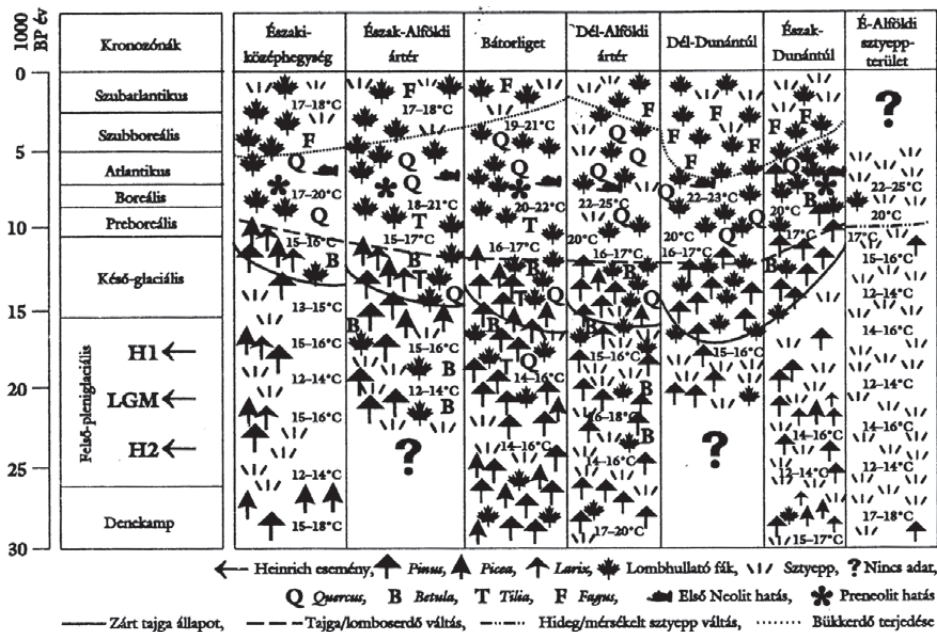
nőnek, az minden vágással koncentrikusan nő egy kicsit. A régóta sarjaztatott tőkék akár több méter átmérőjük is lehetnek, és könnyen felismerhetők. Amint valamennyire érzékelt az erdő mint erőforrás véges voltát, az erdőgazdálkodásban a sarjaztatás került előtérbe, hiszen építkezni ritkán kell, fűteni és főzni azonban folyamatosan. A témában a legjobban feldolgozott angol területeken egy klasszikus középkori erdő a sarjtőkék és a közöttük ritkásan növény szálfa kombinációja volt.

Mint látni fogjuk, a Kárpát-medencében is hasonló erdőgazdálkodás folyt a középkorban. Mielőtt azonban erre rátérnénk, röviden át kell tekintenünk a honfoglalás előtti időszakot is.

Magyar erdők a középkor előtt

A Kárpát-medence mai erdeinek története a legutóbbi jégkorszak végén, körülbelül 12 000 évvel ezelőtt kezdődött, amikor a hideget melegebb zugokban illetve Dél-Európában átvészelő fák ismét birtokba vehették a területet. E korai

időszakról csak a paleoökológia módszereivel tudhatunk meg valamit. Sajnos a magyar pollenkutatást sokáig a német és osztrák eredmények honosításának meddő kísérlete foglalta le, ám nagyjából 20 éve már olyan kutatások is folynak, amelyek a Kárpát-medencét önmagából kiindulva próbálják értelmezni. Ezen kutatások fontos részét képezi az öskörnyezeti lelőhelyek körzetében a különböző korokhoz tartozó régészeti lelőhelyek számának megállapítása, és az így valószínűsíthető emberi hatások beillesztése a természettudományos vizsgálatok eredményeinek értékelésébe. Bár megfelelő mennyiségű adat még nem áll rendelkezésünkre, ezekből a kutatásokból három fontos következtetést már levonhatunk: 1) A Kárpát-medencére a teljes holocén idején a manapság is megfigyelhető nagyfokú mozaikosság volt a jellemző, mind nagyobb, mind kisebb léptékben. 2) Az erdők fejlődését a neolit kezdete óta (de sokszor már a mezolitikumban is) jelentősen befolyásolta az ember, vagyis az utóbbi 7–8000 év vegetáció-változásait félrevezető pusztán természetes folyamatokkal megmagyaráznunk. A 'természetes növénytakaró,' mint fogalom, is újraértelmezésre szorul. 3) A Kárpát-medence fejlődése jelentősen eltért az Észak-Nyugat-Európában tapasztaltaktól, tehát az ott felállított elméletek nálunk igen korlátozott érvényűek.

2. ábra: Negyedidőszaki hőmérséklet-változás és vegetáció-fejlődés a Kárpát-medence egyes területein. Sümei Pál (2003) nyomán.

A középkori erdők mennyisége

A legnagyobb hiba lenne tehát a középkort úgy elképzelnünk, mint a kultúrtáj kialakulásának kezdetét. A tájat évezredek óta folyamatosan alakítja az ember és a természet, és a középkor ebben folyamatban inkább a már meglévő jelenségek intenzitásának fokozódását mint új jelenségek felbukkanását jelentette.

Az erdőkre lefordítva mindez azt jelenti, hogy a magyar honfoglalás idejére az erdősültség mértéke már jelentősen lecsökkent, ember által érintetlen őserdőből pedig minden bizonnyal elég kevés maradt. Már a legkorábbi írásos forrásokban sem ilyenekkel találkozunk: a Tihanyi Alapítólevélben (1055) például olvashatunk egy erdőről a somogyi Gamáson, amelyet szántók és völgyek vettek körül, vagyis amely – a legtöbb mai erdőhöz hasonlóan – körbejárható volt. Gyakorlatilag valamennyi középkori dokumentumban hasonló erdők szerepelnek: viszonylag kis kiterjedésű, szántóföldek, rétek és legelők által határolt egységek, amelyek a falvak határának fontos és jól elkülöníthető részét képezték. A történészek által elképzelt ‘hatalmas középkori erdőségekről’ csak az ország határvidékein, a Kárpátokban tudunk.

Mennyi erdő volt tehát a középkorban, és hogyan változott az erdősültség korszakunk öt évszázada alatt? Sokan próbáltak már válaszolni e kérdésekre, ám senki sem hozott megfelelő adatokat az állítások alátámasztására. A néhány középkori külföldi utazó leírása Magyarországról benyomásokat visszaadhat, de nem alkalmas az erdősültség százalékos kifejezésére; az egyetlen az egész országot ábrázoló középkori térkép – Lázár deák műve – e tekintetben túlságosan elnagyolt, az egyéb próbálkozások pedig még ezeknél is kevesebb alapot támaszkodva leginkább a találgatás szintjén maradtak.

Amíg a természettudományok nem fejlesztenek ki olyan módszert, amellyel a vegetáció nyíltsága pontosan mérhető (a pollenelemzés mai formájában a jelek szerint erre alkalmatlan), addig az erdősültség mértékének megállapításában csak konkrét számadatokat tartalmazó írásos forrásokra szabad támaszkodnunk. Az egyetlen a célnak megfelelő középkori magyar forrásfajta az ún. *közbecsü*. A közbecsü egy birtokos összes földjeinek és egyéb ingatlan vagyonának leírása, amely olyan jogügyletekben keletkezett (pl. örökösödés), amikor pénzben kellett kifejezni az ingatlanok értékét. A (köz)becsüben az egyes művelési ágakat (szántó, rét, erdő, legelő) általában részletesen, méreteikkel együtt felsorolták. Adott mennyiségű és művelésű föld mindig ugyanannyi pénzt ért: egy ekealja szántó három márkát, egy kaszaalja rét negyed márkát stb. Ebből is nyilvánvaló, hogy a becső nem

gazdasági irat, hiszen ebben az esetben a föld minősége által befolyásolt tényleges értéket rögzítették volna. Íme egy példa 1423-ból:

„Az egri káptalan Garai Miklós nádor ... levelére ...Czompor Gergely nádori emberrel kiküldte Gergely karpapot, akik visszatérve jelentették, hogy András-nap tizenötödikén kiszállva Hanganon Balázs dédapjának Hangan és Susa birtokokon levő részeire, s azokat, a szomszédokat összehívván, megjárták és felbecsülték az alábbiak szerint: Item, először a mondott Hanganban ugyanezen Balázs saját telkét, egy jobbágytelket, egy kőből épült templomot temetővel, egy ekealja szántót, három ekealja makkoserdőt, húsz kaszaalja rétet, valamennyit királyi mértékkel, egy folyót, amelyen malmot lehet létesíteni. Item Susában két ekealja szántót berkekkel, nyolc kaszaalja rétet, ötödfél jobbágytelket, egy temető nélküli fából épült kápolnát, egy ekealja eresztvényeket, amelyekből csak negyed rész ugyanezen Balázsé.”

Mivel ritka helyzetekhez kötődött, becsuból már eleve sem készült túlságosan sok. Ezek nagy része a többi középkori forráshoz hasonlóan elpusztult, így mégoly szorgos kutatómunkával sem lehetséges különösebb elégedettségre okot adó mennyiségű adatot összegyűjteni. Ráadásul néhány nagyobb becstől eltekintve a legtöbb dokumentum csak néhány falut ír le. Ezen kívül a becsek megtalálása is komoly nehézségekbe ütközik, tulajdonképpen egyesével kellene átnézni valamennyi szóbajöhető (közel 200 000) oklevelet. A kutatás jelen állása szerint körülbelül 300 000 hektárról van becsubadatunk, ami a Kárpát-medence területének egy százaléka. Ha a jövőben még négyszer ennyi anyag előkerül – ami teljesen valószínűtlen – akkor is csak a korabeli Magyarország egy huszadáról lesz valamiféle képünk. A forrásadottságok által diktált helyzetet mindazonáltal el kell fogadnunk. Korlátozó tényező továbbá, hogy a becsek szinte kizárólag 15. századi forrásfajta. Mindössze néhány korábbi efféle dokumentumról van tudomásunk, így tehát a 15. század az első olyan időszak, amelyben a Kárpát-medence erdőszültségéről fogalmunk lehet. A középkor korábbi századaival az összehasonlítás nem lehetséges. Mindezekon kívül még azt is észben kell tartanunk, hogy becsek csak nemesek által birtokolt földről készülhetett, hiszen az egyháznak nem voltak örökösödési ügyei, a királyi ház pedig semmiféle, becsekhez vezető jogügyletbe nem keveredhetett.

A meglévő adathalmazban a művelési ágak megoszlása a következő:

szántó (+szőlő) (ha/százalék)	rét (ha/százalék)	erdő (ha/százalék)	legelő (ha/százalék)	összesen (ha/százalék)
122,206 / 40 %	29,863 / 10 %	102,519 / 34 %	48,259 / 16 %	302,847 / 100 %

3. ábra: Magyarország területének művelési ágak szerint való megoszlása a 15. században az ismert becslések adatai alapján.

Az adatok értelmezéséhez ismernünk azok térbeli eloszlását is. A 4. ábrán az egyes megyékben becsüvel adatolt települések száma látható. A 15. század végén Magyarországon hetvenöt megye volt, ezek közül harmincháromból van legalább egy településre becsüadat. Viszonylag biztos tudásunk azonban csak néhány megyéről van (Baranya, Valkó és Sáros).

Ha az egyes megyék erdősültségi adatait térképre vetítjük (5. ábra), igen érdekes, a mai helyzethez meglehetősen hasonló eredményt kapunk. A legkevesebb erdő az alföldi, illetve a középhegységek és az Alföld találkozásánál

4. ábra: A 15. századi becslésekben szereplő települések száma megyénként. Az üresen hagyott megyékből nincs adat.

lévő megyékben volt, és az ország határai felé haladva egyre nőtt az erdősültség mértéke, bár a hetvenöt százalékot csak ritkán (Bereg és Vas megyékben) haladta meg.

E térkép legnagyobb problémája az, hogy az Alföldről nagyon kevés információt szolgáltat, Erdélyről pedig gyakorlatilag semmit. Az Alföldről mindösszesen vagy egy tucat falu adatait ismerjük, hiába helyezkednek el ezek több megyében. Az ország egyéb részeiben kimutatott arányokat azért nagyon veszélyes az Alföldre vonatkoztatni, mert az Alföld természetes vegetációja más, mint a Kárpát-medence egyéb területeié. A mintegy másfél évszázada folyó kutatások eredményeképpen ma már biztosan állíthatjuk, hogy az Alföld természetes növényzete nem az erdő, hanem az *erdőssztyepp*. Az erdőssztyepp – az ökológus Molnár Zsolt és Kun András szavaival élve – „a zárt erdő és a sztyepp klímaövek átmeneti éghajlati sávjában kialakult önálló növényzeti öv. Ebben többé-kevésbé zárt erdők általában száraz termőhelyű gyepekkel váltakozva, mozaikos elrendeződésben jelennek meg.” A mára megmaradt mintegy 5000 hektár alföldi erdőssztyeppből kiindulva szinte lehetetlen elképzelni milyen volt az Alföld képe a középkorban és azelőtt, különösen a nagy folyószabályozások

5. ábra: A 15. századi Magyarország egyes megyéinek erdősültsége százalékokban kifejezve. Az üresen hagyott megyékből nincs adat.

által megváltoztatott területeken. A témában szerteágazó ökológiai kutatások folynak, amelyeket itt nem részletezhetek. Annyit fontos megjegyezni, hogy az Alföldön olyan régóta folyik mezőgazdasági tevékenység, hogy a középkor végére az eredetileg is nyílt erdős vegetációnak már minden bizonnyal csak töredékei maradtak meg. A Kárpát-medence erdősültségének becsléséből ismert harmincnégy százalékos arányát tehát mindenképpen csökkentenünk kell. Erdélyben végül minden bizonnyal az átlagnál magasabb erdősültség volt, így *jelenlegi tudásunk szerint a 15. század végi Magyarország erdősültségét körülbelül huszonöt százalékra tehetjük.*

A középkori erdőirtások

Fentebb azt írtam, hogy a 15. századi erdősültséget források híján nem tudjuk a korábbi állapotokkal összevetni. Ehhez legalább némileg hasonló vizsgálatot csak indirekt adatokkal végezhetünk, a településtörténetet segítségül hívva. Főleg a Kárpát-medence északi területein tudjuk jól követni a településterület növekedését a 13. századtól fogva, és azt feltételezve, hogy a nem betelepült területeket erdő borította, valamiféle képet alkothatunk az erdősültség változásáról. Magyarország ezen részei nagyjából lakatlanok voltak a korai Árpád-korban, és a lakosság betelepítése a későbbiekben szervezett formában történt, így elég sok forrás készült róla. A legjobban dokumentált megye Ung, ahol a magyar viszonyok között már a korai idősakra is kiváló forrásokat az egyik legjobb magyar középkorász, Engel Pál dolgozta fel.

Ungnak három része van: egy síksági, egy dombos, és egy magashegységi. 1300 körül még csak a síkság déli részén találunk településeket, így a megye 75–80 százalékát erdő boríthatta (hogy ez mennyire volt használt, főleg állattartásra, tehát mennyire lehetett nyitott, azt nem tudjuk). A 15. században a teljes síkság és a dombság is viszonylag sűrűn lakott volt, de a hegyvidéken még mindig csak aprócska falvakat mutat egy 1437-es közbecsű, ahol az intenzívebben kezelt, kisebb erdők mellett összeírtak 1000 ekealja erdőt a „ruténok határáig” (1 ekealja körülbelül 1,25 négyzetkilométer). Ezt az erdőt nyilván nem mérték fel, csak azt akarták érzékeltetni, hogy nagyon nagy. Valóban, csaknem a megye felét elfoglalta, és csak az újkorban népesült be. Ebben a határmenti megyében tehát a középkor folyamán az erdősültség 75–80 százalékról körülbelül 50–60 százalékra csökkent le. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezeket a számokat nagyon erős fenntartásokkal kell kezelni. Inkább a nagyságrendet vannak hivatva érzékeltetni, hiszen alapjukul a településtörténet, tehát másodlagos információ szolgál.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medencében az erdők a középkor végére már érezhetően korlátozott mennyiségű erőforrást jelentettek. Az ország nagyobbik felében még majdnem minden falunak volt saját erdeje, ezek az erdők azonban a határ egy jól elkülöníthető, és – a Kárpátok kivételével – viszonylag kis részét alkották. Az Alföldön pedig – bár a tudásunk pontosan innen a legszegényesebb – voltak olyan régiók, ahol nagyon kevés erdő volt, és minden okunk megvan rá, hogy azt feltételezzük, ezeket intenzíven, és jól átgondoltak kezelték. Hogy ez, a forrásokban először a 15. században felbukkanó állapot mennyire volt új vagy éppen régi keletű, arról néhány határ menti, és reprezentatívnak semmiképpen sem tekinthető megye kivételével keveset tudunk.

Az erdők fajtái és az erdőgazdálkodás

Milyen gazdálkodás folyt a középkori magyar erdőkben? Az erre vonatkozó gazdasági jellegű források híján ismét a közbecsükhöz kell fordulnunk, és az ezekben található erdőfajtákat kell elemeznünk.

A becsüt végzők munkáját megkönnyítendő, a 15. században (és talán korábban is) jegyzékek készültek arról, mit kell felvenni egy becsübe, és mi mennyit ér. Ezen listák közül a leghíresebb kétségtelenül az, amely Werbőczy István Hármaskönyvében, a középkori magyar szokásjog e meglehetősen egyedi összefoglalásában szerepel. A Hármaskönyv négyféle erdőt sorol fel: közönséges erdőt (*silva communis*), eresztvényt (*silva permissionalis*), bárdos-, makkos- illetve vadászatra alkalmas erdőt (*silva dolabrosa, glandifera et sub venatione*), és cserjést (*rubetum/virgultum*). A tényleges becsükben és egyéb forrásokban valóban ezek az erdők szerepelnek, az egyetlen erdőfajta, amely Werbőczy becsűjegyzékében nincs benne, mégis sokszor előfordul, az a berek (*nemus*). A Hármaskönyv listája tehát nem erőltetett rendszerbe foglalása az amúgy a következetességet nélkülöző gyakorlatnak, hanem egy valóban meglévő és működő rendszer leírása. Lássuk ezek után, melyik erdőfajta miféle gazdálkodásra utalt.

1. *Silva communis*

„Továbbá a közönséges erdőt, a mely után sertésdézsmát, vagy adót általában nem szednek s a melynek valamely biztos jövedelme sincsen, úgy becsüljük, mint a közönséges földet, a mely tudniillik királyi mérték szerint egy ekealj területen fekszik, 3 márkára” – Hármaskönyv.

Vannak olyan erdőfajták – ilyen például, mint látni fogjuk, az eresztvény – amelyeknek ismerjük a korabeli magyar nevét, a *silva communis*ről azonban nem tudjuk, hogyan hívták magyarul a középkorban. A ‘közönséges erdő’ csak félig adja vissza az eredeti szóösszetétel értelmét. A *communis* ugyanis jelenthet ‘közöst’ is. A középkorban persze a ‘közönséges’ és a ‘közös’ szorosán összekapcsolódtak, hiszen például a szántók nagy részét a falu földközösségben művelte, és itt a ‘közönséges’ (szántó)föld egyszersmind ‘közös’ is volt. A *silva communis*ről annyit tudunk meg, hogy sertésdézsmát illetve egyéb jövedelmet nem lehetett belőle szerezni. Az előbbi arra utal, hogy az erdőben vagy nem voltak tölgyek illetve bükkök, vagy pedig a földesúr valamely jogi akadály miatt nem szedhetett tizedet a makkoltatott sertések után. Utóbbi azt jelenti, hogy az erdő ‘közös’ volt, vagyis senki nem fizetett a használata után. Az erdőgazdálkodás módjára mindazonáltal nem tudunk következtetni. Biztosan folyt azonban gazdálkodás ezekben az erdőkben is, hiszen értékük ugyanannyi volt, mint a szántóföldé.

2. *Permissorium*

„Továbbá a nagy erdőt, melyet másképpen eresztvénynek mondanak, a mely közönséges munkára és feldolgozásra alkalmas ... ekealjanként tíz márkára” – Hármaskönyv.

Ez a definíció legalább egy pontjában nem igaz: az eresztvények nem voltak nagyok. Már a Tripartitumban is hosszabb fejtegetést olvashatunk arról, mit kell tenni, ha egy eresztvény fél ekealjánál (amely hetvenöt királyi hold, nagyjából 630x1000 méter) kisebb. A ténylegesen végrehajtott becslés adatait elemezve megállapíthatjuk, hogy a jelenleg ismert 15. századi eresztvények átlagos nagysága körülbelül hatvan királyi hold volt. Bár a meghatározás második fele a közönséges munkáról és feldolgozásról meglehetősen semmitmondó, az, hogy az eresztvények becslértéke a közönséges erdőkét háromszorosan meghaladta, fontosságukról tanúskodik.

Érdekes ezen erdőfajta nevével is foglalkoznunk. Az ‘eresztvény,’ amely mára már kiveszett a magyar nyelvből, finnugor eredetű szó. Közös töről származik az ‘erdő’-vel, de a két szó esetében a valamiféle növekedést kifejező ‘er’-hez más-más toldalékok járulnak. Az első réteget az ‘-ed’ és ‘-eszt’ alkotják. Ez a páros egyáltalán nem ritka a magyar nyelvben, az egyikük mindig aktív, míg a másik passzív, illetve műveltető jelentést hordoz: például ‘reped’ és ‘repsz,’ ‘fakad’ és ‘fakaszt.’ E logika az ‘ereszt’ esetében is emberi közreműködést sejtet. Ugyanez figyelhető meg a toldalékok második rétegében is. Az ‘erdő,’ amely tehát

eredetileg ‘eredő’ volt, egy igen gyakori képzőt kapott, amely aktív igéből főnevet hoz létre: ‘szab’ és ‘szabó’ vagy ‘fest’ és ‘festő.’ Az ‘erdő’ tehát ‘olyan valami, ami magától nő.’ Mivel a Kárpát-medence jórészenek természetes vegetációja az erdő, ez tulajdonképpen tökéletes definíció. Az ‘eresztvény’ végződését már jóval nehezebb megmagyarázni, mert a nyelvészek között nincs egyetértés a ‘-vény’ képző kialakulásáról. Számunkra a legfontosabb az lehet, hogy Szily Kálmán kutatásai szerint e képzőnek voltak a történelem folyamán aktívabb és kevésbé aktív periódusai. Az első aktív időszakban, a 13–14. században, valamennyi vele képzett szó meglepően hasonló: ‘ásvány’ = ‘kiásott csatorna,’ ‘töltevény’ = ‘felhalmozott sánc,’ ‘sövény’ = ‘fonott kerítés.’ Ebbe a csoportba illik bele a 13. században felbukkanó ‘eresztvény,’ amely tehát ‘olyan valami, amit valaki növesztett.’ Azt is fontos megértenünk, hogy bár a modern feldolgozásokban gyakran előfordul az ‘eresztvényerdő’ kifejezés, a középkorban ezt senki sem mondta volna. Egy fákkal borított hely *vagy* erdő *vagy* eresztvény volt, ez a két szó nyelvtanilag azonos szinten helyezkedett el, az utóbbi nem az előbbi valamiféle alelete volt.

Sokszor megfigyelhető az eresztvények különleges helyzete a korabeli erdőgazdálkodásban. Amikor például egy birtokot felosztottak, az erdőket sokszor közös használatban hagyták, az eresztvényekkel azonban ez csak a legritkább esetben fordult elő. Ismerünk olyan birtokosztályt is, ahol az eresztvények felosztása után valamennyi „egyéb erdő, szántóföld, rét és egyéb haszonvétel közös használatra rendeltetett.” Más oklevelekben furcsának ható szavak tűnnek fel az eresztvényekkel kapcsolatban. 1411-ben az iglóiak panaszkodtak, hogy a nemrégiben létrehozott (*procreata*) eresztvényüket mások jogtalanul használták. Ugyanezt a szót használták a kállósejmeniek 1399-ben, az ‘épített’ (*constructa*) kifejezést pedig egy trencsényi falu lakói.

Néha azt is megfigyelhetjük, hogy az eresztvény (illetve latin megfelelője, a *permissorium*) a szőlőskert megfelelőjeként bukkan fel. Mivel több ilyen eset is van, nem elírásokról van szó. Ismét más forrásokban arról olvashatunk, hogy az eresztvények és a bányászat között szoros kapcsolat volt. Egy Milajon (Szepes megye) lezajlott birtokosztályban a felek hosszasan részletezték, hogyan kell a majdan feltárandó bányákat ellátni a falu eresztvényeiből. Mivel számos más erdőfajtát is említettek az oklevélben, világos, hogy a bányászat céljaira csakis az eresztvények feleltek meg.

Ha valamennyi eddigi információdarabot egymás mellé rakjuk, azt a megoldást kapjuk, hogy az eresztvények sarjerdők voltak. Erre utal nevük, amely határozottan valamiféle emberi befolyásra enged következtetni. Viszonylag csekély méretük

6. ábra: Sáncárok a fóti Somlyón. 2005 november.

azzal magyarázható, hogy a sarjztatás nagyon intenzív művelési forma, amely kisebb területen tud hatékonyan működni. A szőlőskertek és eresztvények közé azért lehetett néha egyenlőségjelet rakni, mert igen hasonló biológiai alapon működnek. A szőlőtőkét, csakúgy mint a sarjtőkét, gyakran visszavágják (a szőlőtőkét minden évben, a sarjtőkét ritkábban), és az ember számára fontos terméket a sarjak jelentik. Az már véletlen, hogy a szőlő termése ehető, míg a legtöbb fáé nem. A bányászat számára azért fontos a sarjerdők megléte, mert az érceket olvasztani kellett, tehát nagy mennyiségű tűzifára (illetve a belőle előállított faszénre) volt szükség, amelyet legjobban a sarjerdők biztosíthattak.

A néhány forrásban felbukkanó *procreata* és *constructa* szavak magyarázata talán a sarjerdők egy eddig nem említett tulajdonsága. A friss sarjakat tudniillik gyorsan és hatékonyan elpusztítják a területre beengedett legelő állatok (tehének, birkák, kecskék), hiszen az állatok számára a sarjak sokkal ízletesebbek, mint az erdei növények többsége. A sarjerdőket tehát valahogy meg kellett védeni, és ezt a legtöbb esetben sáncárok készítésével oldották meg. A sarjerdőket körbevevő sáncárokknál az árok mindig kívül volt, a sánc pedig belül, hogy a kívül lévő

állatok bejutását megnehezítsék. A sáncon ezen kívül gyakran még élő- vagy szárazsövény is volt. Magyarországon is készültek és fenn is maradtak ilyen sáncárcok, de ezekre írott forrásaink csak a kora újkorból vannak. Az említett *procreata* és *constructa* szavak, valamint az eresztvények magas értéke arra lehet közvetett bizonyíték, hogy sáncárcok már a középkor folyamán is léteztek a sarjerdők körül.

3. *Silva dolabrosa, glandifera et sub venatione*

„Továbbá a nagyobb, tudniillik, a fejszés és makkos erdőt, vagyis a melyet vágásra és vadászatra használnak és a mely bárminő munkára és mesterségre alkalmas ... ekealjanként 50 márkára” – Hármaskönyv.

Ebből a meghatározásból tulajdonképpen konkrét információt csak annyit tudunk meg, hogy ezen erdőfajta értéke igen nagy volt. Ebből rögtön levonhatjuk azt a következtetést, hogy az előző fajták között nem fellelhető ‘hatalmas középkori erdőségeket’ ebben a kategóriában sem találhatjuk meg. Ha rengeteg makkoserdő lett volna a 15. századi Magyarországon, nem tulajdonítottak volna nekik ekkora értéket.

7.ábra: Így nézett ki egy makkoserdő? Nyirád, 2002 április.

Vajon miféle erdőgazdálkodás folyt egy „fejszés, makkos és vadászatra használt erdőben”? A vadászatnak ehhez nyilván nem volt köze, így elegendő az első két kifejezést értelmeznünk. A fejszés (illetve a középkorban inkább bárdos) erdő extenzívebb kezelésre utalhat, amelyben a szálfáknak a sarjakkal nagyobb szerepe volt. Ugyanerre utal a makkoserdő is, hiszen ha az erdőgazdálkodás fő célja makktermés biztosítása, akkor szerteágazó lombkoronájú tölgyfákat igyekeznek nevelni.

A többféle elnevezés egyébként, úgy tűnik, valójában ugyanazon erdőt jelentette különböző módon. Az ismert becsük nagy részében a makkoserdő bukkan fel, ez volt a preferált elnevezés. Fejszéssé akkor vált egy makkoserdő, ha a fák termése helyett a fák anyaga lett a fontosabb. A kettő között szoros összefüggés állt fenn, hiszen a középkorban felhasznált épületfa szinte kizárólag a tölgy volt.

4. *Rubetum* / *virgultum*

„A cserjés és bokros helyekről is ugyanezt [ti. amit a közönséges erdőkről] kell értenünk” – Hármaskönyv.

A *rubetum* és a *virgultum* szinonimák, az oklevelekben megtalálható becsük szerint a hivatalos formának a *rubetum* számított. Werbőczy rövid mondata csak annyit árul el, hogy értékük ugyannyi volt, mint a közönséges erdőké (ami pedig a szántóföld értékével volt egyenlő.) Mindkét latin szó cserjés, bokros területre utal. A *rubetum* töve a *rubus*, ami ‘szedret’ jelent. A *virgultum* a *virga* szóból származik, melynek jelentése ‘vessző.’ A *rubetum* mindezekből logikusan következő magyar megfelelője, a ‘cserjés’ azonban nem középkori eredetű. Valamilyen oknál fogva nem tudjuk, hogy hívták a *rubetumot* magyarul a középkorban. A forrásokban csak a latin szavak fordulnak elő.

Neve alapján tehát a *rubetum* tüskés bokrok által borított területet jelent. A Kárpát-medencében egy cserjés elvileg átmeneti állapotot jelent fátlan és fás területek között. Egy felhagyott szántóból egy cserjés fázison keresztül lesz erdő, az ökológusok által szukcesszióknak nevezett folyamat részeként. A becsük és egyéb dokumentumok azonban azt bizonyítják, hogy a cserjés állandó elemnek számított a középkori tájban. A Veszprém megyei Barnag 1284-es határjárásában például a határ egy *silva* és egy *virgultum* határán húzódott. A határjárások értelme pontosan az volt, hogy a bennük leírt határvonal a távoli jövőben is felismerhető legyen, így biztosra vehetjük, hogy 13. századi eleink nem tartottak attól, hogy a cserjést elnyeli az erdő.

Ha a *rubetum* természeténél fogva instabil, akkor meg kell találnunk azt a valamit, ami állandóvá tehetné. A Kárpát-medence földrajzi viszonyai között ez egyvalami lehetett: a legeltetés. Ez kedvez a szúrós bokroknak, amelyeket az állatok nem esznek meg, ugyanakkor gátolja a fák növekedését. A *rubetum* tehát fás legelő, legelőerdő volt, amelyben a tüskés bokrok domináltak. Néha ezt le is írták, például a zalai Béc faluban 1373-ban: „rubeta seu silva pascualis.”

Itt kell röviden szót ejtenünk arról, hogy létezett a sarjztatásnak egy legeltetéssel kombinált változata is. Hogy elkerüljék, hogy a legelő állatok a friss sarjakat megegyék, a fákat nem töben, hanem két-három méter magasan vágták el: ez volt a *csomkolás*. A sarjak magasan ugyanolyan jól nőnek, mint a földhöz közel, ilyen szempontból a két módszer között nincs különbség. A vastag törzsű, de kis lombkoronájú csomkolt fáknek igen jellegzetes a külseje. Mind a még ma is élő, nagyon öreg fák, mind az írott és képi források egyöntetűen bizonyítják, hogy fák csomkolásának hagyománya Magyarországon (miként Európa számos egyéb országában is) legalább középkori eredetű.

8. ábra: Valaha csomkolt, majd magára hagyott hársfa Szabolcsbákán.
2000 november.

5. *Nemus*

Werbőczy becsűjegyzékéből hiányzik, mégis a tényleges becsükben és egyéb forrásokban gyakran előfordul a *nemus*, magyarul ‘berek.’ Itt, meghatározás híján, csak a névből indulhatunk ki. A ‘berek’ szó eredete bizonytalan, de mind a finnugor, mind a szláv verzióban a jelentésnek a vízhez, vízparthoz van köze. Ennél többet is elárul a Szamosközi István 1580-as években készült magyar-latin szótárának egy félmondata, amely szerint a berek olyan hely, ahol „a marhák legelni, melegedni vagyis telelni szoktak.” A berek valószínűleg az Alföldre egykor oly jellemző vizes, mocsaras helyeken lévő, extenzív állattartásra használt erdő volt.

Összefoglalás

A Kárpát-medencében a középkorban a kornak megfelelő, magas szintű erdőgazdálkodás folyt. A különböző erdőgazdálkodási módok sokféle erdőképet eredményeztek, amelyek a korabeli társadalom erdővel szemben támasztott igényeit rugalmasan ki tudták elégíteni. A rugalmasság és alkalmazkodókészség minden bizonnyal fontos szempont volt, hiszen az adott természeti erőforrásoknak a legkülönbözőbb és legváratlanabb helyzetekben kellett megfelelő megoldásokkal szolgálni. Valószínűleg ezért voltak olyan változatosak az erdők: közerdők, eresztvények, berkek, cserjések és makkoserdők, amelyek alkalmasint bárdoserdővé alakulhattak. A magyarországi erdőgazdálkodás jól beleillik az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kibontakozó *hagyományos európai erdőgazdálkodásról* alkotott képbe.

Mindezen erdőgazdálkodás szükségességének alapját az képezte, hogy a középkorra az erdők már mindenki által jól érzékelhetően korlátozott mennyiségű erőforrást jelentettek. Mivel az országnak körülbelül negyedét fedte csak erdő, az átlagos magyar falunak ugyan volt saját erdeje, de ez nem volt végtelen, hanem ugyanúgy a határ egy részét képezte mint a szántóföld vagy a rét, és kihasználhatóságának ugyanúgy megvoltak a maga korlátai.

Irodalom

Erdészettörténet

Bartha Dénes: Erdőterület-csökkenések, fafajváltozások a Kárpát-medencében.
In: Táj és történelem. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 11–24.

- Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története: Középkor. Budapest, 1980.
- Kolossváry Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. (Tanulmányok). Budapest, 1975.
- Magyar Eszter: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban. Budapest, 1983.

Történeti ökológia

- Grynaeus András – Grynaeus Tamás: The Geobotany of Medieval Hungary: A Preliminary Report. *Medium Aevum Quotidianum* 44 (2001) 78–93.
- Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): People and Nature in Historical Perspective. Budapest, 2003.
- Peterken, George F.: Natural Woodland: Ecology and Conservation in Northern Temperate Regions. Cambridge, 1996.
- Rackham, Oliver: Trees and Woodland in the British Landscape. London, 1996.
- Rackham, Oliver: Savanna in Europe. In: The Ecological History of European Forests. Szerk.: Keith J. Kirby – Charles Watkins. Wallingford – New York, 1998. 1–24.
- Rackham, Oliver: Ancient Woodland. Dalbeattie, 2003.
- R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 1993.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Budapest, 2000.
- Szabó Péter: 'Mert a fának van reménysége...' Csonkolt fák Magyarországon. *Korall* 9 (2002) 155–172.
- Szabó Péter: Medieval Trees and Modern Ecology: How to Handle Written Sources. *Medium Aevum Quotidianum* 46 (2002) 7–25.
- Szabó Péter: Woodland and Forests in Medieval Hungary. *BAR International Series 1348. Archaeologia Central European Series 2*. Oxford, 2005.

Természettudományos források

- Baillie, Michael G. L. Tree-Ring Dating and Archaeology. London, 1982.
- Bartosiewicz László – Jerem Erzsébet (szerk.): Az ember és környezete. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003. 39–76.
- Behre, Karl-Ernst (szerk.): Anthropogenic Indicators in Pollen Diagrams. Rotterdam, 1986.

- Grynaeus András: Dendrokronológiai kutatások Magyarországon. (Kandidátusi disszertáció.) Budapest, 1997.
- Gyulai Ferenc. Archaeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növényteni vizsgálatok alapján. Budapest, 2001.
- Rapaics Raymund: Az Alföld növényföldrajzi jelleme. *Erdészeti Kisérletek* 20 (1918) 1–97, 183–247.
- Roberts, Neil: The Holocene: An Environmental History. Oxford, 1989.
- Sümei Pál: Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 15 000 év során. *Panniculus, ser. B*, 3 (1998) 367–380.
- Sümei Pál: A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. In: A középkori magyar agrárium. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2000. 9–25.
- Sümei Pál: A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai. Szeged, 2003.
- Torma Andrea: Archaeobotanikai maradványok a középkorból. *Agrártörténeti Szemle* 38 (1996) 317–342.
- Zólyomi Bálint: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. *MTA Biológiai Osztályának Közleményei* 1 (1952) 491–527.

Ökológia

- Molnár Zsolt: Interpreting Present Vegetation Features by Landscape Historical Data: An Example from a Woodland-Grassland Mosaic Landscape (Nagykörös Wood, Kiskunság, Hungary). In: The Ecological History of European Forests. Szerk. Keith J. Kirby – Charles Watkins, Wallingford – New York, 1996. 241–269.
- Molnár Zsolt és Kun András: Alföldi erdőssztyepp-maradványok Magyarországon. Budapest, 2000.
- Vera, Frans W. M.: Grazing Ecology and Forest History. Wallingford, 2000.
- Haraszthy László – Márkus Ferenc – Bank László. A fás legelők természetvédelme. Budapest, 1997.

Írott források

- Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok* 119 (1985) 941–1005.
- Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. [CD-ROM] Budapest, 2001.

- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágysai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 197–225.
- Kubinyi András: A császárvári uradalom közbecsü összeírása 1489-ből. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 3–17.
- Sonnlechner, Christoph: Landschaft und Tradition: Aspekte einer Umweltgeschichte des Mittelalters. In: Text – Schrift – Codex: Quellenkundliche Arbeiten aus dem Institut für Österreichische Geschichtsforschung. Szerk.: Christoph Egger – Herwig Weigl, Bécs, München, 2000. 123–223.
- Rómer Flóris: Magyarország földirati és terményi állapotáról a középkorban. *Magyar Akadémiai Értesítő* (1860) 226–385.
- Tagányi Károly, szerk.: Magyar Erdészeti Oklevéltár. 3 köt. Budapest, 1896.
- Werböczy István: Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae per magistrum Stephanum de Werbewcz personalis praesentiae regiae majestatis locum tenentem accuratissime editum. Budapest, Reprint 1989 (1897)

Vadászat

- Garády Sándor: Mátyás király budai vadaskertje. *História* (1931) 40–60.
- Zolnay László. Vadászatok a régi Magyarországon. Budapest, 1971.

Néprajz

- Hegy Imre: A népi erdőkiélés történeti formái (Az északkeleti Bakony erdőgazdálkodása az utolsó 200 évben). Budapest, 1978.
- Imreh István (szerk.): A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973.
- Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Budapest, 1980.
- Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest, 1987.

Vízgazdálkodás a középkorban

FERENCZI LÁSZLÓ

Vízgazdálkodás alatt a természet vízháztartásának és a társadalom vízszükségletének összehangolása értendő. Általános tekintetben ide sorolható minden olyan tevékenység, amely a természetes vizeket érinti, és a vízigények hosszú távú kielégítésére szolgál, vagyis a készletekkel való átgondolt gazdálkodást jelent. Szűkebb értelemben a víz mezőgazdasági hasznosítását tekintjük vízgazdálkodásnak; ez elsősorban a falusi gazdálkodás jellemző tevékenysége, de mint ilyen a városok, vagy az egyházi és nemesi uradalmi központok – a várak, és kolostorok – szempontjából sem mellőzhető kérdés, hiszen saját kezelésben lévő majorságaik földjén, vagy az uradalomhoz tartozó falvakban zajló gazdálkodás alakítása révén e központi helyek is egyértelműen kapcsolatba hozhatók ilyen irányú tevékenységgel. A vízgazdálkodás ugyanakkor a városok, várak, kolostorok esetében egyúttal infrastrukturális tevékenységeket is jelentett, ilyen például a víz ipari, vagy katonai célú hasznosítása, a higiénés körülmények biztosítása, az ivóvízellátás, illetve a szennyvízelvezetés. Az alábbiakban a vízrajzi viszonyok rövid bemutatását követően ezeket a tevékenységeket tekintjük át. Terjedelmi okokból nem volt lehetőség a témák részletekbe menő bemutatására, – hiszen egyenként is önálló tanulmányt érdemelnének –, azonban az irodalomjegyzék összeállításánál törekedtünk arra, hogy az egyes kérdésekben való elmélyültebb tájékozódást megkönnyítsük.

Vízrajzi viszonyok

A középkori magyar táj általános arculatára már a korabeli utazók, krónikások leírásai is utalnak. Odo de Deogilo például 1147-ben azt írja, hogy Magyarország vizei – az egyetlen Duna kivételével – mind tavak, mocsarak és források. Az 1300-as évek elején készült ismeretlen szerzőjű *Descriptio Europae Orientalis* kiemeli Magyarország halbőségét, mellyel csak Norvégia vetekedhet. 1433-ban Bertrand de la Brocquière, francia lovag útinaplójában megjegyezte, hogy „a Tisza rendkívül sok halat szolgáltat, egyetlen folyóban sem láttam oly nagy halakat”. Mátyás király és a Jagellók udvarának humanistái, történetírói ugyancsak egyöntetűen dicsérték ezt a fajta természeti gazdagságot, amit még a külföldi

vendégek is megcsodáltak. Galeotto Marzio szerint „a Tiszában több a hal, mint a víz.” Oláh Miklós *Hungaria*-ja megjegyzi, hogy a Balatonban egy húzással hús szekerre való halat lehetett fogni. Bonfini nem csak a gazdag halfogásokat említi, hanem leírja a halfogási módszereket is.

E természeti gazdagság háttérben álló történeti vízrajzi viszonyok tudományos rekonstruálásának problémája különösen a 19. századtól, a vízszabályozási munkálatok megkezdődése nyomán kezdte érdekelni a kutatókat, ám kezdetben – a modern természettudományos vizsgálati lehetőségek hiányában – főképp a történeti forrásokra hagyatkozva kísérelték ezt meg. A középkori oklevelek rendszerezett felgyűjtése, és a bennük előforduló víznevek lokalizálására, a jelenkori és középkori vízrajzi állapot közti különbségek felvázolására elsőként Pesty Frigyes és Ortvy Tivadar tett kísérletet. Utóbb Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* kötetei kapcsán végzett átfogó gyűjtést. Készültek regionális szempontú forrásgyűjtések is: Holub József például a Zala, Ványi Ferenc a Körös vidékét dolgozta fel. A vízrajzi változások nyomon követése pusztán a fennmaradt okleveles források alapján persze sokszor problémát jelent. Utalásaik olykor pontatlanok, nem megbízhatóak, vagy nem egyértelműek, és más információk birtokában korrigálni kell őket – ezt például a Fertő, illetve a Rába-Rábca kapcsán Kiss Andrea, illetve Takács Károly tanulmányai is hangsúlyozzák, illetve illusztrálják. A történeti vízrajzi viszonyok pontosabb megértése leginkább a geológiai, régészeti topográfiai, történeti adatokat, és a kartográfiai forrásokat is használó interdiszciplináris kutatásoktól várható.

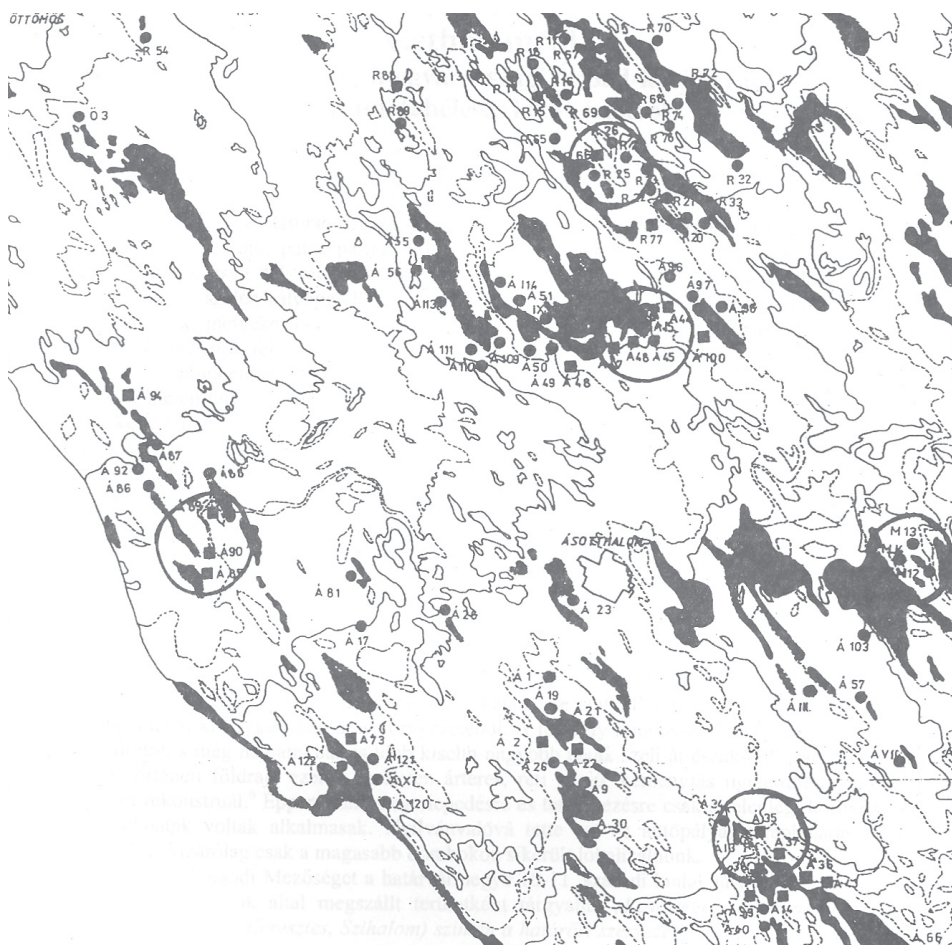
A vízszabályozások előtti 18. századi viszonyokat ábrázoló térképre nézve nyilvánvaló, hogy a földrajzi adottságoknál fogva a folyók és állóvizek meghatározó jelentőségűek voltak a Kárpát-medence gazdasági fejlődésében. A települések fekvését mindig és mindenütt döntően befolyásolta a vízrajz; a hegyvidékeken a patakok közelsége, a síkvidékeken a folyóhátak szárazulatai alapvetők voltak a népesség megletelepedése során.

A vízgazdálkodás lehetőségeit vizsgálva a történeti vízrajz rekonstruálása mellett egyúttal a vízrajz és településrendszer közötti viszony elemzésére is gondolnunk kell. A középkori településtörténetet, településképet a lelőhelyek régészeti-topográfiai módszerekkel történő feltérképezésével lehet a legteljesebben rekonstruálni, hiszen az oklevelek alapján általában csak hiányos, és topográfiaiilag nehezen értelmezhető képet lehet alkotni. Mindazonáltal a településkép és vízrajz összefüggésének kérdésében a régészeti eredmények hasznosításának lehetősége egyelőre korlátozott, mivel ilyen vizsgálatra csak ott adódik lehetőség, ahol rendelkezésre állnak már az ehhez szükséges átfogó

1. ábra: A Kárpát-medence vízborította területei a 18. század végén, a vízsabályozási munkák megindulása előtt.
(Forrás: Ihrig & al., 1973.)

régészeti topográfiai adatgyűjtések. A középkori településképpel foglalkozó munkák (a számos tanulmány közül kiemelhető például Valter Ilonának a Bodroγκöz, Gläser Lajosnak az Alföld, Makkai Lászlónak a Csallóköz, vagy legutóbb Jankovich B. Dénesnek a Körös kapcsán, a régészeti topográfia előmunkálatait végezve írt alapos tanulmánya) többnyire kitérnek a vízrajzi környezet szempontjára, de nagyon eltérő mértékben hasznosítják a régészeti adatokat. Sokszor csupán a történeti forrásokra, illetve a helynév-tipológiából levonható kronológiai következtetésekre támaszkodnak, illetve a vízrajzi és településképp összefüggéseire csak általánosan utalnak. A vízrajz és településképp

2. ábra: Ásotthalom és környéke (Csongrád m, Dorozsma-majsai homokhát): a rekonstruált vízrajzi állapot és az Árpád-kori településhálózat. (Forrás: Bálint, 2000.)

kapcsolata szempontjából a rendelkezésre álló régészeti-topográfiai adatgyűjtések részletesebb kiértékelésére jó példa a dél-alföldi régió, a Duna-Körös-Maros által közrefogott terület közelebbi vizsgálata, ahol a középkori településképben tájegységenkénti, vagyis a folyóvölgyi, illetve homokháton-löszháton létrejött településszerkezet között a vízrajzi adottságok által egyértelműen meghatározott különbségekre lehetett felhívni a figyelmet. A Duna-völgyben a településre alkalmas helyeket nyilvánvalóan az árvízszint határozta meg: jellemzőek voltak a magasabban fekvő, a folyók-patakok mindkét oldalára kiterjedő kis- és középméretű települések. A településszerkezet Árpád-korban kialakult képe a későközépkorban is nagyjából kontinuus maradt. Ezzel szemben a Duna-Tisza közének hátsági területén a településkép jellegét folyóvölgyek híján elsősorban a sótartalmú tavak és vízfolyások befolyásolták, és a lelőhelyek sajátosan ezek köré csoportosulnak. Emellett pedig a településhálózat – valószínűleg a rosszabb vízrajzi adottságokkal magyarázható módon – érzékenyen reagálhatott egy klimatikus változásra, s története dinamikusabban alakult. Egy-egy későközépkori, illetve mai településhatáron belül több korai településnyomot lehetett találni, melyek nagyobb részét a tanyaszerű települések jelentették. A vizsgált terület harmadik tájegységére, a Tisza-Maros-Körös közére ismét a folyóval párhuzamosan haladó lineáris településstruktúra volt jellemző, ugyanakkor a tanyaszerű településnyomok száma a későközépkorban itt is jelentősen lecsökkent. Az ebbe a típusba sorolható lelőhelyeknek a későközépkorra datálható példáira az a jellemző, hogy az Árpád-koriaktól világosan különböző módon inkább a vízjárta területek, mocsaras szigetek menedéket adó közelségében találhatók.

Vízszabályozás és vízmentesítés – gátak, csatornák

A vízrajzi viszonyoknak köszönhetően a vízszabályozásoknak minden korszakban lényeges szerepe volt a Kárpát-medence népeinek gazdálkodásában. A 19. század végétől számos munka – főképp regionális áttekintés – született, melyek a középkori vízügy kérdését is érintik. E kutatások eredményeinek, a néhány esetben helyszíni megfigyeléssel is igazolt szórványos okleveles adatoknak az összegző bemutatására az 1960-as években Károlyi Zsigmond vállalkozott. Károlyival egyidőben Somogyi Sándor a természetes vízrajzi viszonyokkal foglalkozott. (Az antropogén változások tekintetében Somogyi is Károlyi megállapításait használja.) Mivel ilyen szempont szerinti szisztematikus forrásgyűjtés azóta sem készült, Károlyi következtetését sajnos még az eltelt majd öt évtized távlatából is helytállónak tekinthetjük: a kutatási eredmények hézagosak, mivel az oklevelek jelentős része feldolgozatlan.

A vízszabályozások története – hangsúlyozza általános tekintetben Károlyi – szoros kapcsolatban áll a mezőgazdasági művelés jelentőségének növekedésével: „amíg, és ahol az állattenyésztés uralkodott, ármentesítésre nem volt szükség, hiszen a tavaszi áradások a rétek és legelők természetes öntözését jelentették”. Véleménye szerint a legkorábbi vízépitési munkálatokra ott került sor ahol ezt a folyók mederváltozásai, az árvízszint emelkedése, a településhálózat és a vízrajz viszonya indokoltta tette, például a Kisalföldön, a Csallóközben, vagy a Berettyó vidékén. A Duna, a Rába, és a Berettyó szabályozási munkáira már II. András, illetve IV. Béla idején van adat.

Károlyi rávilágított az öntözési gyakorlat társadalmi vonatkozásaira is, amikor az öntözéses kertgazdálkodás kapcsán a betelepülő latin *hospesek* (vendégek) falvainak szerepéről beszélt, vagy amikor a nemzeti szállásterületek melletti gyepeken, a királyi birtokokon, illetve az ezekből adományt kapó különféle szerzetesrendek birtokain végzett vízszabályozási munkák jelentőségét hangoztatta. Többek között Babos Zoltán, és Gallacz János kutatásai alapján a 14–15. századból hozott adatokat az Alföld különböző részein végzett vízszabályozási munkákra. Ilyen például a debreceni Nagyárok, a hortobágyi Árkuspatak, a Körös-Berettyó vidékének kolostoraihoz (Szentjobb, Kerek, Csoltmonostor, Gyula, Gerla, Gáborján, Szerep) kapcsolódó vízrendezések, a Zsigmond korából fennmaradt első árvízvédelmi szabályozás a dunai töltésekre vonatkozóan, a Dráva mentének 1500-ban említett szabályozása, vagy I. Miksa rendelete a csallóközi Duna-ág régi(!) gátjainak újjáépítésére 1569-ben.

Ritkábbak az olyan adatok, melyek nem csak az árvíz elleni védekezést, hanem a vízrendezések gazdasági funkcióját, a mezőgazdaságilag művelt területek öntözésének szerepét is igazolják. Az utókor már úgy tűnik nagyobb figyelmet szentelt a középkori öntözőcsatornáknak: ezekre, mint természetüknél fogva szembeötlő technikai érdekességekre már a kora-újkor utazók is felfigyeltek. Az újabb vízügytörténeti kutatás ezeket az általában a terepi megfigyelések során jól dokumentálható objektumokat gyakorlatilag az okleveles adatokra tekintettel határozza meg középkorinak. Károlyi a zempléni Liszka-Olaszi, a bihari Várad-Olaszi öntözőcsatornáját, Evlia Cselebi török utazó leírásában szereplő szerémségi öntözőcsatornákat, valamint Tata várának Mátyás-féle öntözőrendszerét említi példaként. Az olyan síkvidéki váraknál, mint Tata, vagy Gyula a szabályozható vízelárasztás kialakítását célzó vízrendezések során katonai szempontok is érvényesülhettek, ami a török kori várépítések folyamán nyilván egyre általánosabbá vált.

A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a középkor vízrendezési tevékenységek általában helyi léptékűek, és nagyobb szabású műveletekről részben az ehhez szükséges erőforrások hiányában, részben a nagy területen összefüggő vízművek létesítését akadályozó birtokjogi konfliktusok miatt nem lehetett szó. Ezért a 18. századig az öntözés szempontjából a „szórvány öntözések időszakáról” szokás beszélni.

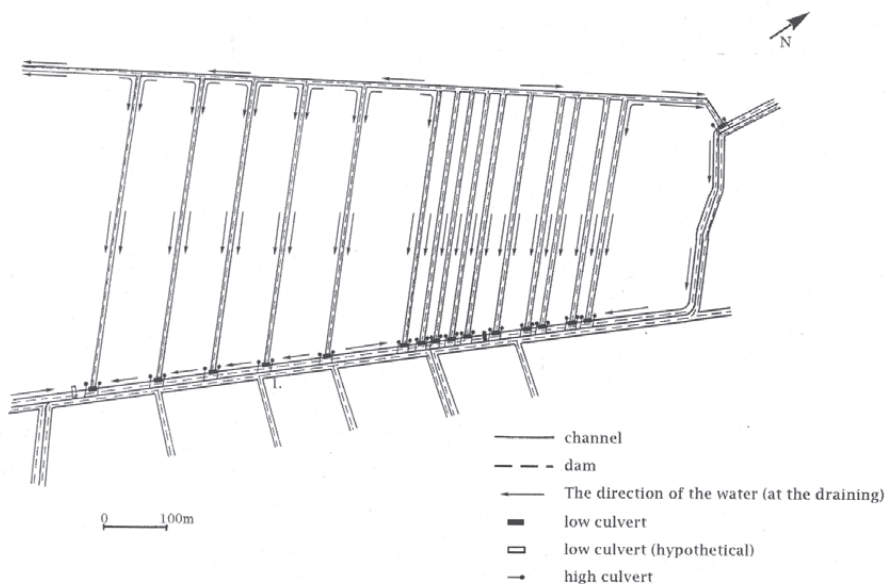
A vízügyi munkálatok technikai részleteinek vizsgálatához az elszórt okleveles adatok etimológiai vonatkozásainak értelmezése sovány támaszt jelent. A vízszabályozások esetében az oklevelek speciális árvédelmi töltéseket, ún. *eszterukat* említenek például a Kisalföldön, a Rába mentén. A Szigetközben a víz sodrától veszélyeztetett partszakaszokat *pősöléssel* védték. A *pős* vesszőből font gát, voltaképpen kavicsal töltött, vízbesüllyesztett rőzseköteg. Amikor az ár kitöltötte őket hordalékkal, a fűzfavessző kihajtott, ami által fokozatosan növekedett a partszegély. A szigetközi Duna-ágakat olykor teljesen elzárhatták sövényfalakkal, hogy hordalék képződjön és feltöltődjön a meder.

Az egykori öntözőrendszerek működése bizonyosan az általánosan ismert technikai megoldáson (ti. felduzzasztott, a környezeténél magasabban fekvő víztároló, valamint a hozzá kapcsolódó csatornák) alapult, de a részletekről az írott források nem beszélnek. A kérdés vizsgálatában nagy szerepe van a terepi megfigyeléseknek, illetve a régészeti kutatásnak. Kiterjedt középkori öntözőrendszerek régészeti kutatására, és működésük rekonstrukciójára már ismerünk nyugat európai példákat, és a Takács Károly által végzett szisztematikus régészeti terepbejárások az Árpád-kori településeink esetében is igazolták létüket. E kutatási eredmények nem csupán a csatornák működési elvét tették rekonstruálhatóvá, hanem új kérdéseket vetettek fel, alapvetően megkérdőjelezve a középkori vízszabályozások szórványosságára vonatkozó, lényegében az írott forrásokra alapozott korábbi elképzelést.

A középkori határjárásokban határjelként funkcionáló árkok (*aruk*, *fossatum*, *munimentum*, *rivulus*) értelmezésének kérdésével a történeti, s néprajzi források alapján már Szabó István, illetve Szabó László foglalkozott. Méri István által az 1960-as években végzett első faluásatások régészetileg is bizonyították különféle árkok, árokrendszerek létét Árpád-kori falvainkban. Takács Károly a legkorábbi oklevelek adatait a Rábaközben, illetve az ország más területein végzett terepbejárásainak eredményeivel vetette össze, megállapítva, hogy az általa a települések határában dokumentálható kiterjedt csatornák rendszerben való elrendeződést mutatnak, és összefüggésbe hozhatók az írott forrásokban gyakran határjelként szereplő objektumokkal. Takács a kettes, illetve hármas

csatornarendszerek funkcióját elsősorban az árasztásos öntözéssel, vízelvezetéssel, vagyis nem kifejezetten az árvízvédelemmel magyarázta. Datálásuk kapcsán a régészeti vizsgálatra, valamint a rekonstruált határjárásokkal való egybeesésre hagyatkozott. A csatornarendszerek eredetét, társadalmi háttérét a kora Árpád-korból ismert közmunkákra, illetve a királyi birtokszervezetre vonatkozó adatokra támaszkodva interpretálta – vagyis az Árpád-kor korai szakaszát határozta meg keletkezésük időpontjaként. Véleménye szerint a pusztulásuk folyamatos lehetett, mivel a társadalmi szerveződés változására, a királyi birtokok eladományozására, és a szolgálónépi valamint ispánsági katonai szervezet bomlására tekintettel a későközépkorban már nem akad példa hasonlóan átfogó munkálatokra. Mindenképpen érdekes azonban, hogy Evlia Cselebi a 17. század közepén a Szerémségben működő öntözőrendszerről ad hírt. Ezek léptéke egyelőre nem ismert, mindenestre nem zárható ki, hogy az ország bizonyos területein öntözőrendszerek a későközépkorban is működtek.

A csatornarendszerek építéséhez szükséges vízépítési ismeretekkel – mint azt a nemzetközi példák is mutatják – a középkorban feltétlenül számolni kell. Az eddigi kutatási eredmények alapján Árpád-kori csatornáink létezéséhez sem férhet kétség. Meglétük tanúskodik a mezőgazdasági művelés és a letelepült

3. ábra: A Fehértó közelében található csatornarendszer részlete, és működési elvének rekonstrukciója. (Forrás: Takács, 2003.)

életmód jelentőségéről, további cáfolatát jelentve a hagyományos történeti felfogásnak, a szigorúan állattartó, nomád társadalmi szerveződésről alkotott korábbi képzeteknek. Mindazonáltal interpretációjuk kapcsán még sok a bizonytalanság: keletkezésük és pusztulásuk idejének pontosabb meghatározása, illetve elterjedésük, és működtetésük további vizsgálata, s a velük kapcsolatos gazdálkodási forma rekonstruálása a jövő feladata.

4. ábra: Árpád-kori csatornarendszer a Rábaközben. (Forrás: Takács, 2000.)

Halászat – halastavak, halászhelyek, a fokok, és a halászati technikák

A halászati tevékenység kutatása hosszú és termékeny múltra tekinthet vissza, ami elsősorban a néprajztudomány kutatóinak (Herman Ottó, Jankó János, Gunda Béla) érdeme. A néprajzi kutatás elsősorban az ősi, máig fennmaradt halászati technikák eredetének megválaszolását problematizálta. A történeti forrásanyag ugyanakkor részben kiaknázatlan maradt például abból a szempontból, hogy a regionális ökológiai viszonyok mennyire határozták meg az egyes tájak halászati tevékenységét, illetve a jelenkori tendenciáknak mennyire van történeti előképük. (Laszlovszky József például a kececsontok használata kapcsán vetette fel, hogy ez az eszköztípus – az ún. keceháló – használata a középkorban is jellemző volt a Tisza középső szakaszának vidékére.) A halászat technikátörténetének a néprajzi anyagból kiinduló rekonstruálása néha problematikus is lehet, mivel a középkori forrásokat nem kezelik kellő kritikával és a néprajzi analógiákat elhamarkodottan vetítik vissza.

A 20. század első felének pozitivista szemléletű történetírása kevésbé technikátörténeti, vagy gazdaságtörténeti, hanem inkább jogtörténeti szempontból foglalkozott a halászat kérdésével. Degré Alajos szerint a kezdeti szabad használatból az eladományozások révén a vadászattal együtt a halászat is fokozatosan került a földesúri, illetve királyi fennhatóság alá. A vizek használata azonban úgy tűnik nem tekinthető igazi regálénak, mint Európában máshol, mivel a használati jog önálló adományozására nincsen példa; a víz használata inkább a föld tulajdonlásához fűződő jog volt.

Kezdetben a királyi birtokokon a szolgálónépi szervezetnek a kifejezetten halászattal foglalkozó szolgák is részei voltak, mint azt Heckenast Gusztáv kimutatta. A királyi alapítású kolostorok fennmaradt adományleveleiben is rendszeresen felbukkannak a halászó helyek, illetve a halászattal foglalkozó szolgálónépek. A királyi birtokok fokozatos eladományozása mellett e társadalmi réteg idővel az egységes jobbágyságba olvadt. A föld birtoklása révén a halászati jog immár a földesúré lett, a jobbágyok a földesúr engedélyével, részben maguknak, részben az uraság számára halásztak. A halászat a paraszti gazdálkodás szerves része volt, de nem vált önálló megélhetést nyújtó tevékenységgé – a források halászokra vonatkozó adatai inkább halászó jobbágyokként értendők. (Ezzel kapcsolatban Degré például egy 16. század eleji adatra hívja fel a figyelmet, amikor Szegeden 3000 „halászt” említenek.)

Arendelkezésre álló *írott források* a halászó helyek, halastavak gazdaságtörténeti jelentőségének, gazdasági szerepének vizsgálatához nem túlzottan kedveznek.

Kétségkívül a leghasználhatóbbak, legértékesebbek azok a számadások, vagy kiadási-, és jövedelemjegyzékek, melyek halastavak karbantartásának költségeire, illetve a lehalászott halmennyiség értékére vonatkoznak. E részletes – és szerencsés esetben rendszeres – kimutatások azonban inkább csak a 15–16. századtól maradtak fenn. Ilyen jellegű adatokat őriztek meg például a győri káptalan jegyzőkönyvei, illetve egyes oklevelek, de valószínű, hogy e számadások készítésének igénye általában csak a jelentősebb jövedelmet adó halastavakkal kapcsolatban merülhetett fel. Ugyancsak használható adatokkal szolgálhatnak a püspökségek és káptalani testületek jegyzőkönyvei, mivel – bár nem kifejezetten a jövedelmek elszámolásának céljával íródtak –, a különféle javadalmaknak a tagok közötti évről-évre történő újraosztása miatt ezek is tartalmazhatnak többek között a halastavak, malmok és különféle haszonvételekkel kapcsolatos pénzügyi adatokat.

A halastavak gazdasági értéke tekintetében a legtöbb esetben csak az oklevelekben felbukkanó jogi konfliktusokra, a halastavakkal kapcsolatos hatalmaskodások kárbecsléseire le lehet hagyatkozni. Ilyen adatok ugyane esetlegesen, de szép számban fordulnak elő, az összegek általában nagyon változatosak, mégis általánosságban támpontot nyújthatnak. A halastavak viszonylag jól jövedelmeztek, s nem véletlen, hogy egyre általánosabb gyakorlattá vált mesterséges halastavak létesítése a későközépkorban. Egy-egy halastó jogtalan lehalászása során nem ritka a több száz forint értékű halkár. Báthori István birtokán, a Somogy megyei Mesztegyő mezővároshoz tartozó tavon 1529-ben például több mint 100 forint értékű halat halásztak le. A viszonyítás kedvéért az esztergomi káptalan tulajdonát képező szomszédos Szenyér birtokon és a hozzá tartozó falvakban (Szenyér a 15. század végén már ugyancsak mezőváros), ahol sem az 1524-ből fennmaradt urbárium, sem a káptalani jegyzőkönyvek szerint nem volt halastó 1522-ben összesen csak 200 forint földesúri jövedelme volt az esztergomi káptalannak. Akadnak példák szélsőségesen nagy összegekre is. 1498-ban például a váci püspök kiraboltatta Alag (Pest megye) halastavát, akik ezért perelték a püspököt. A halastavat állítólag 26 éven át készítették, eredetileg 50 000 majdnem mindenféle hallal töltötték meg, lehalászása pedig 15 napig tartott a hatalmaskodóknak, amellyel 1500 forint kárt okoztak a tulajdonosnak.

Halastavak létesítése nem csak a birtok értékét növelő, hanem egyben költségigényes beruházásnak is számított, ezért a kölcsönfelvétel indokolt eseteként tartotta számon. Cillei Borbála például 232 forintot fizetett 1429-ben a véglesi (Zólyom megye, Szlovákia) várnagynak, hogy az ottani vadászkastély alatt tavat ásasson. A győri káptalan 1526-ban szerény 60 forintot fizetett csak

a Pánzsáér melletti Pánzsató készítéséért. A költségek tekintetében nem szabad általánosítanunk, hiszen a különféle természetes körülmények mellett nyilván eltérő idő-, és energia ráfordításával készültek a különféle halastavak.

További költséget jelentett a tavak rendszeres karbantartása. A tómeder, a part, a vízszint, és a vízminőség gondozásáról –, illetve az ezzel kapcsolatos költségekről a források nagyon ritkán tesznek említést. Az építési költség mellett ezek a munkák elenyésző anyagi terhet jelentettek, általában egyes jobbágyságok feladataul rendelték. Cillei Borbála oklevele előírta például a halastó gondozójának, hogy a tavat állandóan őrizze, télen pedig törje fel a jeget. A gyulafehérvári püspökség fennmaradt kiadási jegyzékéből tudjuk, hogy a halastavak gátjain szinte állandóan kellett dolgozni a jobbágyságoknak. A győri püspökség számadásaiból – bár többségében 16-17. századi adatokról van szó – kiderül, hogy a kiadások intézésével egyes esetekben tőmestert bíztak meg, aki a hálók, csónakok, kötelek beszerzéséért felelt, és az ezekkel kapcsolatos költségek levonása után fennmaradó összeget kapta meg a káptalan.

Az okleveles adatok szisztematikus összegyűjtésének igénye mellett a régészeti topográfiai, tájrégészeti kutatások fontosságára is szükséges felhívni a figyelmet. Takács Károly már említett tanulmánya nem csupán az öntözésre szolgáló csatornák, hanem a faluhatárokból lévő, olykor már alig látható, feliszapolódott régi tóhelyek felderítésére is példát szolgáltat. A régészeti topográfiai kutatások jelentősége lemérhető a Magyar Régészeti Topográfia elkészült kötetein is, amelyek ugyancsak számos régi halastógátat, ma már használaton kívüli tóhelyet azonosítottak, vagy a történeti források feldolgozása révén igazolták egyes tóhelyek középkori eredetét. Módszertani szempontból elsősorban C. James Bond, illetve Michael Aston kutatásai érdemelnek figyelmet, hiszen rámutattak arra, hogy a rendszeres terepbejárásokkal végzett régészeti adatgyűjtés lehetőséget nyújt az oklevelekből származó halastó adatok kiegészítésére, s ezen keresztül a valós körülményeket jobban megközelítő, az egyes királyi, egyházi vagy magánföldesúri tulajdonban lévő birtokok gazdálkodásával kapcsolatos regionális szempontú összehasonlításokra is. A magyarországi topográfiai munkálatok elsősorban a kolostorok – lásd például Uzsa, Nagyvázsöny, Tálod, Zirc – környékén lévő halastógátak azonosítása révén jelentősen hozzájárultak a kolostori gazdálkodás mibenlétének megértéséhez. A tájrégészet eredményeinek jelentőségét – úgy is mint a kolostori gazdálkodás interpretációs modelljét – Laszlovszky József tárgyalta. A birtokok lokalizálását és a birtoklástörténeti adatokat kiegészítő tájrégészeti megfigyelések nyilvánvalóvá tették, hogy a különféle rendű egyházi testületek nem csak passzív élvezői voltak birtokaik jövedelmének, hanem annak

egy részét visszaforgatták a birtokok hasznosításába, aktív szerepet vállaltak a gazdaság megszervezésében, alakítói voltak a tájnak, s benne a vízrajzi környezetnek. Elsősorban olyan egyházi rendek esetében, amelyek kifejezett hangsúlyt fektettek a természeti gazdálkodásra, illetve az önellátásra – pl. ciszterciek, pálosok –, a vízforrások tudatos hasznosítása nem egyszerűen higiéniai kérdést, hanem a közösség mindennapi életfeltételeihez kapcsolódó gazdálkodási problémát is jelentett. A pálosok esetében Belényesy Károly munkájának köszönhetően már rendelkezésre álló kutatási eredmények bizonyítják, hogy a rend nagy hangsúlyt fektetett a vízgazdálkodásra. Szerény méretű birtokaik gazdasági lehetőségeivel és a remeterendi életvitellel harmonizálva általában arra törekedtek, hogy a kolostoraik közelében lévő vízforrásokat komplex módon (malom és halastó) használják ki. A pálosok emellett kifejezetten törekedtek a közeli piacos központokban, mezővárosokban található jövedelmező malmok birtoklásának megszerzésére is. Szép példa a Börzsöny hegységben, Kóspallagtól délre található toronyalji pálos kolostor. Itt a terepi adottságokkal számolva két patak összefolyásánál létesítettek völgyzárógátas halastavat, ezalatt pedig egy malmot. A malom a szomszédos mezőváros, Nagymaros határában álló malom mellett állt, ami mellett még egy további – valószínűleg későbbi – gátat és malomhelyet is lehetett a terepbejárás során azonosítani. A kolostor malma a kolostor pusztulásáig működhetett; figyelemreméltó, hogy jelentős energiát és időt szánhattak csatornájának megépítésére, mivel egy szakaszon a sziklába vágva építették meg.

Ahol a terepbejárási eredmények és írott források párhuzamosan állnak rendelkezésre, ott a kettő összevetése is kínálkozik. A tájrégészeti vizsgálat a halastavak méretének, formájának, elrendezésének megfigyelése révén támpontot nyújthat a formai, illetve funkcionális tipologizáláshoz, persze csak abban az esetben, ha a középkori kultúrtáj elkerülte az utólagos használatba vételt. A típusok egy része nyilvánvaló, hiszen egyes tavakat már a középkori dokumentumok is több kevesebb rendszerességgel más névvel illetnek. A hazai források általában megkülönböztetik a folyómenti morotvákat (*piscina seu morotua*). Angol példák alapján arra is utalhatunk, hogy a *vivarium* elnevezés kifejezetten a haltenyésztésre alkalmas nagyobb tavakat jelölte, míg a *servatoria*-k inkább csak haltárolásra lehettek alkalmasak – ez utóbbi kifejezés használata a hazai okleveles gyakorlatban nem jellemző. Okleveleink legtöbbször csupán a halastavak méretére utalnak. Werbőczynél az értébecslés és osztályozás alapja a tó jövedelme, amit a tó időszakos, illetve állandó volta, valamint nagysága határozott meg.

A terepi megfigyelések mindazonáltal lehetőséget adnak részletesebb formai tipológiai rendszer kidolgozására is. Meg lehet különböztetni például komplex, illetve speciális funkciójú halastavakat. Például már a középkorban is épültek több halastóból álló rendszerek, melyek funkciója a 16–17. századi források szerint a fiatalabb illetve idősebb halállomány elkülönítése, illetve az egyes tómedrek vizének leengedése és időnként szükséges kiszárítása lehetett. Középkori okleveleink általában nem részletezik a tavak funkciót, elrendezését, de hasonló „töblépcsős” halastórendszer nyomát több helyen is megfigyelték. A 15. században az esztergomi érsek Ákospalotája nevű nyaralója alatt völgyzárógátas halastórendszer állt, az Esztergomtól keletre eső Hideglelőskereszt és Szamár-hegy között az egykori vadaskert tavainak kőgátjai lelhetők fel. A zirci kolostorhoz tartozó szomszédos Olaszfalu nevű birtokon ugyancsak egy töblépcsős völgyzárógát-rendszer figyelhető meg. Egy másik példa a pálos kolostorok mellett létesített kicsiny völgyzárógátas halastavak, melyekkel kapcsolatban felvetődött, hogy alkalmatlan méretüknél fogva funkciójuk nem a halszaporítás, hanem sokkal valószínűbben csupán a víztárolás, víznyerés lehetett, illetve az is elképzelhető, hogy haltárolásra szolgáltak.

Végezetül még a *környezettörténeti kutatásokra* is röviden ki kell térnünk, hiszen a valamikori tóhelyek potenciális vizsgálati lehetőséget kínálnak ilyen szempontból is. Például a Sümegi Pál által vizsgált bátorligeti lápból a talajfúrások során nyert üledék vizsgálata – amellet, hogy vegetációtörténeti és történeti klimatológiai eredményeket hozott – igazolta, hogy a 10. században mesterséges módon kb. 1 hektáros tómedret alakítottak itt ki, amely az előkerült ponty és keszeg pikkelyek alapján többek között halastóként is funkcionálhatott, mígnem a 15. századra megszűnt, feltöltődött. A középkori forrásokból ismert tóhelyek sajnos nem mindig kedveznek hasonló üledéktani vizsgálatnak; tekintettel a későbbi vízszabályozási munkákra, a környezeti állapot antropogén változására a középkorra releváns környezeti információk kinyerésének lehetősége korlátozott.

Az írott források alapján a legértékesebb halastavaknak a folyók mentén lévő természetes eredetű, *piscinák*, morotvák számítottak. Werbőczy szerint a nagyméretű ártéri tavak haszonvételi értéke vetekszik azoknak a folyószakaszoknak (általában sziget melletti folyóágaknak) a hasznával, melyek a vizák fogására voltak alkalmasak, ahol ún. *szégyével* való rekesztést alkalmaztak, vízfogó tanyát alakítottak ki – a komáromi-esztergomi Duna szakasz volt például ilyen híres halászhely.

A kanyargós medrű folyók – pl. Tisza, Száva – különösen alkalmasak lehetnek a halászó helyek számára. Kristó Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy egyedül

Csanád megyében a korábban királyi, később különféle egyházi intézményeknek adományozott birtokokon különösen fontos halászhelyek lehettek. Többek között a zalavári, bakonybéli, garamszentbenedeki, tihanyi bencés apátságoknak, a szávaszentdemeteri ortodox kolostornak, a titeli káptalannak, és a váci püspöknek is volt a Tisza Csanád-megyei szakaszán birtoka.

Szilágyi Miklós kutatásai szerint egészen a XIX. századig sokkal inkább a folyók menti tavak – s nem maguk a folyók – jelentették a halászatra kifejezetten alkalmas és kedvelt helyeket. Az ilyen tavak jelentőségére, sűrű, jellemzően folyókhoz közeli földrajzi előfordulására a *-taua* utótagú vízrajzi nevek alapján már Ortvy Tivadar felfigyelt, összesen körülbelül 3000–4000 *piscina* adatot gyűjtve. Herman Ottó a *-taua* utótaggal rendelkező helyneveket tévesen tanyaként, halászhelyként magyarázta, figyelmen kívül hagyva, hogy a forrásokban több a *-tho*, *-thow*, *-tou* utótagú helynév.

Andrásfalvy Bertalan a folyók menti tavak használatával kapcsolatos fontos jelenségre, a forrásokban előforduló *meatus*, *fossa*, *fossatum*, *piscina alveus*, illetve magyar nevén *fok* szerepére hívja fel a figyelmet. Andrásfalvy szerint a fok „azt a *mesterséges*, emberkéz alkotta átvágást jelenti, mellyel a folyóvíz mentét közvetlenül kísérő magasabb hátat, természetes gátat megnyitották, hogy a víz kijuthasson a völgy egész árterületére, illetőleg apadáskor ezen keresztül visszafolyhasson a mederbe.” Deák Antal András ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a fok nemcsak az övzátonyban keletkezett szakadás, vagy torkolat, miként azt Andrásfalvy írja, hanem a folyóból kiágazó meder, vízfolyás, csatorna, ami – bár folyamatosan tisztították, mélyítették – eredetét tekintve nem mesterséges, hanem természetes jelenség. A fokrendszer kérdése kapcsán újabban például kísérlet történt geomorfológiai vizsgálatra is, annak érdekében, hogy mesterséges, és természetes lefűződéseket, csatornákat komplex szempontrendszer alapján lehessen elkülöníteni.

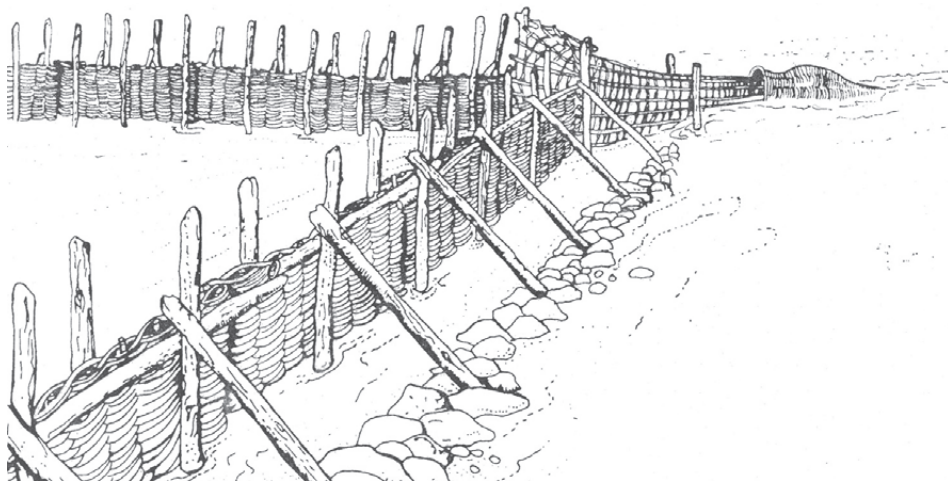
Ami e tavak halban való gazdagságát illeti, az a környezeti adottságok praktikus kihasználásának volt köszönhető. A halak a tavaszi áradással kiúsztak a sekély és melegvizű tavakba, ahol az ívást követően feldúsuló halállomány a folyóknál kedvezőbb halászati lehetőséget kínált. Egyrészt könnyű volt kifogni a kiúszó halakat, másrészt a fokoknál ún. rekeszt, zárható-nyitható gátat építettek, földből és gerendákból, amellyel a halakat ott tartották, és csak idővel, fokozatosan halászták le. Ilyen nyitható-zárható rekesztéket említenek például 1138-ban, a dömösi prépostságnak adományozott *Citei* nevű halastó esetében (*vivarium*, *quod dicitur Citei* – Tápé, Csongrád m.), melyek ki- és bejárati ágát (*exitus et reditus fauces vivarii*) meghatározott időben nyitni és zárni kellett, amit Tápé

és a szomszédos falvak lakói közösen végeztek. Mivel a halastó jövedelmének harmada a csongrádi várhoz tartozott, a prépostság halászó jobbágynak együtt kellett működni a csongrádiakkal, ha rekeszteni akartak.

A fokok és halastavak közötti kapcsolat felismerése rávilágít az ártéri gazdálkodás mibenlétének elméleti jelentőségére. Az ártéri gazdálkodás olyan komplex, több lábon álló gazdálkodási rendszer volt, melyben az egyes tevékenységekhez (állattenyésztés, növénytermesztés, a természeti gazdálkodás különféle fajtái) lényegében ugyanazt az egy tevékenységet – a fokok, gátak, rekeszek, árkok rendszerének rendben tartását – volt szükséges elvégezni. Az ártéri gazdálkodás még a természeti feltételek ingadozása mellett is viszonylag biztos megélhetést kínált, hiszen párosult a rablógazdálkodás számára általában kedvező lehetőségekkel. A folyók, patakok, malomgátak, tavak, mocsarak vizei bőséges élelemforrást nyújtottak a mezőgazdasági szempontból kedvezőtlenebb körülmények között is. Az ártéri tavak halászata annak is köszönheti gazdasági jelentőségét, hogy rendben tartásuk nem csak a halászat céljait szolgálhatta, hanem történhetett az öntözés, a malmok működése, árvízmentesítés, sőt a közlekedés érdekében is, hiszen az ártéri mocsarakban létesített halfogók töltései, mint arra Ecsedi István tanulmánya is rávilágított, egyben közlekedési útvonalként szolgálhattak. A közlekedés biztosítása, a töltések rendben tartása, mellyel a mocsaras, vízjárta területek kapcsán az oklevelek rendelkezéseiben sok esetben találkozni, egyben tehát lehetséges halászhelyekre is fényt vethet.

Korábban általában egybehangzó – többek között Károlyinál, vagy Andrásfalvynál is megfogalmazódó – vélemény szerint az ártéri-, vagy fokgazdálkodás a középkorban virágzott, de az újkor folyamán romlásnak indult, és csak részlegesen állt helyre. Szilágyi Miklós nem látja kellőképpen igazoltnak ezt a történeti ívet, mivel szerinte az ártéri tavak továbbélő jelentőségét a későbbi korok dokumentumai is alátámasztják. A 16–17. századi urbáriumok például elkülönítetten kezelik, általában a földesúr saját hasznára halásztatták, illetve tilalomban tartották őket. Valószínűleg nem véletlen az sem, hogy a 16–17. századi defterek szerint a *piscinák*, *gyalmostavak* esetében a fogás fele részét, míg egyébként többnyire csak tizedét volt szokás beszolgáltatni.

A *halászati módszerek* között a folyammenti piscinák jelentősége miatt a középkorban elsősorban a rekesztés lehetett a leggyakrabban használt halfogási mód. Herman Ottó osztályozása szerint a rekesztés a hal iránytartó tulajdonságára számító módszer, melynek során egy V alakú terelő falat alkalmaztak, így a halakat egy szűk nyíláshoz vezették, amin át a fogórészbe kerültek. A rekesztés eszközei a vejsze, illetve a varsa. „A mederbe rögzített fogófejes nádfalazat – a

5. ábra: Terelő rekeszték rekonstrukciója. (Forrás: Hoffmann, 2000.)

vész, vagy vejsze – az ármentesítések után a vízínövénnyel borított tavak...az erekből megmaradt tocsogók fogószerkezete volt.” A varsát a vejsze átereszébe, nyílásába helyezték. A módszer azért is volt praktikus, mivel a ilyen halászhelyek egyben tárolóként is funkcionáltak.

Egy másik fontos halászati módszer a kerítőhalászat, mely a nagyméretű tavi kerítőhálóval, az ún. *gyalommal* történt. A *gyalom*, mint földrajzi név gyakorta fennmaradt, 1381-ben például egy Veresmartonban lévő tavat említenek rekesztékeivel (*captura Gyalmostou*-ként, ahol ezek szerint *gyalommal* és rekesztékekkel egyaránt halásztak. A kerítőháló a méretei miatt nyilvánvalóan csak nagyobb tavakban volt használható. Werbőczy szerint is a nagyméretű, rekeszes halastavakat nevezik *gyalmostónak*, *morotvának*. A kerítőháló használatához több ember közös munkájára volt szükség, csakúgy mint a rekesztéshez. Heman Ottó szerint a „gyalmos társaság”, vagyis a háló kezeléséhez szükséges csoport gyakran egyben vagyoni közösség is volt: a háló és más munkaeszközök közös tulajdonban állnak. Szervezeti szempontból a 18. századi források megkülönböztették a *hálótartó gazdát*, megbízottját-alkalmazottját, a *halászmestert* és a napszámban halászó *legényeket*. A középkorban valószínűleg jellemzőbbnek tekinthetjük, hogy egyes drága hálófajták a földesúr, vagy a földesúri jogot bérlő gazdag jobbágy tulajdonában voltak. A halászó jobbágyok a hálókat általában házimunka keretében állítottak elő, a földesúr fizette a költségét. Az erre vonatkozó kiadásokat például a győri káptalan jegyzőkönyveiben is feljegyeznék. Kapuváron a nemesek is olyan hálóval halásztak, illetve halásztattak, amit a falu font. A földesuraknak arra is

gondja lehetett, hogy a halak szállításához szükséges szekereket biztosítsák. II. Ulászló 1490-es számadáskönyve említi, hogy a tatai tavon foglalkoztatott három halász számára az udvar 10 aranyért vásárolt halasszekeret.

A drága kerítőháló, mint közös tulajdon, közös befektetés, felveti azt is, hogy a kerítőhálóval történő halászat által biztosított nagy halmennyiséget a háló tulajdonosai (a földesúr vagy a jobbágyok) a piacon értékesítették, hiszen a várható zsákmány meghaladta a fogyasztási igényeket. Gazdaságtörténeti szempontból figyelemreméltó, hogy a halak értékesítése nem csak a belföldi hetipiacokon és vásárokon játszott szerepet. A középkori vámnaplók szerint Magyarország egyik legfontosabb kiviteli cikke lehetett a hal. Károly Róbert 1326-ban támogatta a bécsi halkereskedőket. 1387-ben arra van adat, hogy a Duna medencéből vizát, tokot, csukát szállítottak külföldre, friss és sózott állapotban is. (A halfogyasztási tendenciákra vonatkozó részletes adatok többnyire sajnos csak a 16. századból származnak: csuka, pozsár, compó, tok, víza harcsa, menyhal, kárász pisztráng, csik voltak legtöbbször a halételek alapanyagai.) Belényesy Márta szerint a halkereskedelem fontos szerepet játszott a Duna menti települések fejlődésében, az árutermelésük kezdeti szakaszában ugyanis hallal kereskedhettek. A 14. században már komoly hasznót hozott e tevékenység, főleg a víza halászata, olyannyira, hogy a 14–15. században már jellemzővé válik a bérleti tevékenység is. Knézy Judit szerint dekonjunktúrát majd csak a 16. század közepén bekövetkező éghajlati változás okozott – a lehülés például kedvezőtlenül befolyásolta a Fertő-tavi halászatot és a bécsi halkereskedelmet. Ugyanakkor az esztergomi érsek Komárom megyei Gút és Naszvad birtokain található vízafogók számadásai szerint a 16. század végén is szállítottak mintegy évi 50–60 vizát a császári udvar számára, de adtak el pozsonyi és somorjai polgároknak is.

A *halászati eszközökre* a gazdag néprajzi gyűjtemények mellett a régészetileg feltárható emléanyagban nem túl gyakran akad példa. Hazánkban egyedül Szabó Kálmán Kecskemét környéki, lakiteleki ásatásainak gazdag anyaga mérhető a jelentősebb külföldi ásatásokéhoz, de újabban is több faluásatás nyomán kerültek elő halászati eszközök – többnyire horgok, hálónéhezékek, kececsontok.

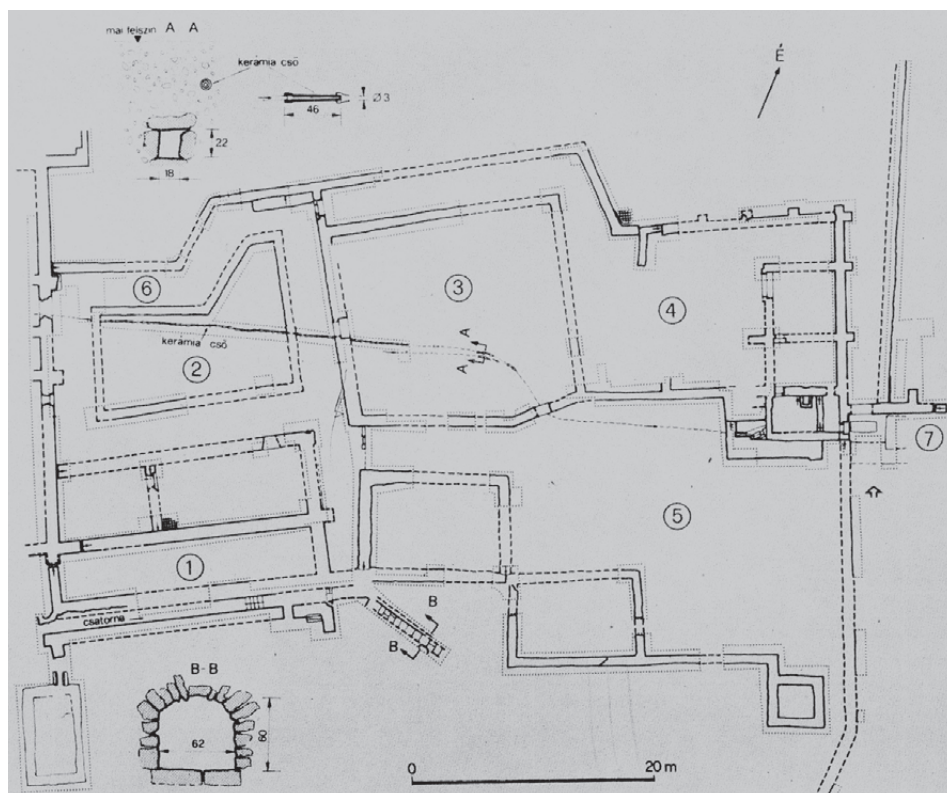
Vízenergia: malmok

A vízimalmok technikatörténeti és gazdaságtörténeti jelentőségét a középkorral foglalkozó kutatás már igen korán felfedezte – a középkor technikai forradalmával foglalkozó szerzők rendszerint felhívják a figyelmet a vízenergia hasznosítására vonatkozó ismeretek fontosságára. Magyarországon a téma iránti érdeklődés

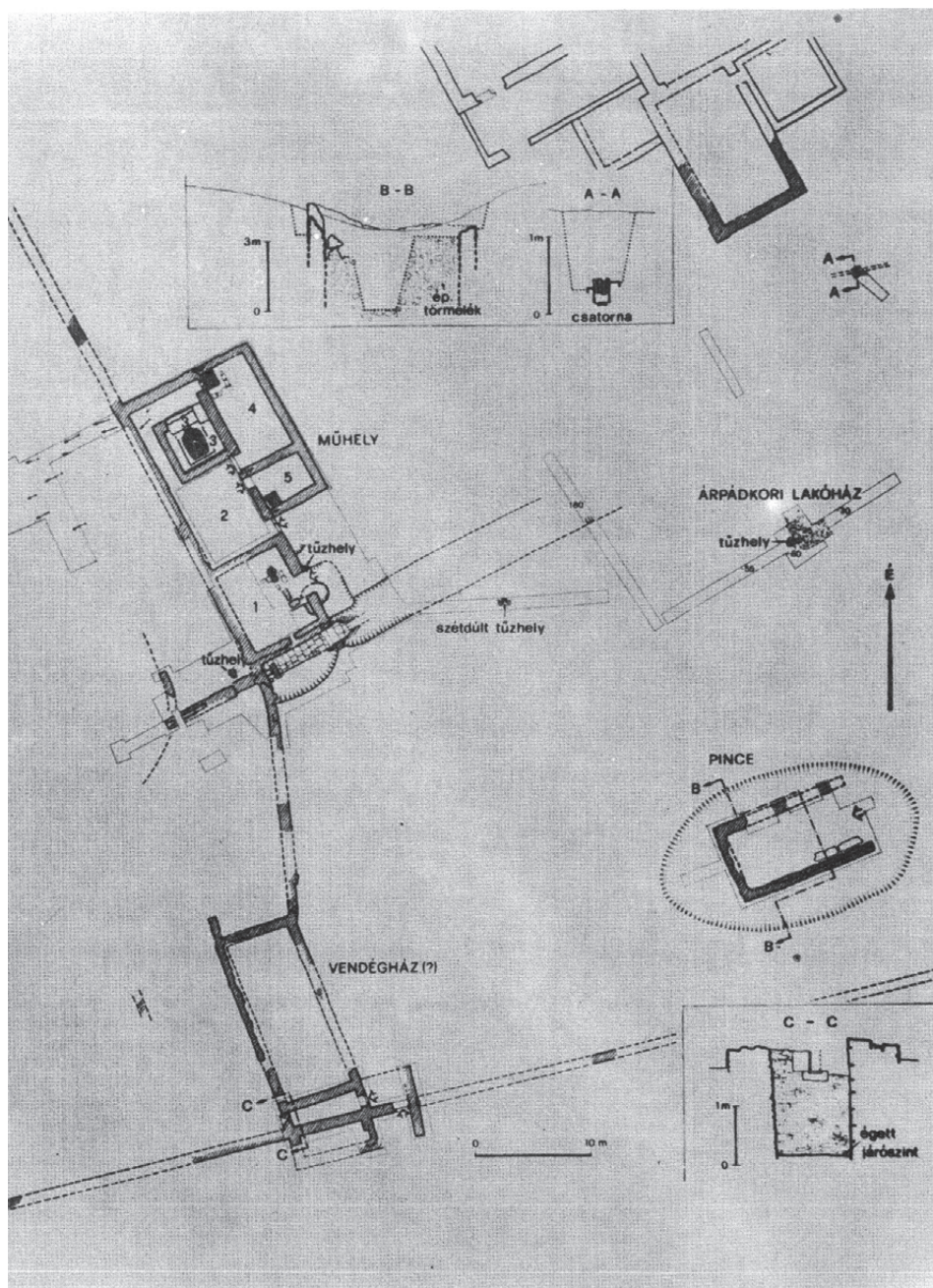
sokáig inkább művelődéstörténeti, néprajzi szempontú volt, gazdaságtörténeti, illetve technikatörténeti összefoglalásra csak utóbb vállalkozott Károlyi Zsigmond, illetve Pongrácz Pál. Heckenast Gusztáv a középkori bányászat és fémfeldolgozás kutatása kapcsán publikálta a vízenergia hasznosítására vonatkozó eredményeit, újabban pedig Endrei Walter, Makkai László, és Vajkai Zsófia foglalta össze a középkori malmokról, malomiparról való ismereteinket.

Technikatörténeti vonatkozásban a régészeti kutatás nem játszott jelentős szerepet hazánkban: a középkori malomépületek feltárására csak egy-két példa akad Gerevich László, Miklós Zuzsa, illetve Valter Ilona kutatásai kapcsán.

A malmok túlnyomórészt fából készült épületrészei csak különösen szerencsés esetben konzerválódnak, s ebben a tekintetben a külföldi kutatás sokkal szerencsésebbnek mondhatja magát. Teljes épségben fennmaradt középkori eredetű épültre nem csak Magyarországon, hanem általában is ritkán van példa, de

6.a. ábra: A pilisi ciszter kolostor kerengője és a feltárt vízvezetékek és csatornák
(Forrás: Gerevich, 1984.)

6.b. ábra: A pilisi ciszter kolostor műhelyépülete és környéke, a vízkerékkel és csatornával (Forrás: Gerevich, 1984.)

mivel a középkori malomhelyeket többnyire folytatólagosan használták egészen a legutóbbi évszázadig, így sok esetben kimutatható, hogy későbbi malomépületek korábbi előzményekre mennek vissza. A malomhelyek kontinuus használata olykor gazdagon igazolható dokumentumokkal is, természetesen maguk az épületek az idők során átépítésre, vagy teljesen elbontásra kerültek. A malmokkal kapcsolatos technikátörténeti adatokat ezért jobbára inkább nyelvemlékeknek – főleg a 16. századtól meglévő urbáriumoknak, inventáriumoknak, számadásoknak –, illetve néprajzi párhuzamoknak köszönhetjük. Csak egyetlen példát említünk: a győri káptalan számadáskönyveiben található 16. század eleji nyelvtörténeti anyagra Iványi Béla hívta fel a figyelmet.

Írott forrásokban már a kora középkortól kezdve, a vizigót, száli frank, alemann törvénykönyvek szabályozásaiban felbukkannak malmok. Ezek például bírságokat szabnak ki a tulajdonos tudta, engedélye nélkül történő használat esetére, különféle tulajdonlási formákat jegyeznek fel, vagyis világosan utalnak arra, hogy a malmok használata már ebben az időszakban igen széles körben ismert, elterjedt volt. A törvénykönyvek rávilágítanak arra a tényre is, hogy az írott forrásoktól elsősorban tulajdonjogi, kárjogi vonatkozású adatokat várhatunk. A középkori Magyarországon a malomépítéshez kapcsolódó jogviszonyokkal, szokásjogi normával Tringli István foglalkozott. A konfliktusok általában a földfoglaláshoz (malomgátak építéséhez szükséges területek önkényes kisajátítása), a vízfolyások új mederbe tereléséhez (birtokhatár módosítása miatti viták), legtöbbször pedig a kárt okozó malmokhoz (gátmagasítás miatt bekövetkező áradás, vagy a szomszédos malom üzemképtelensége a korlátozott vízmennyiség miatt) kapcsolódnak. Gyakori, hogy az ilyen perekben molnárok is szerepelnek a kivizsgálások során, ami jelzi, hogy a malmokkal kapcsolatos jogi problémák elbírálásához sokszor szükség volt vízépítési szakértelemmel bíró segítőkre is.

A vízikerek elterjedésének története késő antik előzményekre (Vitruviusig) vezethető vissza, de ekkor még a kézi és állati erővel meghajtott malmok használata volt általánosabb. A vízimalmoknak a késő antikvitás, a népvándorlás- és korai középkor folyamán játszott szerepe kevésbé ismert, mivel az írott forrásokban csak a 8. századtól bukkannak fel rendszeresebben. Az ennél korábbi elszórt adatok, valamint régészeti ásatások alapján azonban annyi megállapítható, hogy mindkét típusuk – a vízszintes kerékállású (egy tengelyű), illetve függőleges kerékállású (fogaskerék-áttétellel rendelkező, kéttengelyű) malom – használatban volt. A vízszintes kerékállású malomtípus az egyszerűbb, archaikusabb, előfordulása vélhetően már igen korai, régészetileg feltárt példák csak a 7–10. századból állnak

rendelkezésre. Emellett régészeti és néprajzi párhuzamai későbbi korszakból is ismertek, hiszen a függőleges kerékállású malmok elterjedése ellenére bizonyos területeken továbbra is használatban voltak – minimális vízigényük miatt például a mediterráneumban, vagy hegyvidéki területeken. (Makkai László az ásátások eredményei ellenére valószínűleg tévesen vonja kétségbe, hogy az egytengelyű malom széles körben ismert lett volna Európában. Szerinte „a középkori Európa csak a 15. században vett róluk tudomást.”) A függőleges kerékállású vízimalom megjelenését Vitruvius említett leírásához szokás kötni, de leírása inkább elméleti jellegű, s megbízható régészeti bizonyítékokkal csak a 3. századtól rendelkezünk. Későbbi elterjesztésükben a kolostorbirtokok kétségtelenül fontos szerepet játszottak, de ez nem feltétlenül jelenti, hogy e technológiai megjelenését adott esetben szükségszerűen a szerzetesrendek megjelenésével kellene összekötni. (Korábbi vélekedésekkel szemben Írországból például a ciszterci rend megjelenése előtt, már a 7. században is van bizonyíték meglétükre.)

A vízimalmok felbukkanását Magyarországon újabban Vajda Tamás tanulmánya tárgyalta, összefoglalva a probléma kutatástörténetét is. Néhány korai oklevelünk hitelességét kétségbe vonva a malmok megjelenését korábban a 12. századra tették, újabban azonban a 11. század elején történő, egyértelműen a bencés, illetve püspökségi birtokokhoz kötődő megjelenésük mellett foglalnak állást. Károlyi Zsigmond szerint a legkorábbi említések mögött az egyszerűbb szerkezetű, egytengelyű malmokat sejtethetjük, ez az elképzelés azonban nem bizonyítható. A 11. századtól általánossá vált a függőleges kerékállású malmok használata, melyek között általában két típust különböztetünk meg: az alul-, illetve felülcsapó malmokat. Ez a terminológiai különbség mindazonáltal csak a 14. századtól jelenik meg okleveleinkben. (1359: „quaor molendinis per manus artificis aqua desuper opprimente currentibus felyulchapo molon dictis” 1369: „unum molendinum in fluvio Veszprém Alolchapo vocatum.”) Mint arra Werbőczy is utal, a két típus közül az alulcsapó malmok képviselték a nagyobb értéket, Makkai László ezt időben korábbinak véli az alapján, hogy a legtöbb korai forrásban említett, vagy ebből az időből származó régészetileg feltárt malom ezt a típust képviseli. A felülcsapó vízkerekek nem csupán a víz mozgási energiáját, hanem a víz esése révén annak helyzeti energiáját is hasznosították. Alkalmazásuk a csekélyebb vízmennyiséggel rendelkező, szárazabb, gyors lefolyású hegyvidéki régiókban tapasztalható inkább. A vízduzzasztásnak a hegyvidéki patakokon azért is volt jelentősége, mivel a malmokat olykor csak időszakosan tudtak működtetni, és a víztároló biztosította, hogy a megfelelő mennyiségű vízzel huzamosabb ideig dolgozhassanak. A két típus időbeli és földrajzi elterjedésének kérdését tekintve

nem lehet túlzottan általánosítani, hiszen megfigyelték, hogy az erdélyi területeken csak igen későn jelenik meg például a felülcsapó malom. Elképzelhető, hogy Erdélyben, vagy a Felvidéken korábban az egytengelyű típusokat is használták, amelynek néprajzi párhuzamaira Lambrecht Kálmán is utalt már.

Míg Vitruvius leírása alapján azt lehetne gondolni, hogy az általa leírt függőleges kerekű vízimalom kereke közvetlenül a folyó vizébe ért, a *malomépítés* valójában sokkal gyakorlatiasabb technikai megfontolások szerint ment végbe a középkorban. A vízkerekek működtetésének alapelve az volt, hogy a kerék forgatásához szolgáló vízfolyás szintjét a kerék tengelyéhez képest állandósítani tudják, és a víz mennyiségét a kerék mérete, súlya szerint annak forgatásához szükséges nyomotékhoz igazítsák. A vízszint szabályozására több elvi lehetőség kínálkozott. Ki lehetett küszöbölni a problémát például úszó malmok, vagy hajómalmok létesítésével. Ilyenek már a középkorban is működtek, de általában csak a nagyobb, hajózható folyókon, gyakran városok közelében. A patakalmok esetében a malomkerék egy mesterséges csatornából kapta a vizet. Ehhez vagy kettéosztották a folyómedret, s csak egyik ágát használták, vagy egészen új csatornát ástak. Ez a megoldás áradás esetén is biztosította a szabályozott vízszintet, illetve a csatorna keresztmetszetének szűkítésével a kerékre érkező víz a kívánt energiát biztosította. Az elégtelen vízhozam kiküszöbölése érdekében egy másik megoldás is létezett, amikor mesterséges víztározót hoztak létre, duzzasztással, a keresztgáton pedig párhuzamosan elhelyezett zsilipes csatornákkal. (Itt ugyancsak az egyik csatorna vezetett a kerékhez, a másik segítségével szabályozható volt a vízmennyiség.) A tó előtt terelőcsatorna (ún. sűgő) biztosíthatta a tó áradása elleni védelmet. A különféle gátak és csatornák létrehozására az építkezőnek általában joga volt mindkét part igénybe vételére, amit például II. András rendelkezése is említ 1225-ben. (Úgy tűnik, hogy ez Európában máshol is általánosan bevett joggyakorlat a középkor folyamán.) Az építtetőnek egyúttal azonban felelőssége is volt: a szokásjog szerint az új malom építésénél figyelembe kellett venni azt is, hogy azzal más tulajdonában – földjében, malmában – ne okozzon kárt.

Az oklevelekből kiderül, hogy építőanyagként fára és vasra volt szükség, ami megmagyarázza azt is, hogy a felégetett malmok helyreállítási költsége olykor miért érte el az új malom építésének költségét. A könnyebb faszerkezetű malmok gyakoribbak lehettek, mint a masszívabb kőépületek, s utóbbiakra talán inkább városi malmok esetében, illetve inkább a 14–15. századból lehet példát találni. (Például Óbudán a német polgároknak volt kőmalma.) A gátak építéséhez valószínűleg csak a jelentősebb épületek és gátak esetében használhattak követ, s gyakrabban sövényt, illetve ennek feltöltéséhez földet, agyagot, homokot.

Egy 1504-ben kelt oklevél szerint az ajkai nemesek hozatnak például homokot a szomszédos birtokról malomgát építéséhez. Annak ellenére, hogy az egykori épületek gyakran el is enyésztek, a malomgátakhoz, töltésekhez, csatornákhöz kapcsolódó munkálatok jelentősen átformálták a környezetet, ami jelentősen megkönnyíti az egyes malomhelyek azonosítását.

A vízimalmok energiáját a gabonaörlés mellett *ipari tevékenységekre*, olajütésre, csertörtésre, kásátörésre, kendertörésre, posztó kallózására és ványolására, kovácműhelyeknél fűjtatásra, illetve vas- és fafeldolgozó műhelyeknél érczúzásra és fűrészelésre is használták. Kallómalomokra már a 9. században van adat Itáliában, de más komplex funkciók ellátását a 11. századtól megjelenő bütykös tengelyű kerék tette csak lehetővé, amely a körkörös irányú mozgást függőlegessé alakította. Ez a technikai újítás a 12. század folyamán terjedt el, ami elsősorban abból látható, hogy a 12–13. század folyamán már egyre inkább említenek különféle funkciókat ellátó malmokat. Magyarországon a 13. század elején van az első példa kalló- és ványoló malomra; csertörő malmot 1366-ban, olajütő malmot pedig 1379-ben említenek először, de a technológiák megjelenése bizonyára korábbi, mint első írásos említésük. A hámor, vagyis a vasgyártásnál alkalmazott vízenergiával működtetett érczúzó kalapácmű (Hammer) feltalálását Heckenast Gusztáv mások nyomán a 12. század elejére helyezte, és dél-francia, vagy katalóniai ciszterci kolostoroknak tulajdonította. Kutatásai szerint a 13. században már stájer, karintiai, lengyel, majd a 14. század folyamán morvaországi területen, és legkésőbb az 1340-es években Magyarországon is megjelentek. A 12. századi okleveleink szerint már ekkoriban léteztek többkereű malmok is, és a speciális funkciók nem ritkán egyetlen épületben, külön kerekéhez csatlakozva kaphattak helyet. Ugyancsak fontos, a hatékonyságot növelő újításnak számított az ún. sokszerszámú munkagép, vagyis az a lehetőség, hogy egyetlen tengellyel több szerszámot mozgattak.

A malmok *hatékonysága, teljesítőképessége* elsősorban a gabonaörléssel kapcsolatban kapott figyelmet. Makkai László a 11. századi angliai és magyarországi adatokra támaszkodó becslése szerint a magyar malmok teljesítménye (Makkai átlagosan 15 kg/órát kalkulált) nem tért el az európai átlagtól, s egy malom mintegy 250 fő, vagyis 30–40 család ellátását tudta fedezni. Mindazonáltal az egyes malmok teljesítményére vonatkozó számításokat – amennyiben rendelkezésre áll egyáltalán az éves örlött gabonamennyiségre vonatkozó adat – általában megnehezíti, hogy a források ritkán szólnak más befolyásoló tényezőkről, például a kerekék, és malomkövek számáról, vagy a gabona fajtájáról.

További kérdés a *malmok jövedelme*. A különféle számadásokban, oklevelekben feljegyzett éves jövedelemadatokat nem lehet túlzottan általánosítani, tekintve,

hogy nem csak a malmok teljesítménye lehetett különböző, de nyilván az évi termésmennyiség is befolyásolta az értéket. Fügedi Erik az esztergomi érsekség 15. századi számadásai alapján átlag 10 forint éves jövedelmet mutatott ki malmonként; ez összesen évi 140–170 forintot jelentett, ami az érsekség több mint 10 ezer forintos évi jövedelméhez képest igen szerény. Ugyanakkor a szerzetesrendek kolostorai esetében, ahol ennél lényegesen kisebb éves jövedelemmel számolhatunk, a malmokból származó bevétel aránya akár nagyobb is lehetett. A pilisi apátnak mindenesetre 1356-ban 700 forint jövedelméből csupán 40 forint folyt be a bortized és a malmok után. Hozzá kell fűzni, hogy az egyes kolostorbirtokok nagysága, jövedelme, illetve a malmok száma és jövedelme egy-egy renden belül nagyon is heterogén volt – erre alább még visszatérünk. Holub József mindenesetre a veszprémi káptalan 1524-es urbáriumát olvasva arra következtetett, hogy a malmok nem igazán termeltek tiszta jövedelmet a káptalannak, mivel egyrészt csak az uradalom számára dolgoztak, másrészt jövedelmükkel a tisztartókat fizették. Emellett – akárcsak a halastavak esetében – a malom jövedelmének egy részét a költségek emésztették fel: költeni kellett az elhasználandó malomkövekre, vasalásokra, szerszámok cseréjére, ácsolatokra, a gátak javítására.

A 16. század végére jelentősen megváltoztak a malmok üzemeltetéséhez fűződő gazdasági lehetőségek. A mezőgazdasági konjunktúra, és a 15 éves háború következtében a gabonaárak megnöttek. A 15. században a búza esetében általában 3–4 köből (vagy mérő) tett ki 1 forintot, ugyanakkor a kolozsvári számadáskönyv adatai szerint az 1580-as években már 1–2 forintért adtak 1 köből búzát, ami az 1590-es évek végére 2, majd a századfordulóra 3 forintra emelkedett. Valószínű, hogy elsősorban a nagyobb teljesítményű városi malmok profitálhattak e helyzetből. 1587–1589-ben például az esztergomi érsek körmöcbányai malmának jövedelme igen magas, 1476 forint volt, a molnár éves bére 78 forint, a kezelési költség 72 forint, a tiszta jövedelem pedig mintegy 1000 forint.

A középkori malmok számát a 18. századból már rendelkezésre álló statisztikák alapján visszakövetkeztetve Károlyi Zsigmond 5–6 ezerre becsülte. Ez a valószínűleg a 15–16. századra érvényesnek gondolt adat történeti szempontból nehezen értékelhető, hiszen nem vethető össze országos léptékben korábbi adatokkal, Árpád-kori okleveleinkből pedig nyilvánvalóan csak részleges képet kaphatunk a malmok valós számára vonatkozólag. Érdekesebb kérdés lehet, hogy a 15–16. században mennyire figyelhetők meg például regionális szintű, illetve különféle birtoktestek közötti különbségek – ezen időszak gazdálkodását ugyanis, többek között az urbáriumok általánossá válásának köszönhetően, már

jobban ismerjük az írott forrásokból. Egy ilyen *történeti topográfiai vizsgálatnak* egyértelműen gazdaságtörténeti jelentősége van, hiszen a malmok építése – mint teljesítménynövelő, és jövedelemnövelő beruházás – egy-egy település, birtok, illetve régió gazdasági fejlődését reprezentálja egy adott időszakban. Persze hosszú távon nézve a malmok számának növekedése a középkori Európában mindenütt általánosan jellemző, melyet a gazdasági konjunktúrával magyaráznak, a kérdés viszont az, hogy e konjunktúrában milyen időbeli és területi dinamizmus mutatkozik. (A kérdésben módszertani szempontból irányadónak tekinthetők John Langdon, vagy Richard Holt munkái.)

Makkai László a nyugat-európai adatokra támaszkodva a 11–12. századra kialakuló egyházi nagybirtok szerepére hívta fel a figyelmet, és a malmok számának növekedését a területileg jelentősen növekvő egyházi uradalmak igényeinek kielégítéséhez kötötte. A malmok számának növelése szerinte a „korai feudális uradalom legjelentősebb szerepe” volt. Legújabbban azonban egy az észak-franciaországi régió 11–13. századi gazdaságtörténetével foglalkozó alapos tanulmány arra hívta fel a figyelmet, hogy a gazdasági expanzió jeleként értékelhető beruházások inkább a helyi kisbirtokosok közötti versenyhelyzetnek köszönhetők – 13. századi forrásaink nálunk is tanúskodnak ehhez hasonló tendenciáról: IV. Béla 1247-es oklevele például a Rábaközben, a nemesi birtokokon elszaporodó malmokat említ. A magyarországi fejlődést tekintve a különféle birtoktípusok közötti különbségekkel kapcsolatban állást foglalni egyelőre nehéz, annak ellenére ugyanis, hogy egy pár kisebb földrajzi területről készültek forrásgyűjtések, általában elmarad a levéltári források, és a topográfiai adatok szisztematikus számbavétele, valamint a hosszú távú történeti tendenciák kiértékelése. A kiadott 16–17. századi urbáriumok által reprezentált időszakot leszámítva az egyes régiók, birtokok összehasonlítását megkísérlő, vagy országos léptékű történeti interpretációra tehát nemigen van még lehetőség, Kérdés például, hogy mennyire általánosítható a korábbi állapotokra, vagy az ország más területeire a Körös vidéke kapcsán tett megfigyelés, tudni illik, hogy a 16. század közepén szinte minden folyóparti településnek legalább egy malma lehetett. Az Árpád-kor vizsgálata további problémákat vet fel, hiszen a teljesség igényével készülő birtokösszeírásokkal, inventáriumokkal csak a 15–16. századtól rendelkezünk. Kérdés, hogy az a tény, miszerint a 13. század folyamán egyre több vármegyéből van adat malmokra valóban értelmezhető-e úgy, hogy használatuk ekkor terjed el országosan is széles körben, hiszen a hiteleshelyi oklevéladás kezdete is egyben erre az időszakra tehető, vagyis látszólagos megjelenésüket elvileg az oklevéladás gyakorlatának intenzívebbé válása is indokolhatja.

Bizonyos, hogy az *egyházi nagybirtokok* jól ismert dunántúli példáin (a pannonhalmi, a tihanyi bencés apátság, a veszprémi püspökség) a malmok megléte már igen korán, a 11–12. századtól törvényszerűnek tekinthető, hiszen a különféle adományozó, vagy megerősítő oklevelekben rendszeresen felbukkannak. Az egyes szerzetesrendek, és káptalanok gazdasági lehetőségeihez, illetve gazdálkodási sajátosságaihoz mérten a birtokon található malmok helye és száma változatos lehetett. A káptalani birtokok közül például az esztergomi és veszprémi káptalan esetében a 15. századi adatok alapján csupán mintegy 4–5 malommal lehet számolni, melyek a káptalan székhelyén, mezővárosokban, illetve uradalmi központok mellett álltak. A bencés, és különösen a ciszterci kolostorok mellett is rendszerint mindig álltak malmok. A malmok száma a ciszter kolostorok esetében még a nagyobb kiterjedésű birtokokkal rendelkező királyi alapítások esetében sem haladta meg általában a tizet. A bencés kolostorok között Pannonhalma mintegy húsz-harminc malma nyilván példa nélkülinek számított. A premontrei kolostorok között hasonlóan kiemelkedő jelentőségű csornai prépostságnak ugyancsak szokatlanul sok, 15–17 malma volt, és tudjuk, hogy hajón szállított gabonát például Bécsbe. A pálos kolostorok kicsiny birtokain rendszerint a kolostorok mellett halastavak és malmok álltak – saját használatra –, illetve „jól kiválasztott” helyen, a közeli mezővárosokban is voltak malmaik, melyeket általában bérletbe adtak. Utóbbiak nyilván jelentős bevételi források voltak, ahol a lakosságszám által támasztott igény egyúttal a földesúri jövedelmek ilyenén való növelésének lehetőségével párosult.

A *világi nagybirtokokon* elsősorban a 16. századtól rendelkezésre álló urbáriumoknak köszönhetően ismert a malmok szerepe. Maksay Ferenc a 16–17. századi urbáriumok alapján azt a következtetést vont le, hogy ez a gazdálkodási ág a fejlődő földesúri majorságok fontos, fellendülést mutató eleme volt. A Zimányi Vera által vizsgált Rohonc-Szalónaki uradalom 40 települése közül 20–25 esetében álltak malmok. Ezek száma a 16. század második felében valóban növekedést mutat, később – valószínűleg a háborúk következményeként – a malmok száma visszaesett, de teljesítményük a kerékszámokból ítélve feltehetőleg nem csökkent. Kiss Anikó a gyulai uradalom malmait ismertette. Itt a gyulai vár mintegy 20 kilométeres körzetében az 1520-as években már mintegy 12–14 malom működött, későbbi fejlődés itt is megfigyelhető, bár – vélhetően a török közelségének köszönhetően – az előbbinél kevésbé látványos módon. A számbeli fejlődés nem mindig köthető az uradalmi majorság piaci érdekelttségéhez, hiszen a malmoknak csak egy része tartozott az urasági kezelés alá, a többit jobbágyok bérelték. A gabonaárak mellett a malombérleti díjak is inflálódtak, hiszen míg egy

malom szokványos évi bérleti díja a 14–15. században évi 1 forint volt, a 16–17. században már többnyire 3, 6, 8 forintot is elkérhettek, s persze mindig akadtak kimagaslóan nagy összegű bérlemények is.

A várbirtokok esetében olyannyira „kötelező” tartozék volt a malom, hogy nem csak az uradalomhoz tartozó birtokokon, hanem közvetlenül a vár közelében is megtalálni őket – a metszetekről, kéziratok térképekről általában jól ismerjük épületeiket. Ezek szolgálták ki a vár szükségleteit. Impozáns példa a tatai vár, és a szomszédságában álló Öreg tó, ahol Bonfini szerint összesen kilenc malom működött. Az 1412–24 között készült vízmű valószínűleg felhasználta a tatai bencés apátság halastavát és a már meglévő malmokat. A vár árokrendszere is innen kapott vizet, és itt tartották a Dunáról a királyi udvar számára idehozott vizákat, melyeket Mátyás állítólag szívesen mutogatott vendégeinek. A 16. századtól a váruradalmak esetében a malmoknak további szerep is jutott, hiszen tekintettel a várak stratégiai szerepének megnövekedésére már nem csupán élelmezési, hanem jellemzően más funkciót is ellátnak. Gyulán például a korábbi szárazmalmokat felváltva 1560 körül egy lőpormalom épült. Pápán a vár alatt ugyancsak egy 10 kerékkel működő lőpormalom állt a 16. század végén.

A *városok fejlődésének* ugyancsak szerves része volt a malmok létesítése. Az Árpád-korban elsősorban a királyi és egyházi központok mellett, majd a 14–15. század folyamán a mezővárosok megjelenésével már azok esetében is rendszeresen találunk malmokra vonatkozó említéseket. A 16. század elején már nem volt ritka, hogy egyes helyeken – a kedvező hévizeket kihasználva – jelentős számú malom működött. A budai környék (elsősorban Alhévíz, Felhévíz, illetve Óbuda) vízrajzi viszonyait például számos egyházi testület, többek között az óbudai ispotályosrendi keresztes konvent, az óbudai ferences apácák, a pilisi ciszter apát, a margitszigeti premonstreiek, illetve természetesen a városi polgárok is kamatoztatták. A szintén hévizes Tapolca-folyó mentén, Pápán és a környező falvakban a 15–16. században már összesen 15–20 malom működött. Komáromban 1540 körül 12 malmot írtak össze, a csallóközi Bodokon 1574-ben 18 malom működött.

Míg a nyugat európai városfejlődés egyes példái – elsősorban a gazdag, területi hatalommal is rendelkező kereskedővárosok – esetében a városi önkormányzatok már a 13. századtól törekedtek a vízhasználati jognak a kiváltására (ami ott királyi előjognak, regálénak számított), illetve a malmok felvásárlására, addig Magyarországon a városi tanácsok hasonlóan erőteljes területi befolyása nem volt jellemző. A városkörnyéki malmok általában különféle tulajdonosok birtokában voltak; ugyanakkor a püspöki székvárások esetében, illetve káptalani

központokban jellemző volt, hogy az egyházi birtokosok igyekeztek egyre több malmot szerezni, illetve bérbe adni őket.

Vízellátás: kutak, csatornák, vízművek

A vízellátás a települések elhelyezkedése szempontjából mindig alapvető, de nem egyformán fontos kérdés volt. Míg a falvak helyválasztását a mezőgazdasági igényekhez igazodva elsősorban a vízrajzi környezet befolyásolta, addig a feudális, szakrális, kereskedelmi, vagy ipari központok, tehát a várak, piacos- és vásáros helyek, városok esetében a földrajzi elhelyezkedésre nyilvánvalóan más funkciók, a védhetőség, a centrális szerep, illetve az ehhez kapcsolódó tényezők – utak, nyersanyagforrások stb. – is befolyással voltak. Emellett a forrásadottság és a kutatástörténet tekintetében is alapvető különbség érzékelhető, hiszen a vízellátás vizsgálatára kezdetben egyedül a különféle levéltári források – oklevelek, kéziratok térképek, metszetek – nyújtottak lehetőséget, ezért egyrészt a városok jobb forrásadottságai miatt, másrészt mivel eredendően infrastrukturális problémáról volt szó, elsősorban a városi vízellátás kutatása volt meghatározó. Az elpusztult városi kutak, csatornák helyét jól lehetett vizsgálni, nem beszélve a kontinuus műemléki környezetben sértetlenül megőrződött példáikról.

A régészeti kutatások eredményeit újabban Nagy Ágnes foglalta össze. Az 1945 után meginduló műemléki helyreállítások révén meginduló régészeti vizsgálatokban továbbra is a városok és várak vizsgálata játszotta a fő szerepet – Zolnay László például a budai vár feltárása kapcsán foglalkozott több helyen is e kérdéssel –, míg a falvak vízellátásának régészeti kutatására egészen az utóbbi évtized autópályás beruházásaihoz kapcsolódó, nagy felületen zajló megelőző feltárásaiig kevés lehetőség volt. Ezek során azonban összesen körülbelül háromszáz, különféle korszakokhoz tartozó kút feltárására kerülhetett sor. A városok és falvak régészeti vizsgálata minden szempontból jelentős újdonságokat hozott. A régészet választ tudott adni például a víznyerés-vízvezetés technikátörténeti kérdéseire, másrészt a városi – különösen a budai – kutak leletanyaga révén (lásd pl. Dísz tér 8, 10, Szent György tér 2, 4) jelentős mértékben gazdagodtak a hétköznapi életre, a korabeli anyagi kultúrára vonatkozó ismereteink. Ez különös tekintettel a fa, bőr, és textil anyagú tárgyakra igaz, melyek konzerválódása számára kedveztek a nedves körülmények – a budai kutak anyaga kapcsán Melis Katalin a cipőviselet rekonstrukciójával, Holl Imre és G.Sándor Mária a fatárgyak tipológiájával és készítési technikájával foglalkozott. Az évtizedekig tartó régészeti kutatásnak, és a bőséges okleveles

anyagának köszönhetően alaposan ismert főváros esetében a vízellátás kérdése a településtopográfia, településfejlődés számára is interpretációs keretet kínálhatott. Zolnay László feltételezte, hogy a legkorábbi királyi rezidencia a várhegy jobb vízellátottsággal bír, északi részén állt, illetve a későbbi palota azért is létesült a hegy déli platóján, mivel a kevésbé kedvező vízellátottsága miatt ez eredetileg nem volt annyira beépülve.

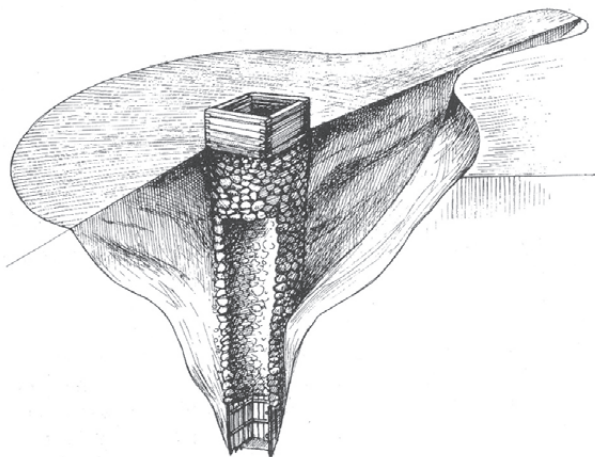
A kutak környezetrégészeti kutatásának jelentőségére Pálóczi Horváth András Szentkirályon, illetve a visegrádi palotakertben végzett feltárásai kapcsán hívhatjuk fel a figyelmet. Pálóczi hangsúlyozza, hogy újabban már elég sok régészeti ismeretanyag áll rendelkezésre, azonban nagyobb részük még nem publikált. A szerves maradványok archaeobotanikai, és archaeozoológiai feldolgozása, – mint azt a visegrádi palota Anjou-kori és Zsigmond-kori kútjainak, vagy a szermonostori kútnak a már elkészült feldolgozása szemlélteti –, különösen fontos eredményeket hozhat a korabeli környezet rekonstrukciója szempontjából.

A vízellátás legegyszerűbb megoldása a *vízfordás*. A közeli patakok használata mind a falusi, mind a városi lakosok számára kézenfekvő volt a középkorban, de a városok koncentrált népességének ellátása inkább már rendszeresített tevékenységet igényelt, mely célra külön testületek is létrejöttek. A legnépesebbnek számító – a későközépkorban már 7–8 ezer fős – Budán a 13. századból már vannak írott források vízfordókra. Más városokban is működhetett ilyen intézmény – Egerben például egy 16. századi feljegyzés tanúskodik róluk. A budai vízfordók adómentességet élveztek, ők feleltek a tüzek eloltásáért, a kutak gondozásáért, ők töltötték fel a budai vásártéren lévő ciszternát, és ők intézték a vízkimérést. Egy 1522-es árjegyzék szerint húsvétból Szent Mihály napjáig olcsóbban mérték a vizet, mint ősszel, vagy télen. Mesterségük jelentőségét nem kisebbítette, hogy az egyházi intézményeknél, illetve egyes magánházaknál saját ciszternák és kutak álltak, illetve a 15. század elejétől kezdve már közhasznú vízvezetékek is épültek, hiszen a felszín alatti vizek mennyisége, és fertőzöttsége ekkoriban egyre inkább problémát jelenthetett, a vízvezetékek által szállított víz pedig korlátozott hozamú, és költséges volt.

Kutakra már a 11. századtól találunk adatokat, de nagyobb számban csak a 14–15. században, részben helynevekben fordulnak elő az oklevelekben. Szabó István Werbőczy *Hármaskönyvére* hivatkozva mutatott rá, hogy a falvakban általában volt egy kút, amely legtöbbször a falu közepén közkútként funkcionálhatott. Werbőczy megkülönböztette az ún. csörgőkutakat (*puteus effluens*), amelyek gyakorlatilag felszíni források lehettek, melyek köré valamiféle kútházat,

tárolót építhettek, illetve az ásott ún. mélykutakat (*puteus profundus*). A kutak mélysége a talajvízszinttől függött – egyes kutak a talajvizet, mások a rétegvizet hasznosították. Ásott kutakra általában a vízben szegényebb vidékeken lehetett csak szükség. A későközépkorban a településeken már nem csak közkutak, hanem a telkeken, a háztartások önálló használatára szánt kutak is készültek – ez a gazdagabb jobbágyporták, vagy a kisnemesi kúriák esetében általános lehetett. A 15. századi Csanád megyei adólajstrom szerint például 62 településen összesen 144 kút volt, ami azt jelentette, hogy körülbelül 8–10 háztartásra jutott egy, s egy részük nyilvánvalóan magántelken állt. A településkép ilyenén fejlődésére a régészeti feltárások is fényt vetnek. Az Árpád-kori falvak esetében bár olykor több kutat is feltártak (pl. Lébény-Bille domb, Kiskunfélegyháza-Halesz), ezek kronológiája és a közösségi használat kérdése (vagyis a településszerkezethez való viszonya) azonban nem tisztázott. A későközépkori Szentkirály, illetve Muhi ásatása során feltárt kutak között ugyanakkor valóban akad olyan, amely a házakhoz tartozó kerített telken állt.

A *kútépítés technikája* a középkorban általában igen változatos volt, amit elsősorban a rendelkezésre álló építőanyag határozott meg. Voltak például bélelt – vesszőfonatos, ácsolt faszerkezetes, fatönkből kivájt, hordókból épített, téglával, vagy kővel falazott –, és egyszerű béleletlen kutak is. A régészeti vizsgálatok jelentőségét azért is kell hangsúlyozni, mivel az ásatási megfigyelések alapján a néprajzi párhuzamoktól eltérő korabeli módszerek rekonstruálására is lehetőség volt. A legszemléletesebb példákat Lébény, Muhi, Szentkirály, és Kiskunfélegyháza-Halesz kútjainak feltárásai jelentik. Muhin a feltárt kilenc kútból nyolc esetben egymásbacsapolt, karókkal rögzített körülbelül 1x1 méteres gerendaszerkezetet, körülötte pedig 4 méter átmérőjű munkagödrt figyeltek meg.

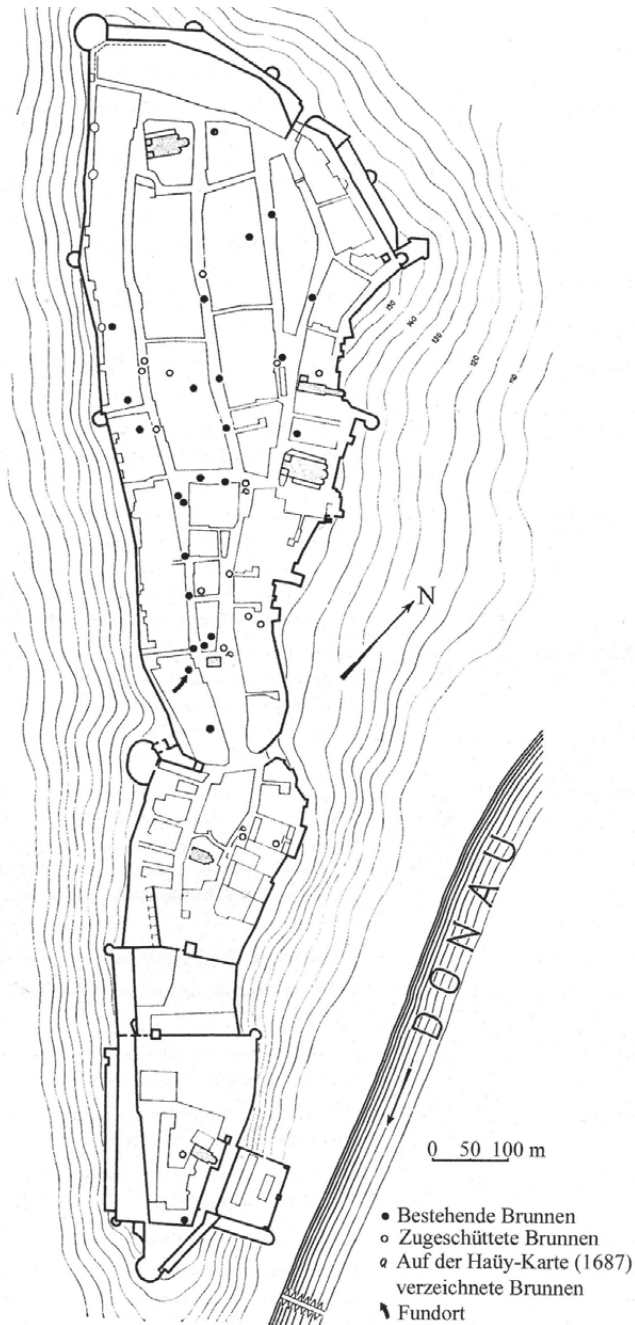
7. ábra:
Kút és munkagödre.
(Forrás: Biermann, 2005.)

A Kiskunfélegyháza határában feltárható négy kút – egy vesszőfonatos, egy bélés nélküli, valamint két faszerkezetes – a különféle építési technikák egyidejű jelenlétét is mutatja. Itt a technikai részletek aprólékos megfigyelésére is lehetőség volt. A kutak köré tölcseres gödröt ástak és az egymáshoz csapolt kútdeszkákat kövekkel támasztották meg. A kútdeszkák mögé vízszűrés céljából nádszövettel bélést készítettek. A kutakat gondozták – erre utal leletmentességük. A 14–15. században már falazott kutak is készülhettek, melyek korábban inkább csak kolostorokban, vagy városokban épültek.

A városi kutakat legjobban Buda példáján lehet bemutatni. Buda régészeti topográfiai térképén eddig több mint negyven kút helyét dokumentálták. Egykor jelentősen több működhetett egyszerre, melyek közül számos a hegy északi része alatt húzódó várbarlang vizét hasznosította – ilyen volt például a Zolnay László által az Országház utca 8. sz. alatti pincében nyíló barlangüreg kútja, melyhez a ház pincéjéből nyíló boltozott lépcsősoron lehetett lejutni. Az ilyen magánkutak legtöbbször a telkek hátsó részén, vagy a házak pincéjében álltak.

Budán viszonylag könnyű volt kutakat ásni, mivel a víztartó réteg eléréséig csupán a várhegy tetejét fedő 3–8 méter vastag mészkőréteget követően – általában 10 méter körüli mélységben – már elérték a vizet. A víznyerés a legtöbb hegyi vár esetében nem volt ilyen kézenfekvő lehetőség. Az esztergomi várhegyen, az érseki palota előtt az 1930-as években felfedezett Árpád-kori kút megépítésekor a vastag lösz- és homokkötakarót mintegy 50–60 méter mélyen kellett átásni. A lazább talajban lévő felső részét kváderkövekkel falazták körbe, lejjebb haladva már falazás nélkül folytatódott, természetes homokkőben; négyzet alaprajzú falában láthatók az ácsolat számára készült bevések is. Még ennél is impozánsabb volt az a sziklába vágott kútakna, amelyet Thurzó Ferenc nyitrai püspök a 16. század közepe táján készíttetett Árva várában, amely 86 méter mélységből, egyenesen az Árva-folyó szintje alól szolgáltatott vizet. Az olyan magas fekvésű várak esetében mint például a németországi Marburg, Stolpen, Heidenheim, arra is van példa, hogy 100–150 méter mély kútaknakat készítettek. A víz kiemelése ebben az esetben komoly teljesítmény volt, melyhez általában fogaskerekes taposókereket, vagy pumpás szivattyút alkalmaztak (pl. Kufstein). Emellett természetesen a vízfordás hagyományos, szamaras módja évszázadokon keresztül használatban volt.

Ha a víznyerést nem lehetett ásott kúttal megoldani, a csapadékvíz tárolására *ciszternákat* építhettek. Bár kolostorokban – pl. a toronyalji pálos kolostor, szekszárdi és somogyvári bencés apátság, illetve a budai Szent János ferences kolostor –, illetve nemesi, és polgári lakóházakban is tártak fel ciszternákat,

8. ábra: A budai vár kútjainak topográfiája: még álló, illetve a betöltődött, elpusztult, valamint Haüy 17. századi térképén ábrázolt középkori kutak térképe. (Forrás: Nagy, 2003.)

ezeknek főleg a várak esetében volt jelentősége, mivel nem csak a csapadék gyors lefolyása, hanem a várostrom lehetősége, vagyis a hosszabb időre elegendő vízkészlet biztosításának igénye is e megoldás mellett szólt. A ciszternák általában a várak legvédehetőbb helyén álltak, sokszor a felsővárban, az öregtoronyok vagy palotaépületek közvetlen közelében, mint például Buják, Csókakő, Hollókő, **Salgó**, Somló, Sümeg, vagy a visegrádi Fellegvár. A ciszternáknak stratégiai funkciója is volt, hiszen az ostromlók a vízforrások elzárása révén ellehetetlenítették a védelmet – így került sor Nándorfehérvár 1521-es feladására, vagy Esztergom 1545-ös, s valószínűleg 1595-ös elfoglalására is.

Nagy Ágnes tanulmányának megjelenése óta újabban a füzéri és a szigligeti vár ciszternáját is feltárták. Az általa említett példák mellett továbbiakra lelhetünk egyrészt nagyobb határon túli váraink (pl. Árva, Déva, Léka, Szepesvár, Sztrecse, Trencsén, Ó-Zólyom), illetve számos kisvár (Borostyánkő, Dédestapolcsány, Hölgykő, Somoskő, Szandavár, Szarvaskő) esetében, de ezek régészeti feltárása nem minden esetben történt meg. A ciszternák formai kiképzése változatos lehetett: készülhettek kváderkőből (pl. Hölgykő, Sümeg), vagy egyszerűen a sziklába vájva (pl. Márévár). A sziklába vájt aknákat ha a szükség úgy kívánta további felfalazással magasították. Formai hasonlóság miatt olykor nem dönthető el egyértelműen, hogy kútról, vagy kútakna szerű ciszternáról van szó – például ez a helyzet *a veszprémi Gizella-kápolna mellett található középkori kút-ciszterna esetében, melynek nem sikerült elérni az alját. A kúthoz hasonlóan a ciszternákat is rendszeresen tisztítani kellett, feneküket általában kavicssal bélelték annak érdekében, hogy a vízben lévő kosz leülepedhessen. Aszályos időben a ciszternákat nem csapadékvízzel, hanem vízfordással tölthették fel, erre a munkára a földesúr kötelezhette a várbirtokon élőket. Egyes ciszternákhoz csurgórendszer is csatlakozott, ami az épületek tetejéről is gyűjtötte a csapadékvizet – ez lehetett a megoldás például Szepesváron, ahol a ciszterna közepén oszlop állt, ami arra utal, hogy be volt boltozva.*

A legimpozánsabb ciszterna építkezések kétségkívül a király, illetve egyházi és világi főurak reprezentációs igényeivel függtek össze. A budai királyi palotában a ciszternák szerepe különösen fontos volt, hiszen a palota területén nem volt lehetőség ásott kutakból vizet nyerni. Már Zolnay László feltételezte, hogy a palota kútjai gyakorlatilag ciszternákból kapták a vizet, a ciszterna helyével kapcsolatban azonban csak találgatott; úgy vélte, hogy a díszudvaron álló ún. csatornákút alatt állt, melyet Bonfini leírása szerint Athéné istennő szobra díszített. Az először 1434-ben említett ciszterna helye Feuerné Tóth Rózsa szerint inkább az István torony környékére tehető, építési ideje pedig Anjou-

kori. Szerinte ennél későbbi az a „cisterna regia”, amely az Albrecht pincében épült, részben a sziklába vájva, s melynek építését kapcsolatba hozza egy hozzá csatlakozó, és 15. század második felére keltezett vezetékcsővel, illetve azokkal az 1482–1484-ben kiadott oklevelekkel, melyek nagyobb mennyiségű önt rendelnek Kassáról e csővezetékek számára. Budán kívül az esztergomi érseki palota mellett is jelentősebb ciszternaépítkezések folytak, bár pontos építési idejük nem ismert, nagy valószínűséggel középkoriak. Az egyik a mai bazilika délnyugati sarka mellett került elő, falát hatalmas homokkő kváderkövekből rakták, a másik a királyi várkápolna melletti boltozott terem alatt található, s épségben megmaradt.

A vízgyűjtő és egyúttal vízelvezető funkciót is ellátó *csatornarendszereknek, csatorna-alagutaknak* főleg a sűrűn beépült városi környezetben volt jelentőségük, hiszen mind a felszíni csatornák, mind a kutak könnyen szennyeződtek. A 13–14. század folyamán olasz és német földön (pl. Bázél, Siena) már épültek ilyen vízgyűjtő és vízvezető rendszerek, azonban a középkor folyamán leginkább kuriózumnak számítottak. A sienai ún. *bottino*-kat 1535-ben V. Károly is felkereste, épésen megjegyezve, hogy a város sokkal érdekesebb a föld alól, mint a felszínen. Hasonló csatornarendszerek példáit ismerjük Salzburg, Hohenstein, Wartburg, Güssenberg esetében. Ezek méreteiknél fogva egyúttal menekülési útvonalként is szolgálhattak. Magyarországon Vágbesztercén lehetett ilyen, illetve Budán valószínűleg Zsigmond alatt kísérleteztek hasonló alagutas csatornavezetési megoldással, ami végül nem sikerült. A már említett budai várbarlangok gyakorlatilag ugyancsak egyfajta földalatti víznyerőként-vízgyűjtőként funkcionáltak.

A *vízvezetékes vízművek* építése technikai szempontból római előzményekre nyúlik vissza. A római vezetékek folytatólagos használata ugyanakkor csak kevés esetben figyelhető meg; az egykori vízvezetékrendszerek darabjait inkább széthordták a középkorban, építőanyagként kerültek felhasználásra, új vezetékeket pedig csak a 12. századtól kezdenek építeni a nyugat-európai városokban. A legkorábbi városi vízvezetékek (Exeter – 12. század közepe, Bázél – 13. század vége) megépülése még inkább az építetű egyházi intézmények kényelmével, reprezentációs igényével, s kevésbé kommunális okokkal magyarázható, azonban később az effajta infrastrukturális újjáéledést már gazdasági, népesedési okokkal szokás magyarázni. A városi vízellátás színvonalának megújulása kézzelfogható indikátora a városok gazdasági fejlődésének.

Magyarországon a 15. századtól kezdve épülnek vízvezetékek városokban, várakban. Zolnay László a budai vár ásatása kapcsán összegyűjtött adatok alapján

három típusukat ismertette: (1) a gravitáció elvén működő, (2) a közlekedőedények elvén működő, valamint (3) a nyomószivattyús vízműveket. Zolnay elképzeléseit utóbb Kubinyi András vette kritikusabban szemügyre, illetve további adatokat ismertetett Buda, Esztergom és Sopron esetében. Vízvezetékekkel rendelkező városra Buda a legkorábbi megbízható példa, majd a 15. század folyamán főleg észak-magyarországi városokban épülnek vezetékek. Az egyszerűbb fajtát az 1. és 2. típusú vezetékek jelentették. Budán Mátyás király alatt épült egy közlekedőedények elvén működő vezeték, amely valószínűleg a Szabadság-hegyről vezette le a vizet, körülbelül 100 méteres szintkülönbséget használva ki. A Béla király úti *Városkút* nevű forrásának kútfejét és gótikus folyosóját 1937-ben Garády Sándor tárta fel. E forrás mellett még az ugyancsak a Béla király úti *Béla kút*, valamint az Orbán tér fölötti *Sváb kút* látta el a vezetéket vízzel. Zolnay szerint a vízvezeték várhegyi vízgyűjtője, csorgókútja a Szentháromság tér délnyugati sarkán állt.

A vízvezetékek csövei – mint azt a budai, óbudai, egri és esztergomi ásatásokon talált darabok is mutatják – cserépből, fából (általában vörösfenyő), illetve bronzból, ónból, ólomból készültek. A fémvezetékeket rendszerint kisebb habarcsba rögzített kövezett, vagy téglából épült csatornába helyezték. A cserépcsövek rendszerint bordázott felületűek, kúposak, egymásba csúsztathatók, és csapok és hüvelyek segítségével illeszkedtek. Belül gyakran mázzal vonták be őket. A gyakran bélyeges cserépcsövek korát olykor nehéz megállapítani, mivel nagyon hasonlóak a rómaiakhoz. A facsöveket lehetőleg minél hosszabb, kifűrható darabokból készítették, a fémcsöveket forrasztották. A 15–16. században a városi vezetékek karbantartására általában szakembert (Röhrenmeister) alkalmaztak. A javítási feladatok elősegítése végett e mesterek térképeket is készítettek a vezetékekről – ilyenek néhány nagyváros esetében (Nürnberg, Bazel, Freiburg, München) maradtak fenn. Hasonló térképek hiányában a vízvezetékek hosszabb-rövidebb szakaszait csak régészeti ásatásokból rekonstruálhatjuk. Bár számos ásatáson kerültek elő vízvezetékek, csak ritkán van alkalom arra, hogy mint épületekhez, helyiségekhez kötődő rendszert komplexebben megfigyelhessük őket. A vízvezetékek rendszerint kutakhoz, ciszternákhoz, ülepítő medencékhez kapcsolódhattak, zárható csapokkal, szűrő berendezésekkel rendelkeztek, ezek fennmaradt példái tanúsítják a vízvezetéssel kapcsolatos technikai ismeretek magas színvonalát.

Bár a vízvezetékek egyszerűbb, és gyakoribb fajtája a gravitációs, és a közlekedőedények elvén működő vezeték volt, az okleveleinkből ismert legkorábbi adat *nyomószivattyús vízvezeték*re vonatkozik. 1416-ban Zsigmond

király Hartmann nürnbergi rézművesnek ezer rajnai aranyat juttatott, hogy Budán magas helyre felvezesse a vizet. Zolnay szerint ennek a szivattyús vízműnek a vezetéke a palota déli kerítőfalában vonult, és a Duna melletti kerek toronyban (az Ybl Miklós téri Vízibástyában) végződött. A 15. század végén Budán újabb nyomószivattyús vízmű épült, hiszen Bonfini írja, hogy már két darab vízemelő gép működött a Dunán. Az utóbb épült a polgár város igényeit szolgálhatta ki, szivattyúháza a mai Fő utca 3–5. ház helyén működött, csorgója a Szent János ferences kolostor közelében adott vizet.

A vízvezetékcsövek és vízgépek általában olyan vízépítő mesterek segítségével épültek, akiket szakmai tudásuk miatt tekintélyes összeggel honoráltak, vagyis a vízemelés bonyolult tudományát nagyon megbecsülték. A szerkezeteket híres mesterek tervezték, de a kivitelezéshez többféle mesterember (fazekas, ács, kovács, lakatos) munkájára volt szükség. Zsigmond idejében valószínűleg több vízmester is dolgozott az udvarnak, Buda mellett (ahol Hartmann mester vezetéken kívül valószínűleg a várkert halastavához is épült egy vezeték) Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom, Visegrád várainál is sejthető a munkájuk.

A szivattyúk működési elvére általában közvetlen adat nincs, valószínűleg taposómalommal működtek (ún. járgányos vízmű). Épségben megmaradt hasonló szerkezet tekinthető meg például Kufstein várában, és Georgius Agricola bányászatról szóló 16. századi könyvéből (*De re metallica*) tudjuk, hogy ipari célra, bányavízmentesítésre is használtak ilyeneket. A 15. század folyamán Brémában, Danzigban, Prágában is van példa szivattyús-pumpás vízemelők építésére. Prágában például a 16. század elejéig öt ilyen vízmű épült a város különböző pontjain, az első az 1430-as években készült az óvárosban, vagyis a budai vezetékek közeli párhuzama.

Részletesebben is említést érdemel az 1470-es években épült *esztergomi vízemelő szerkezet*, amely a maga korában valódi technikai látványosságnak számíthatott. A szerkezet építtetője Bakócz Tamás, vagy Estei Hyppolit lehetett, mérnöke pedig a Firenzéből érkező tehetséges reneszánsz mester, Chimenti Leonardo di Camicia volt. A vízmű nem csak az érseki várat látta el ivóvízzel a Szent Adalbert templommal szemben álló csorgókút révén, hanem az érseki palotában lévő fürdőkamrák termálvízellátását is biztosította. Mivel a gép csak Esztergom 1683-as visszafoglalása során sérült meg és fejezte be működését, a 16–17. századból még részletes feljegyzéseink vannak róla Werner Györgynek (1551), Ibrahim Pecsevinek (1595), és Evlia Cselebinek (1664) köszönhetően. A dokumentumok egybehangzó állítása szerint a gép a malmokat is hajtó melegvizet forrás vizével működött, és megállás nélkül képes volt dolgozni. Bár a gép

berendezései teljesen eltűntek, a fellegrvári ciszternának, a karsztforrás helyének, a gépházat védő falaknak, a domborzati viszonyoknak, illetve a gépről fennmaradt leírásoknak az ismeretében a vízmű rekonstrukciójára Kolumbán György tett a közelmúltban kísérletet. A géphez kapcsolódó vízvezeték a fellegrvár északi körbástyájáról indult, a Dunáig haladó oldalbástyák mentén mintegy 60 métert ereszkedve haladt a Duna partján lévő alsó bástyáig – Víztorony, vagy Veprech toronyig –, ahol a hőforrás fakadt. A leírások szerint a forrás természetes száját egy terméskő ciszternafalazattal vették körbe, a karsztvíz ezt a „silót” töltötte meg, majd a felső túlfolyón kicsordulva folyt el. A vízgyűjtőnek nem csak az volt a célja, hogy a magasról kizúduló víztömeg mozgási energiát nyerjen, és lehetővé tegye egy felülcsapó vízkerék alkalmazását, hanem higiéniai szerepe is volt, ugyanis a forrás szájának tengerszint feletti magassága a Duna árvízszintje alatt feküdt, vagyis a védőfal nélkül az árvizek könnyen elszennyezték volna a vizet.

Szennyvízelvezetés

A szennyvíz elvezetésének problémája a vízellátás technikai megoldásaihoz, illetve szervezettségéhez másodrendűnek mutatkozik. Bár a középkorban tisztában voltak a higiénés problémákkal, melyek elsősorban a népesebb városok esetében merültek fel, közismert, hogy megoldásukra általában nem fordítottak kellő hangsúlyt. Egyes szakmák, illetve intézmények higiénés okokból olykor praktikusán a városfalon kívül, vagy az elővárosban kaphattak helyet – lásd például a mészárosok, illetve ispotályok – azonban a háztartási hulladék és a fekália kezelése mindenütt, de főleg a belvárosokban állandó problémát jelentett.

A szennyvízelvezetés kérdését Buda és Sopron példáján Kubinyi András foglalta össze. A legfontosabb források a városi hatóságok szabályozásai: köszönhetően Sopron fennmaradt városi jogkönyveinek, illetve a Holl Imre által végzett ásásoknak Sopront ismerjük ebből a szempontból a legjobban. Bár, rögtön hozzá kell tenni, hogy a város példája nem általánosítható, mivel a vízellátás és szennyvízelvezetés úgy tűnik itt nagyobb problémát jelentett a kor hasonló jelentőségű városainál egyébként tapasztalhatónál. Holl Imre szerint a város szennyvízelvezetésében kulcsszerepet játszó városárok, melyet a városkapukhoz vezető bejáratok két szakaszra osztottak, egy csatornán keresztül kapta a vizet a közeli Bánfalvi-patakából. A vízszint és a víz körforgása zsilipekkel volt biztosítva, majd a felesleges víz egy földalatti csatornán át visszafolyt a patakba – a városfalon kívüli szakasza már nem ismert. A belvárosból szintén

csatornák vezették a vizet. Ezek mibenlétére, szerkezetére nincsen biztos adat, valószínű, hogy a telektömbök közötti keskeny közökön húzódtak, s egy részük összefüggő rendszert képezett a városárokkal. A szennyvíz azon a ponton folyt bele az árokba, ahol a körbefolyó víz az árok végpontjához ért. A soproni csatornarendszer valószínűleg a város kiváltság elnyerését követően, az első nagy építkezésekkel egyidejűleg, tervszerűen készülhetett el. A legfőbb problémája az volt, hogy a belváros házainak nagyobb része nem volt becsatornázva. A város ivóvize nagyon rossz minőségű és egyre fertőzöttebb lehetett, mivel a kutak vize a városárokból szivárgott át. Sopron városi tanácsa 1513-ban úgy határoz, hogy a kutakat ki kell tisztítani, hogy a szegények, akiknek vizet muszáj inniuk – lévén borra nincs pénzük –, ne betegedjenek meg. Az utcákra folyó szennyvíz és az utcai szemét miatt a városi közgyűlés már 1455-ben úgy határozott, hogy a szemetet a városból mindenkinek ki kell hordania egy megjelölt helyre. Hasonló határozatokra később is sor került, 1523-ban részletesebben előírták a teendőket: az utcákat és csatornákat tisztán kellett tartani, tilos napközben, vagy éjjel kiönteni az utcára a szennyvizet, szombatonként minden polgárnak a saját háza előtt össze kell szednie a sarat, és össze kell söpörnie a szemetet, legalább havonta pedig ki kell azt hordani.

Sopronban valószínűleg hosszú időn keresztül patakok és halastavak szolgáltatták a háztartások számára a vizet, de a 15. századtól kútmestert (Brunnenmeister) is említenek. A vízzennyezés miatt a kutak jelentősége kisebb volt, mint Budán. A városban csak kevés kút volt, főleg magánházaknál. A ferences kolostor, a Szent György templom, és a külvárosi ispotály ugyancsak saját kúttal rendelkezett. Az első nyilvános közkút a város főterén csak 1524-ben készül el.

A vízzennyezés a beépítettség növekedésével idővel Budán is egyre nagyobb problémát jelentett. A fekáliagödrökből szivárgó szennyvezetés a kutak, illetve a barlangi víznyerők készleteit is ihatatlanná tehetette. Egyes kutakat a régészetileg feltárt anyagból ítélve a 15. században már nem használtak, feltöltődtek. Valószínűleg részben a higiénés viszonyok magyarázzák az ekkoriban kiépülő vízvezetékek, illetve a vízhozás intézményének jelentőségét.

A szennyvízelvezetés és vízellátás alaposan átgondolt tervezésére leginkább a higiéniai feltételeket jobban szem előtt tartó egyházi intézmények, káptalanok, kolostorok épületkomplexumai esetében vannak példák. A vízvezeték- és csatornarendszer kialakításakor általában az épületek tradicionális elrendezési sémájára lehetett hagyatkozni. Magas fokú tervezési ismeretekről, és rendezettségéről árulkodnak elsősorban a ciszterci kolostorok. A víz energiáját

sokoldalúan hasznosították, illetve földalatti csatornákkal oldották meg az általában a kolostor déli szárnyán elhelyezkedő vízigényes helyiségek (lavatorium, konyha, refektorium, árnyékszékek), szennyvízének elvezetését. Az ivóvíz ellátását rendszerint a közeli forrásokból a kolostorig vezetett külön csővezeték biztosította. A pilisi kolostor vízrendszerét (halastó, vízkerék, vízvezetékcsövek, ülepítő, csatornák) Gerevich László ásatásának köszönhetően részletesebben is ismerjük. A pálosrend központja, a budaszentlőrinci pálos kolostor vízelvezető rendszere hasonlóan komplex lehetett, ennek azonban csak töredékét, a földalatti csatornarendszernek a szentély és vélhetően a kerengő északi fala mentén húzódó, nagyjából embernyi magas, téglá és kőboltozású szakaszát lehetett feltárni.

A középkori vízgazdálkodás szerteágazó jelentőségű, ugyanakkor kevés figyelmet kapó, illetve nem elég alaposan kutatott területe a magyar középkornak. A korábbi kutatások fentiekben összefoglalt eredményei egyértelművé teszik, hogy olyan kérdések vizsgálata, mint például az öntözés, a foki halászat, vagy a malmok szerepe a korábbinál rendszerezesebb, interdiszciplináris, többféle forráscsoportra kiterjedő és földrajzilag is kiterjedtebb forrásgyűjtést, feldolgozást kíván, annak érdekében, hogy gazdaságtörténeti jelentőségüket jobban meg lehessen világítani. A mezőgazdasági öntözés és vízszabályozás alkalmazása valószínűleg elterjedtebb volt, mint azt az eddig jobbára az írott források alapján gondolták, s a jövőben elsősorban a rendszeres terepbejárásoktól várhatunk újabb eredményeket. A halászati tevékenység általános jelentőségére az ártéri gazdálkodás kapcsán számtalan helyen felhívták a figyelmet, azonban az egyes birtokok jövedelme szempontjából mégis nehéz általános következtetést levonni a halgazdaságok jövedelmezőségével kapcsolatban. Az ártéri területeken a halgazdálkodás egyúttal életforma volt, míg egy-egy mezőgazdaságilag is jobb adottságú birtok esetében inkább jó értéknövelő beruházásnak számított, ahogyan a malmok létesítése is – a kettő sokszor együtt járt, tekintettel a malomtavak sok esetben többcélú hasznosítására. A malmok gazdasági szerepe, hasznosítása sokféle lehetett. Ez nem csak a létesítmény kapacitásától függött, de attól is, hogy a birtokos csupán bérletbe adta, vagy maga üzemeltette őket – ebből a szempontból ezért itt ismét nehéz lenne állást foglalni. Mindenesre, az egykori halastavakra, illetve malmokra vonatkozó okleveles anyag szisztematikusabb feltárása fényt vethet a különféle birtokok strukturális szerveződésére, elterjedési mintájuk adott esetben a jelentősebb népességgel, vagy gazdasági szereppel bíró központok mutatója lehet. A vízellátás kérdésében elsősorban további régészeti kutatásoktól várhatunk újabb eredményeket.

Irodalom

Vízrajzi viszonyok

- Bálint Marianna: Környezetrekonstruktív kísérletek a Duna-Tisza köz déli részén. Az Árpád-kori településhálózat jellegzetességei a Dorozsma-Majsai-homokhát területén. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 23 (2001) 343–357.
- Béres Mária: Die Rolle der natürlichen Gewässer in den mittelalterlichen Dörfern der südlichen Tiefebene (in Ungarn). In: *Water management in medieval rural economy (Ruralia V)*. Szerk.: Jan Klápště. Prága, 2005. 251–255.
- Gläser Lajos: Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények* 67 (1939) 297–307.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Holub József: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.
- Jankovich B. Dénes: Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1996) 305–349.
- Kiss Andrea: Vízfolyások a hazai nagy tavak medencéiben: Balaton és Fertő folyók? In: *A táj változásai a Kárpát-medencében*. (tudományos konferencia, 2004) Szerk.: Fülek György. Gödöllő, 2004.
- Magyarország régészeti topográfiája 10. (Békés és Békéscsaba környéke)* Szerk. Jankovich. B. Dénes, Budapest, 1998.
- Makkai László: A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81 (1947) 108–135.
- Ortvay Tivadar: Magyarország középkori vízrajza. Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig. I–II. Budapest. 1882.
- Pesty Frigyes: Magyarország vízhálózata a régi korban. *Századok* 1 (1867) 68–78.
- Takács Károly: Néhány észrevétel Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának legújabb kötetéhez. *Aetas* 14 (1999/1) 123–131;
- Valter Ilona: Régészeti adatok a Bodroghöz honfoglaláskori településtörténetéhez. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 4 (1964) 131–139
- Ványi Ferenc: A Hármaskörös vízvidékére vonatkozó oklevéltári adatok az Árpád-házi királyok idejében. Kolozsvár, 1909.

Vízszabályozás és vízmentesítés – gátak, csatornák

- Babos Zoltán – Mayer László: Az ármentesítések, belvízrendezések és lecsapolások fejlődése Magyarországon. *Vízügyi Közlemények* 21 (1939)/1–2. 32–91, 227–287.
- Brown, Graham: Irrigation of Water Meadows in England. In: Water management. in medieval rural economy (Ruralia V). Szerk.: Jan Klápště. Prága, 2005. 93–112.
- Fekete Zsigmond: Adatok a magyar Kis-Alföld gazdasági és vízrajzi múltjából I–IV. *Gazdasági Mérnök* 9 (1885) 431–436, 437–438, 473, 485–486.
- Gallacz János: Monográfia a Körös-Berettyóvölgy ármentesítéséről I–II. Nagyvárad, 1896.
- Glick, Thomas F. – Kirchner, Helena: Hydraulic Systems and Technologies of Islamic Spain: History and Archaeology. In: Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use. Szerk.: Paolo Squatriti.
- Kaán Károly: Alföldi kérdések. Budapest, 1939.
- Kaján Imre: Az Árpád-kor vízügyi rendszere. Mi végre szolgálhatott? *Élet és Tudomány* 2001/18.
- Károlyi Zsigmond: A magyar halászat-tógazdálkodás a késői középkorban. A „mesterséges halastavak”: a tatai Öreg-tó – és néhány más ismertebb halastó és malomtó a XIV–XV. Századból. *Halászat*, 1982. (75/1) 8–11. R. Várkonyi Ágnes: Környezet és végvár. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk.: Petercsák Tivadar. Eger, 1993. 7–28. (Studia Agriensia 14)
- Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás, vízépítés, és vízgazdálkodás története Magyarországon. Budapest, 1960. Ihrig Dénes – Károlyi Zsigmond – Károlyi Zoltán – Vázsonyi Árpád: A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1973.
- Lászlóffy Waldemár: Magyarország vízborította és vízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt. Budapest, 1938.
- Méri István: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archaeológiai Értesítő* 89 (1962). 211–218.
- Penyigey Dénes: Az öntözés története különös tekintettel Magyarország mezőgazdaságára. Tiszántúli Öntözésügyi Közlemények. Budapest, 1948.
- Somogyi Sándor: A magyar honfoglalás földrajzi környezete és annak átalakulása. *Földrajzi Közlemények* 120 (1996) 111–118.
- Somogyi Sándor: Hazánk folyóhálózatának fejlődéstörténeti vázlata. *Földrajzi Közlemények* 85 (1961) 77–84.

- Somogyi Sándor: Hazánk vízrajza a Honfoglalás idején és változásainak tájrajzi vonatkozásai. In: A táj és változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. (tudományos konferencia, 1996) Szerk. Fülekgy György. Gödöllő, 1997.
- Somogyi Sándor: Magyarország természetes vízrajzának változása a Honfoglalásig. *Építés- Építészettudomány* 3 (1971)/3–4. 303–326.
- Szabó István: A középkori magyar falu Budapest, 1969.
- Szabó László: Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árckainak rendeltetéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 102 (1975) 84–87.
- Takács Károly: Medieval hydraulic systems in Hungary. In: People and Nature. (CEU Naturalia) Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 289–311.
- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* 1 (2000) 27–61.
- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. *Korall* 3–4 (2001) 297–314.
- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: Táj és történelem. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 73–107.
- Takács Károly: Az Árpád-kor vízügyi rendszere. *Élet és Tudomány* 2000/51–52, 2001/43
- Timaffy László: Szigetköz vízrajza. Magyaróvár, 1939.

Halászat – halastavak, halászhelyek, a fokok, és a halászati technikák

- Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználat a vízszabályozás előtt. Budapest, 1973.
- Aston, Michael: Aspects of fishpond construction and maintenance in the 16th and 17th centuries. In: Medieval Fish, Fisheries and Fishponds in England. *B.A.R. British Series* 182 (1988) Szerk. ASTON, Michael. 187–202.
- Bárdosi János: A magyar Fertő halászata. Sopron, 1984; KNÉZY Judit: Környezetváltozások hatása a halászatra és a halfogyasztásra a Dunántúlon. *Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve* 1998–2000. 5–26.
- Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938.
- Belényesi Károly: Pálos kolostorok az Abaúji-hegylán. Miskolc, 2004.
- Belényesi Márta: A halászat a 14. században. *Ethnográfia* 64 (1953) 148–162.
- Bond, C. James – Chambers, Richard A.: Oxfordshire fishponds. In: Medieval Fish, Fisheries and Fishponds in England. *B.A.R. British Series* 182 (1988) Szerk. Michael Aston. 353–370.

- Bond, C. James: Monastic Landscapes. Stroud, 2004.
- Deák Antal András – Fejér László: Az ártéri gazdálkodás és a fokok. 2004. (<http://bite.baja.hu/fok>)
- Degré Alajos: Magyar halászati jog a középkorban. Budapest, 1939. NÉMETHY Béla: Vízjogi előzmények a magyar Corpus Iurisban. *Vízjogi Közlemények* 13/1 (1931) 126–148
- Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. *Debreceni Múzeum Évkönyve* 1934. 123–308.
- Fodor Zoltán: Fokok térképi emlékei és nyomai Tiszaalpäron. FÖK, 2004.
- Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban (Értekezések a történeti tudományok köréből 53). Budapest, 1970.
- Hoffmann, Richard C.: Medieval Fishing. In. Working with Water in Medieval Europe. Szerk.: Paolo Squatriti. Leiden, 2000. 331–393.
- Hoffmann, Richard C.: Medieval Fishing. In. Working with Water in Medieval Europe. Szerk.: Paolo Squatriti. Leiden, 2000. 331–393.
- Horváth László András – Simon Katalin: Történeti és régészeti adatok egy közép-alföldi falu feudális kori történetéhez. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2 (1996) 403–554.
- Kristó Gyula: Magyarország története. Budapest, 1998.
- Laszlovszky József: “Dedi eciam terram, que adiacent circa aquam, que vocatur Tiza” Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához. *Zounok*, 1 (1987): 9–24.
- Laszlovszky József: Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In: Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 337–350.
- Laszlovszky József: Népi mesterségek középkori előzményei a Tiszazugban. In: Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara. Szerk.: Bereczki Ibolya–Szabó László. Szolnok, 1982. 24–33.
- Lóczy Dénes – Nagy Attila: A fokrendszer geomorfológiai nyomainak vizsgálata Gemencen. In: A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban. Szerk.: Füleky György. Gödöllő, 2004. 227–232.
- Medieval Fish, Fisheries and Fishponds in England. *B.A.R. British Series* 182 (1988) Szerk. Aston, Michael.
- Miklós Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci könyvek* 8 (1997) 7–154.
- Rácz Miklós – Laszlovszky József: Monostorsáp, egy Tisza menti középkori falu (Dissertationes Panonicae Ser.3.Vol.7) Budapest, 2005.

- Reső Ensel Sándor: A vizahalászatról a 16. században. Győri történeti és régészeti füzetek I. Szerk.: Rómer Flóris. Győr, 1861. 351–356.
- Solymos Ede: A halászat technikai feltételei. In: Magyar Néprajz II. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest, 2001. 147–191
- Steane, John M. – Foreman, Michael: Medieval fishing tackle. In: Medieval Fish, Fisheries and Fishponds in England. *B.A.R. British Series 182* (1988) Szerk. Michael Aston. 137–186.
- Sümei Pál – Daniel Péter – Kovács-Pálffy Péter – Juhász Imola – Deli Tamás – Szántó Zsuzsa: A bátorligeti láp fejlődéstörténete. *Tájökológiai Lapok* 1 (2003) 97–114.
- Sümei Pál – Gulyás Sándor: The Geohistory of Bátorliget Marshland. Budapest, 2004.
- Sümei Pál: A bátorligeti láp – egy magyarországi példa a régészeti geológiai és környezettörténeti feldolgozásra és modellezésre. In: *Ibid.*: A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai. Szeged, 2004. 151–183.
- Szabó Kálmán: Ősi halászat nyomai Kecskemét környékén. *Ethnográfia* XXIX (1918) 115–128;
- Szilágyi Miklós: Halászat. In: Magyar Néprajz II. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest, 2001. 104–146.
- Takáts Sándor: A komáromi vizahalászat a XVI. században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4 (1897) 425–445, 485–509.
- Zolnay László: Kincses Magyarország. Budapest, 1979.

Vízenergia: malmok

- Anderson, J.E.: The Advent and Triumph of the Watermill. In: Land and work in Medieval Europe. Szerk. Bloch, Marc. London, 1967. 143–146. BLOCH, Marc: Avenement et conquets du moulin a eau. *Annales d'histoire en économique et sociale* 7 (1935) 531–535. ENDREI Walter: A középkor technikai forradalma. Budapest, 1978.
- Enzsöl István – Lövei Pál: A magyaróvári volt uradalmi malom és sörgyár építéstörténete. *Arrabona* 20 (1994) 139–164.
- Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. *Századok* 94 (1960)/1. 82–124. (1960)/4. 505–556.
- Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre, 1984.
- Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest, 1997;

- Heckenast Gusztáv: A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV.–XV. század) *Történelmi Szemle* 23 (1980) 1–29.
- Holt, Richard: *The Mills of Medieval England*. Oxford, 1988.
- Holub József: Egy dunántúli nagybirtok élete a középkor végén. Pécs, 1943.
- Holub József: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.
- Horváth Zoltán: A soproni és sopronbánfalvi molnárcsaládok és malmaik (1767–1950). Sopron, 1993.
- Iványi Béla: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Budapest, 1918.
- Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás, vízepítés, és vízgazdálkodás története Magyarországon. Budapest, 1960.
- Kiss Anikó: A gyulai várbirtok malmainak története. Békés *Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1978) 269–291.
- Kubinyi András: A középkori Pápa. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Szerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 75–105.
- Kubinyi András: Budafelhevíz topográfiája és gazdasági fejlődése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964) 85–180.
- Lambrecht Kálmán: A magyar malmok könyve. Budapest, 1915.
- Lambrecht Kálmán: A magyar szélmalom. Budapest, 1911.
- Langdon, John: Water-mills and windmills in the West Midlands, 1086–1500. *Economic History Review* 44 (1991) 424–444.
- Makkai László: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit. *Agrártörténeti Szemle* 17 (1974); Ibid.: A malom mint a középkori Európa erő- és munkagépe. In: *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. (malomipar-vaskohászat-textilipar)* Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 29–35.
- Maksay Ferenc: Urbáriumok XVI–XII. század. Budapest, 1959.
- Miklós Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci könyvek* 8 (1997) 7–154.
- Miklós Zsuzsa: Középkori épület és kőbánya a nagymarosi Malom-völgyben. *Studia Comitatus* 17 1985. 497–498.
- Pongrácz Pál: A mezőgazdasági jellegű ipari építészet műemlékei. A malmok. Budapest, 1957.
- Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Budapest, 1967. Ibid.: Kallómalmok. *Technikatörténeti Szemle* 2 (1963) 38–39.
- Rahtz, Philip A. – MEESON, Robert: An Anglo-Saxon Watermill at Tamworth (C.B.A.R. 83) London, 1992.

- Sabján Tibor: Ship mills in historical Hungary. In: Water management in medieval rural economy (Ruralia V). Szerk.: Jan Klápště. Prága, 2005. 242–250.
- Takáts Sándor: A magyar malom. Századok 1907, 143–236.
- Tringli István: A magyar szokásjog a malomépítésről. In.: Tanulmányok a középkorról szerk. (Analecta Mediaevalia I.) Szerk.: Neumann Tibor. Budapest-Piliscsaba, 2001.
- Vajda Tamás: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: Medievisztikai tanulmányok. Szerk.: Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged, 2005. 193–220.
- Vajkai Zsófia: Vízimalmaink a 11–13. században. In: Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. (Malomipar – vaskohászat – textilipar.) Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 36–47.
- Van der Beek, Karine: Political fragmentation and technology adoption: watermill construction in feudal France. Conference paper. Second conference on 'Economic history of the Low Countries before 1850'. University of Antwerp. 20–21. April, 2006. Lásd: http://pluto.huji.ac.il/~mskarine/jmp_KvdBeek.pdf
- Wikander, Örjan: Mill-channels, weirs and ponds. The environment of ancient water-mills. *Opuscula Romana* 15 (1985)/13 149–154.
- Wöller István: A Tapolca-vízimalmai Pápán és környékén (Fejezetek Pápa város történetéből I) Pápa, 1994; Szikszai Mihály: Adatok a Jász-Nagykun-Szolnok megyei vízi-, és hajómalmok történetéhez. *Zoulnok (Levéltári Évkönyv)* 17. (2002) 9–37.
- Zimányi Vera: A Rohonc-Szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Budapest, 1968.

Vízellátás: kutak, csatornák, vízművek

- Biermann, Felix: Brunnen im mittelalterlichen ländlichen Siedlungen Deutschlands: ein Überblick. In: Water management in medieval rural economy (Ruralia V). Szerk.: Jan Klápště. Prága, 2005. 152–173.
- Feuerné Tóth Rózsa: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 1975. 11–54.
- Grynaeus András: Középkori településeink kútjai a Muhi középkori mezőváros területén feltárt kutak vizsgálatainak tükrében. In: Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 187–194.
- Holl Imre: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Budapest, 1966.

- Kolumbán György: A sztergomi érseki reneszánsz vízgép kutatása, helyreállítása. *Gép* 54 (2003/10–11) 74–78; Kolumbán György: Az esztergomi érseki reneszánsz vízgép kutatás-helyreállítási munkáinak állása 2004-ben. *Gép* 55 (2004/10–11) 76–81.
- Kubinyi András: Städtische Wasserversorgungsprobleme im Mittelalterlichen Ungarn. In: Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. (Stadt in der Geschichte. Bd. 8.) Szerk.: Jürgen Sydow. Sigmaringen, 1980. 180–181.
- Kubinyi András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* XX (1984/3) 636–643.
- Melis Katalin: A budavári Dísz tér 8. számú telken feltárt kút leletei. Budapest Régiségei 23 (1973) 195–210; B. Nyékhelyi Dorottya: Középkori kútletet a budavári Szent György téren. Budapest, 2003;
- Nagy Ágnes: Brunnen und Zisterzen im mittelalterlichen Ungarn. *Antaeus* 26 (2003) 343–411.
- Pálóczi-Horváth András: Puits des villages médiévaux en Hongrie. In: Water management in medieval rural economy (Ruralia V). Szerk.: Jan Klápště. Prága, 2005. 233–241.
- Szebeni Andrea: Ein mittelalterlicher Brunnen auf dem Budaer Szent György tér. *Antaeus* 26 (2003) 321–342.
- Zolnay László: Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Budapest, 1982.
- Zolnay László: Buda középkori vízművei. *Történelmi Szemle* IV (1961/1) 16–55.
- Zolnay László: Kincses Magyarország. Budapest, 1979;
- Zolnay László: L’approvisionnement en eau des villes et châteaux-forts. *Acta Technica Acad. Scient. Hung.* 76 (1964) 340–347.
- Zolnay László: Vízművek a magyar középkorban. *MTA Műszaki Tud. Oszt. Közl.* 1958/1–3.

Szennyvízelvezetés

- Holl Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. *Acta Archaeologica Acad. Sci. Hung* 31 (1979) 105–145.
- Kubinyi András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* XX (1984/3) 636–643.
- Nagy Emese: Kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén. *Budapest Régiségei* 19 (1959) 313–322.
- Gerevich László: A pilisi apátság története. Szentendre, 1984.

Városfejlődés a középkori Magyarországon

KUBINYI ANDRÁS

Az egyik legfontosabb településtípusnak, a városnak mibenlétét nehezen lehet meghatározni. Olyan definícióra volna szükség, amely az ősidők óta napjainkig érvényes, csakhogy a városok térben és időben eltérnek egymástól. Városok ősidők óta keletkeztek, és pedig nemcsak Európában. Kínában, a Közel-keleten, stb. többszázres lakosságú, a középkori európaiaknál jóval nagyobb, jelentős kereskedelemmel és iparral rendelkező településekről tudunk, melyeknek város mivolta nem vonható kétségbe. Számos definíciós kísérlet született. A sűrűn beépített területen jelentős népességszámmal rendelkező, főként nem mezőgazdaságból élő lakosságú települések, mint a fenti keleti példa mutatja, ilyenek lehettek. Nem sorolhatjuk fel az össze meghatározási próbálkozást. Meg kell jegyezni, hogy egy, a valóságot megközelítő városfogalom felhasználásához nem elég néhány kritérium megléte. A kérdés megoldása több oldalról közelíthető meg. E sorok írója a funkcionális városfogalomból indul ki, amelyet főként a földrajztudomány, de részben a régészet dolgozott ki. Mendöl Tibor magyar földrajztudós így definiált: „A város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, mégpedig a területi munkamegosztásban a központi – tehát vagy a területet intenzívebben kihasználó, – vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó – tevékenységekre specializálódott település.” (*Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Bp., 1963. 28.*) Ez a meghatározás nem utal a jogi helyzetre, bár általánosan elfogadható.

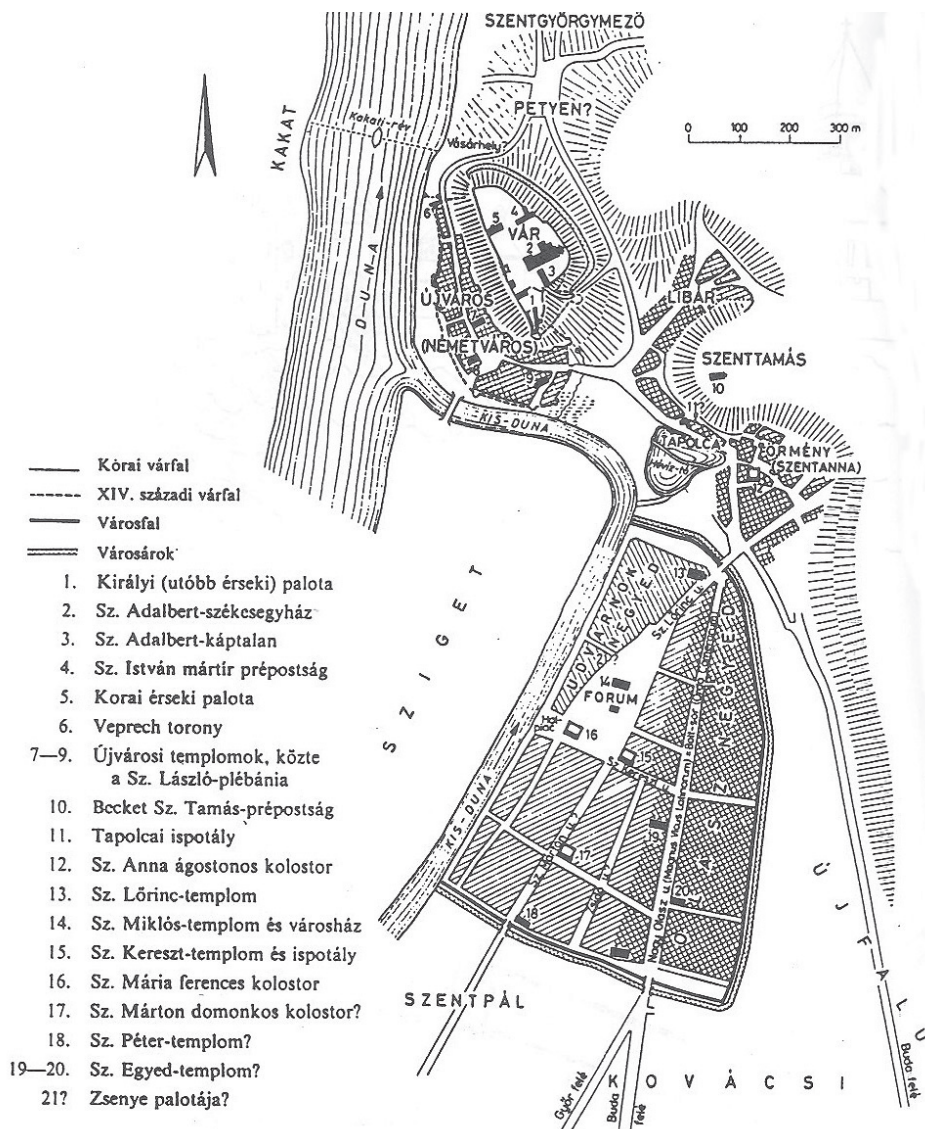
A középkori Európa nyugati felén létrejött várostípusra nem a sok helyen ma is álló városfalak, szűk utcák a lényeges jellegzetességek, hiszen erősített városok máshol is lehettek, hanem a polgárok szabadságjogai, amelyeket a falakon kívüli lakosság nem élvezett, valamint a település autonómiája. A nyugati középkori város község, *communitas* volt. A tudósok közt ma reneszánszát élő Max Weber először 1921-ben megjelent művében mutatott rá a középkori európai városnak a többitől eltérő jellemzőire. Szerinte a (városi) község erősítve volt, piaccal rendelkezett, saját bírósága járt el ügyeikben részben saját jogrendszere alapján, lakói közt szövetség jellegű kapcsolat állott fenn, és legalább részleges autonómiával rendelkezett. Miután Weber ideáltípusokban gondolkozott, nem kellett feltétlenül minden ismérvnek jelen lenni. Különben a funkcionális városfogalom kutatói is

kritériumnyalábokkal dolgoznak, a városiasság nem minden kritériuma található meg valamennyi városnál. Weber nézete alapján véve elfogadható, a középkori nyugati városra ez valóban érvényesnek tűnik. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ez nagyjából megfelel a latin kereszténység területének, noha egy-két hasonló példa az orthodox országokban is létezett.) A lényeg a városi lakosság, tehát a polgárság külön jogállása. Ez a rendszer és a szabad polgárság maga 1100 körül kezdett kialakulni, és fokozatosan terjedt el Európa nyugati felén.

A probléma ott van, hogy mi volt előtte. A történészek (pl. Henri Pirenne) már a XX. század első felében rámutattak gyér forrásanyag alapján a városok megjelenése előtti kereskedő központok meglétére, majd a régészet hozott napfényre olyan, az első évezred második felében létezett településeket, amelyek viszonylag sűrűn voltak beépítve, leletanyaguk pedig távolsági kereskedelemre és kézművességre utalt. (Pl. Haithabu Németországban, Birka Svédországban, de lengyel példák is idézhetők.) Ezeket a vitán felül városias településeket preurbánus, protourbánus településeknek, városcsíráknak, nem agrárjellegű gazdasági központoknak szokták nevezni. Az 1970-es évektől egyre többet foglalkoznak velük. A jogi értelemben vett város megjelenése előtt léteztek már funkcionálisan városnak tekinthető települések. Az ezredforduló táján kezd német területen a feudális központból, váralja településből, valamint piacból álló, és gyakran templomos településekkel övezett települések kezdtek elterjedni, amelyek lényegében területileg széttagolt városcsírák.

Magyarországon a XIII. század elejétől maradtak fenn városi kiváltságlevelek, a jogi értelemben vett város tehát nálunk Nyugathoz képest mintegy száz éves késéssel jelent meg. A privilégiumokat azonban nem a település, hanem lakói kapták, akik hazánkban az ún. *hospesekhez* (vendégek) tartoztak. A „városi kiváltságlevél” kifejezés tehát formailag nem helyes tudományos műszó. Előtte azonban minden jel szerint nálunk is léteztek preurbánus települések. Ilyenek lehettek a püspöki és ispánsági székhelyeknél, és kimutathatók a kisebb, egyházi intézmények körül létrejött települések is, pl. Esztergomban, vagy Székesfehérvárott. Találunk más területileg széttagolt városokat is vásárhelyek közelében, ahol kézművesek, vagy kereskedők lakta falvak terültek el, ahogy arra Major Jenő mutatott rá. Kézművesekre régészeti kutatások is hoztak bizonyítékokat, pl. Esztergomban.

A hospesek kiváltságolása elsősorban a királynak köszönhető. A hospeseknek adott privilégiumok széleskörűek voltak ugyan, de nem beszélhetünk egységes szabadságukról. Az egyéni szabadságon, beleértve a szabad költözés jogát, kívül önkormányzatot kaptak, a saját maguk által választott bíró és esküdt társai bizonyos

1. ábra: Esztergom, vár, város és a környező települések az Árpád-korban (Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. köt. Budapest, 1987.*)

ügyekben ítélkezettek. A több és teljesebb kiváltságot kapók szabadságát tekinthetjük városi jellegűnek. A városias szabadságot nyert vendégek egy része a XIII. század első felében ún. *latinus* volt, akiknek a zöme vallón lehetett.

(Ilyenek éltek Esztergomban és Székesfehérvárott.) Voltak azonban németek is, akiknek az aránya fokozatosan nőtt. Találunk magyar és szláv hospeseket is. A kiváltságlevelek szövegéből is kiderül, hogy a városok támogatását a tatárjárás előtt más indokolta, mint utána. Először a külső hatóságoktól való védelem érdekében kapták a szabadságot, utána pedig a telepítési szükségszerűséget emelték ki. (Pl. ilyen szövegezésben: a népek sokaságában rejlik a király dicsősége.)

A tatárjárás előtt csak kevés hospes közösség kapott városias kiváltságot. A legelső fennmaradt kiváltságot a Szent Miklós templom mellett lakó pataki vendégek kapták, akik valószínűleg nem Sárospatakon, hanem Bodrogolasziban éltek. Feltűnő, hogy több szerémségi, ill. szlavóniai település is részesült kiváltságban, Varasd, Petrinja, Valkó és Verőce. Valószínűleg ilyen lehetett a szerémségi Nagyolaszi is, amelyet Rogerius mester 1241-ben „Franka villa senatoria”-nak nevezett, ahol a jelző feltehetően a tanácsra utal. A csak a vámmentességet tartalmazó 1237 évi székesfehérvári privilégiumtörvény esetében vitatott, hogy mást is tartalmazott-e. Szerintem igen. Nagyszombat 1238-ban kapott kiváltságot. Nem soroltam fel valamennyi tatárjárás előtti privilégiumot. A mongolok kitakarodása után felgyorsult a kiváltságolás. 1242-ben a zágrábiaknak, 1243-ban az esztergomi örményeknek és a zólyomiaknak, 1244-ben a korponaiaknak, a körmendieknek, és a pestieknek adományozott a király jogokat. 1272-vel bezárólag főként a Duna vonalán Pestig, az északnyugati bányavárosok környékén, az északkeleti területen, a Felső-Tisza vidékén, és Szlavóniában fekvő települések hospesei kaptak városi jellegű privilégiumokat.

A kiváltságok nem voltak egyformák, sok esetben hasonlítottak a falusi vendégekéhez, azzal a különbséggel, hogy szélesebb körűek voltak azokénál. Hóman Bálint 1908-ban az adományozottak három sarkalatos jogát különböztette meg: a bíró joghatósága kiterjesztését a városi terület minden ügyére, az autonómia teljes elismerését, valamint a vámmentességet. Fügedi Erik 1961-ben gazdasági, jogi és egyházi kiváltságokra osztotta a privilégiumok tartalmát. A gazdaságiakhoz sorolta a szabad vásár adományozását. Szerinte itt a király nem szedett vásárvámost, hanem átengedte a polgároknak. Ez részben igaz, valószínűbb azonban, hogy a vásár szabadságára, és a vásározók királyi védelmére gondolt. Sokadalmakat, azaz évi, országos vásárokat a XIV. század derekáig csak a nagyobb városok tarthattak: Besztercebánya, Buda, Kassa, Pozsony, Sopron és Székesfehérvár. A másik jog a polgárok vámmentessége volt, ami lehetett regionális, vagy országos. Útkényszert és ezzel kapcsolatban árumegállító jogot csak kevesen kaptak. Voltak kiváltságok az adóztatás terén is. Fontos volt a szabad végrendelkezési

2. ábra. Királyi városkiváltságok 1272-ig (Forrás: Kubinyi, 2000.)

jog is. Végül beszállásolás alóli mentességet kaptak, tehát nem kellett a királyt, kíséretét, vagy a megyésispánt ellátniuk, ha közójük ment.

A jogi kiváltságok közül a bíró és a tanácsként szolgáló esküdtek megválasztásának joga volt a legfontosabb. A választott bíró elvileg a király nevében ítélt. Tőlünk nyugatra az uralkodók – noha engedélyezték a polgármester és a tanács választását – a bírák állítási jogát hosszú ideig megtartották, igaz, azt a polgárok közül nevezték ki. Míg a vendégek falvainak bírái csak kisebb ügyekben járhattak el, a városbírák valamennyi pert eldönthették. Polgármester ezért nálunk néhány nyugati, valamint erdélyi szász város kivételével nem volt, a legtöbb helyen a város feje a választott bíró maradt. A város súlyától függött az esküdtek száma. A jelentősebbeknél 12 főből állott a bíró tanácsa. A város vezetése csak polgárokból állhatott. A polgárokkal szemben csak polgártársak, vagy hasonló jogúak tanúságát lehetett elfogadni, és tiltották a nemeseknél még szokásos perdöntő párbajt.

Az egyházi kiváltságok közé tartozik a plébános választási jog, amelyben a legtöbb város részesült. A polgárok által választott plébánost, természetesen a püspök erősítette meg. A városi plébániák ki voltak véve a főesperes, egyes

esetekben a megyéspüspök joghatósága alól, és így az akkor sokkal több ügyben illetékes szentszéki bíraskodást is elláthatták. (A püspök alól is felmentett plébániák közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak.) Ez a jog a XIII. században Európa nagy részén még szokatlan volt, és nálunk úgy látszik, hogy királyaink, mint a bíróválasztást a városi autonómia erősítésére vezették be. Sok város kapott „szabad tized” kiváltságot is, az egyházi tizedet nem a püspökség számára szedték be.

A városfogalom megnevezése még nem alakult ki. A várost jelölő későbbi latin „civitas” elnevezés eleinte még a várat jelentette. Előfordul a „villa” szó is, ami a francia nyelvben várost (ville) jelent, ez nyilván a vallon hospesektől ered. A villa azonban a falu elnevezése is, ezért sokszor jelzővel látták el, senatoria, magna, libera. (Tanácsi, nagy, szabad.) Az oppidum szó még csak ritkán, és nem hivatalosan fordul elő. Bonyolítja a helyzetet, hogy a kánonjog civitasként csak a püspöki székhelyet jelentette. A végül mégis ez kezdett elterjedni. A XIII – XIV. század fordulója zavaros időszakában sok királyi város került magánföldsúri hatalom alá. Károly Róbert és I. Lajos ugyan folytatta a városias települések kiváltságolását, de ezek többségéből már nem lett valódi város. A kivételek közé tartozott pl. Bártfa (1370), Körmöcbánya (1328), Kolozsvár (1316), vagy Nagybánya (1376). Lassan szükségessé vált a sok városjogú települések között megkülönböztetést végrehajtani.

Az Anjou-korban már megjelenik az erősített város kritériuma. Igaz, léteztek a középkorban olykor külföldön (pl. Angliában), de nálunk is (Szeged) fallal el nem látott, de mégis teljes jogú városnak tekintett települések. Az 1351. évi 6. t.c. felmenti a (királyi és királynéi) erősített városokban lakókat a kilenced fizetése alól. Egy I. Lajos-kori formuláskönyv szerint a királyi, vagy királynéi civitas nincsenek egy várnagynak alávetve. Ebből következik, hogy azok a városias települések, amelyek a királyi váruradalmak megszervezése után ki lettek véve a várnagy joghatósága alól, tekintendők teljes jogú városnak. Ez bizonyos mértékben szűkíti az erősítés megkülönböztető hatását, hiszen voltak erősített királyi városok, amelyek bizonyos mértékben függtek a várnagytól. (Pl. Temesvár.) Később királyi magánföldsúri városnak tekinthetjük őket, mint ahogy a püspöki székhelyek egy része is rendelkezett városfallal, valamint világi földesurak is szereztek ilyeneket, illetve építettek falakat.

A város terminológiában egyelőre még nem uralkodott a „civitas” fogalom. A kiváltságokat kapott helységeket egyre inkább így nevezték. A XIV. század második felében a nem erősített városra kezdett az oppidum elnevezés elterjedni.. A villa – libera, azaz szabad jelzővel – is fennmaradt, azonban egyre inkább

kiváltságolt falut jelentett. A század végétől az új városias kiváltságot kapott, és erősítéssel nem rendelkezett települést már szinte kizárólag oppidumnak hívták, a régi, falakkal nem övezett városok nagy része hol korábban, hol későbbben felváltotta civitas elnevezését az oppidumra. Kora újkori magyar forrásokból tudjuk, hogy a civitast magyarul kulcsos, vagy kerített városnak, az oppidumot pedig mezővárosnak nevezték. A „mező” előtag arra utalt, hogy nem volt fala. A XVI–XVII. századi magyar nyelvű mezővárosi oklevelekben ezért a „mező” szót gyakran a helynév jelzőjeként alkalmazták. (Pl. így lett Kövesdből a mai napig Mezőkövesd.) Ez a településtípus más országokban is megvolt – a mezőváros nem magyar specialitás, ahogy azt egyesek állították! – így Ausztriában is. Ott „Markt”-nak nevezték, szó szerint piacnak, ezért a hazai német nyelvű oklevelek is Marktnak nevezték a mezővárost.

A kiváltságlevelek a városi bíróság ítélete előli fellebbezést nem szabályozták egyöntetűen: többnyire vagy a királyi tárnokmestert, vagy a királyi jelenlétet nevezték meg, ami alatt az országbírót értették. A magántulajdonban levő városoknál a földesúrhoz, vagy annak valamely tisztségviselőjéhez kellett fordulni. Elsősorban az egyházak alapítottak városokat, de mind ők, mind a világi urak is kaptak királyi városokat is adományként. A fellebbezés ügyét a királyi városoknál is valahogy rendezni kellett. 1375-ben Nagy Lajos Szepesi Jakab országbírót nevezte ki „valamennyi város bírójává”, rövidesen azonban visszaállt a tárnokmester felsőbbbírósági jogköre. Zsigmond az 1405-ös városi dekrétuma 12. cikkelyében a városokra bízta, hogy polgáraik hová fellebbezenek: ahhoz a városhoz, amelynek szabadságát vették át, vagy a tárnokmesterhez. A tárnokmestertől még a királyi személyes jelenléthez lehetett fordulni. Ez a törvény bizonyos mértékben a városok közti különbségtételt is szolgálta, ugyanakkor utalt arra, hogy csak a városi bíróságok előtti ügyek kerültek a tárnokmester elé. A városok egymás közti, vagy a nemeseknek egy város ellen indított pereit a királyi kúria bíróságai előtt folyták.

A királynak hasznót hajtottak városai. Erre már a korai kiváltságlevelek is utaltak. Természetesen ez a haszon településként különbözött, ezért voltak városok, amelyeket a király többször, olykor véglegesen elidegenített, másokat pedig soha, legfeljebb zálogba. Az elidegenítésből szintén élvezett pillanatnyi jövedelmet a király, igaz, később ez csökkentette a királyi bevételeket, bár az új birtokos magszakadása, esetleg elkobzás révén egyeseket vissza is szerzett. Pénzbeli hasznót hozott az adó. Ezt előre megállapított összegben vetette ki a nagyobb városokra, de szükség esetén rendkívüli adóra is igényt tarthatott. A kivetett adót a városi önkormányzat szedte be. A kisebb városok és a jobbágyszervezetek

adóját a porták, vagy füstök alapján a királyi rovó vetette ki, és hajtotta be a megye segítségével. Katonai szempontból is számíthatott az uralkodó városaira. A falakkal körülvettek az ország védelme szempontjából, és a királyi hatalom támaszaként váltak fontossá. A városok voltak a legfontosabb hadseregszállítók: ágyúkat és más hadi eszközöket, élelmiszert stb. küldtek a királyi seregbe. A háborúkban gyalogos zsoldosokat állítottak ki.

A királyi várospolitikát ezért igyekezett a fallal övezett városok számát növelni, amire kiváltságokkal is buzdított. Ténylegesen azonban a stratégiaiilag fontos helyen fekvőket segítette ebben. Eperjest pl. királyaink 1374-től támogatták a városfal építésében, míg az a XV. sz. első évtizede végére elkészült. A városok teherbíró képessége növelésére számos gazdasági intézkedés született. Mindez Zsigmond 1405-ös törvényhozásában domborodott ki, amikor összehívta a királyi városok, mezővárosok és szabad falvak küldötteit, és velük tanácskozva bocsátotta ki a városi dekrétumot. A fontosabb városok küldötteit 1402-től kezdve különben többször is magához hívta. Zsigmond nem volt következetes uralkodó, így városi reformjai csak fél sikerrel jártak. Uralkodása alatt azonban nőtt a hetipiac és sokadalomtartási engedélyek száma, amelyeket nemcsak városok, mezővárosok, hanem falvak is kaptak, ami a belső áruforgalom bővülését igazolja. Ugyanakkor uralkodása alatt a királyi városok nagy része magánföldesúri kézre került. Úgy látszik, hogy csak a tekintélyesebb városokat támogatta. A Német Birodalom élén különben a magyarhoz hasonló várospolitikát folytatott.

A királyi városok száma nagyon lecsökkent, az uralkodók az 1470-es évekig a Zsigmondtól el nem adományozott városok többségét is elidegenítették. Még Mátyás alatt is jutottak olyan erősített városok, mint Késmárk és Trencsén magánkézre. A nagy király uralkodása végétől második felétől kezdve uralkodóink már nem adományoztak el városokat, majd az 1514:3.t.c. felsorolta az el nem idegeníthető korona javak közt a városokat is. A lényeg ez, így más királyi uradalmak mellett a törvény említi Óbuda és Zólyom királyi földesúri városokat, a máramarosi és erdélyi sóbánya mezővárosokat is. Királyi szabad (Timon Ákos által közjogi értelemben vett) városok a következők: a nyolc szabad királyi város: Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes és Sopron, ezen kívül Esztergom, Székesfehérvár, Lőcse, Szokolca, Kisszeben. Majd az un. alsó-magyarországi bányavárosok következnek: Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecbánya, Újbánya, Bakabánya, Libetbánya, Bélabánya. (Csak az első kettő van megnevezve.) Követi Nagybánya, végül az erdélyi szászok, és Kolozsvár. A szászok közül városnak számítottak Beszterce, Brassó, Medgyes, Nagyszeben, Segesvár, Szászsebes és Szászváros. A törvény nem említi, de az 1498:38.t.c.

szerint Gréchegy (azaz a királyi Zágráb) is szabad város volt. A szakirodalom régi véleménye ezeket, tehát összesen 30 települést tartja városnak.

Ezek azonban nem alkottak politikai egységet. A tárnokszéket legkésőbb 1440 körül Budával az élén hét (Mátyás óta Pesttel együtt nyolc) város kisajátította magának, szűkebb értelemben csak ők számítottak szabad királyi városnak. Ezért szükségmegoldásként valamennyi 30 várost királyi szabad városnak nevezem. A tárnokmester elvben a nyolc tárnoki város által választott ülnökökkel hozta meg a polgárok közti perek fellebbezései esetén ítéletét. Tőle lehetett még a személyes jelenléthez, azaz a személynökhöz fordulni. A második csoportnál közvetlenül a személynöki szék közvetlenül bírálta el a fellebbezett ügyeket. A bányavárosoknak és az erdélyi városoknak saját fellebbezési székeik voltak.

Térképre vetítve furcsa képet kapunk. A Zágráb – Sopron – Székesfehérvár – Kassa – Nagybánya vonaltól délre és keletre – Erdélyt nem számítva – csupán egyetlen várost, Szegedet találjuk. Ezek szerint az ország kétharmadán, beleértve a legsűrűbben lakott Dél-Dunántúlt és Szerémséget, nem volt város, ami képtelenség. Ez a késő középkori fejlődésből következik. Mivel a földesúri városokat, valamint az oppidumokat a jobbágysághoz hasonlóan adóztatták meg, ezek lakóit jobbágyságnak tekintették, pereiket amúgy is a földesúrhoz fellebbezték. Ahol anyavároshoz, pl. Budához, vagy Sopronhoz fordulhattak, ez a lehetőség változatlanul érvényesült, de a fellebbezési folyamatban valahol az úri hatalom is részt vett. Bűnügyekben többnyire első fokon fordulhattak a földesúrhoz, másokban harmadfokon. Az úriszékekben azonban bírótársként a mezővárosi tanács is képviselve volt. Léteztek földesúri szabad városok és mezővárosok is, azt azonban nem tudjuk pontosan, hogy ez mit jelentett. Az 1514:25.t.c. szerint a jobbágyság költözésének tilalma nem vonatkozott a király és az urak szabad városaira, viszont a kilenced fizetés, és más szolgáltatások alól csak a király szabad és erősített városai voltak felmentve. A többi város polgárai kétség kívül jobbágynak számítottak. Mindezek alapján a régebbi történetírás csak a királyi szabad városok városi mivoltját ismerte el, csak annak lakói voltak polgárok. Hajlamosak voltak a mezővárosokat szabadabb falvaknak tekinteni, amit a „mező” előtagnak a mezőgazdasággal való téves asszociációjának is tulajdoníthatunk.

A valóságban a mezővárosok nagy része elég jelentős autonómiával rendelkezett, és bár a földesúr valóban sok mindenbe beleszólt, a lakosok magukat polgárnak tekintették, és élni tudtak régi szabadságjogaikkal is. Nem szoktak idézni a jobbágysággal igazán nem jóindulatú Werbőczynek a hiteles pecsétről szóló tanítását. Szerinte a városoknak és a mezővárosoknak is vannak

hiteles pecsétjei, „melyek az előttük és közöttük fennforgó és előjövő tényekben és ügyekben bizonyító erővel bírnak.” (Hármaskönyv II. rész. 13. cím. § 3.) A nemesek ilyenekkel nem rendelkeztek. Ez azt jelenti, hogy pl. ingatlan adásvételhez a mezőváros pecsétes oklevelére volt szükség, amelynek kiadásába a földesúr általában nem szolt bele. Nem véletlen, hogy nagyszámú ilyen tartalmú mezővárosi oklevél maradt fenn. Az oklevelek szövegezésében magukat városnak tartották. Volt statútum alkotási joguk, ilyenek ugyan inkább a kora újkorból maradtak fenn, bíróságuk saját szokásjoguk alapján ítelt, amelyre olykor a falvakban is hivatkoztak. A török defterek mind a városokat, mind a mezővárosokat megkülönböztetés nélkül a magyar város szóval jelölték. (A falvakat és a pusztákat török szóval.) Hajlamosak vagyunk az úr és jobbágyság között valami antagonisztikus ellentétet feltételezni. Nem lehet tagadni, hogy voltak gyakori összetűzések köztük. Máskor azonban az úr támogatta és védte őket, különösen a maga jól felfogott érdekében a városai és mezővárosai polgárait, hiszen ezek jóléte esetén maga is több jövedelmet tudott tőlük kisajtolni.

A magyar városhálózathoz tehát nem zárhatjuk ki a földesúri városokat és mezővárosokat. Míg az előbbieket vitán felül oda tartoztak, gondoljunk olyan gazdag városokra, mint a királyi Karánsebesre (a XVI. század elején épült városfala óta város és nem mezőváros) és Temesvárra, a püspöki székhely Győrré és Pécsre, a magánföldesúri Késmárcra, ill. Kőszegre. A mezővárosok esete már bonyolultabb. Ilyen félezernél is jóval több állt az országban. Nyilván nem számíthatjuk hozzá, mint valamikor Csánki Dezső a sokadalomtartó falvakat. Sokszor csak egyetlen adat említ oppidumként egy helységet, ami lehet véletlen is. Voltak azonban valóban jelentéktelen mezővárosok is, melyek esetleges kiváltságuk ellenére sem voltak falvaknál többek. Mások azonban komoly gazdasági szerepet is játszottak, pl. Debrecen, Gyula, Gyöngyös vagy Pápa. Előfordult az is, hogy egy királyi város egybeépült földesúri várossal, vagy mezővárossal. Csak néhány példa. Esztergomban királyi és érseki, Zágrábban királyi és püspöki várost is találunk. Buda Felhévíz, Pest Szentfalva nevű külvárosa egyházi, ill. nemesi birtokban levő mezőváros volt.

A városias mezővárosok kiemelését a többi közül korábban a koldulórendi kolostorok és ispotályok megléte, vagy az egy településről külföldi egyetemekre beiratkozottak száma alapján akarták elvégezni. Leginkább a földrajztudomány központi hely elmélete segíthet: egyes települések milyen központi funkciókat láttak el. Ennek alapján meghatározhatjuk a különböző földesúri és mezővárosok helyét a városhálózatban, de ki is zárhatjuk a nem városias mezővárosokat. Az általam – külföldi minták alapul vevésével – kidolgozott módszer a központi

funkciókat tíz csoportja osztja. Ezeken belül 1 – 6 pontot adok. Így számszerűleg is meghatározható egy település centralitási foka. Természetesen falvaknak is lehetett központi funkciója, ezért van szükség kritériumnyalábokra. Minél több kritérium és minél magasabb fokon érvényesül egy településen, annál városiasabb. A fennmaradt forrásanyag hiányossága miatt csak olyan kritériumokat vehettem figyelembe, amelyre több forrás maradt.

A tíz kategória a következő. 1. Uradalmi központ, nagyúri rezidencia. 2. Bíraskodási központ, hiteleshely. 3. Pénzügyigazgatási központ. 4. Egyházi igazgatás. 5. Egyházi intézmények. (Káptalanok, kolostorok, ispotályok.) 6. A településről a középkor végén külföldi egyetemre beiratkozottak száma. 7. Kézműves, vagy kereskedő céhek. 8. Úthálózati csomópont. 9. Vásártartás. 10. A település jogi helyzete. A városiasodás szempontjából kevésbé fontosabb funkcióktól haladunk a fontosabbak felé. Vannak természetesen egyéb kategóriák is. Zsidók csak városiasabb településen éltek. Itt az a baj, hogy leginkább a nyugati határ övezetében mutathatók ki, Erdélyben pedig egyáltalán hiányoznak, ezért a számításnál nem lehet őket figyelembe venni. Más, itt nem említett kritériumokra még kitérek. Jelenleg – Erdély és Szlavónia kivételével – az ország megyéinek kétharmadáról készült el ez a rendszer. Ezek közt a legmagasabb pontszámú, első és másodrendű városok között csak királyi szabad városok, több egyházi város, és Temesvár királyi földesúri város foglal helyet. A kisebb városok és jelentős városfunkciójú mezővárosok sorában 2 királyi szabad, 7 földesúri és 17 mezővárost találunk. A közepes városfunkciójú mezővárosoknak elnevezett kategóriában csak egy a királyi szabad város (Kisszeben), van négy földesúri város és 47 mezőváros. A vizsgált területen tehát 94 városnak tartható település állt. A királyi szabad városok többsége kívül esik ezen a területen. Összesen tehát 30 királyi szabad, kb. ugyanannyi földesúri földesúri várossal, valamint 140 városfunkciót ellátó mezővárossal számolhatunk a középkorvégi magyar királyság területén.

Az ország népességének 3,8 %-a élt a királyi szabad városokban, a többi 170 városias településsel együtt 8 – 10 %-a. Ez viszonylag alacsony arány, bár Németország északi és keleti részén a polgárság nem sokkal magasabb aránnyal rendelkezett, 10 – 20 %. (Nyugaton és délen 20 – 30 %). Az egyes magyar városok népességét is alacsonynak tartották, hiszen főként a nyugati nagyvárosokkal hasonlították össze. Nálunk egyedül Buda (Felhévízzel együtt) számítható a maga 12 – 15000 lakosával a középkori nagyvárosok közé. A királyi szabad városok egy harmadát sorolhatjuk 2000 fő alatti lakosságukkal a középkori kis és törpe városok kategóriájába. Ezzel szemben német kutatók egymástól eltérő becslése

szerint a 3000-nél is több német város legalább kétharmada, másik szerint, több mint 90 % ez utóbbi két kategóriába tartozott. Amennyiben a földesúri és mezővárosok népességét is figyelembe vesszük, a kis és törpe városok aránya nálunk is hasonló a németekéhez. A népességi arányok különben jól mutatják, hogy királyaink a jelentősebb városokat tartották meg birtokukban.

A magyar várostörténet írásban több mint száz éve Kováts Ferenc, majd Paulinyi Oszkár és főként Szűcs Jenő 1955-ben megjelent könyve óta hosszú ideig uralkodott a középkori magyar tőkeszegénység elmélete, amivel együtt járt a délnémet kereskedelmi tőke itteni uralma, passzív kereskedelmi mérleg, majd a középkor utolsó századában a városi fejlődés visszaesése. A megállapításokban sok igazság van ugyan, mások azonban korrekcióra szorulnak. Az ország külkereskedelmi struktúrája sokban hasonlított a XX. századéhoz. Hazánk iparcikkében, elsősorban textiliákban, továbbá fűszerfélékben behozatalra szorult. A kivitel mezőgazdasági cikkekből (állatok, állatbőr, bor) és bányatermékekből állt. Az import valóban a külföldi üzletemberek kezében volt, akik a hazai, főként német kereskedőknek nyújtott áruhitel segítségével terjesztették áruikat. Állítólag a külkereskedelmi hiányt a magyar aranyforinttal fedezték. Újabb kutatások alapján azonban a magyar exportcikkék révén vagy egyenleg, vagy enyhe exporttöbblet jött létre. Mátyás 1467 körül bevezetett pénzreformja felértékelte az ezüstpénzt, és leértékelte az aranyat. Ez különválasztotta az importcikkékekkel foglalkozó külföldieket, akik jobban jártak, ha aranyat vittek ki áruik fejében, és az állat- és borkereskedő magyarokat, akik ezüstpénzért adták el külföldieknek termékeiket. Ebben elsősorban a budai, pesti, szegedi és székesfehérvári magyar kereskedők, és a mezővárosi polgárok játszottak nagy szerepet. Kezdett magyar kereskedelmi tőke is kialakulni. Az állatkereskedelemben a középkor végén már az urak és a nemesek is kezdtek bekapcsolódni, ami káros volt a mezővárosoknak. Magyarország látta el marhával a délnémet területet és Olaszország északkeleti részét.

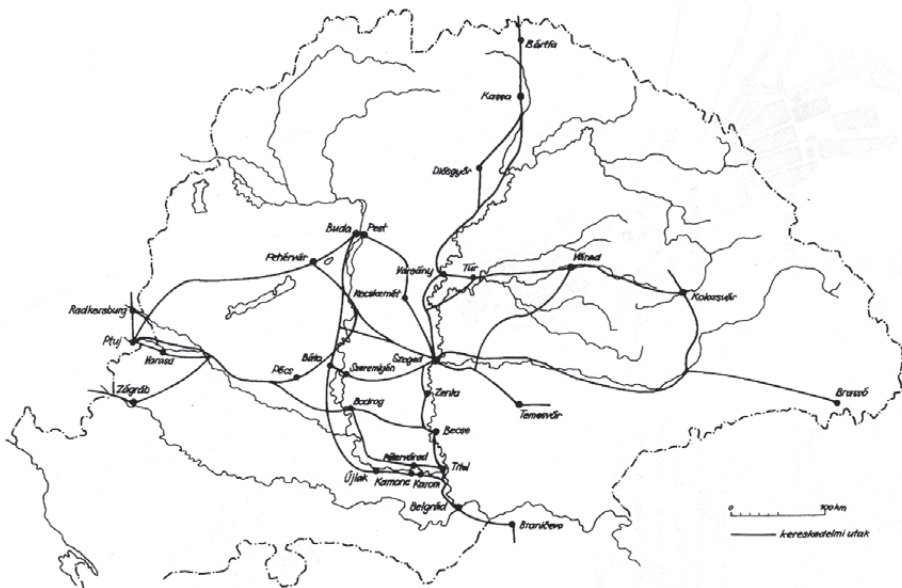
A városi hanyatlás elméletét a pozsonyi és soproni példából vezették le. Az ottani lakosságban a középkor végén valamelyest nőtt a gabonatermelés aránya, amivel a városias foglalkozások (pl. kézművesség) hanyatlását akarták magyarázni. Ez bekövetkezhetett a nyugati iparcikk import hatásából, de a város környéki mezőváros hálózat erősödéséből is. A nyugati behozatal egyes iparágakat valóban elsovasztotta, viszont, ha a mezővárosokat városnak tartjuk, az csak annyit jelent, hogy a belső áruforgalom szükséglete kielégítésére több városra volt már szükség. A nagyobb városok körül ugyanis piackörzetek alakultak ki. A középkorban beszélhetünk már a városhálózaton belül egy

3. ábra: Városias települések az Alföldön és a piaci gyűrűk (Forrás: Kubinyi, 2000.)

hierarchikus térbeli rendről, amelynek központja Buda és testvérvárosa Pest volt, több vidéki alközpontról, (Sopron, Pozsony, a bányavárosok, Kassa, Nagyvárad, Szeged, Pécs. Erdély és Szlavónia külön rendszert alkotott.) Az alközpontok körzetében is kimutathatók kisebb – nagyobb piacközpontok. A nagyobb központok üzletemberei kapcsolatban álltak a kisebb centrumok kereskedőivel, vagy kézműveseivel.

A városi foglalkozások közül a gabonatermelés a legtöbb helyen kimutatható. Önmagában ez nem teszi falusiassá a települést, külföldön is találunk számos földműveléssel foglalkozó várost, mint pl. a német „Ackerbürgerstadt”-okat. A lényeg az, hogy a lakosság milyen hányada él meg ebből, és hogy a település saját szükségleteit ebből fedezni tudja-e. Állattenyésztést főleg az alföldi mezővárosokban üzttek, amelyek ezért gabona behozatalra szorultak. A szőlőtermelés ugyan a mezőgazdasághoz tartozik, a középkorban azonban inkább mezőgazdasági iparnak is felfogható. Akkor jóval több helyen termeltek szőlőt, városok és mezővárosok körül nem egyszer szőlő monokultúra jött létre. A bortermelés más iparágaknak is ad munkát (hordókészítés, munkaeszközök), a szőlők pedig sok esetben kiszorítják a szántóföldeket, így a település gabona behozatalra szorul. Ennek ellenére kevesen éltek pusztán bortermelésből. A városi szőlőtulajdonosok tekintélyes része kézműves, vagy kereskedő volt, és vagy saját

4. ábra: Szeged kereskedelmi kapcsolatai (Forrás: Kubinyi, 2000.)

hasznukra, vagy tőkebefektetésre vásároltak szőlőt. A szőlő ezért a legmobilabb ingatlantulajdonnak számított.

A kézművesség – leszámítva a hazai iparra sorvasztóan ható nagy mennyiségű, idegenből behozott posztóféléket, vagy a milliószámba importált késeket – lényegében ellátta az országot áruival, bár exportra nem termelt. Az iparosok arányát a városokban a vezetéknevekből szokták meghatározni, hiszen az esetek többségében kimutatható, hogy egy Szűcs vezetéknevű egyén valóban szűcsmester volt. Mivel ellenkező példák is, és voltak olyan kézművesek is, akiket valódi családnévről, vagy származási helyükről, esetleg tulajdonságaikról neveztek el, az adatok csak megközelítő érvényűek. Viszont az így kidolgozott arányokból mégis vonhatunk le következtetést. Budán a XVI. század elején 30 %-nál valamivel több kézműves élt. A középkor végén a fővárosban 79 szakma mutatható ki, a legtöbben a fémiparban, az élelmezési és a ruházati iparban dolgoztak. A többi városban 20 – 30 % a kézművesek aránya, a ruházati és az élelmezési ipar ott is vezet. A mezővárosi kézművesek aránya 15–20 % lehetett. A nagyobb városok tehát iparosodottabbak voltak.

A kézművesek egy része céhekbe volt szervezve. Léteztek már a XIII. században korai kézműves szervezetek, amelyek a hatóság nevében inkább csak minőségellenőrzéssel foglalkoztak. A nyugati mintájú céhek a következő században kezdtek alakulni, bár I. Lajos először fel akarta őket oszlatni. 1376-tól kezdve azonban sorra engedélyezték létesítésüket. A céhek kiváltságát királyi városok esetében a városi hatóság, olykor maga a király adta ki, földesúri városok és mezővárosok esetében főként a földesúr. Három fő feladatuk volt. Elláttak hatósági feladatokat a tanács megbízásából, pl. minőség ellenőrzést, részt vettek a város védelmében, stb. Érdekvédelmi szerepük volt a céhen kívüli, idegen, vagy más iparághoz tartozó mesterekkel szemben. Végül vallásos testvérületként is működtek, többnyire saját oltáruk, esetleg kápolnájuk volt. Szervezettségük következtében olykor a városi politikai harcokban is komoly szerepük volt. A mesterséget elnyerni akaróknak céhenként különböző évekig először inasként, majd legényként kellett dolgozni. Rendesen elő volt írva a vándorlás, tehát más városban is kellett tanulniuk, végül mestervizsgaként el kellett készíteniük a remeket. A mesterjog elnyeréséért fizetni és a céh tagjait megvendégetni is kellett. Ez alól a mesterek fiait, vejeit, vagy özvegyük új férjét részben, vagy egészben fel lehetett menteni. Gyakori volt ezért, hogy fiatal mesterlegények idős özvegyet vettek el. Egyes céheknél az özvegy maga nevében gyakorolhatta az ipart. (Pl. a budai mészárosoknál.) A tényleges munkát természetesen a legények végezték ekkor is. A céhek élén egy vagy több, évente választott, és a tanácsnak bemutatott

céhmester állt. A középkor végén változás kezdődött, egyre bonyolultabb céhszabályzatok készültek.

A kézművesek egy része kereskedett is az általuk készített, vagy forgalmazott árukkal. A leggazdagabb iparosok az ötvösök, szűcsök, mészárosok, szabók közül kerültek ki. A mészárosok pl. bőrrel és marhákkal is üzleteltek. Szabók közül természetesen nem a foltozó szabók gazdagodtak meg, hanem a nagyuraknak dolgozók, vagy az árúikkal kereskedők. A kőművesek és ácsok a nagy befektetést igénylő építkezéseken jól kereshettek, a tőkét hozzá azonban az építető biztosította.

A kiváltságok védték az egyes városokat az idegen konkurenciától. A távolsági kereskedelemben a külföldiek ezt azzal kerülték meg, hogy az idegen üzletember egy helyivel gazdasági társaságot hozott létre, vagy pedig a külföldi cég egyik megbízottja felvette a magyar város polgárjogát. Buda város bírása végül így lett a bambergi Hans Münzer, vagy a nürnbergi Ruprecht Haller. A középkorban igazi hasznot a kis tételekben történő eladásból lehetett szerezni, meg volt szabva, hogy a különböző típusú kereskedők közül ki milyen árút adhat el így. A „boltos urak” főként selyemmel, a „kamrás urak”, vagy posztómetők posztóval üzleteltek. Budán az előbbiek bolthajtásos üzletekben, az utóbbiak kamrákban árultak. A kalmárok különféle olcsóbb árút forgalmazhattak, de csak bódékban. Voltak még patikárosok is, akik gyógyszereken kívül fűszerfélét és vegyi árukat adtak el.

Az áruforgalom nagy része a piacokon és a sokadalmakon bonyolódott le. Nagyobb városokban biztosan volt napi piac is, ahová a környező parasztok hozták be az árúikat. Erre alig maradt adat. A hetipiacokat és sokadalmakat csak a király engedélyezhette, aminek gyakorlati oka is volt. Egy vagy két magyar mérföldön belül ugyanaznap nem lehetett két piac. A városokban, a mezővárosok nagy részében és sok faluban tartottak hetipiacot. A nagyobb városok kivételével településenként csak egy hetipiac volt szokásos. A középkor végén már ritkának számított olyan falu, ahonnan egy-két nap alatt nem lehetett egy piacot elérni. Ez mutatja, hogy az országban jelentős belső áruforgalommal kell számolni. Az évi vásárokat, vagy sokadalmakat is tarthatták falvakban, de ezek mégis inkább a városokra és a mezővárosokra voltak jellemzőek. Ezeken már a nemzetközi áruk is piacra kerültek. Korábban az uralkodók településenként csak egy – két sokadalom megtartását engedélyezték, és inkább az évi vásárt tartó helyek számát növelték. A késő középkorban viszont ugyanaz a helység kapott több vásár engedélyt. A legtöbbet Nagyváradról ismerünk, itt a városban kilenc, két külvárosában pedig egy-egy sokadalmat tartottak. Különös módon Tiszalök faluban öt országos vásárt és egy hetipiacot engedélyeztek, ami nyilván a fontos

tiszai átkelőhely következménye volt. Egyes sokadalmakon a hazai vásározó polgárokon kívül külföldiek is megjelentek. Egy XVI. századból származó német forrás Magyarországról a pozsonyi, tatai, székesfehérvári, budai, pesti, bátai, egri, nagyváradi és az azonosíthatatlan jarlachi (talán Újlak a Szerémségben) polgárokat sorolja fel. Különben – más adatok alapján is – a székesfehérvári, pesti és nagyváradi országos vásárok voltak a legfontosabbak. A vásártartó falvak gyakran elnyerték később a mezővárosi kiváltságot.

A városokon belül a polgárjoggal rendelkezők kezében volt elvben a hatalom. Ennek elnyeréséhez feltételeknek kellett eleget tenni, amihez az ingatlan birtoklás is hozzá tartozott. Ezt meg lehetett kerülni, ha az illető biztosítékot tudott adni, hogy meg tudja fizetni az adót. A polgárok a lakosságnak szükségképp csak egy részét jelentették, cselédek, napszámosok, kéjnlők, rövidebb-hosszabb ideig ott tartózkodók mellett papok és szerzetesek, a fővárosban a királyi udvar tagjai, hivatalnokok, stb. laktak a városban. A polgárjoggal rendelkezők sem voltak egységesek. Hagyományosan három részre szoktuk őket osztani. A városi vezetőréteg, amelyet korábban magam is, mint mások, patríciátusnak neveztem, tekintélyes kereskedőkből, nagyobb ingatlanbirtokosokból, és (inkább a középkor végén) néhány gazdag iparosból állt. A patríciátus egyes német városokra volt főleg jellemző, bár az elnevezés csak a XVI. században tűnik fel. A hazai városaink vezetőrétegében azonban jogilag nem váltak külön a patrícius családok, bár az oda tartozó személyeket megkülönböztették a többiektől. A XIII. században, és a következő század egy részében a városok vezetésében lovagi módon katonáskodó, a környéken nemesi birtokkal rendelkező, az oklevelekben ispán címmel előforduló tekintélyes urakat találunk, akik gyakran várjobbágyoktól, vagy külföldről bevándorolt lovagoktól származtak. Ettől függetlenül általában pénzüzletekkel is foglalkoztak.

A régi vezetőréteg a hatalmát a XIV. század utolsó harmadában veszítette el. A nagy kereskedő városokba beköltöző külföldi kereskedők, és hazai társaik fokozatosan átvették a hatalmat. A régi családok egy része kiköltözött vidéki birtokaira, és tovább már a nemesség tagjaként élt, mások beolvadtak az új vezetésbe, vagy kihaltak. Ezeknek a birtokait sokszor sikerült a városnak megszereznie, amely így maga is földesúr lett. Továbbra is a vagyon döntötte el, hogy kik irányítják a várost, de ez nem annyira az ingatlant jelentette. Mivel a gazdagság örökölhető, ugyanúgy a városi vezetésben való részvétel is, viszont nemcsak fi-, hanem leányágon is. (Fiágon általában három generáció alatt kihaltak a családok.) A középkori városokban sok vallásos egyesület működött (a céhek azok is voltak), hazánkban a német városi vezetőréteg többnyire a Krisztus

teste céhbe (a szó itt testvérületnek értendő) tömörült, amely az Oltáriszentség tiszteletére alakult.

A szűk vezetőréteg alatt a középpolgárságot találjuk. Ide számíthatók a szegényebb kereskedők, gyakorlatilag az összes kézműves mester, a közepes nagyságú szőlőt birtoklók, lényegében a polgárok többsége. Köztük a szervezett céhekbe tömörültek gyakran politikailag felléptek. A városi lakosság alsó rétegét szokták a patríciátus mintájára plebejusoknak is nevezni. Ide sorolhatjuk nem csak a legszegényebb polgárokat, hanem a polgárjoggal nem rendelkező szegényeket is. Szőlőtermelő városokban sok kapás, azaz napszámos szőlőmunkás élt. Ezek egy része pl. Budán is szerzett törpe szőlőparcellákat, így ingatlan birtokosként polgár is lehetett. Belső városi ellentételnél a középpolgárság mozgósíthatta a plebejusokat.

A város vezetését: a bírót és az esküdteket évente a polgárok népgyűlésen választották meg. Ez lényegében csak formaság volt, nagyobb városokban a teljes polgárság tömege miatt szabályos választás nem is volt lehetséges. Elvileg a megválasztott vezetőséget jóvá kellett hagyatni a földesúrral. A királyi városok közül ezt gyakorlatilag csak a fővárosban tartották be. Olykor a népgyűlés – többnyire a céhek által megszervezve – azonban mégis szembe szállt a vezetőréteggel. Budán 1402-ben kézműves bírót, és 12 helyett 24 esküdtből álló tanácsot választottak. Zsigmond király azonban később visszaállította a régi rendet. Budán, de sok más városban is, a középkor végéig a tanácsban a vezetőréteg tagjain kívül mindig találunk néhány, kisebbségben lévő iparost, akik a gazdag szakmákat képviselték: pl. ötvösöket, mészárosokat, stb.

A fővárosban a XIV – XV. század fordulója óta a német posztókereskedők kezében volt a hatalom. A magyar polgárok, állatkereskedők, királyi tisztviselők, stb. is részt kértek a hatalomból, és 1439-ben egy városi belharc eredményeként ezt el is érték. Ettől kezdve évente felváltva magyar és német bírót választottak, a tanács tagjai között pedig a magyar és a német vezetőréteg paritásosan lett képviselve. A választást is megreformálták. Évente a lelépő tanács 50 – 50 magyart és németet jelölt ki tekintélyesebb polgárokból, beleértve a céhek képviselőit, és ez a testület választotta meg az új bírót és 12 esküdtjét. Más vegyes lakosságú város is átvette ezt a rendszert. (Kolozsvár) Elterjedt a száz választópolgár intézménye másutt is.

A város – mezőváros problematikához az alaprajzelemzés és az építkezés is hozzátartozik. A török pusztítása miatt ez azonban az ország nagy részén nem mindig lehetséges. Ehhez az eddiginél több, és nagyobb területre kiterjedő régészeti kutatásokra volna szükség, amit viszont gyakran akadályoz az újkori beépítettség. Az mégis megállapítható, hogy a falu és a város alaprajzilag is

eltér egymástól. A probléma a mezővárosoknál van. A középkori magyar falu halmaztelepülések mellett főként soros – utcás alaprajzú volt, tehát egy utcából, esetleg házsorból állt. A városokat tervszerűtlen és tervszerű, ezeken belül pedig szabályos és szabálytalan alaprajzúakra osztja a földrajztudomány. Mindre lehet magyar példát is találni. Ezek elemzésére itt nincs helyünk. A lényeg azonban az, hogy a mezővárosok alaprajzai közt is találunk sok városias jellegűt, mint Körmentet. A valóban mezőváros jellegű település többnyire egyetlen piacutcából áll, vagy az utca a település közepén szélesült ki piaccá. Lényegében akár bővített faluként is felfogható. A többutcás középkori település már városjellegű.

Az építkezésnél a legfontosabb középületből, a templomból indulhatunk ki. Számos városnál és mezővárosnál kimutatható, hogy a középkor végén kibővítették a templomot, gyakorivá vált a csarnoktemplom is. A házak esetében a kőből épült városi jellegűnek számít, függetlenül attól, hogy emeletes-e, vagy sem. (Az emeletes természetesen városi.) A kőépület hiánya azonban nem döntő. Jelentős városok, mint több erdélyi szász város, vagy a zágrábi Gréchegy házai zömét hosszú ideig fából építették. Szegeden is ritka volt a kőépület. Budán sem hiányoztak a faházak. A középkor vége felé egyre több állandó anyagból épült polgárház épült, a mezővárosokban is. Gyakori volt az, hogy a városközpontban álltak a kőből épült, részben emeletes házak, a mögötte fekvő utcákban már csak fa és paticcs épületeket találunk, mint Vácott. Az építkezéssel kapcsolatban tehát még további kutatásra van szükség.

Irodalom

A városfejlődés korai szakasza

- Hóman Bálint: A magyar városok az Árpádok korában. (Historia incognita III. 7.) Máriabesnyő – Gödöllő, 2005. (Reprint, eredeti kiadás: Bp., 1908.)
- Kubinyi András: A magyar várostörténet első fejezete. In: Társadalomtörténeti Tanulmányok. Szerk.: Fazekas Csaba. (Studia Miskolcinsia 2.) Miskolc, 1996. 36–46.
- Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata 15.) Budapest, 1996.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23 (1980) 450–477.

Városfejlődés a későközépkorban

- Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp., 2002.
- Blazovich László: Városok az Alföldön a 14 – 16. században. (Dél-Alföldi Évszázadok 17.) Szeged, 2002.
- Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (Szerk.): Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35.) Budapest, 2005.
- Granasztói György: A középkori magyar város. Budapest, 1980.
- Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 135–161.
- Kubinyi András: König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Ungarn. (Studien zur Geschichte Ungarns. Bd. 1.) Herne, 1998.

Mezővárosok

- Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön. (Erdélyi Tudományos Füzetek 223.) Kolozsvár, 1997.
- Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Budapest, 1965.
- Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Budapest, 1953. 128–191.

Királyi városok

- Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „Királyi szabad város” ? In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 1 (2006) 51–61.

Buda, a főváros

- Budapest története II. Budapest, 1973. 7–240.
- Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig, 1541-ig. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp., 1999.

Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15 – 16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–52.

Városkép, városi épületek

Feld, István – Klein, Ulrich (Hrsg.): *Bauforschung und Hausforschung in Ungarn.* (Jahrbuch für Hausforschung, Bd. 47.) Marburg, 2004.

Font Márta – Sándor Mária (Hrsg.): *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa.* (Varia Archaeologica IX.) Budapest – Pécs, 2000.

Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 1981.

Városi kézművesség, kereskedelem

Kubinyi András: Városi és kereskedelmi felzárkózás. In: *Közgyűlési Előadások.* 2000. május. I. k. Bp., 2001. 209–218.

Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* Szerk.: Búza János és Draskóczy István. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 3.) Budapest, 2005.

Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem a XV – XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* 3 (1961) 309–322

Szende László: Műhelyek, mesterségek a késő középkori és kora újkori Magyarországon. In: *A magyar kézművesipar története.* Szerk. és a bevezetőt írta: Szulovszky János. Budapest, 2005. 151–169

Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.) Budapest, 2004.

Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon.* Budapest, 1955.

Uherkovich Ákos (szerk.): *Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia.* (Dunántúli Dolgozatok. Történettudományi Sorozat 3. Studia Pannonica.) Pécs, 1991.

Városhálózat

Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi közlemények* 23 (1971) 58–78.

Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél – Alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000.

Major Jenő: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi közlemények* 18 (1966) 48–90.

Magyarország külkereskedelme a középkorban

NAGY BALÁZS

Egy középkori ország külkereskedelmének rekonstruálása igen összetett feladat. Ide tartozik az országba beérkezett, illetve onnan kivitt áruk összetételének, mennyiségének, értékének megállapítása, de több olyan tényező is, melyek kívül esnek a szűken értelmezett gazdaságtörténet vizsgálódási körén. Amennyiben a források lehetővé teszik, ugyanúgy tanulságos lehet a külső forgalomba került áruk eredetének megállapítása, mint például az importárúk felvevőpiacának meghatározása. Tehát a hiteles kép megállapításához olyan jellegű és mennyiségű adatra lenne szükség, melyeket a középkori államok nem hoztak létre még olyan területeken sem, ahol több írott forrás keletkezett. Magyarország a források fennmaradása szempontjából különösen hátrányos helyzetben volt, és a következő évek kutatásai feltehetően nem fogják nagyságrendileg növelni a rendelkezésre álló hazai kútfők körét. Ezért is van különös jelentősége a már ismert források akár új kérdésfelvetésen alapuló, akár új módszereket követő vizsgálatának.

A középkori Magyarország népességének döntő részét a közvetlen földművelő munkát végző és állattartással foglalkozó parasztság tette ki, tehát az a társadalmi réteg, amely mind élelmiszer, mind iparcikk szükségleteit teljes egészében, vagy túlnyomó részben önellátásból fedezte. Ez nem azt jelenti, hogy a parasztok a kereskedelem által nyújtott árucserétől elszigetelten éltek, illetve, hogy nem jelenthettek piacot a kereskedelem által szállított áruk számára. Ez a tényező azonban meghatározó módon befolyásolta a kereskedelemnek a gazdasági vérkeringésben betöltött szerepét. A megtermelt javak és termékek túlnyomó többsége nem vált áruvá, hanem ezeket a létrejöttüket követően hamarosan helyben elfogyasztották, és emellett csak kisebb rész jutott a helyi, vagy mezővárosi piacra. Még csekélyebb hányad volt az, amely bekerülhetett a külkereskedelmi áruforgalomba. Így az áruvá váló, kereskedelmi csatornákon keresztül gazdát cserélő javak nagyobb része a helyi, vagy regionális, általában az országon belül zajló forgalomban jutott a piacra. A külkereskedelem a kereskedelem összetevői közül a legkisebb arányú szegmenst képviselte. Joggal vetődhet fel tehát a kérdés, hogy miért foglalkoznak mégis a különböző országok gazdaságtörténetészei kiemelt súllyal hazájuk külkereskedelmével. Ennek egyik magyarázata abban rejlik, hogy a kérdés vizsgálata segíti megvilágítani a középkori munkamegosztás kiépülését,

illetve egy-egy országnak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyét. A külkereskedelem csatornáinak felderítése sokkal több dologról árulkodik, mint csupán az országba érkező, és azt elhagyó árukról. Ezek megismerése révén alakíthat ki képet az utókor a nemzetközi összeköttetések erősségéről, a közlekedés és a szállítás technikai feltételeinek alakulásáról, vagy akár a vámok elhelyezkedéséről. A kereskedők nem csak árukat adtak-vettek, hanem az ő közvetítésükkel sok más is bekerülhetett az országba, illetve eljuthatott onnan más területekre: hírek, információk, könyvek, új kereskedelmi technikák. A kereskedő a felkeresett országban egy időre letelepedve gyakran megházasodott, családi kapcsolatokat alakított ki, és ezáltal szervezettebben, szorosabban integrálódott új lakóhelyének társadalmába. Ezek a rokoni szálak aztán alapját képezték a további kereskedelmi összeköttetések kialakításának.

A külkereskedelem az áruk és a forgalom speciális jellege miatt sokkal nagyobb eséllyel hagyott nyomot a középkori forrásokban, mint más gazdasági ágazatok, például a mezőgazdaság. A külkereskedelmi forgalomra kivetett vámok az uralkodói jövedelmek számottevő részét jelentették, az ezeket rögzítő vámjegyzékek a források között is kiemelt súlyt képviselnek. Hasonló módon a régészet is különös figyelemmel fordul az anyagi kultúra külföldi eredetű emlékei, az importárúk felé, hiszen ezeknek a származási helye régészeti módszerekkel azonosítható, és így a leletek révén is felvázolható a középkori kereskedelmi utak egy sajátos vetülete.

Több más olyan kérdés is felmerülhet a történetésben, melyekre a források, illetve az ezek alapjául szolgáló adatfelvételek hiányában nem adhat pontos választ. Ide tartozik például a bel- és a külkereskedelem aránya, és a külkereskedelmi egyensúly kérdése is. Ezen a téren a történész bizonytalanságról számolhat be, az azonban kétségtelen, hogy az országon belüli és a külkereskedelem több szempontból is eltért egymástól: a külső forgalomba kerülő, illetve onnan bejövő áruk összetételében a luxuscikkek hosszú ideig dominanciát élveztek, míg az elsődleges fogyasztási cikkek, élelmiszerek, olcsó áruk csak viszonylag későn kerültek be ebbe a körbe.

Magyarország korai külkereskedelme

A magyarországi áruknak a külföldi kereskedelmi piacokon való felbukkanására vonatkozóan több, közel egyidejű adatot lehet idézni. Az egyik a *Povest' vremennyh let* kezdetű orosz évkönyvekből való. Ezek szerint 969-ben Szvjatoszláv kijevi fejedelem azt mondta anyjának, Olga fejedelemnőnek, hogy a Duna deltájánál

lévő Perejaszlavecbe fog lakni, „mivel [...] ide gyűlnek az összes javak: a görögöktől az arany, drága kelmék, borok, különféle gyümölcsök Csehországból, az Ugor Földről [Magyarország] pedig ezüst és lovak.”¹ A zsidó utazó Ibrāhīm Ibn Ya’qūb pedig 965-ben Prágáról írva említi meg, hogy a türkök földjéről, azaz a magyaroktól érkező mohamedán, zsidó és türk (magyar) kereskedők áruval és bizánci aranypénzzel jelentek meg Prágában, ahonnan „rabszolgákat, ónt és különböző fajtájú szőrméket visznek”.² Itt kell megemlíteni még a normannokhoz fűződő kapcsolatokat, és ezek között a kereskedelemi összeköttetéseket is. Skandináv eredetű kardok kerültek elő honfoglalás kori temetőkből, illetve Szent István kori magyar pénzek felbukkanására is vannak adatok skandináv területekről. Ezek hátterében természetesen nem csak kereskedelmi kapcsolatokat sejtethetünk, hanem a fegyverek és a pénzek portyázó, rabló hadjáratok révén is eljuthattak távoli területekre. A honfoglalás-kori régészeti feltárások is megerősítik a különböző irányú kereskedelmi kapcsolatok meglétét. Így egyértelmű bizonyítékaink vannak, elsősorban a halottakkal eltemetett sírmellékletek alapján bizánci eredetű tárgyakról, ékszerekről is. A jó minőségű keleti ezüstpénzek, a dirhem leletek hazai felbukkanása a nyugati és déli eredetű érmektől eltérően nem magyarázható a kalandozások hatásával, hanem ennek forrását sokkal inkább a keleti kereskedelembe kell keresni.

Ezek az adatok eltérő irányokat, különböző kereskedelmi orientációkat jelentenek, de mindez nincs ellentétben azzal, amit a magyar állam 10. század második felében fennálló külkapcsolatairól tudunk. A források kettős, keleti és nyugati kötődésről árulkodnak, az áruösszetétel pedig inkább a keleti kereskedelemre jellemző. Érdemes figyelni arra is, hogy a 969-es perejaszlaveci említés az egyik legkorábbi adatunk a magyarországi ezüst külföldi piacra kerüléséről. Az ezüst magyarországi bősége feltűnt egy itt tartózkodó külföldi utazónak is. Az 1150–1153 között Magyarországon járt Abu-Hámid al-Garnáti szintén felfigyelt arra, hogy az ország hegyei „sok aranyat és ezüstöt rejtene magukban”.³

A külkereskedelmi kapcsolatok kialakulását, az országnak az európai kereskedelmi kapcsolatrendszerbe való beilleszkedését elősegítették a 11. század

¹ Kristó Gyula (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 345–346.

² Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről: földrajzi irodalom. I:2. Budapest: Balassi Kiadó, 1997. 2000. 242.

³ Bolsakov, O. G., Mongajt, A. L. (kiad.): Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Budapest: Gondolat, 1985. 58.

végétől az országon többször átvonuló keresztes hadak. A hadjáratok során olyanok is megfordultak az országban, akik különben nem jártak volna erre. Megismerték, hogy milyen áruk találhatók meg itt, és ezek közül melyekkel érdemes kereskedni. 1147-ben például Odo de Deogilo, VII. Lajos francia király káplánja kimondottan nyitottan fordult a külkereskedelmi lehetőségek felé, amikor megjegyezte, hogy „a Duna számos ország kincsét és gazdagságát hordja össze a híres Esztergomba”.⁴ A keresztes hadjáratokról szóló más beszámolókból is találhatunk külkereskedelemmel kapcsolatos adatokat. 1189-ben Barbarossa Frigyes császár vonult át Magyarországon, és találkozott Esztergomban III. Béla királlyal. A magyar uralkodó olyan ajándékokat adott a német császárnak, melyek minden bizonnyal nem az országban készültek, hanem külföldi kereskedők révén kerülhettek Magyarországra. Ilyen volt például az elefántcsontból készült szék, amely már csak az alapanyaga miatt is valószínűsíthetően bizánci importból származó termék volt, de hasonló forrásból származhatott a skarlátszínű szőnyeg és a drága takaró is. A császári látogatást leíró Lübecki Arnold az ajándékokat különösen ékesnek találta, ami a kötelező udvariasságon túl arra is utalhat, hogy az ilyen jellegű, feltehetően keleti forrásból származó áruk az észak-németországi Lübeck apátja számára szokatlanok, ismeretlenek voltak. A fentiekén kívül kapott még a császár a magyar királytól négy drága ajándékokkal megrakott tevét, a keresztes hadnak pedig több alkalommal is lisztet és más élelmiszereket adott. Erre az országon átvonuló sereg nyilvánvalóan rá is szorult, de az élelmiszerek bősége olyan toposszá vált, amely a külföld szemében szorosán összekapcsolódott a Magyarországról kialakult képpel, és ez a motívum a későbbi utazók leírásaiban is gyakran felbukkant.

A korai forgalomban szerepet játszó árucikkek között mindenképp meg kell említeni a rabszolgákat is. Abu-Hámid al-Garnáti a 12. század közepén feljegyezte a rabszolgák árát. Ezek szerint egy szép rabszolgalány 10 dénárba került. Ő maga vett is egy kedvére való ágyast magának, akitől később gyereke is született. Külső hadjáratok idején egy rabnőt már 3 dénárért meg lehetett kapni. Feltételezhetően a rendelkezésre álló utánpótlás bősége tette őket ilyen olcsóvá. Kálmán királynak a 11–12. század fordulóján keletkezett törvénykönyve (Kálmán I. 74.) megtiltja a zsidók számára a keresztény rabszolgák eladását. Ugyanitt tiltja a magyarországi rabszolgák külföldre való eladását is, csak abban az esetben téve kivételt, ha az idegen nyelvű rabszolga külföldről került volna az országba. Az ország fontos kiviteli cikkek közé tartozott már a korai Árpád-korban a ló is. László törvénye

⁴ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717. Budapest: Franklin, 1891. 25.

(László II. 15–17.) korlátozza az ország határvidékeire, nyilvánvalóan külföldre történő eladás céljával kivitt lovak forgalmát. A ló fontos árucikknek számított, ezért kivitelét az uralkodó maga igyekezett szabályozni és korlátozni. A 12–13. század fordulóján keletkezett – a mai Ausztriában, a magyar határ közelében lévő – Hainburg vámszabása rögzíti a dunai vízi forgalomban szerepet kapó árukat. Eszerint többek között gabona, bor, fa, bőr, viasz, hal, réz és só érkezett a vámhelyhez. A hasonló jellegű steini vám ezen kívül említ még szarvasmarhát, juhot, sertést, mézet, valamint különféle fémfajtákat (réz, ón, ólom, vas) is. Ezek az áruk minden bizonnyal Magyarországról érkeztek, hiszen a Duna mentén csak innen származhatott ilyen áruk együttese.

Akorai Magyarország királyi jövedelmeiről, ésezek közöttakülkereskedelemből származó vámbevételekről számol be egy III. Béla (1172–1196) korából való, Párizsban fennmaradt forrás. Bár a kimutatás megbízhatóságával kapcsolatban kételyek is felmerülhetnek, de a bevételek összetételére vonatkozólag hiteles képet nyerhetünk. A szövegből kiderül, hogy a vámok, révek és vásárok után kapott rész a királyi összbevétel 18%-át tette ki. Ez nyilvánvalóan magában foglalta a külkereskedelemből származó áruk forgalmát is.

A korai, a kezdetektől a 13. század derekáig tartó korszakában a Bécsen és Regensburgon keresztül nyugat felé húzódó útvonal mellett a két kelet-európai metropolis, Kijev és Bizánc irányába kapcsolta a külkereskedelem erős szálakkal az országot. Tudelai Benjamin zsidó utazó 1165–1173 közötti leírásában a Bizáncban felbukkanó kereskedők között magyarok is voltak a keletről érkezettek, valamint a lombardok, itáliaiak és spanyolok mellett. Regensburgnak már a 10. századtól kitüntetett jelentősége volt a közép-kelet-európai térség külkereskedelme terén. A Duna mentén fekvő város gazdasági felvirágzását a tranzitkereskedelemnek köszönhette. 1192-ben a regensburgi kereskedők kiváltságot nyertek Bécsben. Ez a város csak az egyik állomás volt Regensburg keleti irányba kiépülő kapcsolatainak az útjában, hiszen Ausztrián keresztül a regensburgi kereskedők eljutottak Magyarorszáig is, kapcsolataik egészen az orosz területekig terjedtek. Az általuk leginkább keresett áruk közé már a 12. század végén és a 13. század elején elsősorban nemesfémek tartoztak, különösen pedig az ezüst. A Bécs városának 1221-ben adományozott árumegállító jog éppen ezt, a Magyarországot a nyugati piacokkal összekötő közvetlen kapcsolatot igyekezett megakadályozni, és helyette a forgalmat a város kereskedőinek üzleti körébe terelni. Bécs árumegállító jogát több alkalommal megújították (1244, 1278, 1281), ez pedig azt mutatja, hogy e jog érvényesülése nem ment akadály és ellenállás nélkül. Végül csak 1312-től lépett életbe ténylegesen Bécs árumegállító joga.

A 13. század átalakulásai

A 13. század több okból is mélyreható változásokat hozott az ország külkereskedelmi kapcsolatairól. 1204, azaz Bizáncnak a keresztesek által történt elfoglalása korszakhatárnak tekinthető. A Latin Császárság megalakulása, majd a bizánci restauráció (1267) már nem hozta vissza a hajdani keleti metropolisznak a mediterrán és kelet-európai távolsági kereskedelembe betöltött kulcsszerepét. Ez az az időszak, amikor a város elfoglalásához vezető IV. keresztes hadjáratot irányító Velence Bizánc érdekszféráját átvéve vált a térség meghatározó gazdasági-kereskedelmi központjává. Nem volt kisebb a hatása egy néhány évtizeddel későbbi másik katonai eseménynek sem. 1240-ben Batu kán és mongol serege elfoglalta Kijevet. Ezzel a Magyarországra tágabb külgazdasági környezetét jelentő másik meghatározó pont is kihullott. Ezek azok a körülmények, melyek következtében Magyarország a kelet-európai gazdasági térség nyugati periferiájából Szűcs Jenő megfogalmazása szerint a gazdaságilag emelkedő Nyugat vonzáskörzetébe került.

Ennek az átmeneti időszaknak egy sokatmondó forrása az a feltehetően 1264 körüli, Velencében fennmaradt árulista, amely István ifjabb király környezetében keletkezett. Ez a szöveg – Zolnay László megállapítása szerint – az ifjabb király udvara számára szállított árukat és az Istvánnak adott készpénzhiteleket összegzi, talán a későbbi visszatérítés reményében. Azt nem tudjuk, hogy az ügyletnek ez a része bekövetkezett-e, azaz a Syr Wullam nevű kereskedő és udvari szállító visszakapta-e a befektetett összeget. A Syr Wullam által forgalmazott áruk összetétele és származási helye azonban komoly tanulságokat rejt. Az áruk között kizárólag külföldi eredetű luxuscikkeket találunk, legnagyobbbrészt textíliákat, melyek két jól elkülöníthető földrajzi régióból származnak. Egyrészt bizánci és itáliai közvetítéssel Nyugatra érkezett bíborszöveteket szállított Syr Wullam. Erről a területről származott a bársony és a selyem, illetve minden bizonnyal ugyancsak Keletről érkeztek az ékszerek és a drágakövek. A másik nagy gazdasági övezet, ahonnan a felsorolás szerint áruk érkeztek Magyarországra, a nyugat-európai textilipar ekkor fellendülő központja, Flandria volt. Innen posztó, mindenekelőtt a legmagasabb minőséget és ehhez mért magas árat képviselő, Gentben készített posztó került be a kalmár áru kínálatába. A korabeli magyar gazdaságra szintén jellemző, hogy a szállításokat hogyan egyenlítették ki: kizárólag ezüstben és sóban való kifizetésről szól az árulista. Magyarország ekkor elsősorban ezzel a két áruval tudta kompenzálni a döntően a luxuscikkek köréből kikerülő és az udvarhoz közel álló csoportok fogyasztását szolgáló importot.

Időben nem sokkal későbbi, a 13. század végéről való az a lista, amely a különböző országokból Brüggebe érkező árukat sorolta fel. Ez nem csak Magyarországról, hanem a környező királyságokból szállított cikkeket is megemlíti, így jó lehetőséget jelent az összehasonlításra. Eszerint Magyarországról viasz, arany és veretlen ezüst érkezett Flandriába. Csehország és Lengyelország kínálata erősen hasonlított a magyar kivitelhez, azzal az eltéréssel, hogy az előbbiből ónt, az utóbbiból mókus- és másféle prémeket, valamint rezet is szállítottak. Mivel azonban – egyéb forrásaink szerint – Lengyelország ebben az időben nem rendelkezett jelentősnek minősíthető nemesfém- és rézkivitellel, feltételezhető, hogy ezek a bányakincsek magyarországi eredetűek voltak. Minden bizonnyal a Felvidéken bányászták ki ezeket, és Flandriában azért vélték lengyel eredetűnek, mert a feldolgozásra váró fémeket a Visztulán szállították északra, és a Balti- és az Északi-tengeren keresztül jutottak el rendeltetési helyükre.

Az Árpád-kori anyagi kultúrának is egyértelműen meghatározhatók olyan elemei, amelyek tárgyanyaga a külkereskedelem révén kerülhetett az országba: ilyenek például az egyházi, illetve liturgikus eszközök, amelyek természetesen nem csupán a kereskedelmi kapcsolatokat jelzik, hanem a missziót és az egyházszervezést is. Ide tartoznak a bizánci és kijevei mellkeresztek, valamint a Rajna-Maas vidékéről származó bronztárgyak, (aquamanilék, bronztálak, stb.) is. A tatárjárás pusztítása után a 13. század derekán nagy mennyiségben kerülnek be az országba limoges-i zománckeresztek, és más hasonló technikával készült tárgyak, melyek az egyházi intézmények pusztulása során bekövetkezett veszteségeket voltak hivatva pótolni. Ugyancsak az Árpád-kor végétől figyelhető meg az is, hogy egyre nagyobb számban fordulnak elő a korszakból származó leletanyagban az ekkor még egyértelműen a rangosabb háztartások igényeihez igazodó üvegtárgyak, amelyek jórészt velencei eredetűek, bár korábban keleti készítésűek is előfordultak. Sokkal kisebb értéket képviseltek, és így az alacsonyabb társadalmi csoportok asztali edény kultúrájához tartoztak az elsősorban ausztriai eredetű italtároló mázas edények, amelyek azt is jól mutatják, hogy az ilyen külkereskedelemből származó áruk ekkor még döntően a korai városfejlődés útjára lépett települések lakóinál fordulnak elő. A külföldi készítésű kerámia azonban nem csak a reprezentatív célokat szolgáló edények esetében figyelhető meg, ekkor kezdenek megjelenni az ausztriai eredetű edények legkorábbi példányai.

A 13. századtól egyre gazdagodó forrását jelentik a magyar külkereskedelemnek a vámjegyzékek, melyek mind a belső, mind a külső forgalomról máshonnan nem elérhető adatokat tartalmaznak. Az egyik legrészletesebb vámtarifa az esztergomi

káptalané volt, amely több 13. századi átszerkesztés után 1288-ra nyerte el végleges formáját. Ez már a század elejére vonatkozólag is tartalmaz adatokat. A II. András kori szerkesztés szől többek között szekéren Oroszországból prémet szállító kereskedőkről, szerémségi és máshonnan származó borról, melyeket részben esztergomiak hoztak, és amiből külföldi piacokra, Csehországba is jutott. A külföldre vitt áruk között fordul elő még a szarvasmarha is. A 13. század közepéről (1255) származó bejegyzések között szerepel a külföldről származó textilfajták széles választéka, színes posztó, skarlát, a len- és gyapotszálból készült barchent és német posztó. Ebben a részben említik még a velenceiek áruait, amelyeket közelebbi minősítés nélkül egységesen vámoztak el. 1288-ban IV. László király az esztergomi káptalan panaszára adta ki a korábbi rétegeket is magában foglaló vámoklevelét, mivel a budai és pesti kereskedők kikerülték az esztergomi vámot és inkább Győr felé mentek nyugatra. A király ennek a megtiltása mellett elrendelte, hogy a bécsiek, regensburgiak és a Rajnán inneni területekről érkezettek is ugyanazt a vámot fizessék, mint amit a Rajnán túliak, franciák és velenceiek.

Esztergomnak nemcsak politikai és egyházi, de gazdasági jelentőségét is mutatja, hogy Rogerius mester Siralmas Éneke szerint a tatárjárás idején a városban igencsak jómódú vallonok és lombardok éltek, „akik mintegy urai voltak a városnak”, befolyásos és gazdag polgárok. Amikor a tatárok ostroma idején látták, hogy az alsóvárost nem tudják megvédeni, akkor „végtelenül sok értékes szövetet és ruhát égettek el, leölték a lovakat, az aranyat és ezüstöt a földbe ásták”.⁵ Ezek a drágaságok minden bizonnyal külföldi eredetűek voltak. A neolatin nyelvet beszélő vallon és lombard lakosok is főleg a külkereskedelemből gazdagodtak meg.

A külföldi kapcsolatok fontossága a tatárjárás után is megmaradt Esztergomban, hiszen 1272-ben Rennerius esztergomi polgár szőlője adóssága fejében egy genti kereskedő tulajdonába került. Zolnay László hipotézise szerint Rennerius eladósodása háttérében az állhatott, hogy nagy tétel genti posztót vett át, nyilvánvalóan azért, hogy azt kisebb tételekben haszonnal értékesítse.

Varasd és Verőce, a mai Horvátországban lévő, a Drávától kissé délre fekvő két város polgárai 1209-ben és 1242-ben kapnak vámszabást a Németországba induló portékáik után, melyek között főleg élő állatok voltak (ló, ökör, disznó).

A külföldi áruk jelenléte a magyar piacon egyre hangsúlyosabbá válik a 13. század után. Ezek megvásárlása már nem kizárólag a királyi udvar presztízs-

⁵ Nagy Balázs: *Tatárjárás*. Budapest: Osiris, 2003. 150.

fogyasztásához kötődött, ezek a termékek egyre nagyobb mennyiségben jelentek meg az ország piacán. Ezt mutatja például a Borsod megyei Alzsolca vámjánál (1329) felbukkanó ypres-i posztó, vagy a Bihar megyei Telegdnél, az Erdélybe menő forgalom útjában lévő 1312-ben rögzített vám, amely ypres-i, tournai-i, huy-i posztót említ.

A posztó a középkori kereskedelemnek az egyik legfontosabb árucikke volt. Önmagában ennek a gyapjúból előállított, jellemzően felsőruházati cikkek alapanyagaként szolgáló terméknek a jellemzői a modern szemlélő számára nem magyarázzák meg a posztókereskedelem középkori jelentőségét. A ruházat, annak anyaga, színe, jellege a középkori társadalomban az egyén társadalmi státuszának kifejezésére is szolgált. Az eltérő éghajlati viszonyoktól függetlenül Európa nagy részén a felsőruházat a középkorban alapvetően posztóból készült. A posztó alapanyaga, a juhról lenyírt gyapjú szinte mindenütt rendelkezésre állt, feldolgozása pedig számos munkafázisra oszlott, (mosás, tépés / kártolás, fésülés, fonás, festés, szövés, ványolás, stb.). A posztószövet előállítható háziipari módszerekkel a közösség nőtagjainak munkájára alapozva, illetve magasan specializált tevékenységi formaként is. Erre alapozódott a távolsági kereskedelem piacára termelő, minőségi és természetesen igen drága luxustermékeket előállító, egy-egy régióra koncentrálódó posztóipar. A kiváló alapanyagból, jó minőségű gyapjúból dolgozó észak-nyugat európai posztóipar egyes övezeteinek termékei más-más periódusban jutottak el a közép-európai és a magyar piacra. Mint már a fentiekben is kiderül, Flandria egyes posztótermelő városainak termékei már a 13. századtól fokozatosan megjelentek Magyarországon, így Gent mellett Tournai, Ypern és Brügge posztói is. Ezek az áruk hasonló időben érkeztek más közép-európai országok piacára is, például Cseh- és Morvaországba, Sziléziába és Lengyelországba. Az említett távoli városok áruinak Magyarország felé való közvetítésében elsősorban a német városoknak volt megkerülhetetlen szerepük. Ezek maguk is foglalkoztak posztókészítéssel, tehát a kettős szerepet csak azért tölthették be, mert a kétféle áru – a flamand és a saját posztó – között jelentékeny minőségi különbség volt.

Németalföld egy másik tartományának, a Flandriától keletre fekvő Brabantnak a posztótermelése némileg később, a 14. század folyamán lendült fel. A brabanti városokból származó posztófajták már a 14. század második felében megjelentek Magyarországon, elsősorban Leuven, Mechelen, Herentals, Thienen és természetesen Brüsszel termékei. A Buda Város jogkönyve néven ismeretes, a 15. század elejéről származó joggyűjtemény ezek közül számosat ismer és említ, tehát a flandriai brabanti posztó nemcsak az üzleti tranzakciókban, hanem a jogkönyvekben is megjelent.

A későközépkori külkereskedelem

A 14. század első fele döntő változásokat idézett elő Magyarországnak az európai gazdasági környezetben elfoglalt helyével kapcsolatban. Ennek okát a hazai nemesfémtermelés felfutásában kell keresnünk. A bányászatnak, és ezen belül a nemesfém kitermelésnek már az Árpád-korra visszanyúló – részben a folyami aranymosásra támaszkodó – előzményei voltak, de ennek hatása nem mérhető a 14. századi változásokhoz. A magyarországi ezüst már korábban is felkeltette az európai piac érdeklődését, elsősorban az itáliai keresletet elégítve ki. Az 1320–1350 közötti évtizedekben azonban megtöbbszöröződött a hazai nemesfém-bányászat. Ennek oka részben a természeti adottságok egyre hatékonyabb kihasználásában, részben pedig a bányászat fellendítését elősegítő céltudatos uralkodói intézkedésekben keresendő. A bányavárosok alapítása, illetve a bányavárosi jog adományozása (pl. 1328: Körmöcbánya), illetve a bányabér (urbura) új rendszerű meghatározása jelentik ebben a sorban a legfontosabb lépéseket. A csehországi Kutná Horából (Kuttenberg) hívott német bányászok letelepítésével és a Kutná Hora-i városjog adományozásával az uralkodó igyekezett a megfelelő technikai tudást és szakértelmet biztosítani a magyarországi bányászat számára is. Károly Róbert intézkedése szerint a földesúri birtokon kitermelt nemesfém meghatározott része a földbirtokosé maradhatott. Az 1327-ben bevezetett rendszer alapján azt a földterületet, ahol nemesfémeket találtak, megtarthatta a földesúr, és a királynak jutó urbura egyharmada is őt illette, azaz arany esetében a kibányászott mennyiség 1/30, ezüst esetében 1/24 része. Továbbá az ekkor bevezetett nemesfém-monopólium uralkodói joggá tette a nemesfém forgalmazását. Erre alapozva jelent meg 1325 után a firenzei mintára vert aranyforint. A Garam menti, a szepességi és erdélyi bányavidékek fellendülése robbanásszerű hatással volt az arany- és az ezüstabányászatra. A 14. század közepének nemesfém-kitermelésére vonatkozólag pontos mennyiséget nem lehet adni, de egyes becslések szerint az európai aranytermelés döntő része – bizonyos feltételezések szerint 90%-a – Magyarországról származott. Az ország aranytermelése elérhette, esetleg meg is haladhatta az évi 1500 kg-os szintet. Egy adat érzékeltetheti a magyarországi nemesfémkészletek bőségét: Erzsébet királyné, I. Nagy Lajos édesanyja 1343-ban itáliai útjára több mint 6,5 tonna ezüstöt és 5 tonna aranyat vitt, valamint ezen kívül még vert pénzt is számottevő mennyiségben. Az ilyen nagyságrendű nemesfém és pénz hirtelen piacra kerülése komoly gazdasági következményekkel járt.

A magyar nemesfém-bányászat felfutása időben egybeesett a hasonló csehországi folyamatokkal. A cseh területeken Kutná Hora (Kuttenberg), Jihlava (Iglau) és Havlíčkův Brod (Německý Brod) (Deutschbrod) bányavárosok juttatták a

felszínre a legtöbb ezüstöt. Csehországban szintén a hazaival egy időben kezdődött meg az aranypénzverés. A két szomszédos terület, Magyar- és Csehország ebből a szempontból egymással párhuzamos fejlődése messzeható befolyást gyakorolt a régió későközépkori gazdasági és kereskedelmi jellegzetességeinek alakulására.

A 14. század a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban gyakran a válság és a krízis fogalmával kapcsolódott össze. Ebben a periódusban kétségtelenül megfigyelhetők olyan jelenségek, melyek jelentős, alkalmanként megrázkódtatásszerű változásokat hoztak magukkal. Már a század elején, 1315–1317 között egy olyan több régiót egy időben elérő éhínségről szólnak a források, melyhez hasonlóra a kortársak szerint „emberemlékezet” óta nem volt példa. A leírások alapján mindez a kedvezőtlen időjárási körülmények halmozódása miatt következett be. Bár egyes nyugati források Közép-Európára, illetve Magyarországra vonatkozólag is sejtetni engedik, hogy ennek a széles körben pusztító éhínségnek hasonló következményei lehettek Magyarországon is, de a hazai okleveles anyag nem támasztja alá ezt a feltételezést.

A 14. század közepén bekövetkező újabb megrázkódtatás, a pestisjárvány hatása Európa írott történetének legsúlyosabb ismert demográfiai csapása. A kontinensen 1347–1348-ban jelentkező járvány Európa népességének mintegy 1/3-át elpusztította, és a 14. század második felében történt újabb és újabb hullámai csak fokozták a hatását. Ugyanakkor a pestisjárvánnyal foglalkozó szakirodalom egyetért abban, hogy a népességsökkenés területileg egyenetlen volt, azaz a következményei régióként erősen különböztek. Fügedi Erik, aki 1992-ben megjelent tanulmányában részletesen foglalkozott a Fekete Halál magyarországi következményeivel, megállapította, hogy „minden jel arra mutat, hogy a pestis Magyarországon kevesebb áldozatot szedett, mint Nyugat-Európában.”⁶ Ennek okai között több hipotézist vázolt fel, megemlítve a földrajzi helyzet szerepét, miszerint Magyarországnak nem volt nagy forgalmú tengeri kikötője, illetve fontos távolsági kereskedelmi útvonal sem szelte át az országot. Más okok is felmerültek annak a magyarázatára, hogy miért került el, kímélte meg a járvány Magyarországot. Ezek szerint a szárazabb éghajlatú vidékeken kevésbé tudott terjedni a kórokozó, illetve Fügedi megemlítette annak a lehetőségét is, hogy a 14. századi magyar populációra jellemző B-vércsoport bizonyos védelmet jelentett a fertőzéssel szemben. A számos felvetett hipotézis egyike sem tudta végérvényesen és megnyugtatóan tisztázni ennek a jelenségnek az okát, de az

⁶ Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. Budapest, Népeségtudományi Kutató Intézet, 1992. (Népeségtudományi Kutató Intézet : történeti demográfiai füzetek ; 10.) 30.

egyértelműnek tűnik, hogy Magyarország néhány más közép-európai országgal együtt megmenekült a pestis legsúlyosabb demográfiai következményeitől.

A Nyugat-Európa nagy részét erőteljesen sújtó népesedési katasztrófa azonban messze ható gazdasági következményeket is magával hozott. Angliában, Itáliában és más területeken is fennmaradtak az ár- és bérv viszonyok alakulására vonatkozó források és adatok. Ezek azt mutatják, hogy míg a mezőgazdasági termékek ára, illetve a földbérlet értéke viszonylag alacsonyan maradt, vagy akár csökkent is, hiszen az agrártermékek fogyasztóinak, az adott terület lakosainak a száma jelentősen visszaesett, addig a bér munka, és az ennek felhasználásával előállított iparcikkek ára felment. Tehát a pestisjárvány hatásaitól nem elválasztható okokból kifolyólag Nyugat-Európa egyes területei kétségtelenül válságjelenségekkel voltak kénytelenek szembenézni a 14. század derekán. Nem állítható ugyanakkor, hogy ez a krízis egész Nyugat-Európában általános lett volna. Voltak olyan területek, melyeket erőteljesen sújtottak a válság hatásai, míg más vidékek éppen ekkor a gazdasági prosperitás fázisában voltak. Ezek közé tartozott többek között a Hanza-városok kereskedelmi érdekszférája, de ugyancsak ekkor erősödött meg például Nürnberg, és a délnémet városok gazdasági szerepe és tőkeereje is. A közép-európai országok közül Cseh-, Lengyel- és Magyarország egyaránt a gazdasági konjunktúra korát élte, nem függetlenül az ekkoriban fellendülő nemesfémhányászat által meghatározott tőkeakkumulációtól. Szűcs Jenő megfogalmazása szerint: „A Nyugat [válságból való] kilábolásának punctum salienze végső fokon az volt, hogy az egész szerkezet gravitációs pontjává már 1300 előtt visszavonhatatlanul a városgazdaság vált, mely az összes érintett erők közül (márpedig a válság minden réteget érintett) legkorábban jutott ki a maga kríziséből – nem kis mértékben azáltal, hogy piacválsága meghaladásához és nemesfémszükséglete kielégítéséhez Közép-Kelet-Európában talált tért.”⁷ Ennek megfelelően a 14. század derekán és második felében bekövetkezett változások azzal a hatással jártak, hogy az európai gazdasági régiók közötti munkamegosztás erősebbé és a kereskedelmi kapcsolatok intenzívebbé váltak.

Károly Róbert számos intézkedése utal arra, hogy az uralkodó figyelme kiterjedt a külkereskedelmi kapcsolatokra. Ismeretesek a védlevelei, melyeket az országban utazó külföldi kereskedők részére adott ki, 1316-ban például a Száva-réven átkelő, elsősorban feltehetően velencei kalmárok számára, akiknek az egész országban szabad közlekedést engedélyezett a megfelelő vámok megfizetése esetén. Két évvel később pedig a bécsi kereskedők kapnak oltalomlevelet. A

⁷ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest: Magvető, 1983. 71.

nyugati kereskedelmi kapcsolatok élénkülését Bécsnek az ekkor már teljességében érvényesülő árumegállító joga erősen befolyásolta. Északnyugat felé Szilézia irányába Zsolnán át, Morva- és Csehországba pedig Nagyszombaton és Holicson keresztül vezetett a fő kereskedelmi út. Északra, a lengyelországi Krakkóba pedig Kassán és a Szepességen át jártak a kereskedők. A többi, kereskedelmi szempontból fontos irányba vezettek a nagy forgalmú országutak (*magna via*, *strata publica*). Délnyugat felé Körmenden át a *Via Latinorum*, az „olaszok útja”, Baranyán keresztül a Délvidékre, más utak pedig Erdélybe, és délkeleti irányba.

Károly Róbert külpolitikai lépéseit, szövetségi politikáját is befolyásolták az ország külkereskedelmi érdekei. Míg az uralkodó diplomáciai rendszerében az 1310-es években az ausztriai Habsburg herceggel, Frigyessel való szövetség dominált, addig a következő időszakot a Habsburg-szövetségtől való elfordulás és a Csehországban uralkodó Luxemburgi Jánossal való kapcsolatkeresés határozta meg. Az 1327-ben, Nagyszombatban tartott csúcstalálkozó eredménye volt a két dinasztia közötti házassági kapcsolatról szóló döntés és a Habsburg-ellenes összefogás melletti elköteleződés. 1335-ben több, részben a külkereskedelemmel kapcsolatos tárgyalásokat hozó diplomáciai találkozót tartottak. Először augusztusban találkoztak a magyar, a cseh és a lengyel uralkodó követei Trencsénben, majd november elején a három uralkodó személyesen tárgyalt a Duna partján lévő Visegrádban. Károly Róbert, Luxemburgi János és III. Kázmér megállapodása szabályozta az északnyugat felé menő kereskedelmi utak forgalmát: a Morva- és Csehországon átvezető utat tették a Magyarországról nyugat felé vezető fő kereskedelmi útvonallá, hogy elkerülhessék a bécsi árumegállító jog hatását. 1336 januárjában külön egyezmény született, amely ennek az útvonalnak a részletkérdéseit tisztázta, az útvonalat ismerő és használó nagyszombati és brnói polgárok vallomása alapján. Látható tehát, hogy a 14. század derekára a kereskedelem fejlesztése, a megfelelő útvonalak biztosítása a közép-európai politika egyik meghatározó kérdésévé vált. A későbbiekben is számos oklevél született, amely erre az északnyugat felé vezető útvonalra vonatkozott. Ezekből is kiderül, hogy az új irány igencsak fontossá vált, nemcsak a két szomszédos országból származó, hanem számos más, távolabbi területről érkező kereskedő számára is. 1344-ben a kölni és más rajnai városokból, valamint a Maas menti Huy-ből származó kereskedők, 1345-ben ismét az ezen az útvonalon járó kölni kalmárok kaptak mentességet, hogy ne kelljen magasabb vámot fizetniük, mint a cseheknek és a morváknak.

A későközépkori külkereskedelem áruösszetételéről viszonylag pontos képpel rendelkezünk, hiszen erre vonatkozólag fennmaradt a pozsonyi harmincad

1457–1458. évi számadáskönyve. Ez igen sajátos képet őrzött meg a forgalom szerkezetéről, hiszen eszerint a behozatal a teljes árukereskedelem 89%-át képviseli.

A hazai nemesfémbányászatnak a forgalomra gyakorolt befolyása megmaradt, bár a magyarországi bányák hozama a 14. század középső évtizedeiben tapasztalható felfutás után stagnált, majd némileg csökkent is. Ezen kívül szerepe volt még az állatkivitelnek, elsősorban a meginduló, és később még nagyobb jelentőségre emelkedő szarvasmarha-exportnak, réz és más fémek (vas), valamint a bor forgalmának. A magyar élőmarha Velencében, a délnémet városokban és Sziléziában talált piacra. Ezekre a viszonylag közeli területekre lábon hajtották az állatokat, melyek – annak érdekében, hogy az út viszontagságai miatt elszenvedett súlycsökkenést ellensúlyozzák –, egy úgynevezett utóhízalás után kerültek piacra, majd levágásra. A magyarországi szarvasmarha meghatározó súlyt képviselt a külkereskedelmi áruforgalomban, de nélkülözhetetlen volt jelentős nyugat-európai térségek hússal való ellátása szempontjából is. Amikor visszaesett a piacra kerülő magyar marhák mennyisége, akkor ezt a hús árának emelkedése követte például Észak-Itáliában, Nürnbergben és Ausztriában is.

A külkereskedelemben érdekelt vállalkozók között két csoport játszott a főszerepet: a délnémetek mellett az itáliai származású, főleg firenzei kereskedőknek volt jelentős befolyása. A külkereskedelmi forgalom egyenlege minden bizonnyal negatív volt, azaz az import nagyobb volt, mint a kivitel. Az országba érkezett áruk között értékét tekintve a legjelentősebbek a posztó és más textilcikkék voltak, ezen kívül a fűszerek és fémeszközök képviseltek fontosabb részt. A későközépkori magyar import sajátos szegmensét jelentette a késbehozatal. A speciális fémmegmunkálásnak ez a terméke a mai Ausztria területén és Dél-Németországban készült igen nagy mennyiségben, és szinte „millió” tételben került a magyar piacra.

A nagytételben Magyarországra érkező kézműves termékeket azonban nem csak az írott forrásokból ismerjük, hanem vannak ezekre vonatkozó adataink az anyagi kultúra más forrásaiból is, elsősorban a régészeti ásatásokból. A nagy mennyiségben, elsősorban a közeli ausztriai területekről ide érkező késeket például megtalálhatjuk még a falusi leletanyagokban is, azonosításukat segíti, hogy gyakran jellegzetes technikai megoldásokat alkalmaztak a nyél kiképzésénél, illetve mesterjegyek is utalhatnak készítési helyükre. Ez utóbbiak más fém- és kerámiatárgyakon is előfordulnak, segítve az importtárgyak készítési helyének meghatározását. Ugyanakkor arra is van adat, hogy az ország egyes területeiről nagy számban vitték ki a kézműves termékeket, így

például az erdélyi, főként szász városok fejlett kézművesipara felvevő piacra lett a moldvai részeken is. Ez utóbbiak emlékeit azonban még kevésbé ismerjük a régészeti leletanyagban.

A régészeti leletek közül kétségkívül a legnagyobb számban fennmaradt kerámiatöredékek utalnak jelentős kereskedelmi forgalomra, főként az országtól nyugatra eső területek irányából beérkező termékek formájában. Az egész Európában elterjedt és keresett német központokban speciális technikával készült kőcserép edények inkább a rangosabb háztartások (udvari, nemesi, polgári) asztali edény készletéhez tartoztak, változatos formáik, egyedi kiképzésük reprezentációs célokat is szolgált. Ugyancsak hasonló szerepe volt a cseh, az úgynevezett losticei kőcserép jellegű díszkerámiának. A kerámiatárgyaknak azonban van olyan csoportja is, amely külföldi készítési helyről jutott el a kevésbé rangos háztartásokba is, beleértve a városi szegényebb rétegeket, sőt a falusi népességet is. Ennek legjellegzetesebb példái az ausztriai árunak nevezett, több kézműves központban (pl. Bécs, Tulln) előállított főzőedények, amelyek magas grafittartalmuk miatt különösen magas hőfokot tudtak elviselni. A peremükön bepecsételéssel megjelölt edények igen változatos méretben készültek, és ugyanilyen anyagból állították elő az ötvösök és más fémművesek számára elengedhetetlenül fontos, ugyancsak grafittartalmú öntőtégelyeket.

Az ausztriai és német területek kézműves központjainak termékei nyilvánvalóan nagy számban érkeztek az országba, s bizonyos, hogy nem csak a kerámia-árakkal kell számolnunk, de a régészeti leletekben más tárgyak sajnos kevésbé maradtak meg. Így, viszonylag kisebb számban tudjuk tanulmányozni azokat az ón tányérokat, tálakat, amelyek főként a városi polgárházak jellegzetes tárgyai voltak, és amelyek egy része biztosan kereskedelmi áruként érkezett a jelentősebb magyar városokba. A nyugati kézműves termékek mellett a későközépkorban ugyancsak jelen voltak a piacon az itáliai eredetű áruk, bár ezek közül viszonylag kevés az, amit a régészeti leletanyagban is azonosítani lehet. A hazai, általában alacsonyabb minőséget biztosító üveggyártás termékei mellett továbbra is nagy kereslete volt a legnagyobb finomságú, legjobb minőségű velencei üveg tárgyaknak. Ezek mellett a középkor végén már az itáliai kerámiaközpontok egyes termékei is megjelennek, így például a majolika asztali edények.

Mindezek az adatok azt mutatják, hogy a középkor végén Magyarország a legkülönbözőbb áruk széles körének importjával és exportjával kapcsolódott be Európa kereskedelmi kapcsolatrendszerébe, jellegében azonban ez a külkereskedelem továbbra is alapvetően a mezőgazdasági termékek kivitelére és az iparcikkek behozatalára épült.

*Kereskedőhajó ábrázolása a nagyszalóki Szent András-templom Szent Miklós-oltáráról,
1490–1503 k., Magyar Nemzeti Galéria
Radocsay Dénes: A középkori Magyarország táblaképei, Budapest, 1955. 404.*

Külföldi vándorkereskedő a Manesse kódexben.
"Codex Manesse" Große Heidelberger Liederhandschrift, 1300 körül,
Zürich Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. Germ. cpg 848.

*Királynő vásárol egy kereskedőtől, Schondoch, Franciaország királynéi
Bécs; Österreich ; Wien ; Österreichische Nationalbibliothek ; cod. 2675 ; fol. 6v*

*Kereskedő ábrázolása a Balthasar Behem kódexben.
Codex pictoratus Behem, Baltazar; d. 1508: Codex picturatus Balthasaris Behem:
facsimile. Varsovia, [1988?].*

*Borszállító kocs, 15. sz. (Jánosréti főoltár)
Buda jogkönyve Blazovich, Schmidt, 2001. II. 421.*

Irodalom

Általános szakirodalom

- Draskóczy István: A honfoglalástól a 16. századig. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk.: Honvári János. Budapest, 1996. 5–80.
- Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1992. (Népességtudományi Kutató Intézet : történeti demográfiai füzetek 10.)
- Fügedi Erik: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 364–386.
- Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza, I. Budapest, 1963.
- Halaga, Ondrej R.: Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet. *Hansische Geschichtsblätter* 85 (1967) 59–84.
- Kováts Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma 15. században a pozsonyi Harmincadkönyv alapján. Budapest, 1902.
- Kubinyi András: A későközépkori magyar–nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998. 109–117.
- Lederer Emma: A középkori pénzügyletek története Magyarországon (1000–1458). Budapest, 1932.
- Miskolczy István. A középkori kereskedelem története. Budapest, 1926.
- Nagy Balázs: Transcontinental Trade from East–Central Europe to Western Europe (Fourteenth and Fifteenth centuries). In: *The Man of Many Devices Who Wandered Full Many Ways...* Festschrift in Honor of János M. Bak. Szerk.: Nagy Balázs – Sebők Marcell Budapest, 1999. 347–356.
- Paulinyi Oszkár: Ipar, kereskedelem. In: *Magyar Művelődéstörténet*. II. Szerk.: Domanovszky Sándor. Budapest, 1939. 161–199.
- Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában (1000–1526) Gazdag föld – szegény ország.” *Századok* 106 (1972) 561–608. Újabb kiadása In: Paulinyi Oszkár. *Gazdag föld – szegény ország*. Szerk.: Búza János – Draskóczy István. Budapest, 2005. 183–227.
- Pleidell Ambrus: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925.

- Stromer, Wolfgang von: Oberdeutsche Hochfinanz, 1350–1450. 3 köt. Wiesbaden, 1970.
- Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. Században. *Agrártörténeti Szemle* 3 (1961) 309–343.
- Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, 1983.

Egyes árucikkek forgalma

- Blanchard, Ian: The Continental European Cattle Trades, 1400–1600. *Economic History Review, Second Series* 39 (1986/3) 427–460.
- Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon, XIII–XVI. század. *Budapest Régiségei* 16 (1955) 147–197.
- Mályusz Elemér: Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században. *Agrártörténeti Szemle* 28 (1986/1–2) 1–33.
- Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993/ 3–4) 450–468.
- Székely György: A németalföldi és angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép–Európában. *Századok* (1968).
- Székely György: Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon. *Századok* 109 (1975) 765–792.

Egyes városok külkereskedelmi forgalma

- Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegállító joga. Budapest, 1922. Újabb kiadása: In Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1979. 139–161.
- Fügedi Erik: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1956) 185–213.
- Györffy György: Budapest története az Árpád–korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád–kor végéig. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1975. 219–349, lsd. különösen 326–330.
- Kováts Ferenc: Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg im Spätmittelalter. *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln* 35 (1914) 1–32.
- Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36 (1994/1–2) 1–52.

- Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541–ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest, 1975. 9–240, lsd. különösen 44–54, 97–111, 214–216.
- Kubinyi András: Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650: Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Szerk.: Ingomar Bog. Köln, 1971. 342–433.
- Szende Katalin G.: Kölni kereskedők a középkori Sopronban. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Szerk.: Környei Attila – Szende Katalin. Sopron, 1996. 57–70.
- Teke Zsuzsa: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján. *Századok* 137 (2003/2) 381–404.

Itáliai és levantei kereskedelem

- Husztai Dénes: IV. Béla olaszországi vásárlásai. *Közgazdasági Szemle* 1938/9–10. 737–770.
- Husztai Dénes: Olasz–magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Budapest, 1941.
- Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben. *Folia archaeologica* 41 (1990) 87–115., 42 (1991) 145–177.
- Pach Zsigmond Pál: A levantei kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. *Századok* 109 (1975) 3–31.
- Pach Zsigmond Pál: Egy évszázados történetészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? *Századok* 106 (1972) 849–888.
- Teke Zsuzsa: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. *Történelmi Szemle* 37 (1995/2) 129–150.
- Teke Zsuzsa: Firenzei üzletemberek Magyarországon a XIV. század végén és a XV. század elején. In: A Gazdaságtörténet kihívásai: Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára, Szerk.: Búza János – Csató Tamás – Gyimesi Sándor. Budapest, 1996. 21–28.
- Teke Zsuzsa: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–37. *Századok* 129 (1995/1) 195–214.
- Teke Zsuzsa: Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Budapest, 1979.
- Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264–ből. *Budapest Régiségei* 21 (1964) 79–114.

Vámok, vámjegyzékek

- Domanovszky Sándor: A harmincadvám eredete. Budapest, 1916. Újabb kiadása: In Domanovszky Sándor. Gazdaság és társadalom a középkorban. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1979.
- Draskóczy István: A somosi vám a 13–14. században. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998. 50–56.
- Draskóczy István: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 45–61
- Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján. *Történelmi Szemle* (1999/3–4) 231–277.
- Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében. *Történelmi Szemle* 40 (1998/1–2) 33–41.
- Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám eredete. Budapest, 1990.
- Pach Zsigmond Pál: Hogyan lett a harmincadvámból huszad? (1436–1457). *Történelmi Szemle* 37 (1995/3) 257–276 .
- Weisz Boglárka: A vásár és a vám Árpád-kori törvényeinkben. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Weisz Boglárka – Balogh László – Szarka József. Szeged, 2001. 169–182.
- Weisz Boglárka: Az esztergomi vám Árpád-kori története. *Századok* 137 (2003/4) 973–981.
- Weisz Boglárka: Bars megye vámhelyei az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Historica* 115 (2001) 13–22.
- Weisz Boglárka: II. András vámmentesség-adományai világiak számára. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Historica* 113 (2001) 41–50.

További résztanulmányok

- Glaser Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63 (1929) 138–167, 257–285.
- Hóman Bálint: La circolazione delle monete d'oro in Ungheria dal X al XIV secolo et la crisi europea dell'oro nel secolo XIV. *Revista Italiana di Numismatica, Second Series* 5 (1922) 132.
- Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993/3–4) 450–468.

- Stromer, Wolfgang von: Zsigmond császár Velence elleni kontinentális zárlata és a nemzetközi kereskedelmi utak áthelyeződése (1412–1413, 1418–1433) *Századok* 121 (1987) 638–659.
- Szántó Richárd: Az 1315–17. évi éhínség. In Marton Szabolcs, Teiszler Éva (szerk.): *Medievisztikai tanulmányok* (A IV. Medievisztikai PhD-konferencia 2005. június 9–10. előadásai). Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005. 135–142.
- Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei: megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok* 127 (1993/3–4) 413–449.

A középkori egyházi intézmények gazdálkodása

F. ROMHÁNYI BEATRIX

Szent István államszervező tevékenységének következtében az egyik legnagyobb változás a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása volt. Ebben a folyamatban az 1000 körül elinduló egyházszervezés is kulcsszerepet játszott, a magyarság számára korábban ismeretlen egyházi tulajdon is ekkor kezdett kialakulni. A király által alapított püspökségek jelentős birtokokat kaptak, hiszen feladataik közé tartozott a kereszténységgel épphogy ismerkedő nép térítése, lelkigondozása, az ebben résztvevő egyháziak ellátása, de a területükön épülő templomok liturgikus könyvekkel való felszerelése is. Emellett az egyházaknak adott birtokok fejében az adományozó elvárta, hogy érte életében, s főképp halála után imádkozzanak, miséket és zsoltosmákat mondjanak, remélve, hogy ezáltal könnyebben jut be az örök dicsőségbe. Még inkább elvárták ezt a szerzetesektől, akiknek feladata a szüntelen imádkozás és engesztelés volt. Az évszázadok folyamán a viszonyok természetesen sokat változtak, a társadalom átalakulása a birtokadományok méretére és összetételére is kihatással volt. A püspökök egyre inkább egy szintre kerültek az ország főuraival, mind jövedelmeiket, mind politikai súlyukat tekintve. A püspökök mellett kialakuló káptalanok idővel szintén igényt tartottak saját birtokokra, hogy az ezekből származó jövedelmekkel önállóan rendelkezhessenek. A XIII. században pedig a korábbi, nagy birtokokkal rendelkező monasztikus rendek népszerűsége fokozatosan csökkent, mellettük új rendek jelentek meg, melyek eleve elutasították a földbirtokok elfogadását. A koldulórendeket tehát – legalábbis a XV. századig – másként kellett támogatnia azoknak, akik lelkük üdvösségére gondolva alamizsnát akartak adni nekik.

A püspökök

A püspöki gazdálkodás bevételei három csoportra oszthatók: 1. az egyházi jövedelmek, 2. a földesúri jövedelmek, 3. az egyéb jövedelmek. E három típus közül az *egyházi jövedelem* volt a legjelentősebb, melyet a tized formájában szedtek be. Tizedszedés alá esett a bor, a gabona, az állatok közül a bárány, ritkábban a sertés, illetve a méhkasok, sőt az urbáriumok tanúsága szerint olykor a házi szárnyasok (csirke, lúd, kacska). A gabonára kivetett dézsmát úgy szedték

be, hogy a tizedként kivett kévéket a dézsmaszedők eladták és a készpénzzel számoltak el. A bortizedeknek egy kisebb hányadát természetben szedték a püspöki háztartás szükségleteire, a döntő hányadát azonban előre meghatározott éves összegért tizedbérlőknek adták bérbe. Ezek között mind világi főurakat, mind egyházi személyeket, sőt városokat is találunk. Az egri egyházmegyében például Eperjes, Bártfa és Szeben közösen vette bérbe nem csak a bortizedeket, hanem a gabona tizedelésének a jogát is. Az állat tizedeket rendszeren természetben szedték be, de pénzzel is meg lehetett váltani.

A tizedszedés joga kezdetben egyedül a püspököt illette, de az egyes egyházmegyékben a XII–XIII. század folyamán e jogon megosztott a püspök és a káptalan. Az esztergomi egyházmegyében a XII. század közepétől külön birtokolt az érsekség és a káptalan, s 1156-ban a káptalan bizonyos falvak tizedszedési jogát is megkapta az érsektől. Az egri egyházmegyében a tizedátengedésre vonatkozó első adat 1216-ból származik, amikor a püspök a szerencsi kerület tizedjövedelmeit átengedte a káptalannak, majd a XIII. század közepe táján, még 1275 előtt lemondott csaknem az összes bortizedről is a káptalan javára, kivétel csak a zombolyi főesperesség, valamint a Patak melletti Nagyolaszi volt. Minthogy e jövedelem igen tekintélyes volt, nem csodálkozhatunk, hogy az egri püspökök többször is megpróbálták kétségbe vonni a káptalannak ezt a jogát, s a két fél közötti jogvita csaknem kétszáz évig tartott. A helyzet a XV. század végére úgy oldódott meg, hogy a továbbiakban a püspök szedte a bortizedeket az egyházmegye legjobb szőlőtermő vidékein, a káptalannak pedig megmaradt a többi. Hasonló, de rövidebb idő alatt nyugvópontra jutó vita és per keletkezett a XIII. században a budai tizedek körül egyfelől a veszprémi püspök, másfelől a pesti, majd budai plébános, valamint a péterváradi ciszterci apátság között.

A földesúri jövedelmek egyrészt a kiterjedt püspöki birtokokból származtak, de ezeken kívül voltak még más ingatlanok, és hasznos hajtó javak is. A püspököt, mint földesurat a feudális járadék három formája illette meg: a *census*, a *munera* és a *servitium*. A pénzben beszedett census kivetési alapja a jobbágytelek volt, melyet a mezővárosok egy összegben fizettek. A *munera* a földesúrnak adandó természetbeni ajándékot jelenti, beszolgáltatásának határnapja általában Karácsony, Húsvét, Pünkösd, valamint Szt. György és Szt. Mihály napja volt. A *servitium* a munkajáradék, ez azonban nem volt jelentős, évente mindössze néhány napot tett ki. A földesúri jövedelmek közé kell sorolni a különféle taxákat (*taxa ordinaria*, *regia* és *extraordinaria*), melyek valójában a királynak járó adónak, a *dicának* a földesúr részére átengedett része, s így értelemszerűen pénzben folyt be.

Az egyes egyházmegyék főpapjainak birtokai rendkívül eltérő méretűek voltak. A leggazdagabbnak számító esztergomi érsek a XII–XIII. században csak Esztergom vármegyében 12 falut birtokolt, de ezen kívül több tucat falva volt Bars, Hont, Komárom, Nyitra és Pozsony vármegyében is. Az egri püspök birtokait összeíró 1261-es, IV. Béla által kiadott oklevélben pedig 71 falu szerepel. Ezzel szemben az erdélyi püspök a XIII. században csak három falut birtokolt teljes egészében, többi, udvarházas birtokai elszórtan feküdtek egyházmegyéje területén, de azon kívül is. A nyitrai püspök birtokai szintén jóval kisebbek voltak.

Az egyéb hasznosító birtokok közé kell sorolni a szőlőket, a malmokat, a vámokat, köztük a sóvámokat, a réveket, a halászhelyeket, és halastavakat, valamint a későközépkorban a különböző telkeket és házakat.

Az egyéb jövedelmek közé olyan nem rendszeres bevételek tartoztak, mint a királytól ajándékként vagy segélyként kiutalt összegek, melyeket a főpap gyakran az uralkodónak tett szolgálataiért kapott. Az egyes egyházmegyék jövedelmeit illetően a XII. századtól ismerünk olyan kimutatásokat, melyek lehetőséget adnak az összehasonlításra. Erre vonatkozó források maradtak fenn 1184-ből, a XIV. század elejéről, 1388-ból és 1525-ből.

Egyházmegye	Jövedelem márkában
Esztergomi	6000
Egri	3000
Kalocsai	2500
Csanádi	2000
Erdélyi	2000
Veszprémi	1700
Pécsi	1500
Zágrábi	1500
Nyitrai	1100
Győri	1000
Váradí	1000
Váci	700
Zárai	500
Spalatoi	400
Összesen	24900

1. ábra: Az egyházmegyék jövedelme 1184-ben

A középkor végén, egy évvel a mohácsi csatavesztés előtt a Velencei Köztársaságnak küldött követjelentésből ismerjük a magyar egyházmegyéknek, illetve egyházfőknek az előző két évtizedben elért átlagjövedelmét.

Egyházmegye	Jövedelem aranyforintban
Esztergomi	35000
Várad	26000
Pécsi	25–26000
Egri	22000
Kalocsai	20–22000
Zágrábi	18–20000
Győri	13–14000
Veszprémi	10–12000
Váci	4–5000
Nyitrai	4000
Csanádi	3000
Szerémi	2500–3000
Összesen	182500–192000

2. ábra: Az egyházmegyék jövedelme 1525-ben

A szerémi püspökséggel kapcsolatban a követ megjegyzi, hogy a török miatt ennyire kevés, egyébként nagyjából a kétszerese lenne. A veszprémi püspökség készpénzbevételei 1524-ben 5–6000 forintot tettek ki, s nagyjából ugyanennyi folyhatott be a termények értékesítéséből, vagyis egész jövedelme körülbelül valóban megegyezik a követjelentésben szereplő összeggel.

Az egyes egyházmegyék jövedelemviszonyait közvetve tükrözi az 1498. évi dekrétum (20. tc.) is, melyben a főpapok bandériumállítási kötelezettségéről rendelkeztek. Eszerint az esztergomi érsek két, a kalocsai érsek és az egri, pécsi, várad, erdélyi és zágrábi püspök egy-egy bandériumot kellett kiállítson, a győri, a váci és a veszprémi 200–200 lovast, a csanádi százat, a szerémi és a nyitrai pedig 50–50-et. A kötelezettség ugyanakkor nem jelentette azt, hogy valóban ennyit is állítottak ki, hiszen gyakran az egész püspökség teljes bevétele is kevés lett volna a zsold kifizetésére.

A püspökök, püspökségek tényleges bevételeiről sajnos alig áll forrás a rendelkezésünkre. Szerencsés kivételnek számítanak két egri püspök, Bakócz Tamás és utódja, Estei Hippolit számadáskönyvei a XV. század végéről és a XVI.

század elejéről. Még ha tudjuk, is, hogy a kimutatások nem teljesek, az arányok, illetve azok változásai akkor is sokatmondóak.

	1493	%	1495	%	1503	%	1507	%
Egyházi jövedelem	18256	87,6	19621	66,6	15265	92,7	14884	93,0
Földesúri jövedelem	1359	6,5	6022	20,5	1052	6,4	750	4,7
Egyéb jövedelem	1225	5,9	3803	12,9	153	0,9	359	2,3
Összesen	20840	100,0	29446	100,0	16470	100,0	15993	100,0

*3. ábra: Bakócz Tamás és Estei Hippolit egri püspökök jövedelmei
(az összegek aranyforintban értendők)*

A püspökök ezekből a bevételekből fedezték a püspöki udvar ellátási költségeit, a püspök szolgálatában álló személyek fizetését, a személyzet ruházkodási kiadásait, ebből finanszírozták az építkezéseket, bizonyos igazgatási és a birtokokkal összefüggő kiadásokat, egyházi szertartások különféle költségeit (pl. az énekesek fizetését). A jövedelem legnagyobb része (60–70 %-a) pl. Bakócz püspöksége idején közvetlenül a püspök kezéhez került, aminek egy részét készpénzben kapta meg, más részét az ő közvetlen megbízása alapján fizették ki saját szükségletei kielégítésére.

Habár egyes püspöki jövedelmek magyarországi viszonyok között kimagaslóak voltak, a XIV–XV. századi Európában nem számítottak annak. Feltehetően ennek is köszönhető, hogy a későközépkori főpapok között csak kevés külföldit találunk: a jövedelmek nem voltak elég csábítóak ahhoz, hogy külföldi egyháziak magyarországi javadalmakat kérjenek a pápától.

A káptalanok, plébániák és az alsópapság

A káptalanoknak a középkorban két fajtája létezett: a székeskáptalanok, melyek a püspöki székesegyház mellett működtek, és a társaskáptalanok, melyek elvileg függetlenek voltak a püspöktől. Ugyanakkor a középkor folyamán a legtöbb érseki és püspöki székhelyen létesültek ún. kisebb káptalanok, melyek szervezetenként ugyan társaskáptalanként működtek, de szorosan kötődtek a székeskáptalanhoz, amit az is kifejezett, hogy prépostjaik egyben a székeskáptalan tagjai is voltak. A társaskáptalanok másik csoportja gazdaságát tekintve lényegében ugyanúgy

működött, mint a monostorok, ezért ezeket külön nem tárgyaljuk, az alábbiakban csak székeskáptalanokról lesz szó.

A káptalanok jövedelmei kezdetben nem különültek el a püspökétől, ez csak a XII. század folyamán következett be. Ahogy a káptalanok fokozatosan önkormányzatot gyakorló testületté váltak, üléseiknek témái úgy váltak egyre inkább gazdasági jellegűekké. Esztergomban a XIV. században már szó sem esik ájtatosságokról, a pozsonyi káptalan ülésein pedig a bevételek elosztása, az egyes stallumokhoz tartozó kulcsok megállapítása és az ezekhez kapcsolódó ügyek domináltak. Hasonló képet tükröznek a zágrábi és a váradi káptalan statútumai is. A kanonoki szerep felfogásának az értelmiségi lét felé mutató változása azonban megakadályozta, hogy a kanonokok pusztán egyházi birtokosokká váljanak.

Amint a püspökök birtokairól szólva már említettük, a XII–XIII. század folyamán gyakorlatilag minden egyházmegyében bekövetkezett a püspöki és a káptalani birtokok elkülönülése. Egyes helyeken megmaradt a püspöki birtokok túlsúlya, mint pl. Esztergomban vagy Egerben, de előfordult az is, hogy a káptalan birtokai voltak kiterjedtebbek, amint ezt az erdélyi püspökség példája mutatja. A káptalani birtokok a XIII. századtól felbukkanó források tanúsága szerint vásárlások és hagyatékok, illetve kegyes adományok útján is gyarapodtak. Ez utóbbiak alkalmanként közvetlen pénzbevételt is jelentettek a káptalanok számára, de megjegyzendő, hogy az efféle adományok és hagyatékok rendszerint meghatározott oltárok javadalmazását szolgálták. További jövedelemforrást jelentett az egyházi testületek hiteleshelyi tevékenysége is, ennek nagyságáról azonban nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok.

A XIII. századtól, de még inkább a későközépkorra szokássá vált, hogy a káptalan tagjai, a kanonokok javadalmaikat saját “értelmiségi” életformájuk, tanulmányaik és tudományos tevékenységük finanszírozására fordították, liturgikus kötelezettségeik teljesítését pedig helyettesekre, prebendáriusokra bízták. Ezeknek a helyetteseknek a fizetését a stallumok jövedelmeinek meghatározott hányadából fedezték. Mivel azonban ez nem minden esetben volt valóban elegendő a tisztességes megélhetéshez, a kanonokok és a prebendáriusok között többször okozott feszültséget.

A szintén az egyházi középréteghez tartozó plébánosok jövedelemviszonyai rendkívül nagy szórást mutatnak. Nyilván nem biztosított ugyanolyan életszínvonalat egy kisebb mezővárosi plébánia, ahol a plébános a maga számára a tized negyedét, az ún. kvartát tarthatta meg, mint egy olyan városi, ahol a plébános kiváltságai közé tartozott a beszédett tized megtartása. A középkorból egyetlen olyan forrás maradt fenn, melyből többé-kevésbé az egész országra vonatkozóan képet alkothatunk

a tizedjövedelmek nagyságát illetően. Ez a forrás az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék, mely elvileg minden magyarországi, a pápai tized megfizetésére kötelezett egyházi javadalmat tartalmazott, de sajnos csak hiányosan maradt fenn. A rendelkezésre álló adat tanúsága szerint egy átlagos falusi plébánia jövedelme kb. 1 márka volt, ami után a plébánosok 6 garas adót fizettek. A mezővárosok átlagos jövedelme nem határozható meg ilyen módon, inkább csak összehasonlításként: az esztergomi érsekséghez tartozó Bars főesperese 3 márka után 18 garast fizet, az egri egyházmegyében fekvő Vizsoly 24–32 garast, a pécsi egyházmegyében Siklós (báni dénárrol átszámítva) 32 garast, a püspöki székhely Csanád plébániája viszont csak kb. 11 garast adott. A négy váradi plébánia jövedelmei valamivel magasabbak az előzőeknél, de egymás között is nagy eltérést mutatnak: a Szt. Márton egyház plébánosa évente átlagosan 28, a Szt. Léleké 33, a Szt. Jakabé 100, a Szt. Kereszté pedig nem kevesebb, mint 160 garast fizetett.

Az egyes plébániák gazdasági életképessége fontos szempont volt, amit minden új plébánia alapításakor érvényesítettek is. A hívek lelki igényeinek kielégítése mellett figyelembe kellett venni az új plébánia várható jövedelmeit, de legalább ilyen súllyal esett a latba a korábbi anyaegyház érdeke. Jó példa erre az 1156-ban alapított Bars megyei Barátka plébániájának alapítása éppúgy, mint a több, mint 150 évvel későbbi sánkkápolnai (Gömör m.) eset. Ez utóbbival kapcsolatban 1324-ben arról értesülünk, hogy kb. 15 évvel azelőtt a helybéli nemesek a turóci anyaegyháztól való távolságuk miatt építették a kápolnát, mely körül temetőt is létesítettek. A templom papja néhány évvel később már szerepel a pápai tizedjegyzékben, és 6, illetve 9 garast fizetett. Az érsek mindkét esetben fenntartotta a régi anyaegyház jogát a jövedelem bizonyos hányadára.

Nemcsak a hierarchiában, hanem jövedelmeiket tekintve is a klérus alsó részén foglaltak helyet az oltárigazgatók, káplánok és egyéb klerikusok. Az ő – rendszerint nagyon szerény – megélhetésüket részben a káptalanok és a plébánosok által nekik juttatott fizetés, valamint a különféle kegyes adományok és alapítványok, továbbá a szolgálataikért (pl. temetésekben és az azokhoz kapcsolódó más liturgikus cselekményeken való részvételükért) alkalmanként adott összegek biztosították.

Kolostori gazdálkodás

A XI. század elejétől Magyarország területén egyre gyarapodott a különféle szerzetesrendek kolostorainak száma. Kezdetben csak az uralkodók jelentek meg alapítóként a XI. század második felétől, s még inkább a XII. század

elejétől azonban egyre nagyobb számban találhatunk magán alapításokat is. A XIII. században monastorokat már viszonylag szerény jövedelmű nemzetségek és családok is alapítottak, ami természetesen kihatott e kolostoroknak mind az épületeire, mind a birtokaira. Nem véletlen, hogy az ilyen kis birtokokkal rendelkező, mindössze néhány szerzetessel működő apátságok a tatárjárás után fokozatosan elszorvadtak, s a XIV. század közepét körülük alig néhány érte meg. A XIII. században emellett a koldulórendek és a pálosok megjelenése jelentett változást és új szint a kolostori gazdálkodás rendszerében – miközben természetesen a korábbi monasztikus rendek birtokai és gazdálkodása is átalakult, a természetes gazdálkodásról fokozatosan áttértek a pénzgazdálkodásra.

1. A monasztikus rendek

Az államalapítással egyidőben jelent meg Magyarországon az egyházi birtok másik formája is, tudniillik a monostori birtok. Az 1000 körüli időben ez egyet jelentett a bencés apátságok birtokaival, de a középkor későbbi századaiban jónéhány más szerzetesrend is megtelepedett az országban, melyeknek szintén megvolt a maguk sajátos birtok- és jövedelemigénye.

A monasztikus (bencések, ciszterciek, premonstreiek, valamint ágostonrendi kanonokok különféle kongregációi) és a lovagrendek (johanniták, templomosok) jövedelmei jórészt nagykiterjedésű földbirtokaikból származtak, de már a XI. században is találunk példát más típusú jövedelmekre, elsősorban természetesen a nagy apátságok esetében. A lovagrendek magyarországi birtokai ráadásul elsősorban e rendek szentföldi tevékenységének támogatását szolgálták, így az itteni jövedelmeiket elsősorban pénzre igyekeztek váltani. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a fehérvári johannita rendház és ispóháza a Dunántúl egyik legnagyobb birtokosa volt egészen a középkor végéig. Ebben az esetben a birtokok az ispóháza céljait is szolgálták.

A legnagyobb és leggazdagabb bencés apátságok alapítása még a XI. századra nyúlik vissza és királyi alapításhoz köthetők. Pannonhalma, Pécsvárad, Tihany, Szekszárd, Garamszentbenedek, Somogyvár vagy Kolozsmonostor birtokaihoz egyetlen későbbi apátsági birtok sem mérhető. A természetes gazdálkodás körülményei között az uralkodók igyekeztek úgy ellátni az általuk alapított apátságot birtokokkal, hogy azok az év minden szakában minden szükségeset saját birtokaikról kaphassanak meg. Ezért jutott például nemcsak dunai, hanem tiszai halászhelyekhez is a garamszentbenedeki vagy a pannonhalmi monostor. A birtokok között voltak földesúri magángazdaságok, szőlők, malmok, de rév- és

vásárvámok is. Aszolgálónépek között voltak udvarnokok, szántók, szőlőművesek, lovasok, halászok, különféle kézműves mesterségeket űzők (pékek, szakácsok, kovácsok, szűcsök, stb.), de szakrális rendeltetésű népek is, mint harangozók, torlók és kápolnavivők.

A pannonhalmi apátság birtokainak legrészletesebb összeírása az 1238 táján készült Albeus-féle összeírás. Az ebben felsorolt birtokok döntő többsége négy tömbben helyezkedik el: egy nagyobb birtoktest található az apátság körül Győr, Veszprém és Komárom vármegyében, egy másik pedig Somogyban, a Balaton és a Kapos közötti dombvidéken, továbbá egy kisebb szintén Somogyban a Zselic-erdőben, a negyedik pedig a Vág mentén, Nyitra és Pozsony vármegye határán.

Az apátság körüli birtokok népessége a XIII. század első harmadában meglehetősen nagy volt, a nyalkai (hímedi) uradalmi központban 193 háznép lakott, Véneken 70 halászt, a két Ságon pedig 67 különféle foglalkozású háznepet találunk. Az uradalomban alig volt olyan falu, ahol a családok száma ne érte volna el a 30-at. Nyalkán, melyet az apátság még Szt. Istvántól kapott 1005 körül, az Albeus-féle összeírás szerint a következő népek laktak: 20 háznép lovas jobbágy, akik saját lovukkal szolgáltak, és feladataik közé tartozott továbbá egy hordó bor szállítása Zalából vagy Somogyból. Ezen kívül minden háznép tartozott aratni két kepét, egy nap szénát kaszálni és egy nap aratni, Szt. Márton ünnepén egy vödör gabonát és egy vödör sört, valamint közösen egy harmadfű tinót adni. Évente egyszer tartoztak az apátot megvendégelni egy harmadfű tinóval, tyúkokkal, ludakkal, borral, méhsörrel, kenyérrel, szénát és gabonát pedig adniuk kellett elégségesen. Ha az apát nem száll meg náluk, akkor mindezt kötelesek a monostorba vinni. Feladatuk még saját kocsijukon és állatukkal követ és zsendelyt szállítani a monostor számára, és őrizni az apát udvarát. A lovasokon kívül lakott még Nyalkán 56 háznép udvarnok, 16 háznép szakács, 22 háznép lovas szolga (ezek kötelesek voltak a monostor megrakott szekereit saját lovaikkal fuvarozni az egész országban), 6 háznép szűcs, 6 háznép esztergályos, 3 háznép mosó, 7 háznép tárnok, 4 háznép csősz, 9 háznép pék, 6 háznép varga, 10 háznép márcadó, 23 háznép kovács és 5 háznép ács. Az apátság zselic-erdei birtokain ugyanebben az időben 300 család volt, az összeírásban pedig összesen 2700 háznép és 658 ekeföld szerepel.

A pannonhalmi apátság már az alapító Szt. István királytól megkapta a pozsonyi vám harmadát, valamint a somogyi tizedeket, a XIII. század elején pedig övé volt a bodrogi rév és vásárvám is.

A korai bencés apátságok – ellentétben egyes nyugat- és észak-európai területekkel – általában nem vettek részt az ország lakatlan területeinek

4. ábra: A pannonthalmi apátság birtokai (Forrás: Solymosi, 1996.)

betelepítésében. Kivétel ez alól a garamszentbenedeki apátság, mely az alapító I. Géza királytól Bars vármegye északi részén nagy kiterjedésű lakatlan területet kapott. Az apátság telepítő tevékenységének emlékei a vidék bencésekhez köthető patrocíniumai, köztük a birtoktest központjának, Keresztúrnak a titulusa.

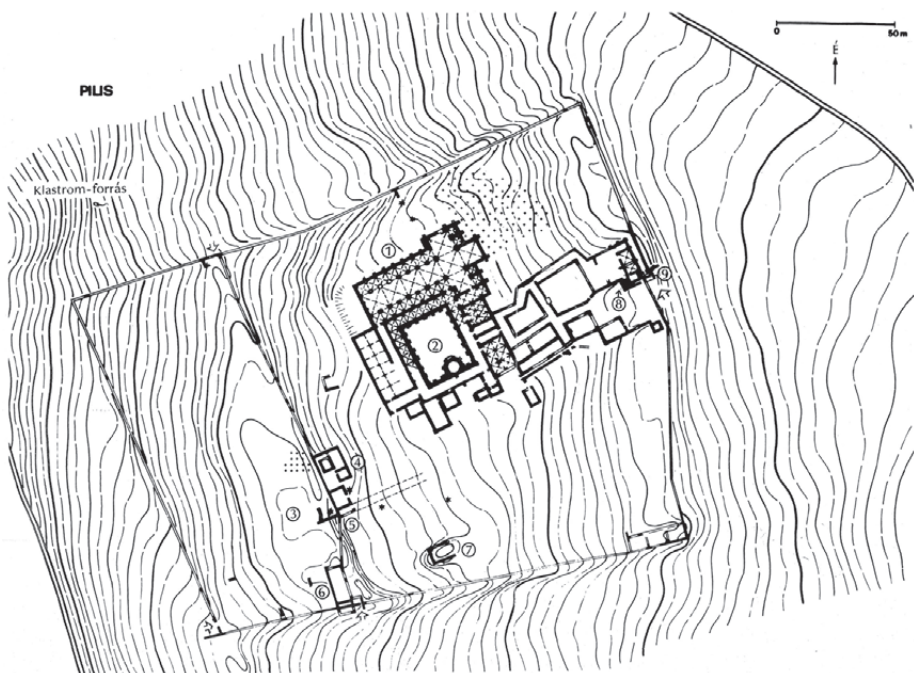
Ilyen nagy földbirtokokat már a XI. században is csak az uralkodó adhatott, a század közepétől megjelenő magán alapítású monostorok (pl. Zselicszentjakab, Százd) birtokai a fentebb ismertetettnek a töredékét tették ki, szerkezetük azonban hasonló volt. A méretkülönbség mellett volt azonban egy másik különbség is, ami a középkor későbbi századaiban is jellemzi a magánalapítókat: a monostorok ellátására nem öröklött, hanem szerzett birtokaikat rendelték.

A XII. század első felében amellet, hogy a főúri nemzetségek egyre nagyobb számban alapították meg saját családi vagy nemzetségi monostoraikat, új szerzetesrendek is megjelentek Magyarországon. A hagyomány szerint II. István 1030 körül alapította a premonstreiek váradhegyfoki prépostságát, II. Géza pedig 1042-ben a ciszterciek cikádori (ma Bátaszék) apátságát. A két rend közül gazdasági szempontból az utóbbiak érdekesebbek, a premonstreiek ugyanis lényegében a bencésektől már ismert birtokszerkezetet követték, a különbség csak annyi volt, hogy birtokaik mérete általában kisebb volt (nagy kiterjedésű birtokokkal rendelkezett Váradhegyfok, Lelesz, Jászó, Ság és Bozók prépostsága). Következett ez egyrészt a XII. században lezajló társadalmi és gazdasági változásokból, de abból is, hogy az alapítók döntő többsége magánföldesúr volt. Az egyébként is igen kis számú monostorban élő ágostonrendi kanonokok birtokait alig ismerjük, mivel a rájuk vonatkozó források jelentékeny része elveszett. Annyi azonban a megmaradtak alapján is kijelenthető, hogy nem lehettek túlságosan kiterjedtek.

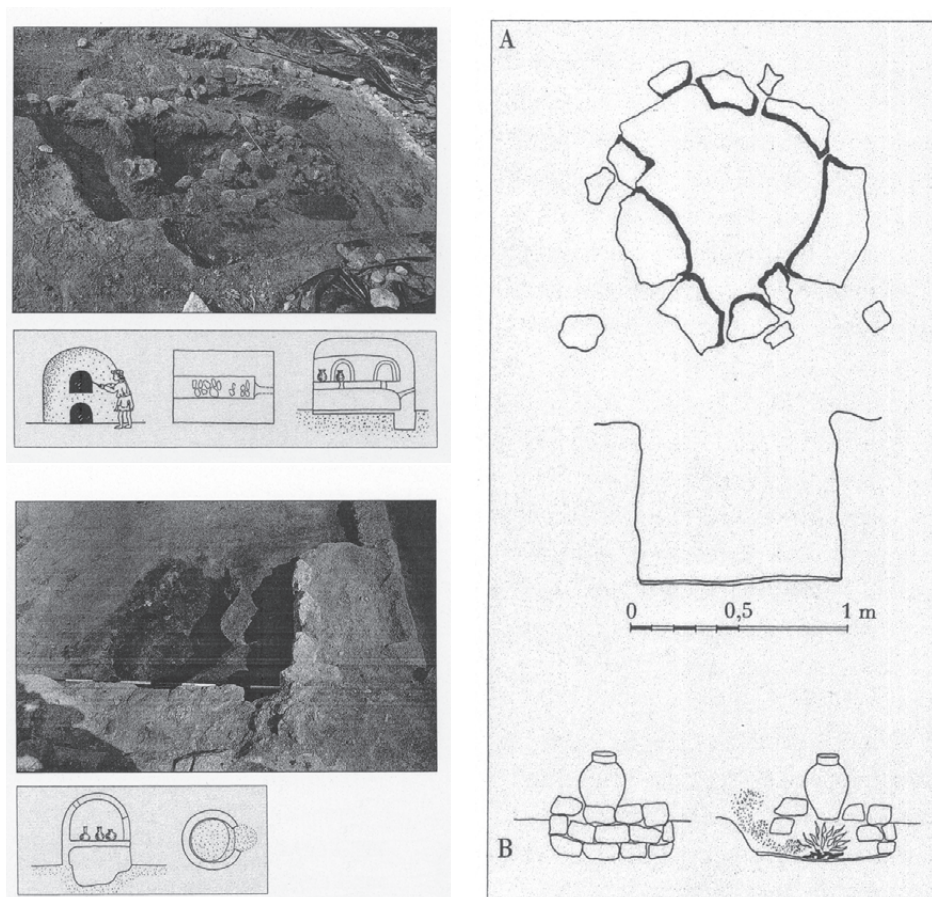
A ciszterci rend születésének helyén, Burgundiában a még művelés alá nem vont területeken (mocsaras, erdős vidékeken) telepedett meg. Gazdálkodásuk alapegysége a *grangiának* nevezett majorság volt, jobbágyfalvakat nem fogadtak el, a földek műveléséhez szükséges munkaerőt a rend *conversus* tagjai biztosították. Ez a rendszer működőképes volt mindenhol és mindaddig, ahol és ameddig megfelelő számban léptek be laikus testvérek a rendbe. A közép-európai térségben azonban a ciszterciek már korán szembesültek a munkaerőhiánnyal. Ennek tudható be, hogy 1203-ban a rendi nagykáptalanon engedélyezték a cseh-, lengyel- és magyarországi apátságoknak bérmunkások foglalkoztatását. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy éppen ebben az időszakban a nyugat-európai apátságok is egyre nagyobb mértékben álltak át a természetes gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra, nemigen csodálkozhatunk tehát, ha a magyarországi ciszterci monostorok birtokszerkezete inkább az utóbbira utal. Másrészt a XII–XIII.

században, elsősorban a keleti német és a skandináv területeken alapított ciszterci apátságok szerepet játszottak az ottani telepítő munkában, ám Magyarországon – a heiligenkreuzi (Ausztia) apátság Fertő-tó környéki birtokait és néhány más falut leszámítva – erre sem találunk példát. A rend monostorai közül nagyobb összefüggő birtoktesttel Szentgotthárd és Toplica rendelkezett, de a grangia-rendszer megléte csak az előbbinél igazolható.

A cikádori apátság alapítása után a rend magyarországi terjeszkedése megakadt, s csak a XII. század utolsó harmadában létesültek újabb apátságok, akkor viszont egyszerre több mint egy fél tucat. Közülük ötöt III. Béla király alapított egyenesen a rend franciaországi központjaiból érkező szerzetesekkel. Ezen apátságok többsége jelentőségükhöz mértén feltűnően kis földbirtokot kaptak, viszont annál több pénzbevételezést tettek szert. A pilisi apát birtokolta a csütörtökhelyi szárazvám, a győri, az óvári és a pozsonyi vám 1/3-át, a zirci apátot illette a győri vám másik harmada, 1192-ben pedig a cikádori apátság is megkapta az eszéki vám 2/3-át. Két apátság, az egresi és a péterváradai a sókereskedelemben volt érdekelt. 1230-ban az egresi monostor sószállító

5. ábra: A pilisi ciszterci kolostor udvara, az alaprajzon a kovácsműhellyel (4.)
(Forrás: Gerevich, 1984.)

6–8. ábra: A pásztói üveghuta feltárt maradványai, és az olvasztókemencék rekonstrukciós rajzai. (Forrás: Valter, 1994.)

hajóinak kiváltságai szolgáltak mintául más hasonló királyi adományokhoz. Az 1233-as beregi egyezmény évente 3 tömény, vagyis 30000 kocka (zuan) só t biztosított az egresi apátnak. Összehasonlítául, a többi Maros menti apátság közül a közeli Rahonca csupán 4000, Kenézmonostora 2000, Bizere *** zuan só t kapott, és a csanádi püspök is csupán 5000 zuannal részesedett. Hatvan évvel az alapítás után ugyan még elképzelhető, hogy építkeztek az egresi ciszterciek, és II. András király (aki egyébként ide is temetkezett) ezt támogatta a hatalmas jövedelemmel, az egresi birtokok viszonylag szerény mérete mégis inkább azt sugallja, hogy valójában a monostor gazdasági alapját a sójövedelem biztosította. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy szemben pl. egyes észak-franciaországi

apátságokkal, a magyarországi ciszterciek sohasem jutottak sóbányák birtokába, azok a középkorban a nemesfémhányák többségéhez hasonlóan királyi kézben maradtak.

További jelentős jövedelmet biztosítottak egyes ciszterci monostorok számára a nekik adományozott tizedek. Ilyennel rendelkezett a XIII. század elejétől

9. ábra: Üveggyártó műhely ábrázolása egy 15. századi kéziratban

a pilisi apát, 1237-ben pedig a IV. Béla által három évvel korábban alapított péterváradai apátság a jelentős szerémségi szőlőbirtokok mellett megkapta a kelenföldi bortizedeket, ami miatt egyébként hosszan tartó pereskedésbe is keveredett a veszprémi püspökkel. Nyilván ennek a birtoknak az igazgatásában játszott szerepet a monostor budai háza is, melyre 1464-től vannak adatok. (A péterváradai apáton kívül a XV. században volt még budai háza a bencések közül a pannonhalmi, a béli, a tihanyi, a szekszárdi és a szenttrinitási apátnak, valamint a zsámbéki premontrei prépostnak is. A többi kolostor háztulajdonát ld. alább.) A pilisi apátságnak 1254-től említik szőleit és házait Pozsonyban és Dévényben. A három említett apátságon kívül a források Cikádor esetében utalnak még a szőlőművelés nagyobb szerepére.

A ciszterci apátságok közül Szentgotthárdról és Pásztórol feltételezhető, Pilisről pedig a régészeti leletek alapján állítható, hogy fémfeldolgozással is foglalkozott. Pilisen erről tanúskodik az apátság külső udvarát borító 1 m vastag salak réteg, valamint a közeli Kiskovácsi épületegyüttese, mely feltehetőleg az apátsághoz tartozó közeli grangia volt. A pásztói apátságban kovácsműhely és üveghuta maradványai kerültek elő a feltárás során.

Bizonyára éppen az itt vázolt birtokszerkezet is oka volt, hogy a ciszterci apátságok alapítói között alig találunk mást, mint uralkodót. A magán alapítású monostorok birtokai néhány falura és pusztára terjedtek ki, amelyek jövedelme nagyságrendekkel lehetett kisebb a nagy apátságok bevételeinél. Nem véletlen, hogy az ábrahámi monostor szegénységét külön kiemeli a XV. századi vizitátor.

2. A pálosok és a kartauziak

A jelentős európai remeterendek közül Magyarországon csak a kartauziak voltak jelen, akik első perjelségeiket a XIII–XIV. század fordulóján alapították a Szepességben. Kolostoraik számát tekintve azonban náluk jóval nagyobb jelentőségre tett szert egy magyar alapítású szerzetesrend, a pálosoké, mely a XIII. század folyamán jelent meg.

A négy kartauzi kolostor közül háromnak viszonylag kis birtokai voltak, a remeteközösségek létszáma is alacsony volt. A menedékkövi és a lechnici kolostor néhány szepességi faluban birtokolt, melyeket nagyrészt a környékbeli nemesektől kaptak kegyes adományként, a XIV. és a XV. század folyamán. Az 1450-es évektől a két kolostor közösen birtokolt egy löcsei telket, melyen több ház és egy kápolna is állt, arra az esetre, ha menekülniük kellene kolostoraikból. A XIV. század végén Hedvig lengyel királynő adományából a lechniciek

sójövedelemre is szert tettek, a XV. század közepén pedig néhány szikszói szőlőt és egy mészárszék jövedelmét kapták meg. E szőlők még később is a birtokukban voltak, s 1472-ben szomszédjuk a menedékkövi kolostor szőlője lett. Végül az 1480-as években Mátyás királytól a menedékköviek évi 24, a lechniciek 18 forintos járadékot kaptak. A XV. század végén arról értesülünk, hogy András menedékkövi perjel a kolostor szomszédságában egy halastavat építtetett.

Kicsit összetettebb képet mutatnak a Dörögdi Miklós egri püspök által alapított tárkányi perjelség birtokai. A kolostor a XIV. századi alapítás óta birtokolt néhány környező faluban, melyekhez a későbbiekben további birtokokat is szerzett (az egyiket, Bátondot a közeli felnémeti pálosokkal közösen bírta). Szintén az alapító jóvoltából jutottak a szerzetesek egy egri kőház birtokába, a XV. század közepén pedig egy egri malmot, majd egy fürdőt is megszereztek. Végül 1507-ben arról értesülünk, hogy a kolostor évi 20 forintért bérbeadta Budán, az Olasz utcában lévő házát.

Az adatok arra utalnak, hogy a XV. századtól e kolostorok egyre nagyobb arányban jutottak pénzüjvedelmekhez, sőt a század végén a két szépeességi kolostor közvetlen pénzüjradékot is kapott.

A fentiekől gyökeresen eltért a negyedik kartauzi perjelség, Lövdöl anyagi helyzete. Maga a perjel a Jagelló-korban azon kevés szerzetes-elöljárók közé tartozott, akik bandériumállításra voltak kötelezve. Jövedelmei alapján a kartauzi perjelnek 200 lovast kellett kiállítania, ami a győri, a váci és a veszprémi püspök kötelezettségével azonos. A kolostor jelentős birtoktesteket kapott már az alapításkor, melyek többsége Veszprém, Zala és Somogy vármegyében feküdt. 1402-ben budai házukat is említik. A XV. században több birtokuk kapcsán is perbe keveredtek, ezek közé tartozik a Zala vármegyei Tapolca, mely az ottani kartauzi uradalom központja volt és ekkor emelkedett mezővárosi rangra, valamint a Veszprém vármegyei Ajka, ahol helybéli nemesekkel közösen birtokoltak, s ez vezetett súrlódásokhoz. A perjelségnek két budai házáról is maradtak fenn adatok, az egyikről 1444-ből, a másiktól a XVI. század első évtizedéből. A kolostort jelentős adományokkal gazdagította a XV. század második felében Mátyás király és anyja is.

A későközépkor egyik legnépszerűbb rendjévé vált a magyar alapítású pálos rend. Kolostoraik száma a XV–XVI. század fordulóján 80 körül lehetett. Birtokaik azonban általában még a kisebb kartauzi perjelségek birtokméretét sem érte el. Ugyanakkor ezek összetétele egy sajátos gazdálkodási módot tett lehetővé, melyben a XV. század végére egyértelműen meghatározó szerepet kaptak a különféle pénzbeni jövedelmek. Jellegzetessége a pálos gazdálkodásnak, hogy a birtokok ugyan egy-egy kolostor tulajdonában voltak, ám a budaszentlőrinci rendi

központ engedélye nélkül semmilyen ügyükben nem járhattak el, sőt bizonyos esetekben a pálos generális perjel maga intézkedett a kolostorok gazdasági ügyeiben. Ennek következménye lehetett, hogy a megszűnt kolostorok birtokai többször a budaszentlőrinci főkolostor kezén tűnnek fel, mint pl. Kenderes esetében, ahol 1451-ben pálos perjelt említ egy oklevél, később viszont csak a szentlőrinci szerzetesek birtoklására vonatkozó adatokat ismerünk. A rendszer egyébként később, a Mohács utáni időkben is fennmaradt: a török előrenyomulás vagy a protestantizmus terjedése miatt megszűnt kolostorok javait az akkor már főkolostorra előlépett Pozsony melletti thali kolostorból igyekeztek igazgatni, de legalább a rájuk vonatkozó okleveleket megtartani.

Az átlagos pálos birtok kisebb szántókból, rétekből, gyümölcsösökből, halastavakból, esetleg erdőkből, valamint szőlőkből és malmokból álltak. Ezeknek egy része, a felsorolás elején állók, a kolostor önellátását biztosította, míg a szőlők és a malmok kezdettől fogva biztosítottak pénzbevételt, az idők folyamán pedig egyes kolostorok gazdálkodásának alapjaivá váltak. A XIV. század végétől több pálos kolostor (Budaszentlőrinc, Örményes, Lád, Csátka, Veresmart, Kékes, Szentkereszt és Szentlélek) is feltűnik budai ingatlanok tulajdonosaként, melyeknek egy részétől ugyan a XV. század közepén feltehetőleg megváltak, több ház azonban egészen a város 1541-es elfoglalásáig birtokukban maradt. Ezeket a házakat részben bérbe, részben haszonbérbe adták. Voltak olyan házak is, melyekhez csupán javadalmuk kapcsolódott, vagyis nem voltak az ingatlan tulajdonosai, de valamilyen alapítványnak köszönhetően meghatározott összeggel részesedtek a haszonból. Városi házak Budán kívül máshol is voltak, pl. a thali kolostornak Pozsonyban, a baumgarteninek Sopronban, a diósgyőrinek Miskolcon. A házak egy része a szőlőkhöz és a bortermeléshez is kötődött. Erre bizonyosság Mátyás király egy 1472 júniusában kiadott oklevele, melyben megengedte a diósgyőri pálosoknak, hogy miskolci házukban évente tíz hordó bort mérjenek ki. A kocsmáltatási jog azonban sérthette az adott város polgárainak üzleti érdekeit, amire ugyancsak a diósgyőri példát említhetjük, hiszen alig egy hónappal később, augusztus 1-én Mátyás király meg is tiltotta a pálosoknak a miskolci borkimérést, mivel Miskolc mezőváros polgárai tiltakoztak, azzal érvelve, hogy városukba senki, még a diósgyőri pálosok sem vihetnek be bort. Az ország északkeleti részén a diósgyőri kolostor mellett az újhelyi és a tokaji kolostor rendelkezett nagyobb szőlőbirtokkal, a Dunántúlon pedig a csatкаи és a szentpéteri kolostor.

A pénzjövedelem harmadik fontos forrását a malmok adták. Ezeknek egyedi értéke jóval meghaladta a szőlőkét, de többnyire csak egy-két malom volt az

10. ábra: A nosztrai (toronyaljai) pálos kolostor és malom (Forrás: Miklós, 1997.)

egyes kolostorok birtokában. Kiemelkedik viszont az átlagból a ruszkai kolostor öt, a gönci kolostor négy, valamint a toronyalji (nosztrai) és az ungvári kolostor három-három malma. Értéküket mutatja az is, hogy a kolostorok leggyakrabban éppen a malmaik miatt keveredtek perbe a szomszédaikkal.

Többször a malmokhoz kapcsolódva, de önállóan is igen gyakran találunk halastavakat. Ezeknek jövedelme viszonylag csekély lehetett, lényegében a kolostor szükségleteit elégitették ki. Amennyiben felesleg keletkezett, azt nyilván értékesítették, de arra is van adat, amikor az adományozó eleve kikötötte, hogy a felesleget más kolostoroknak kell továbbadni.

Az egész rendnek és néhány kolostornak is jelentős bevételt jelentett a sójövedelem. Zsigmond király adományából a rend évente 300 forint értékű sót kapott az évente Pünkösöd táján tartandó káptalanra, V. Lászlótól pedig a szerzetesek ellátására kaptak évi 100 forint értékű sót. Az 1470-es években ezenkívül a kőszegi, a szerdahelyi és a diósgyőri szerzetesek kaptak Mátyás királytól 100–150 forint értékű sót. A sót általában világiak szállították el a sókamarákból, akik az értékesítésről is gondoskodtak, és azután a pénzzel számoltak el.

A XV. század utolsó negyedétől megszaporodnak a zálogügyletekről szóló források. Ezeknek egy része olyan hagyatékból származik, amikor a végrendelkező örök alamizsnaként a nála zálogban lévő birtokot adja a pálosoknak, és a tulajdonos – ha teheti – a szerzetesektől váltja azt készpénzért vissza. Az esetek egy másik részében azonban maga a kolostor jelenik meg a zálogkölcson adójaként, ami egyfajta “banki” tevékenységre utal. A kölcsönügyletek sorát egyébként a budaszentlőrinci főkolostor nyitja még az 1440-es években, amikor 2000 forint kölcsönt ad Buda város tanácsának, mely azt a befolyt adóból köteles törleszteni, évi 40 forintos részletekben.

Egyes kolostorok egész birtoktestekkel rendelkeztek, amelyeknél a források nem részletezik a birtokelemeket, de minden bizonnyal nagyrészt szántóföldi gazdálkodást folytattak. Ezek között nagyobb, részben összefüggő birtokkal rendelkezett a ládi, az elefánti és a nagyjenői kolostor. Valójában ebbe a körbe tartoznak azok a pálos kolostorok is, melyeket a XV. század utolsó negyedében vettek át más, monasztikus rendektől (Visegrád, Zsámbék, Csút, Váradhegyfok, Szentjobb).

A fenti példák természetesen a tehetős kolostorokat mutatták be. A pálos kolostorok zöme hasonló birtokszerkezetben, de kisebb jövedelmek felett rendelkezett, vagyis lényegében önellátó volt.

Külön kell még szót ejteni a pálos gazdálkodásnak egy sajátosságáról, tudniillik arról, hogy egyes vidékeken igazolhatóan csoportosan léptek fel, a vikárius több kolostor nevében is tárgyalt, és a birtokok hasznát is legalább

részben közösen élvezték. A Zemplénben fekvő gönci, ruszkai és regéci kolostor igazolhatóan ilyen csoportot alkotott. Nevükben rendszerint a gönci perjel járt el, egy kaszálót pedig, mely korábban a megszűnt Szentháromság-kolostor birtoka volt, közösen birtokoltak. Hasonló viszonyt találunk a közeli diósgyőri és dédesi, valamint a két börzsönyi kolostor, Nosztre és Toronyalja között is.

3. A koldulórendek

A középkori Magyarországon a három nagy koldulórend, a domonkosok és a ferencesek, valamint az ágostonrendi remeték már a XIII. században megjelentek, a domonkosoknak és a ferenceseknek már a tatárjárás előtt magyar rendtartományuk is volt. A negyedik rend, a karmeliták csak a XIV. század második felében alapították első magyarországi kolostoraikat, szervezetileg pedig a középkor végéig a dél-német provinciához tartoztak.

A koldulórendek gazdálkodásáról a szó hagyományos értelmében általában csak a XV. század utolsó harmadától beszélhetünk. De természetesen különféle bevételekre a koldulóbarátoknak is szükségük volt életük és házaik fenntartásához. A kezdeti időszakban a szükséges anyagi javakat valóban koldulással gyűjtötték, főleg a ferencesek. Az egyes kolostorok között ezért szükség volt az alamizsnagyűjtési határok kijelölésére, ezeket a körzeteket hívták a középkorban *terminus*-nak, az alamizsnagyűjtéssel megbízott rendtagot pedig *terminarius*-nak. A magyarországi koldulórendek terminusainak határaitól sajnos nem maradtak fenn források, szórványos adatokból csupán a létükre tudunk következtetni.

A rendi előírások szerint a koldulórendek nem fogadhattak el földbirtokokat, az ingatlantulajdonhoz való viszonyuk azonban igen eltérő volt. A domonkos rend kolostorainak viszonylag jelentős bevételei származtak a kegyes adományokból, melyeknek egy részét ingatlanban kapták meg, majd azt értékesítve jutottak pénzhez. Viszonylag gyakran fordult elő más rendeknél is, de a domonkosoknál talán jellemzőbb, hogy nemesek különféle földbirtokokat úgy hagytak a kolostorokra, hogy mindjárt meghatározták azt az összeget is, amelyért a rokonság visszaválthatta. Azután, hogy a rendi előírások 1474-ben megváltoztak, a domonkosok kezén több fajta birtokot is találhatunk. Ebben az időben vették át a vértesszentkereszti, egykor bencés apátságot, birtokaival együtt, ekkortájt jelennek meg a garai domonkosok egy egész falu birtokosaként, az erdélyi segesvári kolostorban pedig a XVI. században már igazolhatóan külön szerzetes foglalkozott a gazdatiszti feladatok ellátásával. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a közvetlen pénzadomány továbbra is túlsúlyban maradt.

A ferences rendben a XIV. század elején ádáz vita dült a szegénység értelmezéséről, mely csaknem a rend betiltásához vezetett. A vita lezárulta után a rend két elismert ágra vált: a konventuális és az obszerváns ágra. A konventuálisok kolostorai földbirtokot ugyan továbbra sem fogadtak el, szőlőik és malmaik, ill. a malmokhoz kapcsolódó halastavaik azonban voltak, legalábbis a XV–XVI. századi források erről tanúskodnak, sőt egy esetben még városi házra vonatkozó adatot is ismerünk, 1433-ban ugyanis említik a segesdi ferencesek budai házát. Az obszervánsok ezzel szemben szigorúbban értelmezték a szegénységi fogadalmat, és semmilyen ingatlantulajdonra nem tartottak igényt. Ezzel együtt obszerváns kolostorok is jutottak igen nagy értékű, rendszeres adományokhoz. Erre példa az újlaki (Szerém vm.) kolostor, mely a XV. század második felétől minden évben nagy számú lábasjóságot kapott alamizsnaként, éppen az országos marhavásár előtt.

Az ágostonrendi remeték magyarországi története jóval kevésbé ismert, de gazdálkodásuk és bevételeik jellege vélhetően nemigen tért el a másik két koldulórendétől. A XV. század végén történetesen az ágostonrendiek is kaptak egy volt bencés apátságot, a Fejér vármegyei Ercsit, melynek ekkor még csak a hasznait élvezték, az 1520-as években azonban már konvent is volt benne.

Irodalom

Egyháztörténet általában

Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II/1–2. Budapest, 1885–1890.

Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Budapest, 1902–1912.

Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971.

Egyházi intézmények birtokaira és gazdálkodására vonatkozó okleveles adatok szinte minden forráskiadványban találhatók, így ezek felsorolásától eltekintünk.

Topográfiai és topográfiai jellegű munkák

- Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Budapest, 1890–1913.
- Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. *Századok* 72 (1937). 417–431.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I–II. Budapest, 1891–1892.
- Romhányi Beatrix, F.: Kolostorok és társaskáptalanok középkori Magyarországon. Budapest, 2000.
- Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I–III. Pest, 1870–1876.
- Ruttkay, Alexander – Slivka, Michal: Kirchliche Institutionen und ihre Stellung in der Wirtschafts- und Siedlungsentwicklung der mittelalterlichen Slowakei. *Archaeologia historica* 10 (1985) 333–356.
- Uličný, Ferdinand: Der Anteil der kirchlichen Institutionen an der Entwicklung der Besiedlung und Wirtschaft der Ostslowakei im 12–16. Jahrhundert. *Archeologia historica* 10 (1985) 357–368.

Egyházmegyék, püspökök, káptalanok, plébániák

- Bakócs-Codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6. évekből. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez II/3). Közzéteszi Kandra Kabos. Eger, 1887.
- E. Kovács Péter (kiad.): Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Budapest, 1988.
- Fraknói Vilmos – Lukcsics József (szerk.): Monumenta Romana episcopatus Wesprimiensis I–IV. Budapest, 1902.
- Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. *Századok* 107 (1972).
- Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története I–VIII. Makó, 1930–1947.
- Kerecsy Jenő: Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. Budapest, 1910.

- Knauz Nándor: A magyar érsek- és püspökségek jövedelmei. *Magyar Sion* 1 (1865).
- Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987.
- Némethy Lajos: *Series parochiarum et parochorum...* Strigonii, 1885.
- Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, 1985.
- Sugár István: Az egri püspökség és káptalan vizafogó szegyei a Tiszán. Eger, 1979.
- Tari Edit: Pest megye középkori templomai. Szentendre, 2000.
- Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza. Budapest, 1991.

Rendtörténet általában

- A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. I–XIIb. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916.
- Bunyitay Vince: A váradi püspökség káptalanai és monostorai a püspökség alapításától 1566. évig. A váradi püspökség története az alapítástól a jelenkorig I. Nagyvárad, 1883.
- Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra I–II. Budapest é.n. [1971].
- Csóka J. Lajos: *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn.* München, 1980.
- Dedek Crescens Lajos: A karthauziak Magyarországon. Budapest, 1889.
- Deckert, Adalbert OCarm: *Die Oberdeutsche Ordensprovinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529.* Archivum Historicum Carmelitarum I. Roma, 1961.
- Documenta Artis Paulinorum. I–III. Kézirat. Gyűjt. Gyéressy Béla. Szerk. Tóth Melinda. Budapest, 1975–1978.
- Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon. Szt. István Akadémia II. oszt. ért. III/3. Budapest, 1943.
- Harsányi András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938.
- Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. (Győregyházmegye múltjából IV/1). Sopron, 1939.
- Hervay F. Levente OCist: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos OCist: *Ciszterciek. Eszmény és valóság.* Budapest, 1991. 470–492.

- Hervay L. Ferenc OCist: *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984.
- Karácsonyi János: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Budapest, 1922–1924.
- Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. Budapest, 1938.
- Kosza László: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142–1270. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1993/1–2. 115–128.
- LeCoulteux, C.: *Annales ordinis Cartusiensis 1084–1429*, 8 vol. Montreuil, 1887–1891.
- Lékai Lajos OCist: Ciszterciek. Eszmény és valóság. Budapest, 1991.
- Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet* 3 (1945). 20–21.
- Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. I.: Levéltári Közlemények III (1925). 100–191; II.: 5 (1927). 136–209; III.: 6 (1928). 87–203; IV.: 7 (1929). 278–311; V.: 8 (1930). 65–111; VI.: 9 (1931). 284–315; VII–VIII.: 10 (1932). 92–123, 256–286; IX.: 11 (1933). 58–92.
- Oszvald F. Arisztid OPraem: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957). 231–254.
- Pfeiffer Miklós: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. In: A Szent-Domonkos rend múltjából és jelenéből. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, 1916. 177–221.
- Pfeiffer Miklós: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa, 1917.
- Regényi Kund: Karmeliták a középkori Magyarországon. In: *Capitulum* 1. Szerk. Kosza László. Szeged, 1998. 67–82.
- Romhányi Beatrix: Die Pauliner im mittelalterlichen Ungarn. In: *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens*. Szerk.: Elm, Kaspar. Berlin, 2000. 143–156.
- Romhányi, Beatrix: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: *Annual of Medieval Studies at the CEU* 1993–1994. Szerk. Sággy Marianne. Budapest, 1994. 180–204.
- Schier, P. X.: *Memoria provinciae Hungaricae augustanae. Graecii*, 1778.

Egyes kolostorok

- Balogh Albin: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. *Regnum* 6 (1944–1946) [1947]. 21–30.

- Bándi Zsuzsa: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei. Miskolc, 1985.
- Békefi Remig OCist: A cikádori apátság története. Pécs, 1894.
- Békefi Remig OCist: A pásztói apátság története 1190–1702 I. Budapest, 1898.
- Békefi Remig OCist: A pilisi apátság története 1184–1541. Pécs, 1891.
- Belényesy Károly: Pálos kolostorok az Abaúji-hegyláncján. Miskolc, 2004.
- Brigljević, Ksenija: The Cistercian Monastery and the Medieval Urban Development of Zagreb. In: Annual of Medieval Studies at the CEU 1993–1994. Szerk. Sággy Mariann. Budapest, 1995. 100–107.
- Fraknói Vilmos: A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879.
- Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre, 1984.
- Gyürky Katalin, H.: A Buda melletti kánai apátság feltárása. Budapest, 1996.
- Gyürky Katalin, H.: Az egykori budai domonkos kolostor. Budapest, 1976.
- Horváth Konstantin: Zirc története. Veszprém, 1930.
- Knausz Nándor (F.): A Garam-melletti Szent-Benedeki apátság. Budapest, 1890.
- Kumorovitz L. Bernát OPraem: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964). 71–73.
- Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923.
- Miklós Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci könyvek* 8 (1997) 7–154.
- Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996.
- Solymosi László: Pilissziget vagy Fülöpsziget. A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk.: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 11–23.
- Sümei József: Bátaszék és környéke a középkorban. In: Bátaszék története I. Szerk.: Dobos Gyula. Bátaszék, 1997. 76–436.
- Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv* 32 (1936). 54–57, 130–135.
- Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Budapest, 1954.
- Valter Ilona: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In: Szentgotthárdi helytörténeti, művelődéstörténeti, honismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely, 1981. 29–80.
- Weinrich, Lorenz (kiad.): Hungarici monasterii ordinis sancti Pauli primi heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra. Roma–Budapest, 1999.

Zákonyi Mihály: A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története. (Művelődéstörténeti Értekezések 50.) Budapest, 1911.

Kolostori gazdálkodás

Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I–II. *MTA II. Oszt. Közleményei* 1 (1952). 325–362; 2 (1953). 69–104.

Györffy György: Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. *Studia Slavica* 5 (1959) 9–74.

Gyulai Éva: Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. Miskolc, 1995.

Gyürky Katalin, H.: Glasfunde aus dem 13. und 14. Jahrhundert im mitttelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica* 23 (1971) 199–220.

Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest, 1932.

Knapp Éva: Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében. In: Varia Paulina. Pálos Rendtörténeti Tanulmányok. I. Szerk.: Sarbak Gábor. Budapest, 1994. 81–100.

Pataki Vidor: A péterváradi ciszterciek a középkori Kelenföldön. A Ciszterci Rend Budapesti Szent Imre Gimnáziumának Évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Budapest, 1942. 26–34.

Romhányi Beatrix – Sarbak Gábor – Csengel Péter: Domus Lapidis Refugii, Vallis S. Anthonii, Vallis Auxilii, Vallis S. Michaelis, Ercsi, Váradhegyfok. In: *Monasticon Cartusiense II (Analecta Cartusiana 185:2)*. Szerk.: James Hogg – Gerhard Schlegel. Salzburg, 2004. 61–76 88–94 102–113 149–150 152–153.

Romhányi Beatrix: Egy régi-új forrás az erdélyi domonkosok történetéhez. (Eine alt-neue Quelle zur Geschichte der Siebenbürger Dominikaner). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004. 235–247.

Romhányi, Beatrix: L'ordre paulinien et l'innovation agraire en Hongrie (XIV–XVe siècles). In: *L'innovation technique au Moyen Age. Actes du VIe Congrès International d'archéologie médiévale*. Szerk.: Patrice Beck. Paris, 1998. 46–48.

Romhányi Beatrix, F.: Pálos gazdálkodás a XV–XVI. században. (megjelenés alatt)

- Romhányi, Beatrix: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: Annual of Medieval Studies at the CEU. 1993–1994. Szerk.: Sággy Marianne. Budapest, 1994. 180–204.
- Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonthalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996–1996. I. Szerk.: Takács Imre. Pannonthalma, 1996. 515–526.
- Valter Ilona: Quelques établissements protoindustriels en Hongrie. In: L'espace Cistercien. Szerk.: Léon Pressouyre. Paris, 1994. 391–400.
- Watzl, Hermann: Der Plan einer Verlegung der Cisterce Heiligenkreuz von Wienerwald nach Westungarn in den Jahren 1206 bis 1209. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 34 (1958/60). 106–119.
- Weinrich, Lorenz (kiad.): Hungarici monasterii ordinis sancti Pauli primi heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra. Roma–Budapest, 1999.

Magyar pénztörténet (1000–1526)

GYÖNGYÖSSY MÁRTON

A magyar pénzverés kezdetei

1000 körül forrongott Európa. Mindenütt világvége hangulatban éltek az emberek. A zavaros viszonyok, háborúk, járványok közepette az állami hatalom is meggyengült, egyetlen kivételt az erős, és stabilitást megtestesítő Német-Római Császárság jelentett. A császári trónon ülő, egymást követő Ottók karoling elődeiktől jól szervezett államot és biztos pénzrendszert örökölték. Bár a birodalomban számos tartományúr, fejedelem bocsáthatott ki pénzeket, a mintától, a jó minőségű karoling-frank pénzeiktől – amelyeknek jellegzetes éremképében egy templom homlokzata látható – nem tértek el. A hozzánk közeli délnémet tartomány, a Bajor Hercegség pénzei is ezt a hagyományt folytatták, így érthető, hogy eleink a diplomáciai tárgyalások során, majd az egyre szorosabbra fűzött rokoni kapcsolatok következtében ezeket a pénzeket ismerték meg, és vélhetőleg innen kértek pénzverő-mestereket is.

Szent István (1000–1038) koronázása a fiatal magyar állam szuverenitását és stabilitását fejezte ki, de ennek az államiságnak legalább olyan fontos eleme volt a saját pénzrendszer és pénzverés megteremtése, mint az állami reprezentáció említett látványos és ünnepélyes cselekménye. Érthető, hogy a király első pénzeit éppen a koronázás alkalmából bocsátották ki. Az uralkodó szándékait egyértelműen tükrözi az első magyar pénzek éremképe. Az előlapi éremkép (felhőből kinyúló kéz zászlós lándzsát tart), valamint a körirat (*lancea regis* azaz a király lándzsája) arra utal, hogy a magyar király nem vazallus fejedelem, mert a német császárhoz hasonlóan neki is van a kortársak szemében legfontosabb hatalmi jelvénynek számító uralkodói lándzsája. Ebben az időszakban ugyanis bizonyos szempontból a lándzsa, a német-római császárok szent lándzsája, még a koronát is felülmúló, nagyhatalmi jelkép volt. Ez a magyarázata annak, hogy első pénzeinken nem a pápától kapott korona, és nem a császártól, hanem az égből kapott lándzsa testesíti meg a magyar király hatalmát. A pénzek hátlapján viszont a már említett, stilizált karoling templomhomlokzat ismerhető fel, jelezve, hogy Szent István pénzei egy nagyobb monetáris egységhez, a korabeli német pénzrendszerhez illeszkednek. A hátlapi körirat (*regia civitas* azaz királyi város)

is német hatásra mutat, mert Regensburg korabeli latin nevére (*Regina Civitas*) emlékeztet. A városnév egyébként sok vitára adott okot, mert a kutatók többsége szerint ez valójában a pénzverde megnevezése. Abban azonban megoszlanak a vélemények, hogy Székesfehérvár (*Alba Regia, Alba Civitas*) vagy Esztergom (*Strigonium, Regia Civitas*) értendő-e a „királyi város” alatt. Utóbbi mellett szól korai királyi székhely jellegén túl az a tény is, hogy a későbbiekben, az Árpád-kor folyamán, okleveles és régészeti forrásaink tanúsága szerint itt éltek a pénzverők, saját falujukban (Esztergom-Kovácsi).

A *lancea regis* köriratú denárok minden bizonnyal még az udvari ötvösműhelyben készítették hazai ötvösök közreműködésével. A bajor hatás nagyon erősen látszik az érméken, de a hagyományosan magyar ötvösművészet elemei is kimutathatók az éremképpen: például a templomábrázolás nem olyan szögletes és merev, mint a bajor pénzekén, megmintázása a 10. századi magyar tarsolylemezek stílusára emlékeztet.

Szent István első pénzeit csekély mennyiségben bocsátotta ki, ezzel magyarázható, hogy évszázadokon keresztül feledésbe is merültek. Csak 1968-ban bukkantak fel ismét, amikor a baranyai megyei Nagyharsányban egy szenzációs *kinszlelet* részeként mintegy negyven darab került napvilágra.

Az első magyar pénz kibocsátása még inkább csak presztízs célokat szolgált, az átalakulóban lévő magyar gazdaság és társadalom azonban rövidesen már igényelte az önálló hazai fizetőeszköz nagy mennyiségű kibocsátását. A király jövedelmei között kezdett egyre jelentősebbé válni a forrásokban szabad denárok (*liberi denarii*) néven említett állami egyenesadó, amelyet kazár, illetve bizánci mintára háztartásonként vetettek ki (*kapnikon* vagy *fumarium* azaz füstpénz). Az adó összege nyolc denár, pontosabban féldenár (obolus) volt, és ezüstsúlya megegyezett a bizánci *kapnikon* ezüstsúlyával. A rendszeres pénzverés megindítását 1020 körülre tehetjük, ekkortájt jelent meg Szent István második ezüstpénze, a *Stephanus rex* és *regia civitas* köriratú féldenár (éremképeben egyenlőszárú kereszt látható négy ékkel), amelynek számos változata, és még több külföldi utánverete ismert. Az István uralkodásának második felében szorosabbá vált bizánci-magyar kapcsolatok idején történhetett a bizánci mintájú állami egyenesadó bevezetése. A pénzverés előkészítése, megszervezése minden bizonnyal több évet vett igénybe, de az érmék ismét hazai mesterek munkáinak tűnnek, ugyanis verőtüveik durvábbak, kezdetlegesebbek voltak, mint II. Henrik (955–976, 985–995) előképeknek tekinthető regensburgi denáraiéi.

A denáradó bevezetése és a rendszeres pénzverés megindulása után gondoskodni kellett a pénz országban történő elterjesztéséről is. Karoling mintára

ezt vélhetőleg a váraknál és a vásárhelyeknél oldották meg. Az adózók a királyi pénzt, a (fél)denárt a paraszti gazdaságban megtermelt tinóért szerezhették meg. A király második pénze azonban nemcsak hazánkban, hanem messze földön elterjedt, még viking telepeken is használták Dél-Skandináviában, sőt helyi utánveretek is készültek.

A Szent Istvánt követő Péter király (1038–1041 és 1044–1046) változatlanul folytatta elődje pénzverését, és bár krónikáink szerint külön adókat vetett ki, ez is nyilván a korábbi adórendszer kisebb változtatását jelentette. Érméin új hátlap-i körirat jelent meg, immár a *Pannonia* helynév olvasható rajtuk, ám ebből nem lehet a verde áthelyezésére következtetni, mivel ez egyértelműen az ország megnevezése, ahogy Salamonkirály (1063–1074) egyik későbbi pénzén is szerepel: *Pannonia terra*. A trónviszályok ellenére a pénzrendszer első válságjelenségeit csak I. András (1046–1060) idejében tapasztalhatjuk. A király ugyanis – bár rövid időre visszatért a Szent István pénzein olvasható *Regia Civitas* felirat – rosszabb minőségű pénzeket bocsátott ki, ekkor jelent meg a pénzek körülnyírásának (*circumcisio*) szokása is, amely később általánossá vált. Ezzel részben maga a kincstár, részben pedig magánosok csökkentették a pénzek ezüsttartalmát, és ezáltal tényleges értékét. András idejében kezdődött meg a hercegi pénzverés, mivel öccse, I. Béla (herceg: 1048–1060, király: 1060–1063) herceggént nagyobb méretű, nehezebb súlyú és magasabb ezüsttartalmú féldenárokat veretett, igaz, királyként ő maga is rosszabb érmeiket bocsátott ki később. A hercegi pénzeket valószínűleg nem Esztergomban, hanem másutt verték, tehát ekkor legalább két pénzverőház párhuzamos működésével számolhatunk. András király és Béla herceg pénzein jelentek meg az első sziglák, azaz pénzverőjegyek, amelyek az adott érmetípuson belüli egyes emissziók elkülönítését szolgálhatták, illetve ellenőrző szerepük volt.

A periodikus pénzújítás (*renovatio monete*) rendszerét Salamonkirály idejében, német mintára vezették be. A reform a királyné személyéhez, Judithhoz köthető, aki a magyar pénzverést Rajna-vidéki zsidóknak adta bérbe. Erről Jehuda-ha-Kohen mainzi rabbi döntvénytárából értesülünk (1060-as évek, Ruben és Simon jogesete). Az ifjú király pénzei súlyban és ezüsttartalomban is alatta maradtak elődei érmeinek, sőt a korábban megszokott éremképet is megváltoztatták: német mintára koronás királyfő látszik pénzein, apró pénzverési jegyekkel. A rossz pénzekkel együtt járó, kincstár által gerjesztett infláció fontos állami bevételi forrás lett: a régi pénzeket a központi vásárhelyeken árfolyamon alul váltották be, az újak használatát pedig kötelezővé tették. A periodikus pénzújítás rendszerét Judit királyné vezette be, aki fia nevében két évente bocsátott ki új pénzt.

A Salamont követő I. Géza (herceg: 1064–1074, király: 1074–1077) már herceggként is sokkalta jobb pénzt veretett, mint királya. Különös – MVONAS DVX – feliratú érméjén másik neve, a *Magnus* olvasható, de a szintén nem rossz minőségű királyi pénzein viszont uralkodói neve – GEVCA REX – szerepel. Géza király jobb pénzei mellett vásári reformjával – az új vásárhelyeket már nem a templomok, hanem a révek mellé telepítette – és a kötött piaci árszabás bevezetésével stabilizálta a magyar gazdaságot.

A század vége felé trónra lépő Szent László király (1077–1095) a belső jogrend megszilárdítása mellett komoly erőfeszítéseket tett a pénzügyek továbbfejlesztése érdekében is. A királyi kincstár egyik legfontosabb bevételi forrása a pénzverésből és a pénzbeváltásból (*cambium*) származó haszon, a 'kamara haszna' (*lucrum camere*) volt. László két évente bocsátott ki új pénzt, uralkodása második felében már igazán jó minőségű érméket. Arra törekedett, hogy a magyar pénzrendszert beillessze az európai pénzforgalmi rendszerbe, ezért igazodott a korszak vezető valutájához: súlyosabb ezüstpénzeiből (denáraiból) negyven darab ért egy bizánci aranypénzt (*solidus*). Ezzel rögzült a két nemesfém-valuta közötti értékviszony: ha a korabeli magyarországi források egy aranyat említenek, akkor azalatt rendszerint negyven ezüstdenár értendő. Ezt nevezték László király *pensa*-jának vagy *bizantius*-nak.

László utolsó törvényében jól tükröződik a külkereskedelem megerősödése, elsősorban a magyar állatkivitel jelentősége bontakozik ki. A határokon átvélő kereskedelmi kapcsolatok az átválthatóság érdekében rendezett, az európai pénzrendszerekhez illeszkedő magyar pénzérték-viszonyokat kívántak meg, amint a fejlődő belkereskedelem is. Nem véletlen, hogy ez utóbbi a király törvényeiben szintén részletesen szabályozott témakörre vált. Uralkodása idején elrendelte, hogy vasárnap új vásárt tartani már nem szabad, ezért országszerte szaporodtak a különböző napokon tartott vásárok. A törvényesen lebonyolított adásvételek egyetlen helyszíne ugyanis a vásár volt, mivel a király a vásárvámon keresztül itt érvényesíthette a kereskedelmi forgalom megadóztatásának felségjogát. A korabeli jogszabályokban feltűnő, kereskedelemmel foglalkozó népelemektől, a böszörményektől – akiket káliz néven is említenek, és pénzváltással is foglalkoztak –, a zsidóktól, valamint a magyarul olasznak nevezett vallón-latinoktól az uralkodó szintén jelentős bevételre számíthatott.

László áttérése a nehézdenár-alapra nem hagyta érintetlenül az adórendszert sem, hiszen őt – nyolc denárra kötelezett – szabad háztartás évi adója immár egy bizánci aransolidus értékét tette ki, azaz a király pénzlábbal kapcsolatos intézkedése egyúttal burkolt adóemelés is volt.

A 12. századi aprópénz-korszak

Könyves Kálmán (1095–1116) idején kezdődött meg az a gyakorlat, amely végigkíséri az elkövetkező évszázad pénzverését: a király ugyanis apró, kisebb súlyú pénzeket kezdett veretni, amelyeknek nem volt pereme. A kiváltó ok az volt, hogy a nagyobb súlyú és nagy peremű denárokat előszeretettel vágták körül, így súlyuk mintegy egyharmadnyival csökkent. Bár a radikális intézkedés alapvetően formálta át a magyar pénzrendszert, a kincstár gondosan ügyelt arra, hogy a szintén kétévente kibocsátott, újabb és újabb aprópénzek súlya és finomsága állandó maradjon. A denár és az obolus címlet megkülönböztetése viszont a század folyamán szinte végig nagyon nehéz, csak az egyszerre, azonos éremképpel vert denár-obolus sorok esetében lehetséges.

A pénzügyigazgatás és a pénzforgalom irányítása mohamedán vallású kereskedők kezébe került, ezeket a bérlőket a forrásokban izmaelitáknak, kálizoknak nevezik. A külföldi pénzek kényszerbeváltása révén a kincstár hatalmas jövedelemre tett szert, amelyet a bérletrendszer keretében szedtek be. Mivel külföldi pénzek az országban nem foroghattak, a harmadik keresztes hadjárat résztvevőit a magyar pénzváltók jelentősen megkárosították, az átváltáskor az idegenek állítólag pénzük értékének 60–80%-át is elveszítették. A pénzverőket és a pénzváltókat (*nummularii seu monetarii*) hazai forrás egyébként először 1111-ben említi, de szervezetükről semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre. A pénzverők valószínűleg a pénzverőmester (*magister monetariorum regis*) vezetésével olyan testületet alkottak, mint más királyi népek (udvarnokok, lovászok, erdőőrök stb.).

Kálmán szociális érzékenységgű gazdaságpolitikája ugyanakkor stabil pénzviszonyokat kívánt meg. Az uralkodó egyrészt kétszeresére emelte a kereskedők által fizetendő vámot, de a piacból élő szegények, piacozó termelők vámját nem változtatta, másrészt elrendelte, hogy minden vám kétharmada a királyt, egyharmada a megyéspánt illesse, úgy, hogy tizedét a megyéspüspök kapja meg. A király fejlesztette a külkereskedelmet: miközben fenntartotta a lóexport királyi monopóliumát, a kereskedők számára engedélyezte a marhakivitel.

Az uralkodó újraszabályozta az adórendszert is. Az állami egyenesadót, a szabadok denárait ettől kezdve csak a nem katonáskodó félszabadoknak – a későbbi jobbágyság őseinek – kellett megfizetniük, évi nyolc denáros összegben; kivételt képeztek a lovas félszabadok, akiket a király négy denár fizetésére kötelezett.

A 12. században már a pénzviszonyok folyamatos fejlődése tapasztalható. Bár még mindig fizetési eszköz a terményvaluta – azaz bizonyos esetekben terménnyel, földdel vagy állattal fizettek –, a legfontosabb fizetési eszközzé az ezüstpénz, majd egyre inkább a veretlen ezüst vált. Ez utóbbi II. Géza (1141–1162) uralma idején került előtérbe, ekkortájt váltotta föl a korábbi negyven denáros számítási pénzt – a *pensa*-t – egy súlymérték, a márka (233 gramm). A márka eredetileg súlyegység volt, pontosabban fél fontnyi ezüstsúly. A források értelmezését nehezíti, hogy többféle márkasúlyt használtak: a 12–13. században leginkább használt „magyar márka” 233,8455 gramm, az Anjouk óta elterjedt „budai márka” pedig 245,53779 gramm súlyú volt.¹ A 12. század közepi változások összefüggésben voltak a magyar pénzverésben tapasztalható válságjelenségekkel.

A 11. század végétől kezdődő pénzrontás mélypontját II. (Vak) Béla (1131–1141) uralmának végén érte el: az ekkor vert érmék a legrosszabb középkori magyar ezüstpénzek. A könnyű pénzek verése feltehetőleg itáliai hatásra történt. Hóman Bálint megfogalmazásában: „II. Béla, a tehetetlen vak király, pénzverése elrettentő példája a középkori pénzverési visszaéléseknek, a 'királyi hamispénzverésnek'”. II. Béla idején már nem két évente, hanem évente bocsátottak ki új pénzt, mivel a királyi kincstár legbiztosabb jövedelmi forrása a rendszeres pénzűjtés lett.

A pénzűjtés rendszerét legutóbb Engel Pál tárgyalta, részben módosítva Hóman Bálint eredményeit: „A 'cserét' (*cambium*) az ország minden pontján azonos időben felállított kamarai pénzváltóhelyeken hajtották végre, mindig ugyanazon a módon: a kincstár alkalmazottja mérlegelve begyűjtötte a lejárt érméket, velük együtt az esetleg beszívárgott külföldi pénzt is, és 'kicsérelte' (*cambire*) őket új pénzre. A 'csere' azonban úgy történt, hogy beváltáskor a kincstár levonta a maga tetemes nyereségét. Magyarországon a levont illeték, amit 'kamara hasznának' (*lucrum camere*) neveztek, pontosan egyharmad volt: három *pondus* beszolgáltatót ezüst helyett csak két *pondus* járt vissza.” Engel rámutatott arra is, hogy a kamara haszna adójelleggel bírt, és azoknak kellett megfizetniük, akik a földesúri pénzdót, a *terragiumot* is fizették. A pénzűjtés állandó zavart okozott a pénzforgalomban, mivel tudható volt, hogy a pénz értéke egy év elteltével egyharmaddal csökken. Ennek köszönhetően a pénz értéke már kibocsátását követően (Szent György napján) elkezdett csökkenni (*descendere*).

Kálmántól kezdve az érmék hátlapja egyre elnagyoltabb lett, sőt rövidesen minden felirat, körirat elmaradt előlapjukról is, így az egyes típusok uralkodóhoz kötése, meghatározása olykor lehetetlen, esetleg tipológiai és metrológiai alapon 1. A márka középkori magyar súlyfelosztása a következő volt: 1 márka = 4 *ferto* (negyedmárka) = 48 *pondus* vagy *pisetum* (nehezék).

sikerülhet. Ezekről a pénzekről a század közepső harmadát a név nélküli denárok korszakának nevezzük.

A válságot jól jelzi, hogy külföldi leletekben 12. századi magyar pénz gyakorlatilag nem fordul elő, másrészt a század végétől egyre gyakrabban bukkannak föl külföldi pénzek Magyarországon. A magyar ezüstpénzeket az 1180-as években már a korszak legrosszabb pénzével, a veronai denárral vették egyenértékűnek.

Bár II. Géza megállította a pénzrontást (a denárok súlya és nemesfém tartalma újra állandó lett), de fönntartotta a pénzűjtés rendszerét. Átfogó reformmal csak III. Béla (1172–1196) kísérletezett. Az ifjú Árpád-házi herceg fiatal korában Konstantinápolyban nevelkedett, mert a magyar uralkodóházzal rokonságban álló bizánci uralkodónak, Manuel császárnak (1143–1180) nem volt fiúutódja, így a rokon ifjút szemelték ki trónörökösnek. Később a császárnak hosszú évek után fiúgyermekke született, a távoli rokont ekkor hazaküldték, és Magyarország királya lett. Az új király bizánci mintára rézpénzek kibocsátását rendelte el. III. Béla rézpénzverése azonban korántsem tekinthető teljesen feldolgozott témának, továbbra is sok a megválaszolatlan kérdés. Mindenesetre az 1970-es években előkerült bécsi lelet (*Wien-Reichsbrücke*) jelentős mértékben finomította a pénzek lehetséges keletkezését, mert a lelet egyértelműen az 1170-es évek közepéről származik. A rézpénzek elterjedési területét korábban az ország közepén jelölték ki, ám ez a nézet az utóbbi évek-évtizedek leleteinek fényében meginogni látszik: az egész Kárpát-medencében fölbukkannak ezek a pénzek, sőt szórványosan morva és sziléziai vidékeken is megjelennek.

A rézpénzek két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik csoportba azok a gyakran tál formájú érmék tartoznak, amelyeknek előlapján két királyalak (a felirat szerint *István király* és *Béla király*), hátlapjukon pedig Szűz Mária látható („bizáncias típus”). A másik típusba tartozó érméken arab írás olvasható („orientális típus”). A kétfajta rézveret teljesen elüt a korabeli magyar pénzekről. A „bizáncias típus” értelmezése sok vitára adott okot, mert az előlapon ábrázolt két ülő, koronás királyi alak, Béla és István király többféleképpen is magyarázható. Még a jeles pénztörténész Hóman Bálint is IV. Istvánt (1163–1164) és édesapját, II. (Vak) Bélát látta a két királyban. A tetszetős magyarázat helyett Jeszenszky Géza az 1930-as években már másfajta megoldásra jutott: a heraldikai jobb oldalon látható III. Béla mellett bátyját és elődjét, III. Istvánt (1162–1172) azonosította. III. Béla bizánci kapcsolatai egyértelműen megmagyarázzák a pénzek Magyarországon szokatlan formáját és anyagát.

A másik rézpénz, az első látásra mohamedán pénznek tűnő „orientális típus” is egyidejű az előbbivel, ám értelmezése, a rajta feltűnő keleties írás megfejtése

nem sikerült, olvasata ismeretlen, bár orientalisták hosszú sora kísérletezett már ezzel. Ráadásul érthetetlen, hogy egy nyugati keresztény államban miért készítettek arab(os) feliratú érméket. A magyarázat erre az lehet, hogy a 12. században gyakran izmaelita (mohamedán) haszonbérlok kezében volt a magyar pénzverés, talán működésük során vezethették be rövid időre a keleties írást.

III. Béla kísérlete – a rézpénzek törvényes fizetőeszközként általánossá tétele – azonban nem sikerült, körülbelül egy évtized eltelte után a királyi kincstár visszatért az ezüstpénzekhez, amelyek ezután már valóban jó minőségű ezüsből készültek. A magyar pénzrendszertől idegen, ekkor már hanyatló keleti nagyhatalom pénzei nem voltak vonzóak a nyugati jellegű pénzekhez szokott magyar alattvalók számára. Béla király felmérte, hogy reformjai nem lehetnek sikeresek, ha csak szolgai módon lemásol külföldi példákat. Ezért a korábbi hagyományok felelevenítésével, de állandó értékű ezüstpénzekkel stabilizálta a magyar pénzrendszert. Pénzverése nemcsak a rézpénzek miatt érdekes, hanem azért is, mert uralma végén készült az első olyan magyar pénz, amelyiken már mai címerünk egyik meghatározó eleme, a kettős kereszt látható címerpajzsban.

Már Hóman Bálint is meggyőzően bizonyította, hogy tipológiai okokból, valamint a kincsleletek összetétele alapján az egylapú veretként meghatározható magyar brakteátákat (egyoldali verettel ellátott lemezpénzeket) is III. Béla idején készítették. A 12. század második felében Európában nagyon sok helyütt silány pénzeket vertek, a Német Birodalom területén előszeretettel brakteátákat. A korábbi kutatás a magyar lemezpénzek verésére tágabb, illetve későbbi kronológiai rendszert állított fel, ám ez a brakteátáinkon még megfigyelhető, de 13. századi pénzeinkre már nem jellemző szíglák miatt, nem tartható vagy legalábbis vitatható. Mindenesetre a végső szót csak a kincsleletek újbóli elemzése után lehet a brakteáta-kérdésben is kimondani.

III. Béla idejéből maradt fenn egy nagyon érdekes kimutatás, amely a magyar királynak és az ország főpapjainak (a királyi udvartól, tized címén húzott) rendes jövedelmeit sorolja föl. (Az újabb kutatások szerint a kimutatás a főpapok teljes jövedelmét tartalmazza, némileg eltűlözve is.) A kimutatás Béla királynak, Henrik angol trónörökös özvegyével kötött házassága előtt készülhetett, abból a célból, hogy bemutassa a vőlegény vagyoni helyzetét. Ismerve a korabeli francia és az angol király jövedelmi viszonyait, III. Bélának nem kellett szégyenkeznie, persze a jövedelmek belső struktúrájában már ekkor is kimutatható – a különböző fejlettségi szinttel magyarázható – eltérés. Most azonban csak a pénzveréssel kapcsolatos jövedelem vizsgálata érdekes számunkra. A felsorolásban szereplő 60000 számítási márka ugyanis lehet közvetlenül a pénzváltásból származó

jövedelem (kamara haszna), de lehet, hogy valójában egyaránt magában foglalja a pénzverés, a pénzváltás és a nemesfémhányászat hasznait is. Hóman pénzverési jövedelemként értelmezte az összeget, ifj. Barta János és Barta Gábor ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy az összeg mindenképpen túlzó, és benne van a nemesfémhányászat haszna is.

	koronabirtok	idegenek	bányászat, pénzverés	sómono- pólium	vámok	össz.
márka	45000	15000	60000	16000	30000	166000
%	27	9	36	9,6	18,4	100

1. ábra: III. Béla rendes jövedelmei
(Forrás: Hóman B., 1916; ifj Barta J. – Barta G., 1993)

Hóman a kimutatás alapján az éves kibocsátás mennyiségét 38000 számítási márkára, azaz 15,2 millió denárra tette. Számításai szerint ezt a mennyiséget hat munkahét alatt legalább harminc pénzverő munkás verte ki. Az ő feladatuk volt a pénzöntvény és a verőtövek elkészítése is. A pénzverési időszak után, elsősorban az új pénz kibocsátása utáni hónapokban (*tempore nove monete*) már a pénzváltással kellett foglalkozniuk. Hóman a fenti számsorokból kiindulva, a segédek is beszámítva a pénzverők létszámát 70–75 munkásra, a pénzverők falvának lakosságát 40–50 családra becsülte.

A friesachi denárok kora

A 12. századi stabilizációs kísérletek sikertelenek voltak, királyaink a következő évszázad első felében ismét meglehetősen változó minőségű pénzeket bocsátottak ki. A 13. század első felét az ország pénzforgalmában jelentős szerepet játszó külföldi eredetű pénzekről friesachi denárok korának nevezzük.

A korszak okleveleiben „*frisatici*” gyűjtőnéven említett érmék alatt eredetileg a salzburgi érsek Friesach karintiai városban, vagy később annak mintájára a karintiai hercegek és más dél-ausztriai egyházi és világi tartományurak pénzverdében vert pfennigjeit kell értenünk. Két alaptípusuk ismeretes: az egyiken jellegzetes templomtípus, a másikon püspök látható pástorbottal és könyvvel. A jó minőségű pénzek viszonylag hamar meghódították térségünket, hazai elterjedésüket politikai eseménnyel, II. András (1205–1235) merániai Gertrúddal kötött házasságával szokták összefüggésbe hozni. Maga a „*frisatici*”

elnevezés is merániai eredetű, szemben a salzburgi forrásokban használatos „*frisacenses*” megnevezéssel. Érdekes, hogy a friesachiai magyarországi árfolyamértéke alulmaradt a bennük foglalt nemesfém értékéhez képest, tehát bizonyos szempontból magyarországi *disagio*-jukról beszélhetünk. Ezek a pénzek jelentős hatást gyakoroltak nemcsak a pénzforgalomra, hanem – metrológiai és tipológiai szempontból – a magyar pénzverésre is.

Hóman Bálint II. András pénzeit több súly- és finomsági csoportba sorolta, és a pénzverési súly, valamint a finomság változásait politikai eseményekkel hozta összefüggésbe. Megállapításai alapján így ezeket a pénzeket viszonylag jól tudjuk keltezni. Bár II. András veretei jelentős minőségi előrelépést jelentettek a 12. század aprópénzeihez képest, rengeteg pénzváltók és pénzverők ellen emelt panaszra maradt adat ebből az időszakból. A király „friesachias” pénzei ugyanis külsejük ellenére rosszabb minőségűek (tehát kisebb értékűek) voltak, és ez az átváltáskor számtalan visszaélésre adott alkalmat.

A 13. század első felében a számlált pénz helyett teret nyert az ezüstpénzekkel súly szerint történő fizetés. Ez egyértelműen a korábban már jelzett tendencia visszatükröződése: a veretlen ezüst Európa szerte előtérbe került a rossz váltópénzekkel szemben, ennek következtében a pénzekkel is fémértékük, és nem névértékük alapján fizettek. A kiszámítható értékű és biztos minőségű friesachi ezüstpénzek ezért tudtak jelentős részesedést elérni a korabeli magyar pénzforgalomban; ráadásul a kortársak szemében egy márka súlyú jó friesachi pfennig egy márka finom ezüsttel volt egyenértékű.

II. András saját veretű „friesachi” pénzei is ezt az értékviszonyt célozták meg, ám minőségük alulmaradt a mintának használt pénzekhez képest. Az átváltási árfolyam azonban azonos értékűnek tekintette őket, így a pénzváltók az eladókat akár a pénzérték felével is megrövidíthették, ezáltal jelentős haszonra tudtak szert tenni. A veretlen ezüst és a külföldi pénzek használata következtében a király pénzverési nyeresége jelentősen lecsökkent, és ez a kincstár hathatós közbelépését tette szükségessé: a forgalomban lévő királyi pénzek mennyiségének növelése érdekében legkésőbb 1221-ben már a csanádi egyházmegye területén – vélhetőleg Szegeden – is vertek királyi pénzt, másrészt a király rendkívüli adót vetett ki az elmaradt haszon pótlására.

II. András korától a királyi pénzügyek központi irányítója a *tárnokmester* (*magister tavernicorum*), aki 1291 után országos, a nádort rangban közvetlenül követő főméltóság lett. A tisztséget betöltő főurak azonban nem sokat törődtek a megbízatásukkal, így az nem jelentett többet pusztán címnél. A pénzverés tényleges igazgatása a bérletrendszer keretei között történt. A királyi pénzverde, majd

főpénzverde továbbra is Esztergomban működött, a források gyakran említik az itteni pénzverőket. A kamaraispánok – a verde vezetői – rendszerint esztergomi polgárok voltak. A pénzverők szabad községi szervezetben (*villa monetariorum Strigoniensium*) éltek, vezetőjük választott bíró lehetett, fölöttes hatóságuk a kamaraispán (*comes camere*) volt. A bérletrendszer azonban megakadályozta, hogy a német területen ismert Münzer-Hausgenossenschaft alakuljon ki. 1222 és 1234 között számos panasz és bírálat hangzott el a király zsidó és izmaelita kamaraispánjai ellen, ám II. András továbbra is velük kötött haszonbérleti szerződést. A bérletrendszerrel végérvényesen fölbomlott a pénzverés régi szervezete, mert a kamaraispán többé nem királyi tisztviselő, hanem a királlyal magánjogi szerződéses viszonyban álló üzletember, haszonbérló lett.

A tatárjárás előtti időben a királyi hatalom bevételei megcsappantak, illetve súlypontjuk fokozatosan áthelyeződött az áru- és pénzforgalomból származó regaliákra. Az új gazdasági-társadalmi helyzet alapvető reformokat indokolt, de ezek bevezetésének szükségességére és mikéntjére csak a súlyos pusztítás után gondolhatott az új király, IV. Béla (1235–1270).

A 13. század második fele

IV. Béla első két évtizede pénzverési és pénzforgalmi szempontból meglehetősen zavarosnak tűnik. Első jó pénzét csak az 1250-es években bocsátotta ki, azzal az igénnyel, hogy a vert pénz visszanyerje elvesztett hitelét. A korszak okleveleiben rendszerint tizedrészig égetett ezüstben (*argentum decimae combustionis*) vagy mérlegelt királyi denárokból történő fizetés kikötését találhatjuk. Az állandó finomságú pénzek általános stabilizációhoz vezettek, és ez kedvező hatást gyakorolt a kereskedelemre is. A pénzforgalomból eltűntek az idegen pénzek, így 1244 után a friesachi denárok is, és a negyvenes évek közepén mind gyakrabban említenek egy új valutát, a denármárkát (*marca denariorum*). A királyi érmék azonban sokszínű képet mutattak, mert éremképük is változatos volt (királyi alak, koronás fő, kettős kereszt, állatalak stb.).

A pénzverés továbbra is kamarabérleti rendszerben, de szigorúan ellenőrzötten folyt. Az ellenőrzést a tárnokmester embere, valamint az esztergomi érsek embere (*pisetarius*) végezte. Ők őrizték a pénzverő szerszámokat, a verőtöveket, és csak a pénzverés idején adták át azokat a kamaraispánnak. Felügyelték továbbá a pénzöntvény készítését és a pénzverés folyamatát is. Az ellenőrzésért az esztergomi érseket minden pénzzé vert márka után egy nehezék (*pondus* vagy *pisetum*) illette meg. Az érsek a pisetum-jog révén évszázadokon keresztül

gyakorolta az ellenőrzési jogot, és húzta a belőle származó jövedelmet. Mindezt annak köszönhetette, hogy 1250-ben egy Bécsből elvándorolt zsidó, Henel lett a kamaraispán, aki fölött a magyar egyház ellenőrzési jogot követelt magának, amelyet a királytól meg is kapott.

1250 körül létesült az ország harmadik pénzverő műhelye (*fabrica*) Budán. Ebben a verdében Esztergomból 1255-ben családjaikkal idetelepült pénzverők dolgoztak. Rövidesen megalapították a Szerémségben a negyedik pénzverdét (1253 előtt), és működött a csanádi kamara is, minden bizonnyal Szegeden. Összességében IV. Béla idején azonban nem beszélhetünk átfogó pénzverési reformról, működését Szűcs Jenő nyomán inkább stabilizációként és konszolidációként értékelhetjük.

A pénzforgalomban továbbra is számolni kellett azzal, hogy a denárok névértéküket csak a tavaszi hónapokban, az új pénz idején tartották. Ezt egyébként a királyi vámszabályzatok (1255, 1278) is figyelembe vették, ugyanis a pénz néhány hónap elteltével veszíteni kezdett értékéből, azaz – ahogy a kortársak fogalmazták – „a denárok kezdenek leszállni” (*incipient descendere*). Mindezek ellenére a pénz kezdte visszanyerni megbecsültségét, értékpénz jellegét, és lassan megkezdődött a veretlen ezüst és a mért ezüstpénz visszaszorulása a számlált ezüstpénzzel szemben.

A pénzverés és a pénzforgalom szempontjából különleges helyzetbe került Szlavónia. Gútkeled István szlavón bán (1248–1260) nevéhez fűződik a szlavóniai pénzverő kamara megalapítása Pakrácon (később Zágrábba helyezték a pénzverdét). A szlavón is királyi kamara volt, ahol a bán a király megbízottjaként gyakorolta a pénzverési felségjogot. Az itt, királyi engedéllyel vert báni denárok (*banales*) verésével az osztrák pénzeket igyekeztek kiszorítani. Mivel a tizenhatodrészig égetett ezüstről vert, súlyosabb és ezért értékálló pénzek nem estek az évi pénzbeváltás kényszere alá, az ittlakók a *lucrum camere* pótlására évi hét denáros egyenes adót (*collecta*) fizettek. Báni denárok forogtak Szlavóniában, Horvátországban, Boszniában, valamint Baranya és Somogy megyében. Előlapjaink balra futó nyest (Szlavónia címerállata), hátlapjukon kettős kereszt alatt két uralkodói fej, illetve betűk (esetleg pénzverőjegyek) láthatók. Előlapjuk egyértelművé teszi a pénzverési felségjog gyakorlását: a király pénze Szlavónia számára (*moneta regis pro Sclavonia*).

Az évenkénti pénzbeváltás kényszere alól azonban az ország más területein is igyekeztek kibújni. A Felvidéken délnyugati, és a Dunántúl északnyugati megyéiben a század második felében bécsi denárok forogtak. Közkezdveltségük oda vezetett, hogy IV. (Kun) László (1272–1290) korától kezdve már

Magyarországon is vertek „bécsieket”, pontosabban azok utánvereteit (*Viennenses parvi*).

V. István (1270–1272) és IV. László idejében egyébként további pénzromlás figyelhető meg, mert a pénzek finomsága gyengébb lett a IV. Béla kori állapotokhoz képest. III. András (1290–1301) uralkodása idején, az Árpád-korban utoljára tett kísérletet a kincstár a pénzrendszer átfogó reformjára. Az 1298-as törvény több cikkelye is a pénzforgalommal foglalkozott. Így a jogalkotó elrendelte például az egész országban állandó értékű és egyféle királyi pénz forgalmát, és súlyosan büntette azokat, akik nem fogadták el, vagy forgalmát gátolni merészkedtek. A trónviszályok és a polgárháborús állapotok között az intézkedéseket nem lehetett végrehajtani, így az új uralkodóház, a nápolyi Anjou-k a pénzrendszer gyökeres és teljesen végrehajtott reformjára, átalakítására kényszerültek.

Pénzforgalom az Árpád-kori Magyarországon

Szent István vert pénzei még nem játszottak komolyabb szerepet a korabeli gazdasági életben, igaz, a külföldön vert ezüstpénzek magyarországi forgalma is jelentéktelen mértékű volt. A magyar pénzek érzékelhetően csak az állami egyenesadó megfizetése kapcsán tűnnek föl a forrásokban, mert a kereskedelemben eleink terménypénzt és számítási pénzt használtak. A törvénytövegekből az is egyértelmű, hogy a legnagyobb értékűmértékű, a tinót (amely tehát terményvaluta) a térség legjelentősebb valutájával, a bizánci aranypénzzel vették egyenértékűnek. Amint arra Hóman Bálint rámutatott, a *pensa auri* állandó súlyú aranydarabot, azaz aranypénzt jelentett a korabeli magyarországi latinságban. A bizánci aranypénzek – az éremleletek alapján – komoly szerepet játszottak a magyar gazdaságban. A tinó – amely a nagyobb fizetéseknél végig felbukkan a 11. század folyamán – jelentőségére az is utal, hogy még Szent László törvényeiben is fontosnak tartották, hogy az aransolidus értékét megfeleltessék a tinóéval.

Az aprópénzek szerepe a korabeli gazdasági életben még nem volt túlzottan jelentős, de ez fokozatosan változott. A királyi kincstár pénzlábbal kapcsolatos politikája (a pénzek hivatalos körülnyírása) I. András idejében arra utal ugyanis, hogy a pénzverési jövedelem és a pénzláb megváltoztatása révén elérhető haszon a korabeli gazdasági döntéshozók figyelmét a pénzverés kérdései felé fordították. A pénzlábnak (és az érmék nemesfém-tartalmának) megváltoztatása arra kényszerítette a kincstárat, hogy a bizánci aransolidus értékét új árfolyamon – negyven denáros szinten – határozza meg. Ezzel végérvényesen kialakult a korai magyar áru- és pénzforgalom hármas

axiomatikus értékviszonya: 1 tinó = 1 aranyolidus = 40 denár. Ez a pensaszámítás egészen a 14. századig fennmaradt.

A pénzviszonyok fejlődése kezdetben a föld-adásvételeknél mutatható ki: elsősorban a pénzvagyonnal rendelkező előkelők vásároltak földet, amely szemben az örökölt atyai birtokkal, bármikor továbbértékesíthető volt. A földvásárlások mellett fokozatosan megjelent a szolgák és az állatok vásárlásakor is a pénz, olyannyira, hogy állandósultak az értékviszonyok. A pénz szerepének a növekedését jelzi, hogy gyakoribbá váltak a kölcsönügyletek, különösen az uralkodó az, aki gyakorta vett kölcsön. Az, hogy a vert pénz is betölthetett kincsképző funkciót, jól jelzi egy 19. században előkerült *Fejér megyei lelet*, amely mintegy 39 ezer darab 12. század első feléből származó magyar ezüstpénzből állt. A pénzérme azonban minden előretörése ellenére sem tudta kiszorítani a terményvalutát, amely még mindig a legáltalánosabb fizetési eszköznek számított. Bár a 12. század folyamán csökkent a terményvaluta jelentősége, de az ezüstpénz továbbra is alárendelt szerepet játszott az új fizetőeszköz, a veretlen ezüst mellett. 1150-ig a súlymérték a font volt, helyét azonban igen hamar átvette a márka, amelyet már nemcsak ércek mérésekor, hanem kereskedelmi súlymértékként is alkalmaztak.

A forrásokban rendszerint ezüstmárka, aranymárka kifejezések szerepelnek, mivel hazánk sem tudta kivonni magát az Európa szerte mutatkozó jelenség alól: a vert pénz háttérbe szorult. Az említett ezüstmárka értékének pontos meghatározásához azonban tudnunk kellene, hogy milyen finomságú ezüstről van szó. Az oklevelek rendszerint hallgatnak erről, bár a 13. századból számos adatunk van finom ezüst márkában (*marca fini argenti*) történő fizetésről. A finom ezüst finomsága helyenként és időnként változott, de a 13. században bizonyíthatóan 900‰-es ezüstöt értettek alatta (*argentum decimae combustionis*). A század második felében már inkább a pénzezüstnek is használt közönséges ezüstöt (800‰) alkalmazták a kereskedelemben is (*argentum quintae combustionis*).

A veretlen pénz használata megváltoztatta a pénzben történő fizetéseket is. A számlált pénz helyett egyre inkább teret nyert az ezüstpénzekkel súly szerinti fizetés (*marca in denariis stateralibus*), mivel már nem a pénz névértékét vették figyelembe, hanem sokkal inkább annak tényleges ezüsttartalmát. Magyarország gazdasági fejlettsége miatt egyébként sem tekinthető ekkor még monetarizált társadalmú országnak, hiszen a pénzérme fizetőeszközként nem tudta háttérbe szorítani a megszokott terményvalutát. Az oklevelek rendszerint vegyes fizetésről tesznek említést, mindig meghatározva, hogy mekkora hányadot kell pénzben, és mekkorát „becsüben” megfizetni. Ez utóbbi esetében arra is kitértek, hogy a

becsű fejében milyen tárgyakat, terményeket vagy állatokat kell átadni, vagy egyes dolgokat éppenséggel kizártak a fizetésből. A pénzhelyettesítő tárgyak és eszközök értékét tarifák alapján állapították meg, gyakran nem tényleges értékük szerint.

A silány minőségű magyar pénzek hamar hitelüket veszítették, így amúgy sem meghatározó pénzforgalmi helyüket idegen pénzek vették át. A 12. század végétől kezdve többezres darabszámú friesachi denárleletek jelzik a pénzforgalom átalakulását, a friesachi pfennigeknek az egész országban elterjedt és elfogadott fizetőeszközként való használatát. A legkorábbi ilyen leletben, az 1162 nyarán elrejtett *esztergomi éremkincs*ben – amely valószínűleg az itteni pénzbevéltő hivatal készlete, vagy annak egy része lehetett – a mintegy 2000 magyar érme mellett már 710 német-osztrák (zömmel friesachi) pénz volt. A korszak forrásaiban részletesen szabályozták az értékviszonyokat: egy márka mérlegelt friesachi denárt egy márka finom ezüsttel vettek egyenértékűnek. Hóman Bálint szerint ebből jól látszik, hogy a friesachiak árfolyamértéke alacsonyabb volt a bennük foglalt nemesfém értékénél, így csak veszteséggel lehetett őket forgalomba hozni. II. András idején a fizetéseket rendszerint „jó és válogatott friesachiakban” vagy veretlen ezüstben kötötték ki.

A 13. század első felében más külföldi pénzek is megjelentek a hazai pénzforgalomban, bár jóval kisebb mértékben, mint a friesachiak. A korszak éremleleteiben még aquilejai, kölni és angol pénzek kerülnek elő. Igazi tömegben azonban a bécsi denárok jelentek meg még a tatárjárás előtt, a század második felében pedig az ország egyes területeinek meghatározó pénzeivé váltak.

A tatárjárás után ismét megváltozott a magyar pénzforgalom. Szinte nyom nélkül eltűntek a friesachiak, és háttérbe szorult a veretlen ezüst is. Egyre gyakrabban bukkan föl forrásainkban a denármárka (*marca denariorum*), sőt az oklevelek gyakran megadják, hogy a fizetés részben ezüstben, részben denárokból, olykor azt is, hogy részben mérlegelt, részben számlált denárokból történjék. A magyar királyi pénzek kezdték visszanyerni évszázadokkal korábbi szerepüket, és a pénzforgalomban egyre meghatározóbbá váltak.

Szlavónia, az itt vert jó minőségű báni denároknak köszönhetően, rövidesen kiszakadt a magyar pénzforgalomból, mivel itt a pénzben történő fizetés terjedt el, ráadásul a szlavón denár forgalmi területén mindig számlált, és sohasem mérlegelt pénzekkel fizettek. A denárok összegét *pensa*-ban vagy márkában adták meg, egy márkára öt *pensa*-t, azaz 200 báni denárt számítottak. Szlavónia területén a báni pénzek hamarosan kiszorították a friesachiakat, de Horvátországban és Boszniában is kedvelt fizetőeszközzé lettek, sőt felbukkantak a magyar pénzforgalomban, elsősorban a Szlavóniával szomszédos vármegyékben.

Nyugat-Magyarországon a század második felében a bécsi denár lett egyeduralkodóvá. Ezeket a pénzeket az osztrák hercegek bécsi pénzverőházában készítették. Közkedveltségének oka – a virágzó kereskedelmi kapcsolatokon kívül – az lehetett, hogy magyarországi árfolyama igen alacsony volt, ezért a magyar kereskedőknek megérte nagy mennyiségben behozni, mivel egy márka közönséges ezüstnél a vele egyenértékűnek mondott 10 pensás bécsi denármárka jócskán többet ért. Érthető, hogy a pozsonyi, győri és esztergomi polgárok előszeretettel kötötték ki a fizetést bécsi denármárkában. A kincstár azon szándéka, hogy az alacsony szabott árfolyammal kiszorítsa a bécsi denárokat a magyar pénzforgalomból, így a 13. század végére éppen ellenkező hatást ért el.

Anjou-kori pénztörténet

Európa vezető gazdasági hatalmai már a 13. század közepén áttértek az aranyvalutára. Az első aranyból készült értékpénzeket Firenzében verték (*fiorino d'oro*, 1252), de rövidesen saját – firenzei mintájú – aranypénz-kibocsátásba kezdett Genova, Milánó, Velence és a nápolyi Anjou-királyság is. Európa két nyugati hatalma, Franciaország és Anglia királyai is felismerték az aranypénz jelentőségét. Ezért a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok, sőt a korabeli világkereskedelem egységes pénzévé a firenzei forint és a velencei dukát vált. A belföldi pénzügyletekben, a kiskereskedelemben viszont Európa-szerte továbbra is mindenütt ezüstpénzeket használtak, az értékes és jó minőségű garasokat.

A nemzetközi tendenciák a magyar gazdaságra is hatottak. Ennek eredményeképpen az ország délnyugati vidékein (Dalmácia, Horvátország) itáliai arany- és ezüstpénzeket használtak, míg más területeken megjelent a pénzforgalomban a cseh garas is. Így a kereskedelmi ügyleteknél a számításokat garasban vagy veretlen ezüstrúdban végezték. Kézenfekvő volt a veretlen ezüst elterjedése hazánkban: hiszen a középkori Magyarország legendásan gazdag volt nemesfémekben, és forgalmuk ekkor teljesen szabályozatlan volt, tehát bárki szabadon hozzájuthatott veretlen ezüsthöz. Ráadásul e nemesfém „értékállóbbnak” bizonyult, mint a meg-megújuló királyi pénzek, mivel ez utóbbiak értéke a pénzrontások következtében egyre csökkent.

Az utolsó Árpád-házi királyok idején Magyarországon hatalmas társadalmi és gazdasági változásokat tapasztalhatunk: a vármegyerendszer átalakulása és a városiasodás megindulása gyökeresen megváltoztatta hazánkat. Mindezt azonban szükségszerűen politikai válság, a királyi hatalom meggyengülése kísérte. A király elveszítette jövedelmeinek jelentős részét, egyetlen biztos, ám

kétes megítélésű bevételi forrása a periodikus pénzüjtás maradt: a kincstár időről-időre rosszabb pénzeket bocsátott ki, és az ország lakóit a régi, jobb pénzek beváltására kényszerítették. Ladamér esztergomi érsek és a köré gyűlt nemesek megkísérelték az ország politikai rendszerét rendi alapokra helyezni, ám a koraszülött rendi állam természetszerűleg bukásra volt ítélve. A válságot csak súlyosbította, hogy 1301-ben III. András, az utolsó Árpád-házi uralkodó trónörökös nélkül halt meg, és megindult a viszálykodás a trón megszerzéséért. A trónharcokból Károly Róbert (1307–1342) került ki győztesen.

Az idegen eredetű dinasztíából származó Károly Róbert válságokkal küzdő, széttagolt, oligarchák uralma alatt szenvedő Magyarországot örökölt Árpád-házi elődeitől. Az ország és a trón megtartása szempontjából kulcsfontosságú volt, hogy sikeres államháztartási reformot hajtson végre. Károly többlépcsős pénzreformja így egyaránt szolgálta a királyi hatalom megerősítését és a pénzvviszonyok stabilizálását.

A reform első lépéseként a király megkísérelte fölszámolni a Magyarországon már több évszázados hagyománnyal rendelkező, (két)évenkénti pénzüjtás káros rendszerét. 1323-ban elrendelte a „jó, új, állandó pénz” verését és forgalomba hozatalát. Az országgyűlés a reform költségeire rendkívüli adót ajánlott meg. A forgalomban lévő régi és külföldi pénzek árfolyamát kifejezetten alacsonyan szabták meg, ezzel ösztönözve átváltásukat az újakra. Ez a pénzreform azonban – részben a belső zavarok, részben a nem mindenre kiterjedő intézkedések miatt – megbukott, az ország lakói és az államháztartás nagy kárára ismét visszatért a régi, „jól bevált” rendszer, a periodikus pénzüjtás.

A kudarc okai között meg kell említeni, hogy az új elképzelés nem számolt az aranyvaluta jelentőségével, és nem szabályozta a veretlen nemesércek forgalmát. A király és környezete azonban nem adta föl: 1325-től fokozatosan, átgondoltabb, átfogó intézkedéseket léptettek életbe. A több lépcsőben, 1325–1338 között végrehajtott reform eredményeképpen kiszorult a pénzületekből a korábban használatos ezüstdenár és ezüstrúd. Új, nagy értékű arany- és ezüstpénzek verését irányozták elő, ezért az ország gazdaságát 1325-ben aranyvalutára, 1329-ben kettős valutára, majd 1338-ban ismét aranyvalutára állították át. Megszüntették a pénzüjtás káros rendszerét, a kamara haszna pótlására új adónemet vezettek be, a rendes telekadót (1336). Az arany és ezüst beváltását királyi felségjogként monopolizálták, ezzel betiltva a nemesfémek szabad forgalmát (1327 körül).

A magyar aranyforintok verését a budai verdében „firenzei mintára” 1325-ben kezdték meg. Ezt bizonyítja, hogy az olmützi püspök alig egy évvel későbbi végrendeletében már kilencven magyar királyi aranyról rendelkezik. Az új pénzek

előlapjára egy stilizált firenzei liliom, hátlapjára pedig Keresztelő Szent János (Firenze városának a védőszentje) alakja került; így akár azt is mondhatnánk, hogy az első magyar aranyforintok a firenzei aranypénzek „másolatai”. Ez állapítható meg egyébként az 1320-as években vert első cseh aranypénzekről is. Az első magyar aranyforintoknak nemcsak az éremképük azonos a mintául szolgáló firenzeiekével, hanem – a korabeli források és az újabb anyagvizsgálati mérések alapján – finomságuk is: gyakorlatilag színaranyból készültek.

Az aranyforintverés új korszakot nyitott a magyar pénztörténetben, hiszen ettől kezdődően a denárok már csak a váltópénz szerepét tölthették be. A király és környezete viszont nem számolt azzal, hogy az ország lakói körében népszerű cseh garasok értékpénzként a kereskedelem egyeduralkodó pénzeszközzé váltak. Ezért a reform korrekcióra szorult: 1329-ben áttértek a kettősvaluta-rendszerre, és Magyarországon is megkezdtek a garasok verését. Ezek, bár cseh mintára készültek, rosszabb minőségűek voltak. A kettős valuta bevezetése viszont egyértelmű és gyors javulást eredményezett a pénzviszonyokban, mivel az ezüstrúd kiszorult a pénzületekből. Az 1332–1337 között Magyarországon járt pápai adószedők számadásai szerint a garas tekinthető elfogadott fizetőeszköznek az ország egész területén, míg az aranyforintot alig-alig említik az írott források.

A harmincas évek végén viszont jelentős megrázkódtatás érte a stabilizálódó magyar pénzrendszert: 1337-ben az arany ára az ezüstérték húszszorosára nőtt. A király gyorsan megtette a szükséges válaszlépéseket: 1338-ban leállította a garas verését, és a magyar gazdaság ismét áttért az aranyvalutára. Az aranyforint egyedüli értékpénzzé vált, amelyet ekkor már három helyen: Budán, Körmöcbányán és Erdélyben vertek. Váltópénzként továbbra is az ezüstdenárt használták. Az uralkodó gondoskodott arról is, hogy a denárok jó minőségűek legyenek, és forgalmuk kizárólagossá váljon az egész országban. Az újabb reformok következtében az aranyforint forgalma nőtt, egyre gyakrabban szerepelt pénzügyletekben, a garas viszont fokozatosan elveszítette korábbi jelentőségét, szerepét az aprópénzek, a királyi denárok vették át.

Az arany-ezüst értékarány a korabeli európai gazdaság meghatározó tényezője volt. Az aranykrízis első jelei már a 13. század végén mutatkoztak. A fő ok nem a kereslet növekedésében, hanem a kínálat szűkülésében keresendő. Politikai és háborús okokból az afrikai és a magyar arany nem kerülhetett a világ gazdaság vérkeringésébe, és ez egészen az 1340-es évekig súlyos válságot idézett elő. Bár a magyar aranytermelés 1325 után föllendült, a Károly Róbert által életbe léptetett új szabályozás (a nemesfém-forgalmazás királyi monopóliummá nyilvánítása) megakadályozta, hogy jelentősebb mennyiségű veretlen arany jusson ki az

országból. A kivitel eszközévé – az importtal és a pénzüzletekkel összefüggésben – a vert arany, azaz az aranyforint vált.

A nemesfém-kiviteli tilalom kettős célt szolgált. Egyrészt biztosította a pénzverőkamarák fémszükségletét, másrészt a kincstár lefölözhetette a termelés hasznát – az urbura (bányaadó) révén –, de a közvetítés jövedelmét is, hiszen a veretlen érceket az általa megszabott kényszerárfolyamon váltották be. A magyar király intézkedései összességében tehát továbbra is fenntartották az arany magas világpiaci árfolyamát. A harmincas évek végén viszont Magyarországon is szokatlan mértékű aranykereslet támadt, s ez a pénzügypolitika ismételt beavatkozását vonta maga után: visszatértek az aranyvalutára.

A reform következtében a magyar kincstár évtizedekig halmozhatott föl jelentős mennyiségű aranykészletet, számítva arra, hogy az ország és a dinasztia érdekében egyszer még szükség lesz erre a tartalékra. 1344-ben az arany ára a világpiacon hatalmasat zuhant, és ebben Nagy Lajosnak (1342–1382) döntő szerepe volt. A dinasztia mindent elkövetett annak érdekében, hogy megszerezze a nápolyi trónt a király öccse, Endre számára. Az özvegy anyakirályné pompás kísérettel és hatalmas mennyiségű nemesfémmel utazott Nápolyba. Állítólag a nápolyiak és a pápai udvar „lekötelezésére” 27000 márka (6630 kg) színezüstöt, 17000 márka (4174 kg) színaranyat és fél társzekér aranyforintost vitt magával, s mikor mindez elégtelennek bizonyult, fia, Lajos további 4000 márka (982 kg) aranyat biztosított a kétségesnek ígérkező nápolyi kalandhoz. Az 1344–1345-ben kitört újabb aranyválságot egyértelműen a magyar királyi kincstár hatalmas aranykészletének ellenérték nélküli piacra dobása okozta: az aranybőség következménye árcsökkenés lett. A dinasztikus célt nem sikerült megvalósítani, ám Lajos és édesanyja akciójukkal jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a két nemesfém értékaránya a kívánt szintre kerüljön, s ez a világgazdaságban is stabilitást hozott a pénzüzletekben. Az új értékviszony viszont megkívánta a magyar gazdaságpolitika újabb módosítását. Lajos király 1345-ben visszatért a kettősvaluta-rendszerre, és ismét veretett garasokat.

Károly Róbert gazdasági reformjai elképzelhetetlenek lettek volna gazdasági tanácsadók, és jól működő pénzügyigazgatási szervezet nélkül. A király első intézkedései így elsősorban a megfelelő emberek kiválasztására és a szükséges igazgatási rendszer kiépítésére irányultak. A változás 1314-ben kezdődött Nekcsei Demeter tárnokmesteri kinevezésével, aki visszaállította a királyi pénzügyek vezetőjének tekintélyét: az államháztartási reform jórészt az ő nevéhez kötődik. A királyi gazdaságpolitika kialakítása mellett külön is ki kell emelni az 1336. évi magyar-cseh-lengyel kereskedelmi és vámegyezmény előkészítését és

az 1338. évi második valutareformot, amelyek tárnokmesteri működésének legnagyobb eredményei. Károly Róbert idejében tehát a tárnokmester az ország pénzügyeinek tényleges vezetőjeként rendelkezett a koronajavak kezeléséről, de a pénzügyigazgatás (pénzverési, só- és vámigazgatás) legfőbb irányítója is ő volt. Hóman Bálint megfogalmazásában: *„a kamaraigazgatás felügyeletének összes szálai a tárnokmesternek, mint a királyi pénzügyigazgatás legfőbb központi hatóságának kezében futottak össze. A tárnokmester, mint közigazgatási hatóság a kamarákba kirendelt közegei útján állandó ellenőrzés alatt tartotta az összes kamarák működését. Mint bírói hatóság teljes juriszdikcióval rendelkezett azok egész személyzete felett.”* Bírói joghatósága kiterjedt a szabad királyi városokra és az országban lakó zsidókra is.

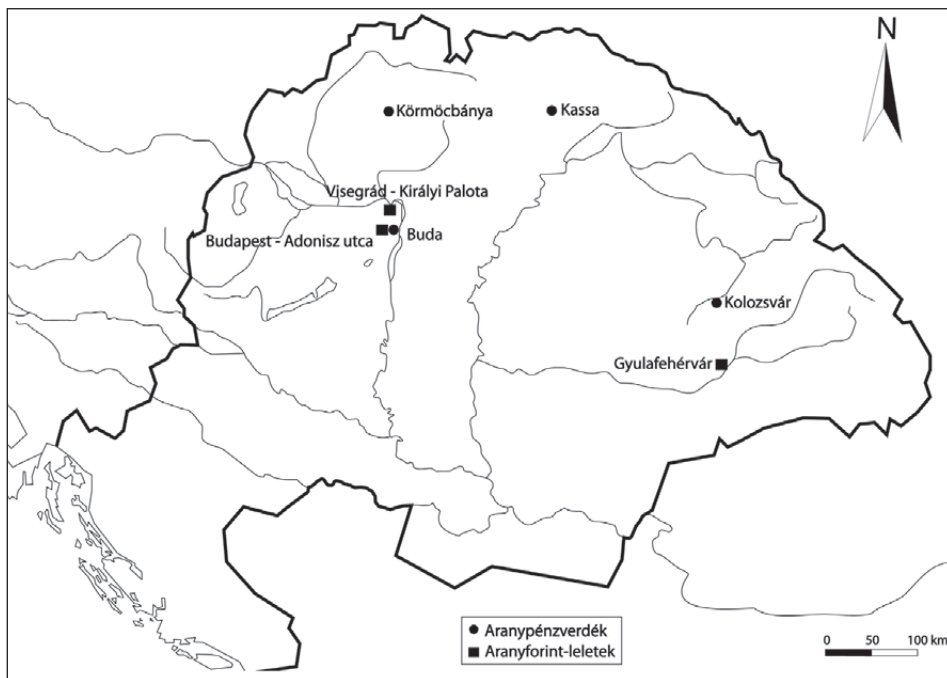
A tárnokmester politikai, közigazgatási és bírói hatáskörének bővülése miatt szükségessé vált egy új tisztség létrehozása a terményjövodelemek és a királyi kincstár kezelésére, a pénzügyigazgatási személyzet kevésbé jelentős ügyeinek intézésére. A kezdetben a tárnokmesternek alárendelt *kincstartó* a 14. század folyamán fokozatosan egyre jelentősebb szerepet játszott, olyannyira, hogy a 15. században már a királyi pénzügyigazgatás egyedüli vezetőjévé vált.

Az Árpádoktól örökölt négy pénzverő-kamarából álló rendszert Károly Róbert fokozatosan továbbfejlesztette, összesen tíz pénzverőkamarát alakított ki (a reform folyamán a budai és az esztergomi, valamint a pécsi és a szerémi kamarákat egyesítették: így összesen nyolc kamara jött létre az országban). A bányavidékeken működő pénzverő-kamarákat összevonta a bányakamarákkal, létrehozta az egyesített pénzverő- és bányakamarák rendszerét. Ezzel a király megoldotta a bányavidéken működő pénzverdék nemesfém-ellátását. 1338 után így a bányakamarai székhelyen tevékenykedő *kamaraispán* igazgatta az egyesített pénzverő- és bányakamarát. A kamarákat a király haszonbérletnek adta bérbe, akik kamaraispánként a királlyal magánjogi szerződéses jogviszonyban álltak, és az uralkodónak tartoztak közvetlen felelősséggel. A bérleti szerződés egy évre szólt, rendszerint Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.), néha Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.) ünnepétől kezdődően. Már 1336-tól a bérleti szerződés kikötötte a tisztét becsülettel ellátó kamarabérlet következő évre szóló előhaszonbérleti jogát. A haszonbérleti szerződés révén a kamaraispán az összes kamarai jövodelem: *„a pénzbeváltásból, a kényszerpénzbeváltási illeték (lucrum) helyébe lépő portális adóból, nemesércmonopóliumból és az urburból befolyó jövodelem élvezetébe lépett”* (Hóman Bálint). Az egyesített pénzverő- és bányakamara élén álló kamaraispánnak több feladatot kellett ellátnia. Felügyelte a bányaművelést, gondoskodott az urbura behajtásáról és

a bányauági jogszolgáltatásról. A pénzveréssel összefüggésben felelős volt a kamarai üzem működtetéséért: a kamarai monopóliumon alapuló nemesfém-beváltásért, a nemesfém-finomításért és a pénzverésért. A kamaraispán közvetlen felügyelete alatt működtek a pénzverdék (némelyik kamara területén több is) és a bányavárosokban felállított ércfinomító- és fémjelzőműhelyek. Részlegesen adókezelési funkciót is ellátott a portális adó és a városokra a kamarahaszna fejében kirótt adóösszeg behajtásával. Feladatköre tehát összetett volt, keveredtek benne a hatósági feladatok a gazdasági termelésirányító jog- és hatáskörökkel. Teljes felelősséggel tartozott a kamarai személyzet minden hivatalos ténykedéséért; beosztottjai fölött viszont teljes közigazgatási és bírói joghatósággal bírt. Pereikben csak a kamaraispán ítékezhetett, de az ítélet ellen bármely fél a tárnokmesterhez fellebbezhetett.

A kamaraispánt a tárnokmester és az esztergomi érsek emberei ellenőrizhették. A pénzverő-szerszámokat és a fémrudakat pecsétjükkel és három kulccsal lezárt szekrényben őrizték, amelyet csak a kamaraispánnal együttes jelenlétükben lehetett felnyitni. Személyes jelenlétükben történt továbbá a pénzezüst öntése és a pénzverés, és minden héten próbával kellett ellenőrizniük a vert pénz finomságát és súlyát. Jogosultságuk egyébként a kamarai igazgatás és üzem minden részére kiterjedt. Fizetésüket a kamaraispánnak kellett állnia, ezenfelül a bírságok és a büntetésjövödelmek egyharmadára tarthattak igényt. Az ellenőrzésre kiküldöttek többnyire a földbirtokosok közül kerültek ki.

A 14. század közepét követően megszűnt a tárnokmester vezette egységes pénzügyigazgatási szervezet, „*helyébe ... az uralkodóval közvetlen kapcsolatban álló és a királyi jövödelmek egyes ágait bérlőként, vagy hivatalnokként kezelő személyek léptek*” (Kubinyi András). A pénzverőkamara-ispánok hatásköre is megváltozott az 1370-es években. Elveszítették az adószedéssel kapcsolatos hatásköreiket, amelyeket az ekkortájt kialakított kamarahaszna-ispánságok kaptak meg (ezeknek a területe egyébként azonos volt a pénzverőkamara-ispánságokéval). A kamara haszna elvesztése hosszabb távon a bányászattal nem rendelkező kamaraispánságok elsorvadásához vezetett, mivel a szükséges nemesfémet már nem tudták működésükhöz biztosítani. A változásokat a Szerecsen-családdal, Jakabbal, vagy inkább fiával, Jánossal hozhatjuk összefüggésbe. Egyikük ekkortájt kamaraispánként működött, ám a konkrét kamara megnevezése nélkül, „főkamaraispánként” bérelhették az ország összes pénzverő-kamaráját. Üzletársaikkal, a páduai eredetű Bernardi Ferencsel (akinek monogramja is feltűnik korabeli pénzekén), Azzo de Curtesii budai kereskedővel és Simon de Talendis pénzemberrel együtt a bérletrendszer keretei között irányították a magyar pénzügyigazgatást.

2. ábra: Aranypénzverdek és aranyforint-leletek a 14. századi Magyarországon

A Szerecsen-Bernardi-csoport bukását később éppen az okozta, hogy az általuk vezetett érdekszövetség az egyre jelentősebbé váló körmöci kamarát csak rövid időre tudta megszerezni. Ennek egyik feltételezhető oka, hogy a pénzületekkel, pénzváltással foglalkozó olasz bankárok idegenkedtek a bányászattól és az ezzel járó – ekkor még feleslegesnek tűnő – kiadásoktól. Mivel kiszorultak a bányászatból, jelentősen meggyengültek, és a pénzügyigazgatásban betöltött szerepüket délnémet kereskedőtökesek vették át a 14. század végén.

A 15. század első fele

Már Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodása előtt elvált egymástól a kamarahaszna és a pénzverés igazgatása, bár az első biztos adat éppen 1387-ből származik: Zsigmond király Szerecsen János és Bernardi Ferenc kamarahasznaispánok kérésére utasítást adott ki a kassai kamara joghatósága alatt álló nemesek és városi lakosok számára. A kassai kamaraispánok nevét is ismerjük ebből az évből: Jakab és Keresztély, akik – úgy tűnik – a kamarahaszna ügyeit már nem intézték.

A források a kamaraispánokat gyakran csak a kamarák ispánjaiként (*comes camerarum*) említik, így az általuk bérelt kamara megnevezése elmarad: valószínűleg folytatódott a korábbi rendszer és a pénzverés időről időre egy-egy országos főkamaraispán kezében összpontosult. Különösen a külföldi származású bérlők lehettek érdekelték ebben, hiszen így az egész ország pénzverése és nemesfém-termelése felett szerezhettek döntő befolyást. Az 1387–1437 közötti írott forrásokban említett kamaraispánok kivétel nélkül külföldiek voltak. Bár a kamarabérletek nyereségkulcsát nem ismerjük, már az is hatalmas lehetőségeket rejtett magában, hogy a haszonbérlő folyamatosan jelentős mennyiségű nemesfémhez juthatott, amelyet értékesíteni tudott. Így aztán az is előfordult, hogy a bérlő nem is a saját nevében, hanem egy külföldi tőkéscsoport megbízottjaként vagy belfagjaként kötötte meg a kamarabérleti szerződést. Mindenesetre feltűnő, hogy azokban az években, amelyekben országos főkamara-ispánról van adatunk, a kamarai székhelyeken csak urburaispánokat említenek. Valószínűleg ilyenkor a bányakamarai és a pénzverő-kamarai teendők is elváltak egymástól, az utóbbi országos szinten egy személy kezében összpontosult.

Zsigmond király uralkodásának első éveiben az olasz vállalkozók kezében maradt a pénzverés. A páduai (vagy firenzei) származású Bernardi Ferencet kétszer is említik kamaraispánként: 1392-ben a pénzverőkamarák ispánja, 1396-ban a pénzverőkamarák és a harmincadok ispánja. Mályusz Elemér ismerte föl, hogy a pecsétjén látható monogram (FB) mesterjegyként szerepel több 14. század második felében vert pénzen, így Zsigmond első aranyforintjának két változatán is. Bernardi a firenzei tőke egyik magyarországi képviselője volt, működése során Buda város megbecsült, tehetős polgára lett.

Szintén páduai származású volt Venturi Jakab, a firenzei Medici-társaság egyik társtulajdonosa is, akit 1395-ben említ két oklevél pénzverőkamara-ispánként. A Medici-társaság által létrehozott magyarországi fiókvállalkozás („*societas participum montanearum a ramine Hungarie*”) – amely előleghitelek révén megszerezte magának Magyarország réztermelését 1380–1391 között – élén Vieri di Cambi de Medici állt, de a résztulajdonosok között ott találjuk Venturit is. Ebben az időszakban ez a társaság értékesítette az ország réztermelésének nagyon jelentős részét, sőt Velencével együttműködve kereskedelmi monopóliumot vívott ki magának a Földközi-tenger térségében. Venturi monogramja szintén megjelenik a kilencvenes években vert aranyforintokon. Venturi egyébként pozsonyi polgár volt.

A pénzverőkamarák bérletének rendszerében 1395-ben kezdődött meg a változás: a megszokott olasz bérlőket ekkor váltotta fel először a délnémet

kereskedőtöke egyik képviselője, Nürnbergi Márk. Nemcsak kamaraispánként működött hazánkban, hanem voltak magánvállalkozásai is; úgy tűnik, a nürnbergi Flextorfer-Kegler-Kromer-Zenner konzorcium exponense, teljhatalmú üzleti megbízottja volt. A főkamaraispán vállalkozótársaival együtt 1395-ben 4000 aranyforintot kölcsönzött a királynak. Később harmincadispánként, a budai aranypénzverő ispánjaként, majd körmöci kamaraispánként is szerepelt.

Nürnbergi Márk mellett egy másik délnémet kereskedőház tagja is befolyással rendelkezett a király gazdaságpolitikai döntéseiben: a szintén nürnbergi Kameroner Ulrik, aki a Kameroner-Seiler bankház magyarországi képviselőjét látta el. 1394-ben már harmincadispán volt, 1397-ben és 1398-ban harmincad- és urburaispánként szerepelt. E két minőségében jelentős befolyással bírt a nemesfém- és színesfém-termelésre, a kivitelre és az árakra. Bár a hivatkozott források ekkor külön nem említik, a numizmatikai irodalomban kamaraispánként is szerepel, mivel a 15. század elején több pénzen is felbukkannak jellegzetes mesterjegyei.

Az említett négy országos főkamaraispán három olyan tőkécsoportot képviselt az 1390-es évek Magyarországon, amelyek érdeklődtek az ország nemesfém- és réztermelése iránt, sőt hosszabb-rövidebb időre meg is szerezték az afölötti ellenőrzést: Bernardi Ferenc és Venturi Jakab a firenzei Medicitársaság, Nürnbergi Márk a nürnbergi Flextorfer-Zenner, Kameroner Ulrik pedig a szintén nürnbergi Kameroner-Seiler bankház képviselője volt. A német eredetű főkamaraispánok veretein alakult ki a jellegzetes késő középkori magyar verdejegy-mesterjegy rendszer. A korábbi személyi jegyek helyett egy betűpár került az érmékre. Az első betű rendszerint a verdehely kezdőbetűje, a második betű pedig a pénzverésért felelős személy (kereszt)nevének kezdőbetűje; ha az illető nemesember volt, nevének kezdőbetűje helyett olykor címere került az éremkép mesterjegynek fönntartott részébe. A verdejegy-rendszer révén a magyar pénzverés ellenőrizhetőbbé és áttekinthetőbbé vált.

Nemcsak a pénzügyigazgatás átalakulása, hanem fontos jogtörténeti változások is jellemzik a korszak pénzverését. Ezen változások háttérében bizonyosan a két említett német vállalkozót kereshetjük. Nem véletlen, hogy működésük idején kezdődött meg a pénzverés törvényi újraszabályozása. 1405 márciusában az országgyűlés törvényben határozta meg az aranyforint értékét. A törvénycikkben nemcsak erről esik szó, hanem áttételesen az úgynevezett számítási forintéről is, amely száz ezüstdenárral volt egyenértékű. Zsigmond ugyanis több ízben tett kísérletet arra, hogy a számítási és az aranyforint értékét egyenlővé tegye, ehhez viszont jó minőségű ezüstdenárokat kellett veretnie. A fenti szabályozás jelentősége azokban az időszakokban érezhető, amikor az aranyforint és az

ezüstdenár árfolyama megváltozott, ilyenkor ugyanis az aranyforint és a számítási forint értéke nem esett egybe, és a rendelet által megszabott értékviszonyok nem voltak fenntarthatók.

Alig egy hónap múlva folytatódott a pénzverési jogalkotás. Az 1405 áprilisában kiadott dekrétum a magyar jogtörténetben először, immár írásban uralkodói felségjogként deklarálta a pénzverést. Az erről szóló törvénycikk kimondta, hogy az arany- és ezüstpénz veretése királyi felségjog, ugyanakkor tisztességtelennek és átkosnak nyilvánította, ha a vert pénz nem kellő forgalomban és használatban van, azaz mintegy „kötelezte” az uralkodót, hogy éljen jogával: veressen megfelelő mennyiségű és minőségű pénzt; másrészt meghatározta az ezen felségjogot megsértő pénzhamisítás büntetnének elkövetési alakzatait és a kiszabandó büntetést. A törvénycikk szerint a pénzhamisítás büntetést követi el az, aki a valódi királyi arany- és ezüstpénzt visszautasítja (vonakodik elfogadni); aki körülnyírja; aki a súlyosakat és a könnyűeket különválasztja; aki meghamisítja.

Az 1405-ös dekrétum egy másik törvénycikke hozta létre a királyi pénzváltói tisztséget (*campsores regius*). Az új szabályozás szerint minden városban működött királyi pénzváltó, szemben a korábbi gyakorlattal, amikor a pénzváltás egyedüli lehetséges helye a pénzverőkamara volt. A királyi pénzváltó kizárólagos jogosultságot kapott arra, hogy aranyforintokért ezüstpénzt és ezüstpénzekért aranyforintokat váltson. Mindenki más, aki pénzt váltott vagy váltani szándékozott, büntetésre számíthatott: a jogtalanul beváltott és a beváltandó pénzt a kincstár számára a királyi pénzváltónak kellett átadni.

Az 1410-es évek második felében a király utasítására a királyi tanács számára előterjesztés (*Propositiones*) készült többek között a magyar pénzrendszer átfogó rendezése céljából. Az előterjesztett javaslatot ugyan a tanács nem fogadta el, de az elkövetkező évtizedekben számos eleme jelent meg törvényekben, királyi rendeletekben. Az a reform, amelyet a király és szűkebb környezete kívánt végrehajtani, a korabeli Magyarországon még megvalósíthatatlan volt. A *Propositiones* szerzői – amint az a szövegből is egyértelműen kiderül – a pénzhamisítás és a pénzek körülnyírása miatt készítették el tervezetüket. Nem kevesebbet tűztek ki célul, mint egy összetett, bonyolult és jól ellenőrzött hármas pénzrendszer megteremtését, és ezt továbbra is az ezüstpénzekre alapozták, amelyekből négy fajta verését rendelte volna el a tervezet: ezüstgarast (melyből tíz darab érne egy aranyforintot), ezüst félgarast (melyből húsz érne egy aranyforintot), ezüstpénzt (melyből negyven érne egy aranyforintot), kisebb ezüstpénzt (melyből nyolcvan érne egy aranyforintot). Mind a négy típust

Magyarország címerével ellátva, a legfinomabb és legerősebb ezüsből kellene verni – tartalmazza a javaslat.

A tervezet szóhasználatára megtévesztő: garasnak nevezett pénzeket ugyanis Zsigmond király idejében egyáltalán nem vertek Magyarországon; az ott megadott értékviszonyok alapján viszont egyértelmű, hogy valóban garasok verését javasolták. A *Propositiones* szerzői tehát gyökeres reformot kívántak végrehajtani az ezüstpénzverésben a garasok újbóli bevezetésével és a pénzügyviszonyok megváltoztatásával, de egy ilyen átfogó reformnak nem voltak meg a szükséges előfeltételei. Zsigmond uralkodása idején ugyanis az ezüstpénzeket a köznemesség és a városi polgárság pénzének tekinthetjük, szemben a később még tárgyalandó aranyforinttal; nem véletlen, hogy korszakunkban az ezüstpénzveretek értékállósága állandó probléma volt, hiszen a király rendkívüli bevételeinek egyik biztos forrása az ezüstpénzek rontása lehetett.

Az aranyforint verése kapcsán a *Propositiones* készítői nem terveztek változtatást: javasolták, hogy továbbra is változatlan éremképpel és súllyal, Magyarország címerével verjék. A szöveg azt is megjegyzi, hogy a magyar aranyforintok jók, és mindenütt a velencei dukátokkal egyenértékűek. Az aranyforint a főnemesség és a pénzüzetek valutája lett, szerepe elsősorban a külkereskedelemben lett igazán jelentős.

A tervezet szerint „*az országlakók érdekében*” rézpénzt is kellett volna verni. Zsigmond hármass pénzrendszerének „leggyengébb láncszemét” a piaci kisforgalom számára vert aprópénzek jelentették, amelyek csekély ezüsttartalmúak voltak. Nem véletlen, hogy forrásunk már nyíltan rézpénzről beszél. Ezek a pénzek jelentősebb nemesfémtartalom nélkül a magas névérték ellenére nagyon csekély vásárlóerővel bírtak, hamar elértéktelenedtek.

A királyi tanács számára készített előterjesztésnek van egy még – talán az eddig ismertetett javaslatoknál is – fontosabb újítása: a pénzverés őréül egy tehető nemesember megválasztását javasolta, aki a vert pénz próbáját hetente megkapná, és pecsét alatt őrizné, valamint az ugyanabban az évben vert pénzt az esztergomi érsek és a király erre rendelt hivatalnokaival megvizsgálná. Ez a javaslat annyiban új, hogy a Károly Róbert által bevezetett rendszer szerint a pénzverést – az esztergomi érsek *pisetariusnak* nevezett hivatalnoka mellett – a tárnokmester embere ellenőrizte, míg a tervezet szerint kizárólagosan az említett tisztviselő látná el ezt a feladatot. Az ellenőrzés rendszerében valóban tapasztalhatunk bizonyos változásokat: 1412-ben ugyanis Zsigmond király felkérte Körmöcbánya város tanácsát, hogy a megboldogult Künigh Mihály helyett új kémlőt (*probator*) válasszon a polgárok közül, valamint elődje próbáit

adják át a kincstartónak. Tehát Körmöcbányán a városi tanács őrizte a próbákat. Erzsébet királyné 1440-ben megparancsolta a körmöci tanácsnak, hogy az aranyfinomság vizsgálatára használt és már elkopott próbatű megújítására a kamaraispán tudtával néhány darabot adjon át a tanács őrzetében és a kémlő pecsétje alatt őrzött arany pénzdarabokból, az összes többit pedig küldje el a királynénak. Ez Budán is így volt, mert a 15. század eleji Budai Jogkönyv szerint a pénzverés próbáját a városi tanács őrizte. 1433-ban Zsigmond Nagyszeben városát utasította kémlő választására, mivel Földvári Zuborius, az ország arany és ezüstpénzeinek főkémlője nem tud mindenütt jelen lenni; de adjanak szokás szerinti részesedést Zuboriusnak a kémlés jövedelméből. Bár a törvények rendre a tárnokmester emberét említik még a 15. században is a pénzverés ellenőrzése kapcsán, helytállónak tűnik Kubinyi András megállapítása: a király eladományozta az ellenőrzési jogot, de a főkémlő csak a járadékot élvezte, a tényleges ellenőrzést a pénzverdék székhelyének a városi tanácsa (által választott kémlő) végezte.

A *Propositiones* végül javasolta a külföldi ezüst- és rézpénzek hazai forgalmának betiltását, valamint megtiltotta volna a magyar arany- és ezüstpénzek kivitelét, mindkét esetben súlyos büntetés terhe mellett.

A pénzreformra ugyan nem került sor az 1410-es években, azonban mintegy tíz évvel a tervezet keletkezése után Zsigmond király és Borbála királyné – az országnagyok egyetértésével – rendeletet adott ki a pénzverésről és a pénzforgalomról. Az 1427-es dekrétum átfogóan szabályozta a pénz nemek kibocsátását és értékviszonyait: az aranyforinttal kapcsolatos rendelkezés fenntartotta a korábbi minőséget, mennyiséget és finomságot, tehát semmilyen változtatást nem tartalmaz. A nagyobb ezüstpénzt a korábbi pénzláb szerint kellett verni. Ebből az ezüstpénzből száz ért egy aranyforintot. Végül a kispénzekkel kapcsolatos rendelkezés arról tanúskodik, hogy a király belátta, hármas pénzrendszere a pénzrontások hatásai miatt többé már nem tartható fenn. Ezért elrendelte a kisebb denárok verésének leállítását.

A dekrétum elrendelte a hamis kisebb denárok bevonását is: Szent Jakab apostol ünnepéig (július 25.) mindenki köteles volt beszolgáltatni a nála lévő példányokat. Akinél a határidő után hamis fillért találtak, a pénzhamisítás büntetékének elkövetéséért felelt. A rendelet keretszámokat is megadott: ha a gyanúsított 100 fillérje közt 10 hamis, illetve 100 forintnyi denár között 10 forintnyi hamis pénzzel rendelkezett, bűnösnek minősült.

A dekrétum rendelkezései első olvasatra azt sugallják, hogy a király végleg föladta a hármas pénzrendszer gondolatát, mivel a piaci kisforgalom számára vert ezüstpénzek verését leállította. A pénztörténetből azonban ismeretes, hogy

nem sokkal később egy új aprópénz jelent meg a forgalomban, a *ducat*. Neve a havasalföldi – eredetileg denárértékű – pénz nevével egyezik meg, ez a pénz eredetileg jó értékű és kedvelt fizetőeszköz volt délkeleti szomszédunknál, majd fokozatosan elértéktelenedett. Ehhez a silányabb változatához hasonlít Zsigmond *ducat*-ja is, amely érthető módon nem vált túl kedveltté.

Zsigmond király 1430-ban újabb pénzreformot hajtott végre. Az eredeti királyi rendelet nem ismeretes, csak egyik-másik oklevélből értesülünk arról, hogy a király a főpapokkal és a bárókkal együtt az ország és az országlakók hasznára új ezüstpénz kibocsátását rendelte el. Kétféle ezüstpénz verését kezdték meg: az úgynevezett nagyobb denárokét (amelyet a korabeli forrásokban *moneta maior*-nak neveztek), továbbá egy másik, kisebb pénzt, a *quarting*-ét. A nagyobb denárokból száz ért egy aranyforintot, a *quarting*ből pedig négyszáz. A nagyobb denár ugyanakkor 10 *ducat*nak nevezett ezüstpénzzel volt egyenértékű. A rendelkezés értelmében minden adót a nagyobb denárokból kellett megfizetni. A *quarting* csekély ezüsttartalma miatt külsőleg rézpénznek tűnik, nem csoda, ha árfolyama nem volt tartható és értéke csökkent. A nagyobb denárok kitűnő minőségének köszönhetően visszaállt az aranyforint és a számítási forint azonossága.

1430 márciusában Zsigmond megengedte Pozsony városának egy új pénzverde felállítását, és engedélyezte számukra *quarting* verését a körmöci pénzláb szerint. Érdekes, hogy ebben az esetben egy város mint testület nyerte el egy kamara haszonbérletét. Az oklevél szerint a király és a város „felesben” vettek részt az üzletben: azonos összeggel szálltak be (1200–1200 aranyforint), és a hasznokon, valamint a felmerülő költségeken is fele-fele arányban osztottak. A város egyébként nemcsak a pénzverésre kapott jogot, hanem pontosan meghatározott és jelentős kiterjedésű területen a pénzváltásra is. A korábban ismert kamarabérleti szerződésektől eltérően Zsigmond engedélye nem egy évre szólt, hanem határozatlan időre, visszavonásig.

Zsigmond király 1430 nyarán elrendelte a *ducat* bevonását. Ettől kezdve az ezüstpénzek közül csak az új nagyobb denárt és a *quarting*ot lehetett törvényes fizetőeszköznek tekinteni. A csekély ezüsttartalmú és súlyú *ducat* mellett az újonnan bevezetett *quarting* sem volt nagy értékű. Nem véletlen, hogy 1432-ben a király távollétében, de nevében a királyi tanács rendeletet adott ki, amelyben a *quarting* leértékelése érdekében az értékviszonyokat szabályozta: a nagyobb denár és a *quarting* közötti értékviszonyt 1:10-ben állapították meg, tehát egy aranyforintért ezentúl száz nagyobb denárt vagy ezer *quarting*ot kellett adni.

Az 1430-as években ismét centralizációs kísérleteknek lehetünk szemtanúi. A király környezetéhez tartozó, olasz eredetű bajmóci Noffry-családból négy testvér – Lénárt, János, Bardo és Jakab – ugyanis megszerezte magának a korabeli pénzügyigazgatás kulcspozícióit. A család pénzügyigazgatási karrierje nem előzmény nélküli, mert már a testvérek édesapja, Onofrio Bardi is több alkalommal volt kamaraispán.

Jól rávilágít a király egyik 1436-os oklevele arra, hogy a pénzveréshez szükséges fémethogyan szerezték be, ha a pénzverő-kamarákban hiány mutatkozott. Vélhetőleg bajmóci Noffry Lénárt országos főkamaraispán kérésére ugyanis a király utasította Késmárk városát, hogy kölcsönképpen és a visszatérítés reményében szedjenek össze száz márka ezüstöt, és szállítsák a kassai kamarába. Az oklevél szerint más alattvalók is nyújtottak ilyen segítséget, mivel az új pénz, melyből száz denár tesz ki egy aranyforintot, veréséhez sok ezüst szükséges. Az oklevél háttérében elsősorban a nemesfémhiány állhatott, legalábbis a körmöci kamara 1434/1435-ös számadása a selmecbányai ezüsttermelés súlyos válságáról tanúskodik. A moneta maior kassai kiveréséhez viszont biztosítani kellett az ezüstöt, nyilvánvalóan ezért keresték meg a kamara területén található városokat.

Zsigmond még egy meghatározó jelentőségű intézkedését kell megemlítenünk: a király 1427-ben a Borbála királyné ellátására, költségei fedezésére szolgáló évi 20000 aranyforintra becsült harmincadjövedelmet felcserélte a körmöcbányai urburára, azaz a királyné birtokába került a zólyomi vár és uradalom mellett a hét alsó-magyarországi bányaváros is. Ettől kezdve a körmöci kamarát a középkor folyamán a királyné birtokolták. A királyné megkapta a kamaraispánok, bányamesterek és tisztségviselők kinevezésének jogát, sőt bérbe is adhatta a kamarát. A pénzlábat azonban továbbra is a király állapította meg, és fenntartotta magának az ellenőrzési jogkört (a kémlelő kinevezése).

Habsburg Albert (1437–1439) rövid uralkodása alatt tovább folytatódott a Luxemburgi Zsigmond idejében megkezdett pénzverési jogalkotási folyamat. Az 1439-es országgyűlésen több pénzveréssel kapcsolatos törvénycikket fogadtak el. A királyi jövedelmek bérbeadása kapcsán például kimondták, hogy a harmincadok, a kamarahaszna, a bányák, a bányabérek és a sókamarák stb. mellett a pénzverés bérbeadás útján vagy más módon kizárólag belföldiek („*Magyarország koronája alattvalói*”) részére adhatók át. Ez a korai nemzeti érdekképviselőt elsősorban a köznemesség szándékait tükrözte. Zsigmond idején két csoport váltogatta egymást a pénzügyigazgatás kulcspozícióiban: egy olasz (firenzei eredetű) és egy német (nürnbergi eredetű) tőkécsoport tagjai, akik valamennyien budai polgárok lettek. Az olaszok a Szerecsen-Bernardi csoport

bukása után megfogyatkoztak, csak Ozorai Pipó és környezete (Onofrio Bardi és fiai: a bajmóci Noffry-fivérek) maradt. A németek (például a már említett Kameroner Ulrik unokájának a férje, Reichel Péter, vagy Siebenlinder János budai bíró és veje, München Henrik) viszont megszerezték a legfontosabb kamarák fölötti ellenőrzést. A fenti törvénycikk tehát – szándéka ellenére – vajmi kevés hatással lehetett volna rájuk, lévén budai polgárok, illetve magyar alattvalók; viszont a Zsigmond halála után kialakult zavaros helyzet miatt a nemzetközi kereskedelmi tőke nemcsak a pénzügyigazgatásból, hanem az országból is távozott.

Az országgyűlésen – Zsigmond király egykori elképzelésének megfelelően – létrehozták a pénzverést ellenőrző főtisztviselő tisztségét: a törvény erejénél fogva ugyanis elrendelték, hogy az esztergomi érsek és a tárnokmester mellé egy hűséges és alkalmas férfiút rendeljenek ki az arany- és az ezüstpénzverés kémlelőjéül.

Az 1439-es országgyűlés rendelkezett a külföldi pénzek és só behozataláról is: kimondták, hogy külföldi pénzt és sót tilos az országba behozni és elfogadni. A tilalom azért volt fontos intézkedés, mert a – gyakrabban – rosszabb minőségű külföldi pénzek nemcsak a király pénzverési felségjogát veszélyeztették (pontosabban az abból eredő hasznot), hanem az ország pénzforgalmában is káros folyamatokat indítottak el (arra kényszeríthették a királyt, hogy ő is rosszabb minőségű pénzeket verjen).

Albert király először ugyanis jó minőségű ezüstpénzeket bocsátott ki, uralkodásának második évében azonban rosszabb pénzek veretésére kényszerült, aminek az lett a következménye, hogy megbomlott a kényes egyensúly: az aranyforint és a számítási forint értéke elvált egymástól.

Jagelló I. Ulászló (1440–1444) idején a pénzrontás tovább folytatódott: a kamarák többsége nem került uralma alá, pénzt jóformán csak Budán tudott veretni. A háborúk és az ezekkel együtt járó pénzszükséglet így szükségképpen pénzrontáshoz, rezes kispénzek veréséhez vezetett. A király ráadásul arra kényszerült, hogy egyes hívei szükségletére, jutalmazására pénzverési engedélyeket adjon ki. Így kapott pénzverési engedélyt alsólendvai Bánfi Pál is, eredetileg bécsi denárok veretésére. Mindeközben Erzsébet, majd az ország északi részét – és két kamarát (Körmöcbánya és Kassa) – hatalmában tartó Giskra János V. László nevére veretett pénzeket, vereteik jelentősen hozzájárultak a pénzromláshoz.

A pénzrontást – minden valószínűség szerint – maga az özvegy királyné, Erzsébet kezdte meg. A királyné kamarákhoz küldött pénzverési utasításai fenn is maradtak. Erzsébet gazdasági kormányzata nemcsak a pénzlábat változtatta meg, hanem a verdejegy-rendszert is: a magyar gyakorlattól eltérően mindenütt kollektív, személyhez nem kapcsolható jegyek tűntek föl (például Körmöcbányán:

K – R). Úgy tűnik, a kamaraispánok nem akarták a felelősséget vállalni a rossz minőségű pénzekért. A királyné átmeneti gazdasági nehézségei így súlyos válságot és bizonytalanságot idéztek elő a pénzverésben és a pénzverési jogban is.

Persze, nem volt jobb a helyzet az ország nagyobbik részét uraló I. Ulászló területén sem. A pénzverés kérdése országgyűlésen csak I. Ulászló uralkodásának utolsó évében került napirendre. Az 1444-ben tartott országgyűlés – valószínűleg Hunyadi János sugallatára – megtiltotta, hogy a királyon kívül bárki más pénzt verjen. Másrészt a rendek a pénzláb megváltoztatását ismét csak „*az országlakók tudtával és akaratával*” engedélyezték. Aki ezt megszegte, ettől kezdve a hűtlenség büntetét követte el. Ez az első alkalom, hogy törvényszövegben a pénzverési szabályok megszegését nevesítetten a hűtlenség (*nota infidelitatis*) körébe sorolták. Ezzel az I. Ulászló-kori jogalkotók a király pénzverési felségjoga elleni bűncselekményt, tulajdonképpen a pénzhamisítás büntetét véglegesen elhelyezték a feudális magyar jogrendszerben, és a későbbi kodifikációk és eljárásjogi szabályok elfogadása során is a hűtlenség esetei között szabályozták.

A szigorú büntetőjogi jogkövetkezmény ellenére ezt a rendelkezést csak Erdélyben hajtották végre, ott ugyanis Hunyadi János volt az úr, így Erdély területén kizárólag a nagyszebeni pénzverdében vertek pénzt. A nyugati nagyurak székhelyükön (Alsólendva: Bánfi Pál, Keve: Újlaki Miklós, Pécs: Albeni Henrik, Veszprém: Gatalóczy Mátyás püspök) – a verdejegyek tanúsága szerint – továbbra is vertek „királyi” pénzt.

Az országgyűlésen visszaállították a számítási forint és az aranyforint értékazonosságát: olyan pénzt kellett verni, amelyből száz denár vagy kétszáz obolus ért egy aranyforintot. Az ez ellen vétők a fentiek szerint – tehát fő- és jószágvesztéssel – voltak büntetendők.

A szerencsétlen kimenetelű várnai csata és a király tragikus halála után az országban zavaros idők következtek. A kormányköz idején a pénzverés egysége is véglegesen megbomlani látszott. Az 1445-ös országgyűlés ugyan törvénycikkben tiltotta meg közbüntetés terhe alatt a pénzverést mindaddig, amíg üres a trón, de a rendelkezésnek nem sok foganatja volt.

Hunyadi Jánost az 1446 júniusában tartott országgyűlés választotta meg Magyarország kormányzójává (1446–1452). Az országgyűlésen megalkotott törvény csaknem akkora hatalommal ruházta fel a kormányzót, mint amekkora hatalma a királynak volt. Hunyadi így szabadon gyakorolhatta királyaink pénzverési felségjogát is.

Hunyadi kormányzó ugyan kísérletet tett rá, a pénzverés egységét mégsem tudta helyreállítani: két fontos pénzverőkamara, Körmöcbánya és Kassa továbbra

is Giskra János (volt) főkapitány kezében volt. A helyzetet nehezítette, hogy a kormányzó veretei nem voltak túl jó minőségűek. Hunyadi pénzveréssel kapcsolatos szándékait mutatja, hogy az 1447 márciusában Budán tartott országgyűléssel újabb, részletes szabályozást fogadtatott el. A rendek kimondták, hogy a pénzverést vissza kell állítani korábbi helyzetébe. Ezen az alapelven túl az országgyűlés foglalkozott a pénzérték-viszonyokkal és a pénzverés ügyeivel is. Az aranyforint árfolyama törvényesen tért el a számítási forintétól: pontosan a kétszerese lett, mivel a jogalkotó egy aranyforintot kétszáz denárral tett egyenlővé. Ennek oka elsősorban az ezüstpénzek rosszabb minőségében keresendő.

A jogszabály ismételten megtiltotta, hogy a hivatalos pénzen kívül más pénzt verjenek, vagy ilyen az ország területén forgalomban legyen. A külföldi pénzek tilalma ekkor már nem volt új keletű, a nem királyi pénzek verésének tilalma pedig célzatosan azok ellen irányult, akik esetleg korábbi engedéllyel rosszabb minőségű külföldi pénzeket vertek. Gondoljunk csak alsólendvai Bánfi Pál korábban már említett pénzverési engedélyére! Az országgyűlés döntése most általánosan minden ilyen engedélyt és jogosultságot megszüntetett. Ugyanakkor a törvénycikk kimondta, hogy a királynak járó kamara hasznát és más jövedelmeket szokás szerint denárban fizessék meg.

	ca. 1427		ca. 1453		ca. 1475	
sóregálé	100.000	32%	125.000	51%	80.000	13%
portális adó	88.000	28%	40.000	16%	385.000	61%
különleges jogállású csoportok	25.000	8%	29.000	12%	27.000	4%
bányászat(*) és pénzverés	60.000	19%	26.000	11%	60.000	10%
vámok	20.000	6%	12.000	5%	50.000	8%
városok és zsidók	21.000	7%	11.000	5%	26.000	4%
összesen	314.000	100%	243.000	100%	628.000	100%

(* réz is)

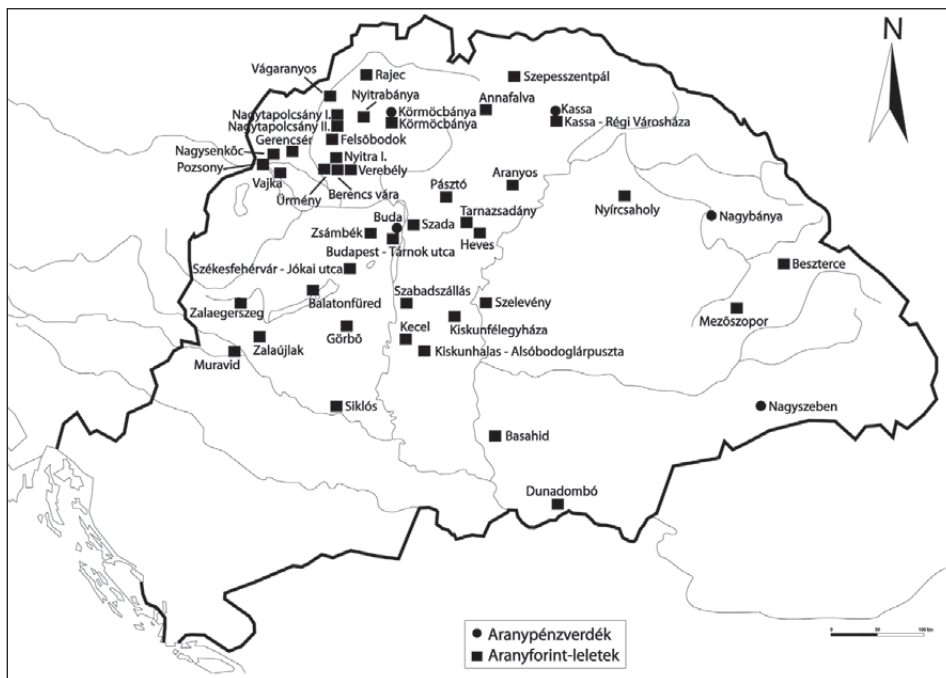
3. ábra: A magyar király rendes bevételei a 15. században. (Forrás: Bak; 1987, ifj. Barta János – Barta Gábor, 1993; Engel, 1993; Fügedi 1982; Kubinyi, 1990.)

Az országgyűlés a pénzverés ellenőrzésének kérdésköréről is határozott. A rendek a pénzverés ügyeinek intézésére a városokból bölcs, tapasztalt és hűséges emberek választását rendelték el, akiknek előírták, hogy feladatukat „a hatalmasok iránti kedvezés, félelem vagy hízeltetés nélkül” lássák el. Az ellenőrzés szabályozásának kérdése a 15. század első felében folyamatosan napirenden volt. A gyakorlatban a városi tanács ellenőröket választott, akiket a király tisztségükben megerősített. A fenti törvénycikk kimondotta a főurak ellen

irányult, hiszen a pénzverés ellenőrzése mellett immár a pénzverés intézését is (az országgyűlés által választott) polgárookra bízta. Ráadásul a dekrétum ezentúl a pénzláb megváltoztatásához is kimondottan országgyűlési jóváhagyást írt elő. Nyilvánvaló a köznemesség szándéka: a főurak ellenében a polgárság segítségével beleszólni a pénzverési felségjog gyakorlásába.

V. László (1453–1457) Hunyadi kormányzó lemondását követően vette át az ország kormányzását, ám a pénzverés egysége továbbra sem állt helyre: Hunyadi kezében maradt három kamara (a budai, a nagybányai és az erdélyi), uralmi területén, a nagyszebeni pénzverdében a király nevére, de a saját hasznára aranyforintokat veretett. A király és környezete határozottan nekiláttak a pénzverés ügyének rendezéséhez. Felkérésükre az osztrák Eizinger Ulrik összeállított egy kimutatást a magyar király jövedelmeiről, hogy a fiatal király és tanácsadói lássák, honnan mennyi jövedelemre számíthatnak. Az Eizinger-jegyzék a korszak legfontosabb pénztörténeti forrása. Érdekes a pénzverő- és bányakamarákból származó királyi jövedelem meghatározása, mert a termelés volumenére is adatokkal szolgálhat. Eizinger Ulrik adatai szerint a kamarák teljes jövedelme (urbura, nemesfémbeváltás, pénzverés) évi 24 ezer aranyforint. Eizinger későbbiekhez képest szerény adatai mindenképpen hitelesnek tűnnek, a politikai és a gazdasági okok egyértelműek: a hatalomváltás mellett az is magyarázza az alacsony összeget, hogy a verdék többsége Hunyadi János befolyási területén volt, így – a nagyszebeni verdét leszámítva, ahol Hunyadi aranyforintokat veretett V. László nevére, de saját hasznára – a verdék beszüntették tevékenységüket; az egyébként Giskra által uralt kassai pénzverdében is leállt néhány évre a pénzverés.

Az újjászervezés első lépéseként az új király körmöci kamaraispánnak Hölczler Konrádot, a kitűnő osztrák pénzügyi szakembert nevezte ki. A királyi rendelet pontosan leírta a verendő pénzfajokat, meghatározta a pénzlábat, részletesen szabályozta az ellenőrzést. Hölczler kezében nagy hatalom összpontosult: a körmöci urbura és pénzverés mellett befolyása a rézbányászatra is kiterjedt. V. László 1453-as pénzverési utasítása ismét országosan egy személy kezébe helyezte a pénzverés ellenőrzését: az általa „főkémlőnknek” nevezett személyébe. A rendelkezésben szó sincs a tárnokmesterről vagy emberéről, sokkal inkább László király atyja, Albert 1439-es törvénycikkelyének hatását ismerhetjük föl. A pénzverési utasítás kiadását megelőzően V. László már ki is nevezte Henckel György löcsei polgárt főkémlőnek, aki az országban vert minden királyi pénz, tehát az arany- és az ezüstpénzek kémlője is volt egyben. Az aranyforintok ellenőrzésével (finomság, pénzdarabok súlya) ugyanakkor a király a körmöcbányai

4. ábra: Aranypénzverdek és aranyforint-leletek Magyarországon a 15. század első felében

bíró és a tanácsot bízta meg: ha a pénzdarab nem felelt meg az előírásoknak, be kellett olvasztaniuk és újra kellett veretniük. Ha a pénzverők gondatlansága miatt nem voltak a forintok megfelelő súlyúak, az egész folyamatot az ő költségekre kellett elvégezni. A finomságot ellenőrző vizsgálatok (kémlés) kapcsán azért nem merül fel a pénzverők felelőssége, mert az arany finomítását a cementezőműben (*cementum*) végezték. A cementezőmű volt a kamara aranybevéltással foglalkozó szerve, ahol a cementezőmester (*cementarius*) – mint „hites szakértő” – próbatúvel határozta meg a beszolgáltatott arany finomsági fokát és ezzel beváltási árát. A termelők által beszolgáltatott aranyat az aranyforintokéval egyező finomsági fokra finomították (23 karát 9 grén), majd rudakba öntötték.

Bármennyire is időben értesítette a király az illetékes hatóságokat, gondok mutatkoztak az árfolyam tekintetében. Júliusban ezért birtokvesztéssel fenyegette meg azokat, akik nem az előírt árfolyamon számították a pénzeket. Az 1454 márciusára, Budára összehívott országgyűlés számára készített királyi előterjesztés azt mutatja, hogy V. László és környezete (három magyar humanista: Vitéz János titkos kancellár, Barius Miklós alkancellár és Várdai István tanácsos)

eltökélt volt a pénzverés kérdésében is. Az előterjesztett törvényjavaslat általános, jó és tartós pénz verésének elrendelését javasolta az egész ország területére: tehát teremtsen meg a király a pénzverés egységét, vonják vissza a különböző pénzverési engedélyeket stb. A tervezet szerzője Mályusz Elemér szerint Vitéz János volt, nyilvánvalóan a pénzverésre vonatkozó javaslat is tőle származik. Az országgyűlés végül a királyi előterjesztéssel szemben Hunyadi János javaslatait fogadta el. László király kormánya a veretek alapján valószínűleg mégis elérte, hogy a korábbi pénzverési jogosultak leállítsák verdeiket, és a király veretei továbbra is jó minőségűek maradtak. Sőt, Hunyadi aranyforintjai folyamatosan „idomultak” a királyi aranyforintokhoz. 1455-ben ugyan rezes pénzek verése kezdődött Nagybányán, ám a következő években is sikerült a királyi denárok minőségét fenntartani. 1456 második felében az ország egész pénzügyigazgatása egységes irányítás alá került. Immáron mind az öt királyi pénzverő-kamarában azonos királyi pénzeket vertek, ezzel helyreállt a magyar pénzverés egysége.

„A középkor alkonya”

V. László halála után az országgyűlés 1458 januárjában Hunyadi Mátyást (1458–1490) választotta Magyarország királyává. A királyválasztó országgyűlés a pénzverésről is rendelkezett: új pénz verését rendelte el, amelynek árfolyamát 1 aranyforint = 200 ezüstdenár = 400 obolusban határozta meg. Az ugyanezen év májusára, Pestre összehívott országgyűlés szintén foglalkozott a pénzverés kérdésével. Az országgyűlés kimondta, hogy az arany- és az ezüstpénz értékét a főpapok, a bárók és az ország nemeseinek tanácsa nélkül nem lehet megváltoztatni; a denárokat és az obolusokat a kötelező pénzlábbal verjék; valamint elrendelte, hogy az esztergomi érsek és a tárnokmester mellett egy hű és alkalmas férfiú az arany- és ezüstpénzverés kémlőjéül választassék ki, *„ahogy az a néhai Zsigmond király dekrétumában is szerepel”*. A nyári országgyűlés tehát fönntartotta az 1447-es értékviszonyokat, egyebekben pedig – a törvényszöveggel ellentétben – az Albert idején becikkelyezett szabályokat ismételte meg a pénz megváltoztatásáról és a pénzverés ellenőrzéséről. A pénzverés ellenőrzésének rendszerére két adatunk is van Mátyás uralkodásának első éveiből. A király 1459-ben megerősítette azt a körmöci szokást, hogy a pénzzé verendő arany minőségére két városi tanácsnok ügyel, s ezt a két kémlőt sem a kamaraispán, sem hivatalnokai nem akadályozhatják ellenőrzési feladatuk ellátásában. Akárcsak V. László 1453-as pénzverési utasításában, amely az aranyforintok ellenőrzését városi hatáskörbe utalta, itt is az aranypénzek ellenőrzéséről van szó. Valószínű, hogy Mátyás és

V. László rendelkezése is ugyanazt a körmöci szokást veszi alapul, ám az 1412-es adat, amelyet Krizskó Pál is idéz a város(i tanács) ellenőrzési jogosultságára, bővebb hatáskört igazol: a városi tanács által választott kémlő ugyanis nemcsak az aranypénzeket, hanem az ezüstpénzeket is vizsgálta. 1440-ben a próbaként eltett arany pénzdarabokat bizonyosan a városi tanács őrizte. 1462-ben a kassai pénzverde kémlőjének Mátyás király Thoklár Jánost nevezte ki. Úgy tűnik, ebben az esetben a várostól mintha függetlenül döntött volna a király, ám Thoklár kassai polgár volt, és a király a kinevezés tényét éppen a várossal tudatta, azzal, hogy ezt ismertessék a kamarával, és Thoklár fizetését utalják ki.

Mátyás 1462-ben becikkelyeztette a hűtlenség eseteit. Ez a felsorolás szolgált később alapul Werbőczy István Hármaskönyve számára is, amelyben összefoglalta a középkori Magyarország jogrendszerét. Mátyás dekrétumában a hűtlenség eseteinek sorában a pénzhamisítás büntette a negyedik legsúlyosabb bűncselekmény. A törvénytöredék szerint: aki hamis pénzt vert, vagy nagy mennyiségben kereskedett azzal (hamis pénzt hozott forgalomba), a hűtlenség büntetést követte el. Tehát a jogalkotó szerint nemcsak a hamis pénz készítése, hanem forgalomba hozatala is pénzhamisításnak minősült, amelyet fő- és jószágvesztéssel büntettek. Ez a szabályozás szerves folytatása az I. Ulászló és Hunyadi János kormányzósága idején végbement jogalkotásnak, mintegy a korábbi rendelkezések összefoglalása.

1462 szeptemberében Mátyás megváltoztatta az ezüstpénzek pénzlábát. Pénzverési utasításában arra hivatkozott, hogy a főpapok, a bárók és az ország nemeseinek tanácsával új, jó és tartós pénz verését rendelték el, melyből 300 denár, illetve 600 obolus ér egy aranyforintot. Megparancsolta, hogy ezt a pénzt, amelyet a kassai és a többi kamarában is vernek, mindenki fogadja el. Az új pénzből kettő ért egy régit. Szigorúan megtiltotta a régi pénzek forgalmát, és a rendelet – ezáltal a királyi pénzverési felségjog – ellen vétőkre súlyos büntetést szabott ki: a kamaraispán és emberei kötelessége lett, hogy a főispánok és az alispánok, valamint a bírák segítségével átadják a királynak a vétkeket és azok jószágait.

Az 1463-as tolnavári országgyűlés újból tárgyalt a pénzverés ügyéről. Az országgyűlés által megalkotott törvénycikk egy tervezett pénzreform első lépésének tűnik, mert nemcsak az értékviszonyokat szabályozta újra, hanem újabb – büntető jellegű – jogszabályt is alkotott. A törvény új, jó pénz verését rendelte el, melyből száz denár vagy kétszáz obolus ért egy aranyforintot. Hosszú idő után tehát a számítási forint és az aranyforint értéke ismét azonos lett. Az új pénznek az egész ország területén forognia kellett, tehát vissza kellett állítani

az ország monetáris egységét. Ez sem ekkor, sem később nem sikerült, hiszen a nyugati határszélen osztrák pénzek forogtak, Erdély pénzforgalmában román és török pénzek bukkantak föl.

1464-ben az úgynevezett „koronázási törvény” két cikkelye is a pénzveréssel foglalkozott. Mátyás ígéretet tett arra, hogy jó pénzt fog veretni „néhai Zsigmond császár” pénzének finomságával és súlyával, s ez a pénz változtatás nélkül forgalomban marad élete végéig. A denár két obolust fog érni, s ezt az új pénzt a kamara haszna és a tized elszámolásakor el kell fogadni.

A koronázási törvény a hamispénzverők megbüntetését rendelte el. A hamis pénzek és forintok verőit, és a pénzek meghamisítóit vizsgálat után az ország báróinak kellett méltó büntetéssel sújtani. A törvénycikk csak a Zsigmond-kori szabályozást élesztette újjá, de az 1462-es dekrétum szellemében (hűtlenség), bár fontos különbség, hogy a Mátyás-féle törvénycikk szerint az ítélet meghozatalában (a hűtlenség kimondásában) az ország báróinak is részt kellett venniük.

A kincstári reformok – az egységesítés jegyében – 1464-ben kezdődtek meg. Ebben az évben ugyanis három budai polgár egyszerre töltött be harmincadispáni és kamaraispáni tisztséget: Ernuszt János Körmöcbányán, Kovács István Kassán és Bajoni Lőrinc Nagyszebenben. Ez a centralizációs kísérlet – amely a névleges kincstári szervezettől független volt – még nem volt sikeres, a tényleges pénzügyigazgatási reformra néhány év múlva, Ernuszt János kincstartósága (1467–1476) idején került sor. Ernuszt nyilván az 1460-as évek közepén ismerte fel, hogy a pénzverés és a pénzügyigazgatás átfogó reformját mielőbb végre kell hajtani.

A pénzreform jogi alapját Mátyás fokozatosan teremtette meg: 1462 óta több olyan törvény is megszületett, amely lehetővé tette a reform gyakorlati megvalósítását. Jogi szempontból tehát minden feltétel adott volt a pénzreform végrehajtásához, ám a gazdasági és a politikai helyzet nem volt megfelelő e jelentős intézkedés azonnali és maradéktalan bevezetésére. A király 1465-ben ismét jelentős mértékű pénzrontásra kényszerült. Ez a pénz a Mátyás-kori pénztörténet mélypontja, hiszen nem bizonyult értékállóknak, sőt a pénzviszonyok mielőbbi, immár átfogó és gyakorlati rendezését kényszerítette ki.

A nagy pénzreform kezdetének hagyományosan az 1467-es dekrétumot tekintjük. Ernuszt János kincstartó javaslatára a király – az adórendszer reformját követően – újjászervezte a pénzügyigazgatást: az összes királyi jövedelem igazgatása a kincstartó kezébe került a birtokokat kivéve, tőle függték a bánya-, a pénzverő- és a sókamaraispánok is, neki alárendelten működtek a harmincadispánok (az áruérték 5%-os külkereskedelmi vámjának beszedői). A

kincstartó nevezte ki a rendes és a rendkívüli adók beszedőit, emberei vették át a szabad királyi városok és a szászok egy összegben kivetett adóját. Mindez jelentős létszámú pénzügyigazgatási szervezet kialakulásához vezetett (alkincstartó, titkár, jegyzők és számvevők; a pénztár kezelője a fizetőmester volt), ahol a familiaritás keretei között már szabályos hivatali karrierre nyílt lehetőség.

A reform lényegét tekintve a király voltaképpen nem tett mást, mint a jóhírű Zsigmond-kori ezüstpénzt, a *moneta maiort* mintául véve értékálló és jó minőségű ezüstpénzt veretett. Megszüntette a pénzrontást, és az ország valamennyi pénzverdéjében állandó értékű ezüstpénzt vertek, melynek árfolyama 1 aranyforint = 100 denár lett. Újra verték a súlyosabb ezüstpénzt, a garast is, amelyből húsz darabot adtak egy aranyforintért. Mátyás pénzreformja több mint ötven évre állandóvá tette a pénzérték-viszonyokat, stabilizálta az aranyforint – denár árfolyamot. Az arany és az ezüst korabeli értékaránya 1:12 volt, a reform következtében viszont gazdaságtörténet-írásunk szerint a pénzzé vert arany és a pénzzé vert ezüst értékaránya így – a pénzzé vert réz értékét nem számítva – 1:8,38 lett. Tehát a kincstár fölértékelte az ezüstdenárt, illetve leértékelte az aranyforintot. A monetáris politika eszközrendszerét használva Ernuszt János kincstartó és utódai a pénzkibocsátás mennyiségének szabályozásával igyekeztek elérni a gazdaság és a pénzviszonyok stabilitását: például az 1480-as évek elején tapasztalható válság (az értékviszonyok ingadozása) után megszüntették a nagybányai ezüstpénzverést. A reform hatásait, persze, nem közvetlenül és nem azonnal érezte meg a korabeli államháztartás: Mátyás rendes jövedelmeinek (500 ezer – 750 ezer aranyforint évente) csak kicsi – de növekvő – hányadát tette ki a pénzverésből származó nyereség (az 1470-es évek közepén kb. 34 ezer aranyforint évente és kb. 43 ezer aranyforint az 1480-as években).

A reform jótékony hatást gyakorolt viszont a korabeli magyar gazdaságra: 1470 után csökkentek a kamatok (10%-ról 4–5%-ra) és élesen elváltak egymástól az importtal és az exporttal foglalkozó tőkéscsoportok: míg az előbbiek külföldiek voltak, az utóbbiak belföldiek, akik a magyar állatkivitel révén jelentős vagyonokhoz jutottak, és kialakult a jellegzetesen magyar mezővárosi polgárság. A külföldiek is eredményesen kereskedhettek, hiszen árujukat csengő, külföldön jó ársíjú aranyforintokra cserélhették, s hazatérve a magyar aranyforintokat jelentős haszonnal válthatták be. A külkereskedelem fejlődésével növekedhettek a király vámbevételei és a kereskedelemmel foglalkozó városok adója, könnyebb lett az adószedés és az adózás. Mindezek révén hosszabb távon az államháztartás is jól járt. A reformot követő mintegy ötven éven keresztül sikerült megőrizni ezt

az árfolyamot, ez is bizonyítja, hogy Ernuszt János és utódai jól alkalmazták a monetáris politika eszközrendszerét.

Az új ezüstpénzek jó minőségűek voltak, legfontosabb jellemzőjük az éremképben ismerhető fel: az aranyforintok előlapjára és az ezüstpénzek hátlapjára Szűz Mária került. Mátyás király pénzreformja óta a magyar pénzveretek éremképében Szűz Mária alakja egészen a 20. század közepéig szerepelt. Mária, – a garasok és a denárok körirata szerint – „Magyarország védasszonya” iránt Mátyás különös tisztelettel viseltetett. A korábbi numizmatikai irodalom a Hunyadi-család hagyományos Mária-tiszteletével, illetve a török és a tervezett cseh háborúval hozta összefüggésbe azt, hogy az aranyforintok előlapjára és az ezüstpénzek hátlapjára Szűz Mária került. Itt azonban sokkal inkább a király személyes Mária-tiszteletéről van szó, ahogyan ő maga egy 1474-es oklevélben fogalmaz: *„És ha a katolikus fejedelmeknek gondoskodniuk kell arról, hogy ájtatosan törekedjenek a Boldogságos Szűz dicsőségére és tiszteletére, nekünk mégis, akik az ő patronátusa alatt a legszentebb István, a magyarok első keresztény királya által magának a Szűznek felajánlott királyság fejedelemségét viseljük, különösen kötelességünk, hogy amire képesek vagyunk, azt a legájtatosabban ugyanezen Szűznek dicsőségére és tiszteletére fordítsuk.”* (Kubinyi András fordítása) Mátyás Mária-tisztelete már 1458-as budai bevonulásakor megmutatkozott, de később moldvai hadjáratának diadaljelvényeit is a Boldogasszonynak ajánlotta fel, egyik sebesülése alkalmával pedig fogadalmat tett egy ősi Mária-templom meglátogatására. Beltramo Costabili ferrarai követ jelentése (1489) szerint a király a Mária-ünnepeket fényesen ünnepelte meg; személyes vallásossága egyébként még ellentmondásos egyházpolitikájából is kiviláglik.

Mátyás 1468-ban három pénzverdét (Nagybánya, Nagyszeben és Aranyosbánya) Ernuszt János javaslatára a nagybányai polgároknak adott bérbe. Szerencsés véletlen, hogy ez a kamarabérleti szerződés is fennmaradt, mert számos jogtörténeti tanulsággal szolgálhat a kamarabérleti rendszerhez. Megnevezte a bérbeadót és a bérbevevőt, illetve meghatározta: 1./ a bérleti időt; 2./ a bérleti díj összegét; 3./ a hasznot hajtó jogot és a bérelt tevékenységet (pénzverés és nemesfém-finomítás); 4./ a bérleti idő kezdőnapját; 5./ a bérleti díj kifizetésének módját (részletfizetés) és határidejét. A szerződés sem a verendő pénz pénzlábjával, éremképével, sem az ellenőrzés érdekében megőrzendő darabokkal kapcsolatos rendelkezést nem tartalmaz, bizonyára ezek külön kikötése nem látszott szükségesnek. Érdekes, hogy a bányaigazgatásra és az urbura kérdésére sem utal. Írott forrás ugyan külön nem említi, de pénztörténetírásunk szerint a nagybányai kamara az 1470-es években végig a nagybányai polgárok kezében lehetett, s mivel közülük egyet

– Preuser Keresztélyt – 1474-ben urburaispánként említenek, valószínűsíthető, hogy Nagybánya polgárai az urburát szintén bérelték. A szerződés azért is tűnik kevésbé aprólékosnak, mert a reform következtében részletszabályozásra már nem volt szükség. A haszonbérleti jogviszony a következő években is fennmaradt, kicsit módosult formában: Nagyszebenben és Aranyosbányán a szebeni polgárság visszaszerezte befolyását. Altemberger Tamás nagyszebeni polgármester ugyanis több mint két évtizedig kamaraispán is volt.

A madonnás pénzek bevezetése idején a magyar pénzverésnek még nem volt egyértelműen központja, viszont minden verde élén Ernuszt János kincstartó bizalmi emberei álltak. Közben Kőrmöcbánya főpénzverdei szerepe nyilvánvaló, az egyes verdék által kibocsátott pénzek jelentősen eltértek egymástól. Igazi egységesítési szándékról ráadásul csak a denárok és az obolusok esetében beszélhetünk; az aranyforintok és a garasok esetében – úgy tűnik – még csak nem is törekedtek erre. Ez a többközpontúság nyilvánvalóan célszerűtlen volt, és a bevezetés idejének jelentős pénzkibocsátási mennyiségét sem volt értelme tovább fenntartani. A korszak végén ezért is zárták be a budai és a kassai pénzverdét, majd szüntették meg a nagyszebeni és a nagybányai ezüstpénzverést.

	Kőrmöc	Nagyszeben	Nagybánya	Kassa	Buda	összesen
ca. 1453	12.000	2.000	6.000	6.000	2.000	32.000
ca. 1462	12.000	6.000	20.000	(*)5.000	6.000	49.000
1480-as évek	12.000	5.600	25.000	–	–	42.600

(* az 1451-es kamarabérleti szerződés alapján)

5. ábra: A pénzverőkamarák nyeresége a 15. század második felében (aranyforintban)

Forrás: Paulinyi 1936; Bak, 1987; Kubinyi, 1990; Gyöngyössy, 2003.

A reform folyamata jól követhető a pénzverő- és bányakamarákból származó királyi jövedelemváltozásainkeresztül is. Többkorabeli forrás (Hieronymus Landus krétai érsek, pápai nuncius jelentése, 1462, és Francesco Fontana összeállítása a királyi jövedelmekről, 1475) és az 1480-as, illetve 1490-es évekből fennmaradt nagybányai és nagyszebeni cementezési jegyzőkönyvek, valamint Schaider Péter kőrmöcbányai kamaraispán számadásai (1486–1492) alapján viszonylag pontosan meghatározható a pénzverési és bányafelségjogból származó jövedelem. 1462-ben Landus nuncius a pénzverés és nemesfémbányászat jövedelmét 44 ezer aranyforintra tette. A nuncius összeállítását összehasonlítva az Eizinger-jegyzékkel feltűnő, hogy míg a kőrmöci kamara jövedelmezősége mindkét forrás szerint 12 ezer aranyforintra rúg, a többi verde esetében azt tapasztaljuk, hogy tíz évvel

később jövedelmezőségük két-háromszorosára nőtt. Landus sajnálatosan nem számolt viszont a kassai pénzverde jövedelmével, ezt az 1451-es kamarabérleti szerződés alapján kb. 5000 forintra tehetjük. 1476 májusában Páviában a magyar király követe, Francesco Fontana tájékoztatást adott ura rendes jövedelmeiről, és elmondta, hogy az arany- és ezüstbányákból évi 60 ezer aranyforint folyik be a kincstárba. Fontana adata nagy valószínűséggel a rézeladás hasznát (kb. 26 ezer aranyforint) is tartalmazza, így a tényleges összeg 34 ezer aranyforint lehetett. A mintegy másfél évtizeddel korábbi adatokhoz képest több mint 10 ezer forintnyi csökkenés tapasztalható. Végezetül az egyes kamarákra vonatkozólag az 1480-as, 1490-es évekből rendelkezünk adatokkal. A három ekkor működő kamara összjövedelmét 43 ezer aranyforintban határozhatjuk meg. A számokból úgy tűnik, a reform után a kamarák hozama jelentősen visszaesett, majd egyenletes, lassan növekedő és kiszámítható hasznot hoztak a kincstár számára, mégha az 1460-as évek eleji állapotokat nem is sikerült többé elérniük.

Mátyás utóda egykori ellenfele, a cseh király, II. Ulászló (1490–1516) lett. A magyar pénzrendszer rendezett állapota miatt jelentősebb változtatásra nem volt szükség. Nem véletlen, hogy a király választási feltételeiben is szerepelt, hogy a forgalomban lévő pénz nem változhat, s ha mégis szükségessé válna valamiféle módosítás, az csak a főpapok és a bárók tanácsával történhet. Az új király ígéretét betartotta: uralkodása során nem került sor a pénz megváltoztatására.

II. Ulászló-kori pénztörténetünk két nagy korszakra osztható: az évszám nélküli veretek és az évszámos pénzek korára. *„II. Ulászló pénzverése szerves tovább folytatása elődje, Mátyás pénzverésének, illetve a pénzverés további megreformálásával befejezte a Mátyás által megkezdett átalakítást. E folyamat azonban egyáltalában nem volt tudatos és tervszerű, nem is a királyi pénzverés reorganizálásáról és modernizálásáról volt szó. A folyamat Ulászló uralma alatt ment végbe, de tulajdonképpen a Thurzók hajtották végre.”* (Lakos János)

A pénzügyigazgatás és a pénzverés igazgatása, felügyelete a korszakban továbbra is szakértő kezekben maradt. Talán ezzel is magyarázható az a jogalkotási folyamat, amely II. Ulászló uralkodásának első évtizedében tapasztalható. 1494–1496-ban például a közigazgatási gyakorlattal rendelkező Ernuszt Zsigmond, Ernuszt János fia volt a kincstartó. Működési idejéből maradt fenn az Ernuszt-féle számadáskönyv, amelyből jól rekonstruálható a korabeli államháztartás. Az egyébként kitűnő szakember Ernusztnek végül sikkasztásai miatt kellett a kincstartói méltóságból távoznia.

A pénzforgalom szabályozásának szükségessége ismételten felmerült II. Ulászló uralkodásának első éveiben. 1492-ben például megismételték azt a régi

tilalmat, hogy külföldi pénzeket sem behozni nem lehet az országba, sem pedig az országon belül elfogadni. Egyúttal az ország határvidékein lakóknak felmentést adtak ezen tilalom alól. A király pénzverési felségjogát sértette a külföldi pénzek forgalma, ugyanakkor a nyugati határszélen osztrák pénzek forogtak, a falvakban és a városokban egyaránt. Sőt, 1495-ben Vas megyében a királyi adószedők osztrák pénzben kapták az adót! Erdély egyes területein pedig oszmán pénzekkel adóztak. A 15. század végi jogalkotó szembenézett a realitással, és nem törekedett végrehajthatatlan jogszabály megalkotására; ezzel magyarázható a „végvidékek” számára adott felmentés.

1495-ben megint becikkelyezték a hűtlenség eseteit. Érdekes, hogy az ismét negyedik helyen szereplő pénzhamisítás megfogalmazásán kicsit változtattak a Mátyás-kori meghatározáshoz képest: a hűtlenség büntetést követi el, aki hamis pénzt ver, vagy azt nyilvánosan és tudatosan, nagy mennyiségben használja – szól az új megfogalmazás. Ez a II. Ulászló-kori szövegezés került be Werbőczy István Hármaskönyvébe is. A jogalkotó a korábbi szövegen pontosított: az is elköveti a pénzhamisítás és ezáltal a hűtlenség büntetést, aki tudatosan, nagy mennyiségben használja a hamis pénzt. Az 1495-ös dekrétumban egyébként ismételten megerősítették a Mátyás uralma alatt kialakult pénzérték-viszonyokat is.

II. Ulászló pénzverésének első korszakára esik egy érdekes pénzverési engedély – amelyhez hasonlók bizonyára voltak még – Szapolyai István számára. Az engedély „szépséghibája”, hogy a Beatrix királyné joghatósága alatt álló körmöci kamarával kapcsolatos. A király 1494-ben értesítette Schaidner Péter körmöci kamaraispánt, hogy Szapolyai engedélyt kapott tőle saját ezüstjének pénzzé veretésére. Utasította a kamaraispánt, hogy a pénzverés hasznából származó azon hányadot, amely egyébként a királynét illette meg, ezen ezüst után Szapolyai embereinek szolgáltatassa ki. Nem másról van tehát szó, mint a királyné privilégiumának megtöréséről, hiszen ebben az időben a körmöci kamara felett még Beatrix királyné, Mátyás özvegye rendelkezhetett teljes joghatósággal, így a haszon is neki járt volna. Ulászló idézett rendelkezésével tehát áthágta ezt a szabályt; s az sem menti a király eljárását, hogy egyidejűleg az özvegy királynét is értesítette. Mátyás utóda egyébként módszeresen törekedett arra, hogy a királyné bányavárosokkal kapcsolatos jogait csorbítsa. Ennek tekinthető az a privilégium is, amelyet a király Thurzó Jánosnak és fiának, Györgynek adott 1496-ban beszercebányai kohóépítésre, valamint az olvasztandó réznek és ezüstnek a kamarai beváltás alóli mentesítésére.

1498-ban Thurzó János (haszon)bérbe vette a korabeli magyar pénzverés központjának számító körmöci kamarát. A szerződő fél névleg Thurzó János volt,

ám 1494-ben már megszületett az első Fugger-Thurzó szerződés a besztercebányai rézbányák közös kiaknázásáról, majd 1496-ban megállapodtak, hogy az üzlet jövedelmét felezik, pontosabban a Thurzók üzleti jövedelmeik felét átengedték a Fuggereknek. Ezt a szerződést utóbb II. Ulászló is jóváhagyta. 1499-ben újabb szerződést kötöttek a Fuggerek és a Thurzók: *„miután Thurzó János és fia, György Magyarország felséges királyától bérbe vették Körmöcbánya kamaráját, amiért nevezettek, a Királyi Felségnek ez ügyben kiállított pecsétetes írása értelmében, az említett négy esztendőben évente 14000 forintot tartoznak fizetni, a kamarának minden nyereségét és veszteségét egyenlő arányban fogjuk élvezni, illetve elszenvedni”* (Hermann Zsuzsanna fordítása). A magyarországi réz- és ezüstkivitel teljes egészében a vállalkozás kezeibe került, mindehhez nagyon jelentős – mondhatni irányító – befolyást szereztek a magyar pénzverésben. 1500-ban a király örök időkre elengedte nekik a bányaaurburát. A Fugger-Thurzó vállalkozás – a Fuggerek „magyar üzlete” (*„ungarischer Handel”*) – az 1520-as évek közepéig állt fenn. A Thurzók nevéhez köthető egyébként egy már említett, nagyon fontos pénzverési változás is: 1503-tól ugyanis a magyar forgalmi pénzekben föltüntetették a verési évet. Ezzel új korszak kezdődött a magyar pénzverésben: az évszámos pénzek kora.

Az idős Hans Dernschwam visszaemlékezéseiben írja le 1563-ban, hogy fiatalkorában, II. Ulászló uralma idején milyen verde- és mesterjegyeket alkalmaztak a magyar pénzekben. *„A Magyarországon vert ezüst- és aranypénzekben látható két betű azt jelzi, hogy melyik pénzverő házában verték őket s melyik kamaragróf idejében. Tehát Körmöcbányán, ahol Thurzó úr állt a pénzverde élén, az érme egyik lapjára a „K”, a másik lapjára a „H” betűt verték, mindez Körmöcbányát és Hans Thurzót, azaz Thurzó Jánost jelenti ... Nagybányán – mivel itt is Thurzó volt a kamaragróf – „N” és „H” betűt vertek a forintokra, ami Neustadtot (Nagybánya) és Hans Thurzót, vagyis Thurzó Jánost jelent. ... Az erdélyi Nagyszebenben a forintokra „H” betűt és a kamaragróf címerét verték.”* (Tardy Lajos fordítása)

1507-ben ismételten napirendre került a külföldi pénzek hazai forgalmának kérdése. Az országgyűlés határozattan kimondta (bár a király ezt nem szentesítette), hogy az országba és végvidékeire tilos behozni külföldi pénzeket, sőt ezek használata is tilos. A szabály ellen vétők mind pénzüket, mind összes javaikat elvesztik. Úgy tűnik, hogy a probléma komoly veszélyt jelentett a korabeli magyar pénzverésre és pénzforgalomra, mert az 1490-es években már egyszer betiltották a külföldi pénzek forgalmát, ám akkor a határvidékek lakói még felmentést kaptak.

Az 1510-es években válságjelenségek mutatkoztak a pénzverésben. Nem véletlen, hogy az 1514-es országgyűlés jogalkotási tevékenysége élén az elidegenített királyi (felség)jogok azonnali visszabocsátásának elrendelése állt. Az elfogadott új törvény célja azoknak az embereknek az eltávolítása, akik a királyi jövedelmeket valamilyen módon megszerezték, azaz királyi felségjogot idegenítettek el. A jogalkotó elrendelte többek között a királyi bányák és sókamarák stb. királyi kézbe történő visszabocsátását; ha valakinek a király adósa maradna, majd a számadástétel után a király így visszaszerzett jövedelmeiből törleszteni fogja. A törvénycikk azt is kimondta, hogy ezentúl a bérlő vagy a zálogos a királyi jövedelmeknek csak a felét kaphatja meg.

A dekrétum érzékenyen érintette Thurzó Györgyöt, a körmöci kamaraispánt, mivel a törvény végrehajtása kamaraispáni tisztének felfüggesztését jelentette. Nemcsak a nemesség indított támadást a Thurzó-vállalkozás ellen, hanem az alsó-magyarországi bányavárosok is: 1514-ben még sikertelen kísérletet tettek egy Thurzók elleni vizsgálat megindítására, de 1515. január 5-én már maga a király szólította föl az érintett bányavárosokat, hogy küldjék el megbízottaikat a bányaugyek megvitatására, akik sérelmeiket „*félelem nélkül, szabadon*” (Hermann Zsuzsanna) elmondhatják. A vizsgálatra január 27. és február 1. között került sor. A bányavárosi küldötteket Perényi Imre nádor, Frangepán Gergely kalocsai érsek, Szalkai László váci püspök, Bornemissza János és Brandenburgi György hallgatták meg. A „sérelmeket” négy pontba sorolhatjuk: 1./ a Thurzók kiviszik az aranyat és az ezüstöt az országból; 2./ a kivet pénz rendkívül csekély értékű, különben is meghamisítják; 3./ a legértékesebb bányák Thurzó György kezében vannak, 4./ aki hatalmaskodik. Thurzó György azzal védekezett, hogy a bányavállalkozással kapcsolatos jogait és a kamara bérletét az uralkodónak nyújtott kölcsönök révén szerezte; ezektől csak erőszakkal lehet őt megfosztani. Mindeközben egy selmecbányai polgár, Wenzeslai Zsigmond ajánlatot tett az udvarnak: átveszi a körmöci kamarát és az egész bányavállalkozást a korábbi bérleti díj kétszereséért – 30 ezer aranyforintért – a király számára kedvezőbb feltételek mellett; a kamarához a teljes Fugger-Thurzó bányauzemet kérte a kiváltságokkal együtt. Wenzeslai – akivel az udvarban tárgyalni kezdtek – volt az, aki az ország kifosztásának, a réz és az ezüst egészben történő eltulajdonításának vádját fölvetette a Fugger-Thurzó társaság működésével kapcsolatban. Az üzleti vetélkedésből és a vizsgálatból végül a Thurzók kerültek ki győztesen: II. Ulászló háromszor is felszólította a bányavárosokat, hogy ismerjék el a Thurzókat (Györgyöt, Eleket és Jánost) az egész körmöci kamara ispánjaiként, és engedelmeskedjenek nekik. Antonio Surian velencei követ 1516-ban már azt jelenthette haza, hogy az arany- és az

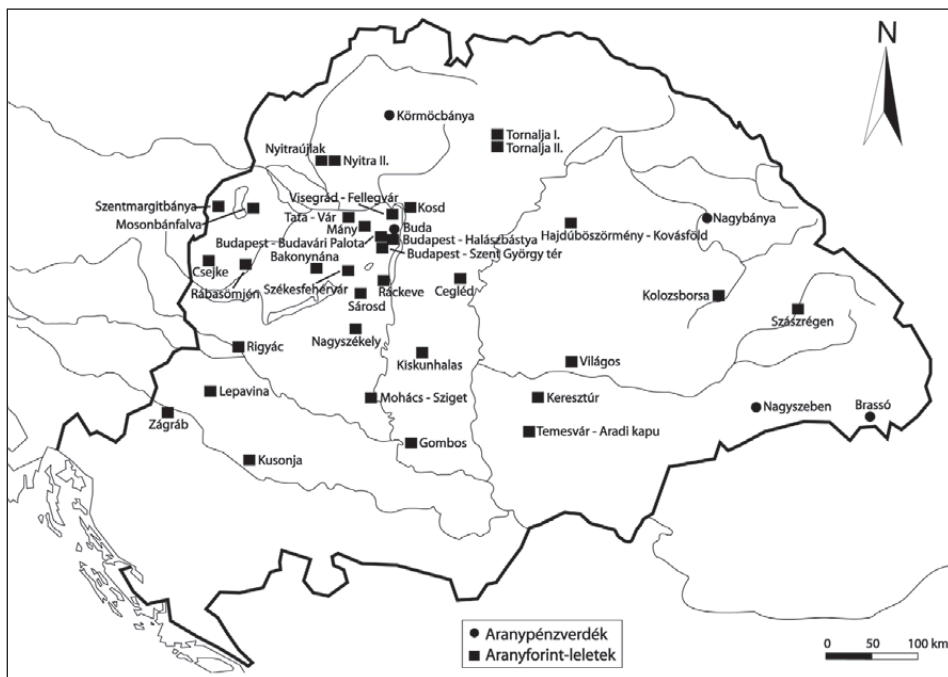
ezüstműveket a Thurzók bérlik, de a király és miniszterei hagyták, hogy a bányák tönkremenjenek. A bányavárosokban azonban nem szűnt meg az elégedetlenség, így rövidesen újabb vizsgálatra került sor.

Az 1514-es országgyűlés egyébként ismételten megtiltotta a külföldi pénzek behozatalát, és megtiltotta forgalmukat. A törvénycikkből kiderül, hogy milyen módon jutnak be az országba a külföldi ezüstpénzek: a magyar állatkereskedők „szokták az idegen pénzeket behozni”, ezért megtiltotta a magyar állatkivitel, mondván elég az állatokat Pestig és Székesfehérvárig hajtani, amelyeket a külföldiek itt magyar pénzen vehetnek meg. Kubinyi András kutatásaiból tudjuk, hogy Mátyás nagy pénzreformja jelentős hatást gyakorolt a korabeli magyar külkereskedelemre: a 15. század végére élesen elvált egymástól az importtal és az exporttal foglalkozók köre. A külföldi kereskedők árujukért aranyforintokat kaptak, amelyet hazájukba visszatérve jelentős haszonnal válthattak be. A magyar állatkereskedők viszont külföldön ezüstpénzért értékesítették állataikat, és külföldi ezüstpénzt hoztak be az országba, amelyet itthon haszonnal válthattak át magyar aranyforintra. Az 1514-es törvény éppen azért akarta az ökor-, ló- és juhkivitel a külföldiek kezébe juttatni, hogy az idegen pénzek ne kerüljenek be az országba. A törvény elfogadása természetesen nem változtatott a fennálló helyzeten, mivel – amint arra Kubinyi András is rámutatott – *„a kereskedelem megosztása ... a rossz külföldi pénzek ellenére használt az ország gazdaságának”*.

Bármennyire is egységes és rendezett éremképek a pénzek, a háttér – a Fugger-Thurzó vállalkozás hátszaga, az alsó-magyarországi bányavidék – korántsem volt nyugodtnak és rendezettnak mondható. A gépezet – a kamarai szervezet – még jól működött, ám ismét válságjelenségek voltak tapasztalhatók: az 1515. évi vizsgálat után sem szűnt meg a lázongás az alsó-magyarországi bányavárosokban. Az elégedetlenség csillapítására az új király, II. Lajos (1516–1526) a korábbi kincstartót, Szalkai László váci püspököt küldte a bányavárosokba, hogy vizsgálódjon, majd személyesen tegyen jelentést az uralkodónak. A vizsgálat után, talán annak hatására, II. Lajos 1519-ben Kőrmöcbánya városát elvette a Thurzóktól.

Nagybányán is feszült volt a helyzet, a kamara és a város között nem szűnt meg a viszálykodás. A király 1521-ben csulai Mórét Györgyöt bízta meg a viszonyok rendezésével a város és a kamaraispán, Ferenc deák között, mivel Mórét – lévén többször is nagybányai kamaraispán – jól ismerte a feleket és az állapotokat.

1519-ben Aluise Bon velencei követ arról számolt be, hogy a nemesfém-bányák rövidesen tönkremennek, mert előnti őket a víz, valamint a pénzek kisebb alakúak lettek, mert nem bányásznak annyi ezüstöt, mint korábban. Velence

6. ábra. Aranypénzverdek és aranyforint-leletek
a középkor végi Magyarországról (1458-1526)

követe is érzékelte, hogy a pénzverés „hátszágát” jelentő bányavidékek súlyos műszaki és szociális válságba kerültek. Az újabb reformot mégsem a bányavidékek – és ezáltal a pénzverés – kezdődő válsága váltotta ki, hanem a királyi kincstár forráshiánya.

Az 1521-es reform okait nem a pénzverési ágazaton belül, hanem azon kívül, az ország közállapotaiban kell keresnünk. 1521-ben végérvényesen lezárult egy korszak, az *antiqua moneta* (régi pénz) klasszikus korszaka. E pénzrendszer hatása azonban jóval 1521 után is érezhető maradt.

1521-ben a király gazdasági tanácsadói javaslatára rosszabb minőségű ezüstpénzeket bocsátott ki. Az ezüstpénzek finomságát jelentősen csökkentették, háromnegyedrész rezt és mindössze negyedrészt ezüstöt tartalmaztak. Az intézkedések bevezetését követően az aranyforint és a számítási forint értéke ismét elvált egymástól. A reform értelmi szerzője valószínűleg Szerencsés Imre tehetős vállalkozó volt, bár az ellenfelei (a Fugger-Thurzó érdekszövetség és hátszágai) vádaskodásai miatt megbukott szakember később igyekezett a felelősséget másokra hárítani. Egy azonban biztos: a reform azon túl, hogy az

alapvető célkitűzését – az államháztartás hiányának és a törökellenes harcok kiadásainak fedezését – nem érte el, szétzilálta a magyar gazdaságot is. Az 1521-es év azonban nemcsak a *moneta nova* (új pénz) reform miatt gyászos emlékű a magyar történelemben. Ebben az évben foglalták el I. Szulejmán hódító seregei az ország kulcsának számító Nándorfehérvár várát és városát. Az ország megoltalmazásához jelentős anyagi erőre lett volna szükség. A kétségbeesett pénzügyi reformkísérlet azonban elbukott. 1525-ben a kincstár visszatért a régi pénzek veréséhez. Ekkor azonban már késő volt: a Mohácsra érkező hatalmas oszmán sereggel egy legyengített államháztartással küzdő, válságoktól sújtott, érdekcsoportok által szétszabdalt Magyarországnak kellett szembenéznie.

Pénzforgalom a késő középkori Magyarországon

A tatárjárás után Magyarország a piaci pénzforgalom korszakába lépett. Az uralkodók által ösztönzött városiasodás szükségképpen velejárója volt a pénzforgalom megváltozása. Kováts Ferenc ismerte föl, hogy a 14. század elején az országot pénzforgalmi szempontból a súlymárkák és a forgalmi pénzek területére lehet felosztani.

A súlymárka területén belül megkülönböztethetjük a finom ezüstmárka és a kereskedelmi vagy közönséges ezüstmárka alterületeit, míg a kereskedelmi pénzek pedig a bécsi denárok és a szlavóniai báni denárok alterületeit foglalják magukban. Esztergom és Buda környéke a kereskedelmi ezüstmárka, a Dunántúl nyugati része és a Felvidék délnyugati sarka a bécsi denár, az ország déli vidékei a báni denár forgalmi területéhez sorolhatók. A fennmaradt részeken – beleértve Erdélyt – a finom ezüstmárka forgalma mutatható ki.

Hazánkban a 14. század elejéig a pénzforgalomban túlnyomórészt a veretlen ezüstöt használták. Finomnak a korabeli források a 900%-os finomságú ezüstöt nevezték, ezzel szemben „közönséges” ezüst alatt a 750–875%-os est értékűt. Az ezüstöt mérlegelték, és az összeg értékét súlymárkában adták meg. Az Anjouk óta elterjedt „budai márka” 245,53779 gramm súlyú volt.

1310 után ez a pénzforgalmi kép átrajzolódik, miután hazánkban is megjelenik a cseh garas. Az első darabokat – valójában latin nevük alapján: „vastag denárokat” – 1300-ban kezdték verni a II. Vencel meghívására érkezett firenzei pénzverők. Az új cseh pénz lassú beszivárgása – a Szepességén keresztül – először Magyarország északkeleti területén tapasztalható, de diadalútja tovább folytatódott, és a garas egészen 1350 környékéig meghatározó értékpénz maradt a pénzforgalomban. Hazánkban egy aranyforintot tizenhat garassal vettek egyenértékűnek. A cseh

garasok közkedveltsége vezethette arra Károly Róbertet, hogy elrendelje magyar garasok verését. Királyaink megszakításokkal 1329-től az 1360-as évek elejéig verettek garasokat, amelyek eleinte jelentős, majd egyre csökkenő szerepet játszottak a hazai pénzforgalomban. Károly Róbert garasai kisebb súlyúak voltak, mint a csehországiak, Nagy Lajos garasainak pénzlába még elődjénél is könnyebb volt. A korban elrejtett éremkincsek jól tükrözik a garasok jelentőségét, néhányukban ugyanis nagyobb darabszámú magyar garas kíséretében cseh garasok is feltűnnek.

Károly Róbert az aranyforintok verésével minden bizonnyal a hazai pénzforgalom átalakulását is szerette volna elérni. Ez azonban csak részben sikerült, hiszen az éremleletek tanúsága szerint az aranypénzek nem tudták fölvenni a versenyt a garasokkal. Legkorábbi aranyforint-leletünk Mária uralmának végéről (1387) származik, de jelentős mennyiségű Lajos-aranyat tartalmaz. Nyilvánvaló, hogy a magyar aranyforintok az első fél évszázadban – talán az eredeti szándékokkal részben ellentétesen is – külkereskedelmi célokra készültek, ezért is hiányoznak a korszak éremleleteiből.

Mi lehet az oka annak, hogy egy hazánkban vert pénz nem kerül be a honi pénzforgalomba? A megoldás valószínűleg az aranyforint ezüstpénzekben kifejezett árfolyamaiban rejtezik. Az aranyforint ezüstpénz-árfolyamait vizsgálva Engel Pál figyelt fel arra a jelenségre, hogy Károly Róbert uralkodásának végén kétféle aranyforint-árfolyam volt érvényben: a piaci árfolyam mellett megjelent egy jóval magasabb kincstári árfolyam. A kincstár ugyanis mesterségesen fölértékelte az aranyat, hogy minél nagyobb készleteket halmozhasson föl. Ezzel arra csábították a kamarahaszná adót befizetőket – ebben az esetben leginkább a városokat és a nagybirtokosokat – hogy adójukat aranyforintban, és ne ezüstpénzekben rójják le, ekkor mintegy 27%-ot nyertek. Ez a kincstári gazdaságpolitika tovább folytatódott az 1370-es években is, de az Anjouk utolsó évtizedében úgy tűnik, szakítottak ezzel a gyakorlattal, Luxemburgi Zsigmond idején pedig már egységes aranyforint-árfolyam a jellemző. Mindezek után érthető, hogy az aranyforint miért nem játszott jelentős szerepet a belföldi pénzforgalomban, és miért nem bukkan fel éremleletekben.

Az írott forrásokban viszont az aranyforint fokozatos előretörése tapasztalható, pénzforgalmi részesedése 1340 után megháromszorozódott a pénzforgalomban. Ez a folyamat leginkább a buda-esztergomi kamara területén figyelhető meg. Az 1350-es évek második felétől Észak- és Kelet-Magyarországon is növekszik az aranyforint részaránya a pénzforgalomban, különösen Erdélyben. Zsigmond uralmának első évtizedében a pénzületekben az aranyforintban teljesített kifizetések aránya 57%-ra nőtt.

A szomszédos Ausztria jó minőségű pénzét, a bécsi denárt Károly Róbert többször is megkísérelte kitiltani a magyar pénzforgalomból, természetesen sikertelenül. Fia, Lajos nem is kísérletezett ezzel. A határ menti vármegyékben az írott források és az éremleletek tanúsága szerint is vezető pénz maradt a 14. század folyamán.

A már említett báni denár – amelynek története, pénzforgalmi szerepe a korszak pénztörténetének legizgalmasabb, de egyúttal legkuszább fejezete – elnevezés valójában többféle (minőségben eltérő) pénzt takar. Gútkeled István szlavón bán 1255-től kezdve veretett a hazánkban akkortájt forgó friesachi denárokkal azonos minőségű és súlyú pénzeket, amelyeket hamarosan báni denároknak neveztek. Az eredetileg jó pénzeket azonban a bán későbbi utódai rosszabb minőségben verték tovább. A helyzetet bonyolítja, hogy Károly Róbert 1323-ban olyan királyi denárt bocsátott ki, amely a régi báni denárokkal azonos minőséget képviselt. A későbbiek során ezt a meglehetősen jó pénzt nevezték a forrásokban „régibáninak”, amely még az 1330-as években is nagyobb mennyiségben forgott Erdélyben és az ország délkeleti területein. Ezzel persze korántsem zárható le a báni denárok kérdése. További bániakról értesülünk, különböző garasértékekben, és esetenként eltérő minőségben, de a báninak nevezett pénzek elterjedési területe a század folyamán fokozatosan szűkült, Lajos uralma alatt már csak a pécs-szerémi kamara területén említik őket, ám jelentőségüket elveszített, csupán a harmadik leggyakrabban szereplő pénzfajként.

A királyi aprópénzek a későbbiekben változó minőségben ugyan, de jelentős szerepet játszottak a hazai pénzforgalomban. Az 1323-ban verni rendelt „báni denárok” után, már 1330 előtt a kamarák újabb, de rosszabb minőségű ezüstpénz, immár bécsi típusú denárok verésére tértek át. Ezt jelzi az is, hogy az új denárokból kettő ért egy régit. Erdélyben „új báni”-nak, a Dunántúlon viszont „kis bécsinek” nevezték ezeket a pénzeket. A harmincas évek közepén ismét változtattak a pénzlábon, növelték a denárok színsúlyát. Az 1338–1342 között megint egy „báni”-nak nevezett pénzt vertek, értéke azonos volt a „széles” bécsi denárokéval. A királyi denárok súlyáról legkésőbbi biztos adataink az 1340-es évek közepéről, az utolsó fennmaradt kamarabérleti szerződésből származnak. A hetvenes évek vége felé az ezüst aprópénzek erős értékcsökkenése tapasztalható, amely egészen 1390-ig eltartott.

A 14. század összefoglalóan a készpénzes fizetések számarányának növekedésével jellemezhető. A fennmaradt oklevelek tanúsága szerint a század elején még a fizetéssel járó jogesetek egynegyedénél a kiegyenlítés ezüstrúdban történt, a készpénzfizetések aránya 66%-os, ez a század utolsó negyedében

azonban már 98%-ra nőtt. Az Anjou-kor ezért a magyar pénztörténetben egy új, több évszázados korszakot nyitott meg: a tényleges pénzforgalom, a készpénzben teljesített fizetések és a monetarizált társadalom korát.

Luxemburgi Zsigmond trónra léptével mélyreható változások kezdődtek a korabeli pénzforgalomban is. A változást leginkább három nagy darabszámú éremlelettel jellemezhetjük: a *szabadszállási* és a *jászsálsószentgyörgyi* éremkincsek darabszáma ugyanis jócskán meghaladja a húszezer érmét is; a *veszprémi* kisebb, de mindenképpen jelentősnek tekinthető lelet. Az első kettő falusi környezetből származik, és az is közös jellemzőjük, hogy ezüstleletek; a szabadszállási lelet esetében felbukkanó néhány aranyforint inkább kivételesnek tekinthető. A veszprémi esetében – bár városi környezetet feltételezhetünk a háttérben – szintén ezüstleletről van szó, de a benne megjelenő külföldi pénzek már külkereskedelmi kapcsolatokra is utalnak. A korabeli magyar pénzforgalomban alapvetően ezüstpénzeket használtak, vélhetőleg a nagyobb ügyletek lebonyolításakor is, és ez a pénzmennyiség rendelkezésre is állt a szükséges mennyiségben a leletek tanúbizonysága szerint.

Zsigmond pénzei változó minőségűek voltak, ez a pénzforgalomban is megmutatkozott. A magyar aranyforint mint fizetőeszköz tovább folytatta sikeres pályafutását, őrizte stabilitását, értéke megegyezett a firenzei aranyforinttal és a velencei dukáttal, de magasabb volt, mint a rajnai aranyforinté. Az aranyforint stabilitása több érdekcsoportnak is előnyös volt: a magyar vezetőréteg és a külföldi (italiai és délnémet) tőkescsoportok egyaránt érdekelték voltak ebben, így rontása fel sem merülhetett, szemben a köznemesség és a városi polgárság pénzének tekinthető ezüstpénzekkel. Nem véletlen, hogy Zsigmond uralma alatt az ezüstpénzveretek értékállósága állandó probléma volt. Az aranyforint igazi szerepe csak elzálogosításokkor, a pápai adók megfizetésekor, valamint a nyugatra irányuló külkereskedelemben volt jelentős. A forrásokban leginkább *florenus*-ként emlegetett aranypénz gyakran felbukkan „*vörös*” forintként is. Az aranyforint igazi jelentőségét csak Zsigmond mértékegységekkel kapcsolatos reformintézkedései révén nyerte el.

Az aranyforint írott forrásokban található említéseit vidékenként vizsgálva különös kép tárul elénk. Az időszak során az aranyforintokban bonyolított ügyletek növekedését tapasztalhatjuk. Az aranyforint-használat szempontjából a legfejlettebbnek a budai, a körmöci, a szlavóniai és a kassa-szomolnoki kamara területe tűnik. Szlavónia azonban jócskán megelőzi az északkelet-magyarországi területeket, mert itt az írott források szerint is jelentős mennyiségű velencei aranydukáttal kell számolnunk. Így az ország közepét és fővárosát magába

foglaló budai, a jelentős bányavidéken elterülő, de fontos kereskedő városokkal (Pozsony, Nagyszombat) is fémjelezhető körmöci és a kereskedelmi utak miatt jelentőssé váló Szlavónia tűnik az ország legfejlettebb területeinek az aranypénzek okleveles említései lapján. Az aranyak használata nemcsak arra utal, hogy ezek a vidékek értékörző törvényes fizeőeszközökre alapozták gazdasági életüket, hanem az ügyletekben megforduló összegek nagyságára is. A pécs-szerémi, a szatmár-nagybányai, a várad-lippa-szegedi, valamint az erdélyi kamarák esetében az aranyforintban végzett ügyletek csekély száma, a társadalom monetarizáltságának alacsonyabb fokára utal.

A magyar gazdaságtörténet-írás legtöbb vitára okot adó kérdése, hogy a magyar aranyforint milyen szerepet játszott a korabeli gazdaságban. Kováts Ferenc és Paulinyi Oszkár a 15. század közepi pozsonyi vámnaplók alapján külkereskedelmi deficitet mutattak ki. A korabeli Magyarország ugyanis a szükséges iparcikket és textilárut nyugati irányból szerezte be. Ez a vámnaplók bejegyzései alapján is megállapítható, ám az ellenérték, azaz a magyar kivitel értéke a behozatalhoz képest nagyon szerénynek mondható. Kováts és Paulinyi ezeket az adatokat országos szintre vetítették, és több százezer aranyforint mértékű passzívummal számoltak. Az általuk megalkotott „gazdag föld–szegény ország” elmélete szerint a középkori Magyarország külkereskedelmi deficitjét nemesfém-termelésével, a jó minőségű magyar aranyforinttal egyenlítette ki. Mályusz Elemér és Kubinyi András viszont arra mutattak rá, hogy a 15. század első és utolsó harmadában a magyar állatkivitel révén inkább aktívum mutatkozott, míg a század közepén a politikai helyzet valóban passzívvá tette a magyar külkereskedelmi mérleget, de ezt nem tekinthetjük általánosnak a késő középkor egészére.

A 14. század végén is az áruk értékét előszeretettel fejezték ki mértékegységekből képzett mutatókkal. Így a korabeli írott forrásokban felfelbukkan a denármárka, néha a garasmárka. A helyzetet nehezítette, hogy az alapul szolgáló márkasúlyok országszerte eltérőek voltak. Az ezekből képzett számítási forintegységek csak tovább súlyosbították az átláthatatlan viszonyokat. A király ezért 1405-ben átfogóan szabályozta a súlyegységeket: országosan kötelezővé tette a budai márka használatát. Másrészt a számítási forintot és az aranyforintot egyenértékűvé nyilvánította: mindkettőnek száz denárban állapította meg az értékét. Az intézkedések célja nyilvánvalóan az volt, hogy megteremtse az ország gazdasági és pénzforgalmi egységét.

Az ún. „denárforint” legkésőbb már 1354-ben megjelent, ez volt a száz denáros számítási forint neve akkor, amikor az aranyforint árfolyama ennél magasabb volt. Zsigmond több ízben tett kísérletet arra, hogy a számítási és

az aranyforint értéke megegyezzek, ehhez viszont jó minőségű ezüstdenárokat kellett veretnie. A fenti szabályozás jelentősége azokban az időszakokban érezhető, amikor az aranyforint és/vagy az ezüstdenár árfolyama megváltozott, ilyenkor ugyanis az aranyforint és a számítási forint értéke nem esett egybe, és a rendelet által megszabott értékviszonyok nem voltak fenntarthatók.

A belföldi pénzforgalom hordozói Zsigmond ezüstpénzei voltak. A király első denárainak mintájául az Anjou-korszak *bardus*-nak nevezett pénzei szolgáltak, ezekre ugyanis számítási pénzként szívesen hivatkoztak még az 1390-es évek végén kelt oklevelekben is. Rövid idő elteltével azonban Zsigmond is a pénzrontás eszközéhez folyamodott, és egyre romló minőségű ezüstdenárokat bocsátott ki. A bizonytalan minőségű ezüstpénzek megingatták a pénzértékviszonyok stabilitását. A 14. század végén ugyanis egy új királyi denárra három *parvus*-t, illetve egy *bardus*-ra két *parvus*-t számítottak. A *parvus* – amelyet a közbeszéd fillérnek nevezett – a legrosszabb minőségű és a leginkább hamisított pénznem volt.

A 15. század elején az ezüstpénzek leértékelődését, és ezzel egyidejűleg az aranypénz felértékelődését tapasztalhatjuk. Az aranyforint értéke százötven denárra ugrott. A kincstár azonban csak húsz évvel később állította vissza a kívánt értékviszonyt az aranyforint-denár viszonylatban. A parvusok pénzforgalomból történt kivonása, és újabb – ismét csak rossz minőségű – ezüstpénzek (a *quarting* és a *ducat*) kibocsátása megint az aprópénzek leértékelődéséhez vezetett.

A forgalomban lévő aprópénzek jelentős hányada hamis volt, és ez már az adószedésnél is komoly gondot okozott. A királyi hatalom következetesen igyekezett fellépni a pénzhamisítók ellen: Zsigmond még 1390-ben – a „*jelenlegi új pénzzel kapcsolatban*” – megparancsolta a városoknak, hogy fogják el, és összes vagyonuktól foszszák meg őket. 1415-ben pedig a hamispénz verése miatt máglyahalállal kivégzett Horváti Loránd egy birtokrészét a király Perényi Péter országbírónak adta szolgálataiért. Ugyanebben az évben Kismarton város tanácsa megkereste Sopron város tanácsát: a polgármester, a bíró és a tanácsosok közölték Peuttler Ulrik pénzhamisító vallomását, és kérték cinkosának, Gergelynek a kihallgatását. Zsigmond uralmának idejére esik a körmöci hamispénzverők elleni vizsgálat is. 1435-ben Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek levelesítésekor szép számmal találtak pénzhamisítókat: a Szabolcsban levelesített több, mint 237 bűnöző közül ötven, a Beregben levelesíteni javasolt 71 személy közül huszonhárman követték el a pénzhamisítás büntetét („*cusores falsarum monetarum*”), vagy fogadtak be pénzhamisítókat. Ezek az esetek jól bemutatják

a korabeli joggyakorlatot, illetve Horváti Loránd ügye a büntető jogszabály maradéktalan érvényesülését is.

Zsigmond halálát követően az ország pénzforgalmi viszonyaiban jóval nagyobb zavar támadt. Habsburg Albert még kísérletet tett a pénzvviszonyok rendezésére, igaz, sikertelenül, de utódai már kénytelenek voltak lemondani a szükséges reformokról. Az osztrák határ mentén bécsi pénzek forogtak; a déli határszélen megjelentek az első oszmán pénzek, sőt, a leletek tanúsága szerint az ország közepéig is eljutottak; Erdélybe pedig román pénzek szivárogtak be. Az ország pénzforgalmi szempontból tehát több részre esett szét; ráadásul a magyar pénzek forgalmi területe is megosztott lett, hiszen a törvényes hatalmat gyakorló I. Ulászló, majd Hunyadi János pénzverése ellenében az alsó- és felső-magyarországi bányavidékeket uralma alatt tartó Erzsébet özvegy királyné, majd Giskra János főkapitány különutas, saját pénzverésbe fogott. Az 1440-es években megjelentek az engedély alapján vert főúri magánpénzek is. A helyzet konszolidációja csak az 1460-as években kezdődött meg.

Mátyás pénzreformja a pénzforgalom szempontjából is sikeres volt, mert a középkor végi éremleletek túlnyomórészt magyar denárokból állnak. A középkor végi Magyarország területének nagyobb részén szinte kizárólag magyar pénzek forogtak. Kivételként két leletcsoportot említhetünk, amelyeknél a magyar denárok hányada elenyésző, illetve csekélyebb. Nyugat-Magyarországon a leletekben jelentősebb mennyiségű osztrák pénz bukkan fel, és ez meg is felel az írott forrásokból ismert jelenségeknek: 1495-ben például Vas megyében a királyi adószedők osztrák pénzben kapták az adót. Az osztrák pénzek rosszabb minőségűek voltak, mint a korabeli magyar veretek, de a határvidék számára a szomszédos osztrák tartományokkal folytatható kereskedelem közvetítő eszközét jelentették. Az erdélyi Szászföldön ugyanakkor a leletekben az oszpora magas hányada mutatható ki. Adataink szerint a 16. század elején az erdélyi szászok az adót (részben) oszporában fizették. Az oszporának nemcsak királyi rendelet által meghatározott árfolyama – II. Ulászló ugyanis 1505-ben előírta, hogy a jó oszpora két magyar denárt ér –, hanem tényleges forgalma lett: a szászok többszörös uralkodói engedéllyel rendelkeztek arra vonatkozóan, hogy adójukat ezzel az idegen pénznemmel egyenlíthessék ki. Az oszporákkal azonban korántsem volt minden rendben. Bár alapvetően jó minőségűek lehettek, azért újból és újból felbukkantak gyenge minőségű veretek, sőt hamisítványok is. 1505-ben II. Ulászló például arra utasította Tárcai Jánost, a székelyek ispánját, hogy az Erdélyben működő hamispénzverőket fogassa el és büntesse meg. Egy másik rendelkezésében, amelyet az erdélyi szászokhoz intézett, a király

bevonatta a forgalomból az oszporákat: a jó veretekből a nagyszebeni kamarában pénzt kellett verni, a rosszakat pedig meg kellett semmisíteni. Egyidejűleg a szebeni és a brassói polgároknak megengedte, hogy a Havasalfölddel folytatott kereskedelemben a jó oszporákat továbbra is használják. Az ország pénzforgalmát kis mértékben ugyan, de színesítették a 15. század elején vert aquilejai pénzek, amelyek vélhetően a fellendülő magyar szarvasmarha-kivitel révén jutottak hazánkba, hiszen az egyik legfontosabb útvonal Aquileja térségében haladt az 1470-es évektől. Itteni használatuk azért is érdekes, mert a kibocsátásuk után fél évszázad elteltével bukkannak föl Magyarországon.

Ezt a középkor végi viszonylagos pénzforgalmi egységet egészen 1526-ig sikerült fönntartani. A leletanyag és írott forrásaink tanúsága szerint az adófizetés és a kisebb kereskedelmi üzletek pénzegysége túlnyomórészt a magyar királyi denár maradt, még a gyászos emlékü moneta nova reform idején is előszeretettel hivatkoztak a „régí” denárookra.

Irodalom

Törvények

Corpus Juris Hungarici. I. Magyar Törvénytár. I. 1000–1526. évi törvényczikkek.

Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket fordította és jegyzetekkel ellátta Nagy Gyula. Az 1301–1526 közt alkotott törvényeket fordították és jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1899.

Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457.

Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamenti auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976. (*Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.*)

Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1458–1490.

Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamenti auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Budapest, 1989. (*Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.*)

Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege) Budapest, 1904. (reprint: Pápa, 2002.)

Árpád-kori pénztörténet

- Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Budapest, 1986.
- Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest, 1916. (reprint: 1991)
- Jeszenszky Géza: Az első magyar rézpénzek. *Numizmatikai Közlöny* 34–35 (1935–1936) 35–47.
- Király Ferenc: XII. századi pénzek Magyarországon. (Az esztergomi lelet összefoglaló feldolgozása) *Folia Archaeologica* 7 (1955) 127–140.
- Kovács László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának érméiről. Budapest, 1997. (*Varia Archaeologica Hungarica VII.*)
- V. Székely György: Slawonische Banalmünzprägung. Budapest, 1980. (*Dissertationes Archaeologicae Ser. II. No. 8.*)

Késő középkori pénztörténet

- Dernschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984. (*Bibliotheca Historica*)
- Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124 (1990) 25–93.
- Gyöngyössy Márton: Kiszorult-e az „érsek embere” a pénzverésből a XV. században? Adalék a pisetumjog „hanyatlásához”. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2002–2003. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati*. [Debrecen, 2003.] 109–116.
- Gyöngyössy Márton, Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest, 2003. (*Doktori Mestermunkák*)
- Gyöngyössy Márton: Zsigmond király aranypénz-verésének első korszaka (1387–1401). In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Budapest, 2004. (*Monumenta Historica Budapestinensia* 13.) 103–114.
- Gyöngyössy Márton: Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Budapest, 2004.
- Gyöngyössy Márton, Nyugat-Magyarország kora újkori pénzforgalma. *Soproni Szemle* 58 (2004) 329–352.

- Gyöngyössy Márton: Münzen des 15. Jahrhunderts aus Aquileia im mittelalterlichen ungarischen Geldumlauf. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2004) 137–159.
- Gyöngyössy Márton: Középkori magyar aranyforintok. Kincsek a Magyar Nemzeti Bank Látogatóközpontjából. Budapest, 2005.
- Gyöngyössy Márton: A körmöci kamara 1514-es számadása. In: In memoriam Ludovici Huszár. Szerk.: Biró Sey Katalin – Buza János – Csoma Mária – Gedai István. Budapest, 2005. 164–178.
- Hermann István: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Budapest, 1987. (*Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Ser. II. Nr. 14.*)
- Horváth Tibor Antal – Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. *Numizmatikai Közöny* 54–55 (1955–1956) 21–33.
- Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921. (reprint: Budapest, 2003)
- Huszár Lajos: Mátyás pénzei. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I–II. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, 1940. I. 549–574.
- Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. (*Budapest Várostörténeti Monográfiái XX.*)
- Huszár Lajos: Giskra pénzverése. *Numizmatikai Közöny* 62–63 (1963–1964) 51–58.
- Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. I. kiegészítés. *Numizmatikai Közöny* 64–65 (1965–1966) 55–59
- Huszár Lajos: Aközépkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. I. *Numizmatikai Közöny* 70–71 (1971–1972) 39–49.
- Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. II. *Numizmatikai Közöny* 74–75 (1975–1976) 37–49.
- Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. III. *Numizmatikai Közöny* 76–77 (1977–1978) 71–84.
- Jeszenszky Géza: II. Lajos denárai. *Numizmatikai Közöny* 26–27 (1927–1928) 127–143.
- Krizskó Pál: A körmöczi régi kamara és grófjai. Budapest, 1880. (*Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII. 10.*)
- Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12 (1957) 25–49.
- Kubinyi András: A középkori körmöcbányai pénzverés és történelmi jelentősége. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Szerk.: Gedai István. Budapest, 1978. 9–32.

- Lakos János: II. Ulászló pénzverése. *Numizmatikai Közlöny* 58–59 (1959–1960) 23–32.
- Paulinyi Oszkár: Adatok a körmöcbányai éremvésők és emlékérmek kérdéséhez a XVI. század első feléből. *Numizmatikai Közlöny* 48–49 (1949–1950) 35–40.
- Pohl Artur: Zsigmond király pénzverése (1387–1437). *Numizmatikai Közlöny* 66–67 (1967–1968) 43–56.
- Pohl Artur: Hunyadi János pénzverése. *Numizmatikai Közlöny* 68–69 (1969–1970) 49–56.
- Pohl Artur: V. László pénzverése (1453–1457). *Numizmatikai Közlöny* 70–71 (1971–1972) 51–58.
- Pohl Artur: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458–1490. Budapest, 1972.
- Pohl Artur: Az alsólendvai Bánfi-család pénzverése a 15. században. *Numizmatikai Közlöny* 72–73 (1971–1972) 71–73.
- Pohl Artur: I. Ulászló király pénzverése. *Numizmatikai Közlöny* 72–73 (1973–1974) 49–60.
- Pohl Artur: Pénzverés Nagy Lajos korában. *Numizmatikai Közlöny* 80–81 (1981–1982) 71–76.
- Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. I. Károly Róbert. *Numizmatikai Közlöny* 25 (1926) 138–195.
- Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. II. A budai pénzverés Károly Róberttől Zsigmondig. *Numizmatikai Közlöny* 30–31 (1931–1932) 48–70.
- Soós Ferenc: Magyarország kincstartói 1340–1540. Budapest, 1999.
- Von Stromer, Wolfgang: Die ausländischen Kammergrafen der Stephanskronen – unter den Königen aus den Häusern Anjou, Luxemburg und Habsburg – Exponenten des Großkapitals. *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 27–29 (1973–1975) 85–106.
- Tóth Csaba: Pénzverdék az Anjou-kori Magyarországon. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda. Budapest, 1999. 307–314.
- Tóth Csaba: Adatok az Anjou-kori magyar aranyforintok pénzlábiához. In: Acta – Tanulmányok I. Szerk.: Csurgai Horváth József. Székesfehérvár, 2004. 233–247.
- Tóth Csaba: Banales és Wiennenses – I. Károly aprópénzverése. *Numizmatikai Közlöny* 100–101 (2001–2002) 131–134.
- V. Székely György: Hunyadi Mátyás madonnás denárai a pénzforgalomban. *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1981–1982* (Budapest, 1991) 177–188.

Gazdaságtörténet

- Bak János: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Szerk.: Reinhard Schneider. Sigmaringen, 1987. (*Vorträge und Forschungen XXXII*) 347–384.
- ifj. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok* 127 (1993) 413–449.
- Draskóczy István: Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István. Budapest, 1994. 125–135.
- Draskóczy István: A Szászföld összeírása a XVI. század első évtizedéből. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 159–167.
- Draskóczy István: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében. In: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk.: Buza János. Budapest, 2001. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.*) 147–165.
- Engel Pál: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 27–31.
- Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116 (1982) 484–506.
- Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához. *Századok* 109 (1975) 301–336.
- Kubinyi András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia, Pécs, 1989. március 16–18. (*Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat.*) Szerk.: Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 15–31.
- Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–52.
- Kubinyi András: A későközépkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születése 70. évfordulója ünnepére. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998. 109–117.
- Lederer Emma: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458). Budapest, 1932.

- Paulinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Szerk.: Szekfű Gyula & al. Budapest, 1933. 402–439.
- Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6 (1936) 32–142.
- Paulinyi, Oszkár: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Szerk.: Bakács István & al. Budapest, 1937. 488–503.
- Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526). (Gazdag föld – szegény ország). *Századok* 106 (1972) 561–608.
- Paulinyi Oszkár: A körmöcbányai kamara 1434–1435. évi számadása. (Műhelybeszámoló) *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1972* (Budapest, 1973) 79–94.
- Paulinyi Oszkár: Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a XVI. század első felében. Adatszűrő elemzés. *Századok* 112 (1978) 326–346.
- Paulinyi Oszkár: A bányavíz leküzdése érdekében létesített első tározómedencék és váltókerek. In: Paulinyi Oszkár, Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk.: Buza János és Draskóczy István. Budapest, 2005. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek* 3.) 315–333. (az eredetileg németül megjelent tanulmány – Der erste Bau von Staseen und der wasser-getriebenen großen Kehrrade zur Bekämpfung der Wassernot von Zechen. *Acta Historica* 24 (1978) 109–132. – fordítása)
- Péchy Antal: Alsó Magyarország bányaművelésének története. I. Budapest, 1884.
- Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880.
- Wenzel Gusztáv: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Budapest, 1883.

Tipológia

Soós Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Budapest, 1998.

Metrológia

Belházy János: A régi magyar pénzverési súlymértékek. Különnyomat a „Bányászati és Kohászati Lapok”-ból. Selmechánya, 1889.

Pénzhamisítás

Kahler Frigyes: A pénzhamisítás magyarországi történetéhez 1848-ig. A pénzhamisítással kapcsolatos néhány kérdés. Doktori értekezés. H.n., é.n. (sokszorosított kézirat)

Általános, de a pénztörténet szempontjából is haszonnal forgatandó munkák

Béli Gábor: Magyar jogtörténet. Az államalapítástól 1848-ig. Pécs, 1996. (*Institutiones Juris*) (második változatlan kiadás)

Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1987. (*Magyarország története tíz kötetben I.*) 893–1006.

Györffy György: Államszervezés. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1987. (*Magyarország története tíz kötetben I.*) 717–834.

Györffy György: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1987. (*Magyarország története tíz kötetben I.*) 835–892.

Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg – Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Budapest, 1961.

Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1987. (*Magyarország története tíz kötetben I.*) 1007–1415.

Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk: Rázsó Gyula – V. Molnár László. Budapest, 1990. 53–147.

Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén. *Századok* 135 (2001) 301–361.

Kubinyi András: Mátyás király tisztelete a Patrona Hungariae iránt. In: Kubinyi András, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. (*METEM Könyvek* 22.) 335–339.

Szücs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993. (*História Könyvtár. Monográfiák I.*)

FORRÁSSZEMELVÉNYEK

A középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténeti forrásainak jellemző vonásai

LASZLOVSZKY JÓZSEF

Bevezetés

A középkori Magyarország gazdaságának története a hagyományos gazdaságtörténeti megközelítésben szinte alig dolgozható fel. Egy ilyen összefoglalásnak alapvetően az arra vonatkozó, sok esetben számszerű, adatoknak az összefoglalását és elemzését kellene nyújtania, amelyekkel ma is jellemezni tudjuk a gazdaság szerepét és szerkezetét, és ennek időbeli változását jelentené a gazdaságtörténeti folyamatokat bemutató feldolgozás. Ilyen módon mennyiségi mutatókkal kellene jellemezni a gazdaság alapvető szerkezeti elemeit az egyes gazdasági ágazatok részarányát, azok produkciójának mértékét és minőségi jellemzőit. Kiindulópontként természetesen ismernünk kellene a királyság középkori népességének számát, annak területi megoszlását és településeik viszonyait is. Az egyes gazdasági ágak megítélésében pedig még részletesebb adatokra lenne szükségünk egy összefoglaló kép megrajzolásához. Így például egy ilyen feldolgozásnak ki kellene térnie a középkori Magyarország gazdasági életében legnagyobb szerepet játszó mezőgazdaságnak és az ahhoz kapcsolódó paraszti népességnek legfontosabb jellemzőire. A mezőgazdaságilag hasznosított földterület nagyságára, térbeli elhelyezkedésére, és az ehhez kapcsolódó szerkezeti mutatókra. Ezek között elsőként arra kellene választ adnunk, hogy milyen növényeket és mekkora területen termesztettek, mekkora termésátlaggal, illetve az állattenyésztésben milyen állatokkal számolhatunk, és azok milyen arányban fordultak elő az egyes gazdaság típusokban. Az ország általános gazdasági helyzetének jellemzéséhez pedig hagyományosan alkalmazott mutatókat, például a külkereskedelmi mérleg egyensúlyára vonatkozó adatsorokat kellene elemezni több évszázados időtartamot áttekintve. Az egész országra kiterjedő ilyen áttekintést követően lehetne összefoglalni azt, hogy milyen regionális sajátosságok jellemzik a gazdálkodást, és a kisebb területi egységeket tekintve, a birtoktestek, faluhatárok vonatkozásában milyen nagyságrendi és területi megoszlása van a gazdasági ágaknak, milyen produkciós területek, központok, milyen térbeli elhelyezkedésben foghatóak

meg. Ezt követően pedig szükséges lenne az egyes gazdasági ágakkal kapcsolatos alapvető információk történeti áttekintésére, vagyis az ott alkalmazott termelési technikák fajtáira, fejlettségi szintjére vonatkozó adatok összefoglalására. Ez az agrártermelés vonatkozásában például jelentené a határhasználati rendszerek elemzését, a mezőgazdasági eszközkészlet jellemzését, és a termeléshez kapcsolódó adó és járadéktípusok részletes feldolgozását. Mindezekon túl pedig, ugyancsak a legfontosabb ágazatnál, a szántógazdálkodásnál maradván, egy ilyen elemzés kiterjedne magukra a növényekre vonatkozó „biológiai” információkra is.

Mindezeket az elemeket összefoglalva egyértelműen kijelenthetjük, hogy a korabeli források száma, jellege és tartalma miatt ez a gazdaságtörténeti feladat ilyen módon nem végezhető el. A felsorolt gazdasági mutatók, számszerű adatok vagy minőségi jellemzők egy jelentős részével nem hogy hosszú idősorokat tekintve nem rendelkezünk, hanem még egyedi adatként is alig áll ilyen a rendelkezésünkre. Még azokban az esetekben is, ahol például a járadéktípusokról és azok mértékéről nagyobb sorozatokkal rendelkezünk, ezek általában térben és időben jelentősen behatároltak, döntő többségükben a középkor két utolsó századára korlátozódnak, vagy legalábbis innen maradtak fenn nagyobb számban. Ez a számszerű aránytalanság azért is súlyos probléma, mivel a 10–11. században és a 13–14. század fordulóján az ország egész gazdaságát érintő jelentős strukturális változások zajlottak le, amelyek minden gazdasági ágat jelentősen érintettek. Emiatt a későbbi adatok nem vetíthetők vissza a korábbi évszázadok viszonyaira, még azokon a területeken sem (pl. agrárgazdálkodás), ahol viszonylag lassúbb változásokkal szoktunk számolni. Ennek következtében olyan forráscsoportokat is fel kell dolgoznunk, amelyek hagyományosan nem tartoznak a gazdaságtörténet-írás bázisai közé, és amelyek pótolni nem tudják ugyan az említett mennyiségi vagy minőségi jellemzőket, de indirekt módon utalhatnak egyes termelési formák meglétére, azok színvonalára és elterjedtségére.

A korszak forrásai például lehetővé teszik, hogy a növénytermesztés bizonyos vonásait meghatározzuk, és különösen az utóbbi időszak interdiszciplináris módszertanával azok időbeli változásait is nyomon kövessük. Így képet kaphatunk az egyes időszakokban termesztett növényekről, és azok bizonyos jellegzetességeiről, a földhasználati és földművelési rendszerek egyes vonásairól, és még inkább az agrárgazdálkodásnak a középkori gazdaságban betöltött helyéről.

Hasonlóképpen a középkori pénzgazdálkodás mértékéről, az ár- és bérvizonyok legalapvetőbb jellemzőiről, avagy az állami pénzgazdálkodás mennyiségi és minőségi jellemzőiről vannak ismereteink, de leginkább a 14–

15. századból ismertek egyértelmű írott források, számításokat is tartalmazó nyilvántartások vagy adatsorok. Az esetleges korábbi, szinte csak véletlenszerűen fennmaradó ilyen forrásokat ugyanakkor kiegészítik a nagy számban megmaradt korabeli érmek. Ezek akár egyes régészeti leletként, akár kincsleletként kerülnek felszínre, magukban hordoznak számos információt az érmek típusaira, készítési módjára, anyagösszetételére vagy előkerülési helyük térbeli rendszerére vonatkozóan. Ez utóbbi kielemezése és összevetése a korabeli településhierarchia különböző szintjeivel pedig már indirekt módon információkat nyújt a korszakban megfogható pénzgazdálkodás színvonalára és térbeli rendszerére vonatkozóan, amelyek mind-mind alkalmasak az adott időszak gazdasági fejlettségének egyfajta jellemzésére. Hasonlóképpen a későközépkori városhálózat szintjeinek meghatározása, a hozzájuk tartozó piackörzetek rekonstruálása nem csupán a magyar településhálózat egyik legfontosabb elemének jellemzését szolgálhatja, hanem megmutathatja azt is, hogy az egyes gazdasági ágak (pl. kézművesség, távolsági állatkereskedelem, stb.) milyen mértékben képezték gazdasági alapját az egyes településtípusok megerősödésének vagy elsorvadásának. Ahogy az Árpád-kor végi *praedium* típusú települések elsorvadására és megszűnésére indirekt módon jelzi egy gazdálkodási forma, egy birtokszervezeti berendezkedés eltűnését, ugyanúgy indikátora a paraszti árutermelés átalakulásának a későközépkori mezővárosi hálózat kiépülése. Az ilyen településeken azonosított, régészeti ásatásokkal meghatározott lakóháztípusok pedig alkalmasak arra, hogy a gazdálkodási formák bizonyos jellemzői mellett rávilágítsanak az ott lakó népesség életszínvonalára, és ezen keresztül a falusi és mezővárosi népesség gazdasági és társadalmi helyzetére.

A gazdaság egyes ágai által létrehozott áruk, termékek egy részét ugyancsak említik írott források, de általában a kisebb értékkel bíró, nagy tömegben előállított áruk, vagy a háziipar keretében létrehozott termékek nagy része soha sem került bele az írott szövegekbe. Az egyes termékek technikai jellemzői, előállításuk színvonala, gyártásmenete pedig csak kivételes esetben jelent meg a lejegyzett szövegekben. A régészeti feltárások által felszínre hozott produkciós központok és maguk a régészeti emléanyagban megmaradt tárgyak ugyanakkor magukon hordozzák előállításuk jegyeit is, a gyártási folyamatok színvonalának bizonyítékait. Ezzel pedig fontos gazdaságtörténeti információkat nyújtanak számunkra.

Források

A bevezetésben már említett direkt források viszonylagos szegénysége továbbra is meghatározza a kutatást, azonban az elmúlt évtizedek módszertani változásai ma már lényegesen nagyobb és komplexebb forrásbázist nyújtanak számunkra, mint ahogy az akár két évtizeddel ezelőtt is jellemző volt. A források hagyományos csoportosítása szerint a gazdaságtörténettel kapcsolatban is rendelkezünk írott, képi és tárgyi (régészeti) forrásokkal, de ezek mellett egyre nagyobb szerepet kapnak a jórészt régészeti ásatásokból származó, természettudományos módszerekkel elemezhető, főként bioarchaeológiai forrásanyagok, minták.

A középkori írott források közül az elbeszélő források (krónikák, gesták, legendák) a legritkább esetben tartalmaznak információkat a mezőgazdasági művelés jellegéről, terményeiről, vagy az ott alkalmazott eszközökről. Ami előfordul, az is indirekt módon kapcsolható a témához, így például a Gellért legendában éjszaka kézi malommal őrlő szolgáló lány története, amely csak áttételesen vonható be a gabonatermesztés vizsgálatába.

A külföldi krónikák adatai közül azok a legfontosabbak, amelyek egy adott korszak gazdaságára vetnek fényt, amennyiben a leírások szerzője személyesen járt a magyar területeken. A kereszteshadjáratok kapcsán például számos beszámolóval rendelkezünk, amikor is a német császár kíséretében itt járó személyek beszámolnak magyarországi tapasztalataikról. Ezekben az adatokban lényeges információkat találunk a külföldiek szerint mindig is nagyon termékeny és jó adottságokkal rendelkező országról, vagy éppen a pénzváltásnál általuk kedvezőtlennek ítélt átváltási kurzusról. Más esetekben, például Freisingi Ottó szövege kapcsán, felmerült annak kérdése, hogy a városhálózat viszonylagos fejletlensége mennyiben játszott szerepet abban, hogy az átutazó püspök ezt saját területével összehasonlítva fejletlennek jellemezte, és ugyanígy nyilatkozott a falusias települések építményeinek jellegéről is. De ugyanígy a külföldi, keleti és nyugati utazók, kereskedők leírásaira építve bontakozott ki vita arról, hogy milyen várostípussal számolhatunk az Árpád-korban, és ennek milyen hatása van annak megállapítására, hogy a városias települések milyen általános gazdasági színvonalat reprezentálnak ebben a korszakban.

A normatív források, a törvények forrásértéke igen jelentős, hiszen általános tendenciákra, az egész országra jellemző problémákra kívántak jogi szabályozást adni, így a bennük előbukkanó gazdaságtörténeti információk mindenképpen különös hangsúllyal veendő figyelembe. Nem véletlen, hogy az állami adózással kapcsolatban, illetve az uralkodói pénzverés, pénzügy

adminisztráció és pénzgazdálkodás kapcsán elsősorban ezekre támaszkodhatunk. Olyan rendelkezés, mint például a ló kivitel tilalma, fontos információkat ad az állattenyésztésre és a külkereskedelemre is, de indirekt módon a földműveléssel is kapcsolatba hozható. Ennél fontosabb, még ha áttételes gazdaságtörténeti információt hordoznak is, az egyes adónemek, vagy szolgáltatások (pl. tized, kilenced) szedésének szabályozása, hiszen ezek jelentős része a legalapvetőbb mezőgazdasági termelési szférából származó jövedelmekre épített. Ugyanígy, indirekt módon alkalmazható a szőlő- és bortizedre vonatkozó szabályozás, vagy az ezzel kapcsolatban keletkezett peres ügyek anyaga ennek a különösen nagy jövedelmet hozó és ezért kiemelt szerepet játszó gazdálkodási ágak a kutatására, elterjedésének és jelentőségének a meghatározására.

A legnagyobb mennyiségben fennmaradt középkori írott forrás anyag, az oklevelek azonban már sokkal több, jórészt szintén indirekt információt hoznak a vizsgált kérdésben. A jogi ügyleteket, procedurákat írásban is rögzítő dokumentumok részletesen foglalkoznak birtokok tulajdoni és használati kérdéseivel. Ennek kapcsán viszonylag pontosabb képet kaphatunk egy-egy birtok szerkezetéről, bizonyos művelési ágak térbeli elhelyezkedéséről, különösen, ha határjárás is tartalmaz a szöveg. Ennél pontosabb, az egyes művelési ágak kiterjedését és méretét is tartalmazó források azonban csak elenyésző számban fordulnak elő a százezres nagyságú fennmaradt középkori hazai okleveles emléktanyagban. A birtokosztályok, földleírások, közbecsük sokkal közelebb állnak egy olyan forrástípushoz, amelyre szükségünk van ahhoz, hogy az egyes művelési ágak jelentőségét, viszonyát és kiterjedését is meghatározhassuk egy-egy területen. Az oklevelek azonban szerencsés esetekben más módon is adatokat nyújtanak például a földhasználat és határhasználat vonatkozásában. A latin szöveg egyes kifejezései (pl. *mixtim*) utalhatnak az egyes földek elhelyezkedésének és használatának jellegére, más esetben viszont a latin szövegben használt magyar kifejezések – pl. nyomás, tanór, telek, árok, fűvönosztás (fűsávval elválasztott szántóföldek) stb. – vannak segítségünkre abban, hogy speciális földhasználati formákra, vagy művelési típusra következtethessünk. Ehhez arra van szükségünk általában, hogy a magyar fogalom latin magyarázata is előforduljon egyes forrásokban – pl. telek = *terra fimata*, *terra culta* (trágyázott föld, megművelt föld) –, vagy a néprajzi gyűjtésekből ismert legyen az adott határhasználati forma is, és annak elnevezése is – pl. nyilas osztás (az egyes földterületek évenkénti újraosztása sorshúzással). Más fogalmaknál – pl. nyomás – a történeti etimológiai vizsgálat magyarázhatja az adott kifejezés megjelenése mögött rejlő történeti folyamatot, földművelési technikát. Ugyanígy módon lehet az oklevelekben

előforduló helynevekből, dűlőnevekből is következtetéseket levonni, elsősorban a földhasználati viszonyokra. Hasonlóképpen az oklevelek tartalmazzák azokat a különféle latin kifejezéseket, amelyek az egyes agrártelepülések meghatározására szolgáltak (*villa, possessio, terra*, stb.) és ezek jelentésváltozása, használatának átalakulása mögött gyakran nem csak településszerkezeti, hanem mezőgazdasági munkaszervezeti változások is állhattak, ahogy ezt a *praedium* kapcsán azonosította a kutatás. Hasonlóképpen az okleveles forrásokban megőrzött helynevek segítenek bennünket a korai szolgálónépi települések azonosításában, amelyek utalhatnak egyes művelési ágakra (pl. Szántó vagy Szőlős helynevek), ipari tevékenységekre (Kovácsi), vagy akár a méhészettel foglalkozó falusi népességre is (Födemes). Az okleveles összeírások, különösen a kolostori birtokok Árpád-kori birtokrészeinek és az ott élő népeknek valamint szolgáltatásaiknak a számbavétele teszi lehetővé, hogy viszonylag pontos képet alkossunk a korszak kolostori gazdálkodásáról, és ezen belül is a földművelés jelentőségéről.

Az oklevelek egyre nagyobb számban állnak rendelkezésünkre a későközépkorból, és éppen ez tette lehetővé, hogy azonosítani lehessen a jobbágyfalvak belső és külső telkeinek és egyéb, közösségi használatában lévő területeinek szerkezetét, jellegét és használatát, az itt alkalmazott határhasználati rendszerek (pl. nyomásos gazdálkodás) típusait. Az egyes művelési ágak falunkénti területi kiterjedése azonban még ezekben a jobban adatolt esetekben sem nagyon meghatározható, többek közt a meghatározásoknál használt földmérési mértékegységek azonosítási problémái miatt. Ugyan voltak olyan területi mértékek (királyi hold), amelyek egységes rendszert követettek, a legtöbb esetben azonban használták a kisebb régió, a helyiek által ismert és elfogadott földmérési mértékegységet is (pl. szokásos vagy usuális hold), amely régióról régióra változott, és pontos kiterjedésének azonosítására csak ritkán van lehetőség. Ez akkor lehetséges, ha ma is azonosítható topográfiai elemek teszik lehetővé, hogy egy forrásban említett meghatározott nagyságú területet modern mérésadatokkal is összevethessük. A jobbágyfalvak viszonylag egységes rendszere azonban lehetővé teszi, hogy bizonyos megszorítások között az ilyen részletes források adatait más települések határait is vonatkoztathassuk.

Ugyancsak a késő középkori okleveles anyag közé tartoznak azok a szövegek, amelyek hatalmaskodásokat és az azok kapcsán keletkezett kárt rögzítik. Ezek mind az anyagi kultúra, mind pedig a hétköznapi élet vonatkozásában különösen fontos részleteket tartalmazhatnak, így a paraszti gazdálkodás, földművelés, vagy ezek eszközei vonatkozásában is. A birtokosok közötti hatalmi harcok, egymás birtokainak megtámadása, pusztítása során különféle javakban esett kár, és a

peres ügyek során a keletkezett kár értékét is meghatározták, utalva az elpusztult tárgy, épület vagy termés árára is. Ugyanakkor ezek a források nagy óvatossággal használandóak a kárértékek számszerűsített vonatkozásai kapcsán, hiszen a hatalmaskodás áldozatának érdeke volt kárát néha szinte irreális mértékben is felnagyítani, megnövelni. A termékek árának, és általában az árviszonyoknak általában is nagy jelentősége lenne, általános gazdaságtörténeti következtetések levonására is alkalmasak ezek az adatsorok, amennyiben kellő számban állnak rendelkezésünkre.

A 15. századtól kezdődően egyre nagyobb jelentőséggel bírnak az egyes birtokgazdálkodással összefüggő források, amelyek főként a földműveléssel kapcsolatos jövedelmek, és költségek vonatkozásában hoznak olyan adatokat, amelyek hiányoztak a korábbi forrásokból. Áttételesen az ár- és bérviszonyokra vonatkozó adatsorok is fontos források lehetnek például az agrárgazdálkodás fejlődésére vagy esetleges krízisére vonatkozóan, ahogy azt elsősorban a német gazdaságtörténeti vizsgálatok bizonyították, a magyarországi ilyen adatok viszonylagos szegénysége, és különösen egy monografikus feldolgozás és elemzés hiánya azonban nem engedi meg, hogy ezekből jelenleg ilyen általános következtetéseket vonjunk le.

Nagyobb biztonsággal használta már eddig is a kutatás a tized, az állami adó illetve a földesúri jövedelmekre vonatkozó forrásokat, amelyek ugyancsak nagyon hiányosan maradtak fenn, de mégis indirekt módon alkalmasak egyes területek gazdálkodási viszonyaira fényt vetíteni. Érdekes módon ez még akkor is érvényes, ha a középkort közvetlenül követő időszakból származnak, ahogy ezt a török adóösszeírások elemzése mutatta.

Vannak olyan írott forrásaink, amelyek általában kevés számszerűsített adatot tartalmaznak, mégis alapvetőek a középkori munkaszervezet és termelési struktúrák meghatározásában. Ezek egyik legfontosabb csoportja a céhszervezetre utaló források, azok jogi és szervezeti kérdéseinek tárgyalásával, de ugyanezen szövegek utalnak a létrehozott termékek jellegére is, illetve azok előállítási folyamataira, értékesítési lehetőségeire, sok esetben persze csak áttételes formában.

Az írott források tehát általában a gazdaság egyes ágazataira hoznak elsősorban adatokat, de legtöbbjük inkább csak helyi vagy regionális információként alkalmazható. Szinte nem is rendelkezünk olyan szövegekkel, amelyek egy-egy gazdálkodási forma, kézműves iparág vagy más gazdasági szféra „országos” adatait tartalmazzák, valóban kiterjedve az egész középkori királyság területére. A gyulafehérvári székesegyház építésével kapcsolatban írásban is rögzített

megállapodás különösen értékes adatokat nyújt számunkra egy nagyméretű egyházi építkezéssel kapcsolatos munkaszervezeti és költségviszonyokra. A pozsonyi vár Zsigmond kori átépítésére vonatkozó szövege ugyanakkor kiemelkedő fontosságú forrása a hazai uralkodói építőtevékenységnek, de nem alkalmas arra, hogy minden építési folyamatra általános érvénnyel alkalmazzuk adatait. Ugyanígy egy vámadatok tartalmazó lista, vagy egy a hercegi vásárlásokról készült számadás alapvető információkat nyújt számunkra a korszak külkereskedelmében felbukkanó áruféleségekre, de nem alkalmasak arra, hogy ezek alapján a korabeli kivitel vagy behozatal teljes áruszerkezetét meghatározzuk. Az írott források gazdaságtörténeti jelentősége, információgazdagsága egyértelmű, még akkor is, ha ezek sem formai sem tartalmi vonatkozásban nem felelnének meg egy mai gazdaságelemzésnél kívánatosnak tartott adatsornak, vagy leíró szövegnek.

Az írott források mellett hagyományosan a képi ábrázolások jelentik a másik fontos forráscsoportot a középkorral foglalkozó kutatók számára. A gazdaság középkori történetének magyarországi feldolgozásában azonban sokkal kisebb számú képi forrásra támaszkodhatunk, mint írott dokumentumokra. A hazai gazdasággal, mezőgazdasági vagy kézműves ipari termeléssel kapcsolatba hozható kódex ábrázolások, miniatűrök száma szinte elhanyagolható, több közülük ugyan magyar vonatkozású, de biztosan nem helyi műhelyben készült, így még a kisszámú tájábrázolás vagy mezőgazdasági munkák megjelenítése sem feltétlenül a magyarországi viszonyokra hoz adatokat. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a középkori templomokban nagyobb számban fennmaradt falfestményekkel, vagy az ott található, illetve onnét származó táblaképekkel. Egyes bibliai jelenetek ábrázolásakor (pl. Káin és Ábel), vagy szentek legendáinak megfestésekor fordulnak elő agrártörténeti szempontból is értékelhető részletek. Az ilyen ábrázolások közül kiemelkednek a hónapábrázolások, amelyek területileg eltérő részletekkel és időrenddel, de gyakran földműveléssel vagy más jellemző tevékenységgel kapcsolatos ábrázolással (pl. szántás, vetés, szüret, illetve favágás) jelenítenek meg egy-egy hónapot. Ugyanez a képsorozat jelenik meg például a kora újkori kalendáriumok hónap képeinél, amelyek részben még a későközépkori művelési formák szempontjából is hasznosíthatóak. A vallási tematikájú képek ugyanakkor egyes kézműves termékekre, sőt kézműves munkákra is adatokat szolgáltathatnak. A középkori egyházakban található képek (amelyek az ábrázolások legnagyobb részét teszik ki), vagy bibliai jeleneteket, vagy szentek életével összefüggő történeteket ábrázoltak. Az egyes témák megjelenítésénél azonban nem a bibliai idők viszonyait próbálták rekonstruálni, hanem saját koruk viszonyait, tárgykultúráját, viseletét örökítették meg, akkor

is ha az „utolsó vacsorát”, vagy Jézus Krisztus keresztre feszítését ábrázolták. Így ezek a képek kiemelkedő fontosságú forrásai a középkori anyagi kultúrának. Vannak olyan szerencsés ábrázolási formák, témák, amely egy-egy gazdasági tevékenység, kézműves vagy kereskedelmi ág vonatkozásában nagy jelentőségű képi információkat hordoznak. Szent József ábrázolása kapcsán például egy asztalos-ács mester műhelye és eszközkészlete jelenhet meg, vagy a Jézus születése ábrázolások alkalmasak a korabeli istállók és egyben a korszak pásztorainak tanulmányozására is. Más esetekben a bibliai jelenetek, vagy a szentek életének egyes epizódjainak háttérében ábrázolt részletek a fontosak, legyenek ezek akár a megművelt tájra vonatkozó képi források, vagy a korabeli bányászatra utaló apró részletek.

A középkori gazdaságtörténet leggyorsabban gyarapodó forrásait ma már a régészeti feltárásoknak köszönhetjük. Korábban például főként a véletlenszerűen előkerült mezőgazdasági eszközleletek jelentették a tárgytörténeti kutatások kiindulópontját. A középkorban (elsősorban az Árpád-korban, majd a hódoltsági időszakban) a vasból készült mezőgazdasági eszközök, eszközrészecskék (ekevas, csoroszlya, ásópapucs, stb.) olyan jelentős értéket képviseltek, hogy veszély esetén elrejtették ezeket is, nem csupán a pénzben vagy ékszerekben felhalmozott vagyont. Az ilyen eszköz kincsleletek különösen fontosak kronológiai szempontból, hiszen egyértelműen bizonyítják többféle mezőgazdasági eszköz használatát egy korszakon belül. Az újabb falufeltárások, és különösen olyan szerencsés leletek, ahol valamilyen hirtelen bekövetkezett pusztulás miatt egy-egy ház teljes eszközkészlete megmaradt az épületben, arra is lehetőséget nyújtanak, hogy ne csak egy-egy mezőgazdasági eszköz használatát bizonyíthassuk az adott korszakban, hanem egy kisebb gazdasági egység (pl. háztartás) eszköz összetételét is rekonstruálhassuk. A településátalakítások ma már a mezőgazdasági eszköz kincsleleteknél is nagyobb számban hoznak felszínre vasból készült agrártárgyakat. Így világosabban látjuk például a sarlók, a legfontosabb betakarítási eszközök, típusait, előállítási központjaikat és időbeli változásait. Jelentős értékük miatt azonban ritkán találunk a kutatók a feltárt településeken például eke leleteket, és arról sem feledkezhetünk meg, hogy az eszközök egy jelentős köre (villa, borona, gereblye, stb.) még a néprajzi kutatások idején is fából készült egy paraszti gazdaságban, így régészeti nyoma csak egészen különleges körülmények között maradhat meg.

A települések feltárásai azonban nemcsak a mezőgazdasági eszközök vonatkozásában hoztak áttörést az elmúlt évtizedek kutatásában, hanem az agrárgazdálkodással összekapcsolható régészeti jelenségek területén is.

Ilyenek főként az állattartó építmények (karámok, ólak, istállók), a gabonaőrölő, feldolgozó és tároló leletek és építmények. Az Árpád-kori falvak esetében talált árokrendszerek a település belső tagolására utalnak, amelyek a földművelésre és az állatok legeltetésére vagy összetartására használt területek elkülönítését is megoldhatták. Ez pedig a mezőgazdaság korabeli módszereinek a lenyomata a településképben. Hasonló, de még nagyobb területekre kiterjedő árokrendszerek közelmúltbeli felfedezése és komplex régészeti-történeti kutatása pedig egy olyan forráscsoport megismerését jelentette, amely nagyméretű, a folyók árvízeinek hatását kihasználó rendszer létét bizonyította, ezzel is gazdagítva ismereteinket az összetett gazdálkodási formák (halászat, állattartás, földművelés) jellegéről. Az Árpád-kori falvak között elszórva elhelyezkedő tanyaszerű települések régészeti nyomai, és a hozzájuk kapcsolható viszonylag kisszámú okleveles forrás pedig a határhasználat, a határ művelésbe vonásának folyamatát világítja meg. A későközépkori régészeti kutatások az eszközleletek mellett alapvetően két vonatkozásban tárnak fel a földművelés történetére vonatkozó forrásokat. Egyrészt a későközépkori falvak belső szerkezete, a házhelyek és a belső telek építményeinek vizsgálata utal arra, hogy a gazdálkodás milyen ágai (földművelés, állattenyésztés) milyen arányban jellemezhetők a települést, másrészt a tájrégészeti és terepbejárás módszerek segítségével elsősorban a hegyvidéki és erdős területen lehet teraszos szerkezetű középkori szántóföldek nyomait megtalálni. Ezek mérete, szerkezete, elhelyezkedése fontos forrás a földhasználat kérdéseire vonatkozóan, és áttételesen az egész irtásgazdálkodás és egyéni vagy közösségi kolonizációs kísérletek forrásaiként is tanulmányozhatóak. Ilyen szántóföldnyomok azonosítására és felmérésére elsősorban ott van lehetőség, ahol a középkori szántóföldek olyan területekre is kiterjedtek, amelyek később legelőként vagy erdőterületként szolgáltak és így a mesterségesen kialakított teraszok, vagy a szántógazdálkodás egyéb nyomai a mai napig is megmaradtak. Ilyenek további megtalálására valószínűleg nagy eséllyel számíthatunk a Kárpát-medence magasabban fekvő részeinek (Erdély, Felvidék, Alpokalja, középhegységi részek) szisztematikus tájrégészeti vizsgálata nyomán. Ezzel szemben a mai Magyarország síkvidéki részein ilyenek előkerülésére alig számíthatunk, hiszen itt a folyamatos szántógazdálkodás, és különösen az utolsó évszázad mélyszántásra épülő gazdálkodása minden ilyen nyomot megsemmisített. A Dunántúl ilyen területein azonban előfordulhat, hogy újkori térképes források olyan centuriációs rendszer (tájolt tengelyekre szerkesztett, szabályos négyszögletes földterületekből álló földhasználati forma) nyomai figyelhetők meg, amelyek még a római korban jöttek létre. A középkorban ugyan teljesen más földhasználat kapcsolódott ezekhez

a részekhez, de mégis ez az évszázadokkal korábban létrejött dűlőrendszer adhatott keretet a szántógazdálkodásnak és a tájhasználatnak. Az ilyen jellegű információk a történeti és tájrégészeti források közös kiaknázásával gyarapodhatnak.

A régészeti kutatások során felszínre kerülő leletek gazdaságtörténeti forrásértékének másik jelentős elemét jelentik a középkori kézművesipar által létrehozott termékek maradványai. A legnagyobb tömegben előkerülő kerámiaanyag elsősorban korhatározó értéke miatt jelent fontos kiindulópontot a régészet számára, de formakincsének változása, a készítésénél alkalmazott technikák, illetve a hazai és külföldi gyártási központokhoz kapcsolható csoportjaik gazdaságtörténeti adatokat nyújtanak a kézműves technika fejlődéséhez, a használói kör anyagi helyzetének, életszínvonalának elemzéséhez is. Még inkább érvényes ez a megállapítás a kerámiaanyagban kiemelt helyet elfoglaló kályhaszem és kályhacsempe leletekre. Gyakori gazdag figurális illetve címeres ábrázolásaik miatt, szerencsés régészeti lelőkörmények között jól meghatározható, hogy az egyes csempetípusok milyen társadalmi csoportok, családok, vagy akár személyek építőtevékenységéhez kapcsolhatóak. így áttételesen a lakáskultúra színvonalán keresztül adatokat nyerhetünk az adott csoport életszínvonalára vonatkozóan, valamint az építési programok alapján azokra a viszonyokra is, amelyek lehetővé tették az építkezéseket. Jelentős anyagi erőket felemésztő építési programok ugyanis minden esetben indikátorai lehetnek egy olyan gazdasági háttérnek, amely lehetővé tette ezeket a programokat. Az építési programok méretének és jellegének meghatározására pedig a viszonylag kevés régészeti adat mellett napjainkban leginkább az építészettörténeti művészettörténeti források adnak információkat, és ezeket egészítik ki egyre nagyobb mértékben a gyarapodó régészeti adatsorok. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a középkori anyagi kultúra legjelentősebb forrásbázisa ma már a régészeti forrásokhoz kötődik.

A modern eszközökkel folytatott régészeti ásatások által felszínre hozott források közül egyre jelentősebb szerepet kapnak a természettudományos módszerekkel elemezhető maradványok, így például a bioarchaeológiai minták, ökológiai leletek. Ezek egyik legfontosabb csoportja a középkori növények maradványait jelenti, amelyeket az archaeobotanika vagy történeti növénytan vizsgál a maga sajátos eszközeivel. Ezek a maradványok általában kétféle formában maradnak fenn, többségük ugyanis, mivel szerves anyagokról van szó, talajba kerülésük nyomán elpusztul. Egyik formájában a maradványok szénültek, és ez a szenesedési folyamat őrzi meg őket akár évszázadokon keresztül is. Más esetekben a levegőtől elzárt, elsősorban vizes-iszapos környezetben megmaradt maradványokról van szó, ahol például kutak betöltésében megőrződött mag-

és termésleleteket, ágtöredékeket, vagy tavak iszapjában leülepedett virágpor (pollen) mintákat vizsgálhat a kutatás. Ezek segítségével alapvetően fajlisták állíthatók össze, amelyek az adott területen termesztett, vagy természetes körülmények között megélő növények összetételét mutatják meg. Mindehhez azonban speciális feltérítési és mintavételi módszereknek (pl. iszapolás) van szükség. Szerencsés leletek (pl. nagymennyiségű elszenesedett gabonamaradvány a pásztói ciszter kolostor ásatásából) azonban a gabonatermesztés jellegére (őszi vagy tavaszi vetés), a termesztett növényekkel együtt élő gyomnövények jelenlétére is forrásként használhatóak. Más speciális leletkörülmények pedig a mezőgazdasági eredetű termékek fogyasztásának és elkészítésének módjára utalnak, így az elszenesedett kenyér vagy más ételmaradványok, vagy a településeken előkerülő latrinabetöltések. Számos esetben a mag- és termésleletek által bizonyítható egyes növények időbeli első felbukkanása jóval megelőzi azt a dátumot, amelyet első hazai írásos említésük jelölt ki korábban.

A régészeti ásatások által felszínre hozott bioarchaeológiai források között hasonlóan jelentős helyet foglalnak el az állatcsont maradványok, a történeti állattan kutatási anyagai. A hazai talajviszonyok között a legtöbb régészeti lelőhelyen megmaradnak az étkezési hulladékként vagy kézműves alapanyagként, melléktermékként felhalmozott csontleletek. Így ezek biológiai, statisztikai, kézműves technikai elemzése szolgáltatja ma a legfontosabb adatokat arra vonatkozóan, hogy milyen állatokat, milyen területen, milyen jellemző vonásokkal tenyésztettek, illetve milyen kereskedelmi szerepe volt ezeknek. Ez különösen fontos egyes középkori időszakokban, hiszen jelentős gazdasági változások jellegét lehet meghatározni az állati maradványok elemzésével. Így a honfoglalást követő letelepedési folyamat pontos meghatározásához nagymértékben hozzájárult a falusias településekről származó állatcsont anyagok elemzése, és lényeges információkat nyertünk a későközépkori külkereskedelmünkben kulcsszerepet játszó nagyállat (főként marha) kivitelről is az állatszállító útvonalak településeiről (pl. Vác) származó csontanyagokból.

A természettudományos módszerek elterjedése, és ezzel együtt a kutatásba bevonható források számának növekedése azonban más, gazdaságtörténetileg fontos kérdésekben is érezteti hatását. Az archaeometriai (anyagvizsgálati) módszerek elterjedésével a régészeti ásatásokból származó fémleletek, salakmaradványok, üvegleletek, üveggyártási melléktermékek és termékek vizsgálatára került sor, amely alkalmas a nyersanyagok származási helyének illetve a gyártási folyamatokban alkalmazott módszerek tisztázására, ezzel pedig a produkciós központok technikai színvonalának, technológiai szintjének

azonosítására. Így az írott forrásokban alig helyet kapó technikátörténeti, és ezen keresztül gazdaságtörténeti viszonyok rekonstruálhatóak. Ugyanez mondható el a különféle gyűjteményekben megőrzött középkori tárgyak anyagvizsgálati kutatásaira is. Ezek közül az utóbbi időszakban a legjelentősebb eredményeket egy nagyon nagy számban fennmaradó forrásanyagon alkalmazták, a középkori érméken. A numizmatikai megfigyeléseket nagymértékben kiegészíti a természettudományos vizsgálatokkal meghatározott nemesfém tartalma az érmeknek. Ezen keresztül a korabeli forrásokban is meghatározott pénzlábaknak, pénzverési arányoknak az érvényessége tisztázható különböző érmesorozatokon. Ez választ adhat arra is, milyen mértékben éltek a középkori uralkodók a pénzrontás eszközével, amely hosszú távon mindenképpen inflációs folyamatokat indított el, annak minden lényeges gazdasági kihatásával együtt. Ugyancsak anyagvizsgálati módszerek segíthetnek bennünket a középkorból származó, több lelőhelyen is megfigyelt pénzhamisító műhelyek elemzésénél.

A műhelyleletek (bronzöntő, ágyúöntő, üvegkészítő, stb.) feldolgozásánál pedig ma már általánosan elterjedt a komplex vizsgálati forma, minden lehetséges forrást kiaknázva. Egy középkori vasfeldolgozó műhely kohóinak feltárásakor nem csupán a nyersanyagokra és az ott alkalmazott technológiára kaphatunk választ, többek közt éppen az archaeometriai vizsgálatok segítségével, hanem mennyiségi következtetésekre is lehetőségünk van, megállapítva a műhelyből kikerülő termékmennyiség átlagos nagyságát, nyersanyag és fűtőanyag igényét is. Ugyanez a helyzet a téglalegető kemencék, a kerámia és mész égető kemencék esetében is. Az ilyen műhelyleletek értelmezéséhez az anyagvizsgálati módszerek mellett egyre inkább felhasználásra kerülnek a kísérleti régészeti megfigyelések is.

Az alkalmazható forráscsoportkezeléseket tekintetében ugyanem a középkorhoz tartozik, mégis itt érdemes utalni a néprajzi gyűjtőmunka során felszínre hozott akár tárgyi, akár szöveges emlékanyagra. A különböző gazdálkodási formák közül a földművelés és az állattenyésztés az, amely leginkább megőrzött bizonyos archaikus, legtöbb esetben a középkorig visszanyúló vonásokat akár az eszközhasználat, az épített objektumok, akár a földhasználat vonatkozásában. Így a recens vagy 19–20. századi néprajzi gyűjtésekből származó információk, kiegészítve a korújkori, újkori levéltári anyagok vizsgálatával sok esetben olyan agrártechnikai jellegzetességeket világítanak meg, amelyről a sokkal töredékesebb középkori emléanyag csak áttételesen vagy hiányosan tájékoztat. Különösen az adatközlőktől nyert néprajzi gyűjtési információk lehetnek fontosak, hiszen így lehetőség van konkrétan rákérdezni az eszközhasználat, földhasználat,

határhasználat, halászati technikák, vagy háziipari tevékenységek kapcsán felmerülő részletekre, és különösen a használat háttérében meghúzódó gazdasági vagy éppen nem gazdasági megfontolásokra.

Mindezek alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a középkori gazdaságtörténet forrásai ma már egy nagyon összetett és csak sokféle módszerrel kutatható forrásbázisból származnak, ahol az egyes forrástípusok adatai kiegészítik egymást, de még így is legtöbb esetben indirekt információkat nyújtanak. Az írott forrásanyag számszerűleg nem nagyon fog növekedni, és ugyanez a helyzet a képi forrásokkal is, de sok új interpretációs lehetőség van még az évtizedekkel ezelőtt közzétett források vonatkozásában is. Ugyanakkor a régészeti források száma folyamatosan és jelentősen növekszik, és a feltárásuknál, elemzésüknél alkalmazott módszerek tárháza is folyamatos bővülést mutat.

A forrásszemelvények jegyzéke

Forrásszemelvények a *Mezőgazdaság története a középkori Magyarországon és az Erdőgazdálkodás a középkorban* című tanulmányhoz

1. **Határjárás 1248-ból** (Árpád-kori Új Okmánytár. Szerk.: Wenzel Gusztáv. II. kötet. Pest, 1861. 202-204.)
2. **Birtokadomány 1274-ből** (Árpád-kori Új Okmánytár. Szerk.: Wenzel Gusztáv. IX. kötet. Pest, 1871. 91.)
3. **Földleírás 1318-ból** (Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Szerk.: Fejér György. VIII/2 kötet. Buda, 1832. 190-194.)
4. **Birtokosztály és földleírás 1425-ből** (Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Szerk. Fejér György. X/6 kötet. Buda, 1844. 750-753.)
5. **Úrbéres szolgáltatások összeírása 1432-ből** (Magyar Országó Levéltár. DL 34780)
6. **Közbecsű 1478-ból** (Magyar Országos Levéltár. DL 18145)

Forrásszemelvények a *Vízgazdálkodás a középkorban* című tanulmányhoz

7. **Részlet a Descriptio Europae Orientalis-ből (1308)** (Kristó Gyula–Makk Ferenc: Károly Róbert emlékezete Budapest, 1988. 73-75.)
8. **Részletek Werbőczy Hármaskönyvéből (1514)** (Werbőczy István: Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve. Latin – magyar kétnyelvű kiadás. Budapest, 1897.)
9. **A molnárkodással, malmokkal összefüggő bejegyzések a győri székeskáptalan számadáskönyveiben** (Iványi Béla: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Budapest, 1918. 37. 1. jegyzet)
10. **Malmokra vonatkozó kiadások Kolozsvár város számadáskönyvéből, és városi tanácsi jegyzőkönyvéből 1581-ben, és 1599-ben** (Novák Károly István: Kolozsvár város malmai a XVI. század végi számadások tükrében. In: Aeropolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Szerk.: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos. Székelyudvarhely, 2001. 84-91.)

11. **Az esztergomi vízemelőgép leírása Evlia Cselebi útinaplójában** (Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Ford. és szerk.: Karácson Imre. Budapest, 1904. 276-277.)

Forrásszemelvények a *Városfejlődés a középkori Magyarországon*
című tanulmányhoz

12. **IV. Béla Győr város számára kiadott szabadságlevele (1271)** (Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Összeállította: Blazovich László, Kristó Gyula, Makk Ferenc. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6. Szeged, 1994. 118 – 120.)
13. **I. Lajos 1351-es törvénye.6. t.c. Bevezető bekezdés: A kilenced fizetéséről és behajtásáról** (Corpus Juris. Magyar Törvénytár. 1000 – 1526. évi törvényczikkek. Budapest, 1899. 173.)
14. **Zsigmond király 1405-ös városi dekrétuma. Bevezetés 1 – 3. §. és 12. t.c.** (Corpus Juris. Magyar Törvénytár. 1000 – 1526. évi törvényczikkek. Budapest, 1899. i.m. 211, 219.)
15. **Részletek a Budai Jogkönyvből** (Buda város jogkönyve. II. k. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szeged, 2001. 320 – 322, 346.)
16. **Részletek Werbőczy Hármaskönyvéből (1514)** (Werbőczy István: Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve. Latin – magyar kétnyelvű kiadás. Budapest, 1897. 245-247, 389-392.)

Forrásszemelvények a *Magyarország külkereskedelme a középkorban*
című tanulmányhoz

17. **Részletek Oláh Miklós Hungáriájából (1536)** (Oláh Miklós: Hungária. Budapest, 1985. 29, 43-44.)
18. **Részletek Buda város Jogkönyvéből** (Buda város jogkönyve. II. k. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szeged, 2001. 347-348, 532-534.)
19. **Károly Róbert oltalomlevele az idegen kereskedőknek (1316 szeptember 16)** (Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Budapest, 1988. 109.)

20. **Magyar-cseh kereskedelmi egyezmény. Károly Róbert oklevele a Csehországba vezető kereskedelmi út biztosításáról és vámjairól (1336 január 6)** (Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Budapest, 1988. 175-176.)

Forrásszemelvények *A középkori egyházi intézmények gazdálkodása*
című tanulmányhoz

21. **Albeus mester összeírásának részlete (1237-1240)** (A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi László. I. kötet. (A pannonhalmi főapátság története) Budapest, 1902. 771-787.)
22. **Részlet a beregi egyezményből (1233)** (Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Szerk. Fejér György. III/2. kötet. Buda, 1829. 319-326.)

Forrásszemelvények a *Magyar pénztörténet (1000-1526)*
című tanulmányhoz

23. **Részlet Hans Dernschwam útinaplójából (1563)** (Dernschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984. (*Bibliotheca Historica*) 130-133.)

1. Határjárás 1248-ból

Maria Dei gracia Regina Hungarie omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam posteris presentem paginam inspecturis salutem in salutis auctore. Ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire: quod nos hospitibus nostris de Wereuche congregatis et congregandis eandem libertatis condicionem duximus ordinandam, quatenus hospites de Segusd ex Regie benignitatis gracia favorabiliter obtinuerunt. Ita tamen, quod ipsi singulis annis ratione census quadraginta marcas in monetis domini Regis cum eadem celebritate secundum magis et minus, sicut se qualitas temporis obtulerit, in festo Sancti Michaelis homini nostro ad hoc a nobis constituto soluere teneantur; preterea ratione victus annuatim nobis debent dare sexcentos panes, sex boues pascuales, centum panes, vinum sexaginta cubulos quatuor palmaru. Nos siquidem prememoratis hospitibus, ut congregati conserventur, et congregandi securius valeant sustentari, terram ipsorum certis metis circumquaque duximus distinguendam. Cuius terre prima meta incipit a parte meridionali, videlicet de magna via, que de Waschka ducit versus Wereuche, ubi est terrea meta sub ilice; inde progreditur versus torrentem, qui dicitur Malachka patach, et transiens tendit ad quoddam virgultum, ubi est meta terrea; hinc protendendo per metas terreas per quamdam planiciem venit ad viam, que ducit in Wereuche, et ibi iuxta ipsam viam est meta terrea, et transiens directe tendit ad silvam nomine Kabonak ad viam, que est iuxta silvam Kaig, et transiens directe per eandem silvam vadit ad quamdam arborem, que vulgo gyrtian dicitur, ubi est terrea meta; et hinc ad quamdam viam, que tendit versus Wereuche, ubi est meta terrea sub arbore, que ihor dicitur, et inde ad arborem pomiferam, super qua est meta cruce signata; et inde tendit ad torrentem, qui Scinna patak dicitur; et hinc transiens iuxta silvam 203 per metas terreas vadit ad unam viam versus occidentem et ibi est meta terrea; inde reflectitur versus meridiem, et in radice eiusdem montis iuxta viam est meta terrea; hinc ascendit ad eundem montem, et in vertice eiusdem montis sub arbore cerasi est meta, et descendit de monte versus occidentem, et in radice eiusdem montis sub arbore cerasi est meta terrea; et hinc tendit directe versus fluvium Wereuche ad quoddam molendinum, et in superiori parte ipsius molendini transit ad arborem piri, vbi est meta terrea; et hinc tendit directe versus fluvium Wereuche ad quoddam molendinum, et in superiori parte ipsius molendini transit ad arborem piri, vbi est meta terrea; et inde ascendit ad montem, in cuius supercilio est meta terrea; hinc descendendo ad quamdam vallem ascendit ad unum berek ubi sub arbore hars est meta; et inde tendit ad vineam Priborcy; hinc procedit

ad arbores seminatas, quarum una est hars, et altera bik, ubi est meta terrea; et inde ascendit ad unum berek, et per metas ligneas, descendit ad quoddam virgultum, ubi est meta, terrea; et hinc reflectitur versus septemtrionem ad viam, per quam itur ad Wereuche et ad villam Dus, et transiens ipsam viam directe vadit per saltus et planicies, metis in arboribus signatis ad Cheret, ubi super arbore jegune est meta; et inde tendit in Dumbro per ligneas metas, et pervenit ad quandam viam, ubi sub ilice est meta; hinc transiens ipsam viam tendit ad aliam viam, que kerezut dicitur, ubi est terrea meta et crux in arbore signata, et per eandem viam vadit ad Lipocha et per eundem fluvium Lipocha venit ad magnam viam, que ducit in Worosd, et iuxta ipsam viam sub ilice est meta terrea, et per eundem Lipocha vadit inferius et cadit in fluuium Burthok; hinc transiens tendit ad gurgitem Codoijcha, et per eundem Codoijcha venit iuxta Dravum, et procedit inferius, et pervenit ad terram Ecclesie de Babocha, ubi est meta terrea in arbore jegune cruce signata; et inde separando de Drava reflectitur versus orientem, et per quandam semitam venit ad torrentem Donoch, et procedendo ab eodem Donoch cadit in fluvium Pijuhna, in cuius fluvii fine est meta terrea; et inde per planicies eundo pervenit ad viam que ducit in Bevlchen, et transiens viam directe tendit ad fluvium Syla Coycha, ubi sub arbore est meta, et per eundem fluvium vadit inferius, et exit de aqua ad arborem gyertyan, sub qua est meta; hinc procedit per magnam siluam per arbores cruce signatas, et venit ad flumen quoddam Kopina nomine; et ab eodem flumine 204reflectitur versus meridiem, et tendit inferius ad quandam viam, in cuius transitu ex utraque parte aque sunt mete et vadit per sylvam, et in transitu silve est meta terrea iuxta viam, et ibidem iuxta eandem silvam in quodam parvo loco reflectitur ad orientem, ubi est meta terrea; et inde procedit versus Ebres ad meridiem transit per viam, ubi meta est sub virgulto; et hinc tendit iuxta silvam Ebres versus orientem, ubi in arbore hars est meta, et inde declinat versus meridiem ad quandam viam, ubi est meta terrea; hinc per eandem viam per metas terreas procedit versus occidentem, et venit ad viam, que kerezut dicitur, et ab eadem via versus orientem in quodam parvo loco reflectitur ad meridiem, ubi sub arbore piri est meta, et inde procedit versus Gabrach metis terreis, et arboribus cruce signatis pervenit ad viam, que est iuxta Gabrach, et silvam Gabrach transit directe, et iuxta silvam circumeundo pervenit ad magnam viam, que de Vaska ducit in Wereuche, et per eandem magnam viam reflectit ad priorem metam, et sic terminatur. Vt igitur huius nostre ordinationis series robur obtineat firmitatis, presentes litteras duplicis sigilli nostri munimine concessimus roboratas. Datum in insula leporum per manus fidelis nostri Cancellarii magistri Akus Thesaurarii Albensis Ecclesie anno Domini M^oCC^o quadragesimo octauo.

2. Birtokadomány 1274-ből

Nos Capitulum Ecclesie Strigoniensis domus pro memoria, quod litteras domine I. illustris Regine Hungarie recepimus continentes, quod ipsa domina Regina quandam terram suam Chu uocatam in Comitatu Strigoniensi existentem sororibus de Insula Beate Virginis contulisset. Et cum nos recepto mandato eiusdem domine Regine, iuxta continenciam litterarum suarum hominem nostrum misissemus, cuius testimonio Comes Haragus homo domine Regine reambulando ipsam terram cum omnibus utilitatibus et pertinencijs suis, presentibus commetaneis et vicinis statueret predictis sororibus sine preiudicio iuris alieni possidendam; postmodum iidem Comes Haragus homo domine Regine, et homo noster ad nos reuersi nobis retulerunt, quod in predicta terra Chu inuenerunt terram Reginalem centum et septuaginta tria iugera, cum terra nobilium et aliorum de Chu mixtim adiacencia, et diuisam cum herbis; de quibus centum et septuaginta tribus iugeribus septuaginta tria iugera sunt in terra fimata, que uulgariter *teluk* uocatur, terra uero centum iugerum est arabilis et campestris, et diuiditur cum herbis. Item loca vinearum, que sunt ultra quoddam fossatum antiquum (így), a parte ville Chulnuk pertinent ad terram Reginalem; loca uero vinearum, que sunt ab alia parte eiusdem fossati, uidelicet a parte ville Chu, sunt nobilium de Chu. Et in predicta villa Chu sunt in terra Reginali loca quatuor curiarum, in quorum duobus due resident mansiones, duo uero loca sunt vacua; sicut hec omnia Comes Haragus homo domine Regine, et homo noster nobis retulerunt. Et idem Comes Haragus predicta centum et septuaginta iugera terre cum prefatis locis vinearum ultra fossatum a parte ville Cholnuk existentibus, et cum locis quatuor curiarum presentibus commetaneis 92et vicinis, et nullo contradictore apparente statuit et assignauit sororibus de Insula Beate Virginis antedictis, saluis tamen iuribus nostris, uidelicet terra, feneto, locis vinearum et curiarum, que ibidem habemus. Datum in festo Sancti Jacobi Apostoli anno Domini M^oCC^oLXX^o quarto.

3. Földleírás 1318-ból

Capitulum Ecclesiae Albensis, omnibus Christi fidelibus praesentes litteras inspecturis salutem in Domino sempiternam. Ad vniuersorum notitiam tenore praesentium volumus peruenire, quod religiosa Domina Catharina Abbatissa Sanctimonialium

monasterii B. Virginis de Wesprimio cum vna de sororibus sui conuentus, pro se et conuentu suo coram nobis constituta litteras suas exhibuit nobis cum pendenti sigillo in haec verba: Catharina miseratione diuina Abbatissa, et Conuentus sanctimonialium Monasterii B. Virginis de valle Wesprimiensi vniuersis Christi fidelibus praesens scriptum intuentibus salutem in salutis largitore. Ad vniuersorum notitiam tenore praesentium volumus peruenire, quod nos possessionem nostram, in inferiori Vrs existentem, cum terris arabilibus, pratis syluis, loco piscaturae in Balatino, sessione, et vsu Dolabry, et aliis vtilitatibus ac pertinentiis vniuersis in fabricam sarti tecti, et coopertura dormitory nostri, vetustate nimia omnino consumpti, quia propter tempus impacatum et tyrannicam potentiam nobilium, et potentum hominum ad iobbagiones Ecclesiae nostrae manus nostras extendere non valemus, nec habuimus in nostris facultatibus, vnde ipsum dormitorium cooperire potuissemus, verentes, ne murus ipsius dormitorii propter desolationem, et destitutionem cooperturae patiatur casum et ruinam temporibus successiuis, et propter sumptus quotidianos nobis, nimia paupertate oppressis, debitos discreto viro Magistro Martino Praeposito de Vrs aekonomo venerabilis Patris Domini Stephani, DEI gratia Episcopi Wesprimiensis et Comitis perpetui Loci eiusdem, Aulae Dominae Reginae Cancellarii, et Ioanni Fratri eiusdem, filiis Michaëli de Wesprimio et eiusdem haeredibus, haeredumque suorum successoribus dedimus, vendidimus, et tradidimus pro quatuor marcis denariorum viennensium, iure perpetuo et irreuocabiliter tenendam possidendam, et habendam. Quae quidem terra seu possessio a terris aliorum, et possessionibus isto ordine distinguitur, et etiam separatur: In loco Telukfeu vulgariter nuncupato sunt tria iugera terrarum fimatarum antiquarum, fines habentia ad orientem, et occidentem inter viam antiquam, per quam vsus eundi erat de Zala in Albam et inter Balatinum in quarum fine ab occidente habetur vnum iuger terrae Pous, et Echeuk, Vdvornicorum Domini Regis. Item iuxta eandem viam a parte aquilonis in vna continuatione similiter ad orientem, et ad occidentem fines tendentia sunt nouem iugera terrarum, et quaedam particula syluae circa duo iugera, et supra ipsam particulam syluae sunt duo iugera terrarum arabilium, quibus quidem terris a parte orientis, et Aquilonis continuatur magna sylua de Vrs. Item in fine ipsorum duorum iugerum et particulae syluae ac praefatorum nouem iugerum terrarum, ab occidente habentur tria iugera terrarum a longo tempore incultarum. Item circa praefatum vnum iuger et terrarum Pous et Echeuk praefatorum ab occidente vnum iuger terrae arabilis. Item in loco Okol dicto vnum iuger inter terras capituli Wesprimiensis Ecclesiae ab oriente, et ab occidente Abbatis, et Conuentus, Monasterii de Beel. Item in loco Sukkureuel vulgariter nuncupato habetur vnum iuger inter terras quondam Martini iobbagionis praefati Capituli Wesprimiensis Ecclesiae, ab occidente, et ab oriente

filiorum Peturke iobagionum Capituli ante dicti. Item in loco Kezemenk dicto inter terras praefati Martini a parte Balatini, et praefati Magistri Martini Praepositi et Ioannis Fratris sui. Item vnum iuger terrae super montem magnum inter terras praefatorum filiorum Peturke a parte meridionali, a parte vero aquiloniae dicti Eceuk. Item vnum iuger in loco Sceuleufeu dicto inter terras dicti Eceuk a parte meridiei et Aquilonis existentia. Item in eodem loco Sceuleufeu duo iugera terrarum iam dicti Martini a parte Aquilonis, et a parte meridiei Georgy filii Ghugliae iobagionis dicti Magistri Martini Praepositi et Ioannis fratris sui. Item locus cuiusdam desolatae vineae nostrae inter vineam Iben a parte meridiei, et a parte Aquilonis inter vineam quandam Comitissae Merse, a parte vero occidentis inter fluuium seu fontem inter ipsam terram et vineam Pous a parte occidentis descendentem. Item ante vineam dicti Ecenk a parte orientis, et a parte occidentis inter terras dicti Praepositi et Ioannis fratris sui vnum iuger ad orientem et occidentem finem tendens; in loco Telukfeu vnum iuger inter terras dicti praepositi et fratris sui a parte meridiei et inter terram Petri, filii Pandi, emptitiam a parte Aquilonis. Item vnum iuger, in quo sub nostro nomine residet idem Petrus. Item dimidium iuger in loco Zylua dicto. Item duo iugera terrarum, super quibus idem Petrus vineam plantauit. Item in loco Nogzeek dicto fenetum super vnum iuger terrae subtus montem inter viam a parte Aquilonis et inter Balatinum, et inter arbores Zyl vocatas, a parte orientis et a parte occidentis inter fenetum Carachyni filij Kede, Antha, et Ionc filiorum Kese. Nos enim et nostros successores, praefatum Magistrum Martinum Praepositum, et Ioannem fratrem suum ac haeredes eius, haeredumque suorum successores, ab omnibus ratione praemissae possessionis per nos venditae molestare volentibus assumimus et obligamus, nos expedire propriis nostris laboribus, et expensis. Vt igitur haec nostra venditio robur obtineat perpetuae firmitatis, praesentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas. Afra Priorissa, Iudith Cantatrice, Clara custode, monasterii nostri existentibus, et praesenti venditioni consensum praebentibus et assensum. Datum in octauis Pentecostes Anno Domini MCCCXVII. Vnde eadem Abbatissa volens praemissam venditionem sub obligatione in praemissis litteris suis assumpta ratam, et firmam habere suo, et conuentus sui nomine praescriptas litteras suas nostro petiit priuilegio confirmari. Nos petitionem eiusdem Dominae Abbatissae iustam, et legitimam fore attendentes, praedictas litteras praesentibus inseri faciendo, praesentes praedicto Magistro Martino Praeposito et Ioanni fratri eiusdem ad perpetuam firmitatem praemissae venditionis dedimus litteras nostro sigillo munitas. Anno Domini MCCCXVIII. pridie calendis Martij. Reuerendo viro Magistro Ioanne Ecclesiae nostrae Praeposito, Aulae Domini Regis Vice-Cancellario, Petro Cantore, Ioanne Custode, Paulo Decano existentibus.

4. Birtokosztály és földleírás 1425-ből

Serenissimo Principi Domino Sigismundo, Dei gratia Romanorum Regi semper Augusto, ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Regi, Domino ipsorum metuendo Conventus Monasterii S. Egidii de Simigio orationum suffragia devotarum. Vestra noverit serenitas, quod cum nos receptis litteris viri magnifici Comitis Mathias de Paloch iudicis curiae vestrae serenitatis adiudicatoriis iuxta earumdem continentiam una cum Magistro Blasio de Koraznya curiae vestrae iudiciariae homine vestro regio de curia vestra per ipsum Comitem Mathias ad infrascripta specialiter deputato nostrum hominem videlicet fratrem Petrum sacerdotem unum ex nobis ad ea, quae in suprascriptis litteris eiusdem Comitis Mathius continerentur, peragenda nostro pro testimonio transmisimus fidedignum iidem tandem ad nos reversi nobis uniformiter retulerunt, quod ipsi duodecimo die festi Beati Michaelis Archangeli proxime praeteriti et diebus ad id aptis et sufficientibus ad faciem possessionis Felkeer vocatae, et per consequens iuris quartaliti putati unius sessionis et triginta octo iugerum terrarum ac particulae feneti et silvae ad unam sessionem spectant. antecessoribus Danielis et Joseph filiorum Gregur literati de dicta Felkeer, praedecessorum Pauli literati filii Petu, filii Pethew de Petuch, eisdem datum in eadem existentium vicinis et commetaneis earumdem universis inibi legitime convocatis praedictis Paulo literato filio Pethu, filii Pethew de Petuch, actore ab una, ac Daniele et Josepho, filiis Gregorii literati de dicta Keer, in causam attractis parte ab altera praesentibus accedendo primo dictam unam sessionem, in qua nunc praefati Daniel et Joseph residentiam facerent regali mensura mensurando quatuordecim mensuras seu amplexus regales in latitudine in se continentes cum orto et terra arabili ab eodem orto usque viam de villa Konya ad dictam Felkeer ducentem in latitudine eiusdem loci session. se extendente metis terreis a plagis meridionali et aquilonari ex unaque parte dictarum sessionis orti et terrae arabilis erectis sequestrassent, deinde particulam terrae arabilis triginta octo iugerum terrarum arabilium et primo particulam terrae arabilis penes locum Huczywmeze vocatum adiacentem octo iugera usualia in se continentem suos fines et dictas plagas meridionales ad praedictam plagam aquilonarem usque viam de dicta Konya ad villam Remethe ducentem se extendentem ab aliis terris arabilibus ex unaque parte eiusdem metis terreis penitus separassent et tandem aliam particulam terrae arabilis suos fines a plaga occidentali versus plagam orientalem ad silvam Saarsagh nuncupatam se extendentem in magno campo existentem quindecim iugera in se continentem sex metis terreis circumquaque eiusdem

erectis ab aliis terris arabilibus circumiacentibus separassent et de hinc duo iugera terrarum arabilium prope eandem particulam terrae quindecim iugera a plaga meridionali iuxta quamdam spinosam terram existentem cum finibus ad dictas plagas meridiionalem et aquilonarem se extendentem similiter sex metis terreis circumquaque eiusdem elevatis ab aliis terris circumiacentibus separassent deinde vero particulam terrae arabilis quatuor iugera in se continentem, in summitate terrae arabilis Kosateleke vocatae adiacentem cum finibus a plaga meridionali versus plagam aquilonarem usque quoddam fossatum magnum et antiquum se extendentem consimiliter sex metis terreis terminisque eiusdem — — — ab aliis terris circumiacentibus sequestrassent, postmodum autem particulam terrae arabilis quinque iugera in se continentem in summitate eiusdem fenilis prope dictam villam Felkeer adiacentem fines suos a dicto fenili plaga scilicet occidentali versus plagam orientalem se extendentem modo simili sex metis terreis terminisque eiusdem cumulado ab aliis terris arabilibus separassent, tandemque particulam feneti a parte possessionis Alkeer vocatae duabus metis terreis unius iuxta quasdam duas metas antiquas ipsam particulam feneti ab aliis fenetis dictae possessionis Felkeer separantes elevarunt a praedictis fenetis dictae villae Felkeer separassent, post haec autem sessiones iobbagionales praefatae sessioni dictorum Danielis et Joseph in quantitate aequipollente populosas et desertas in eadem Felkeer habitas apud manus praefati Pauli literati tredecim reperissent et sic particulam silvae ad dictam sessionem praedictorum Danielis et Joseph spectantem puta quartam decimam partem silvae maioris parte villae Felkeer a plaga meridionali eiusdem silvae existentem per sex metas a plaga occidentali versus plagam orientalem silva in eadem continue erectas distinxissent et separassent, quibus sic peractis praedictam sessionem, in qua antedicti Daniel et Joseph residerent cum vico et terris arabilibus ac feneto et particula silvae memoratae per praescriptas metas ab aliis partibus dictae possessionis Felkeer sequestratas et distinctas cum quibusdam quatuor iugeribus terrae arabilis in praedicta Kosateleke existentibus, nec non particulam rubeti inter duas vias de dicta Konya ad villam Bedegh ducentes usque rubeta dictae terrae Kosateleke existentem ambobus Joseph et Danieli, ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis statuissent et commisissent, perpetuo possidendam praescriptis aliis partibus dictae possessionis Felkeer eidem Paulo litterato cum his, quibus congruit salvis remanentibus commiserunt etiam, ut praefati Daniel et Iosephus sepem vici ipsorum in terra praefati Pauli indebitam locatam infra quindecim dies emanationis praedictae abhinc remove se retrahere tenerentur. Datum duodecimo die diei executionis praemissorum Anno Domini Millesimo quadringentesimo vigesimo quinto.

5. Úrbéres szolgáltatások összeírása 1432-ből

Frater Franciscus ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primiheremite sub regula beati Augustini episcopi, doctorisque eximii degencium prior generalis. Notum facio universis et singulis presencium noticiam habituris tenore presencium memorie commendantes, quod quia iobagiones ecclesie nostre de Streza ab antiqua consuetudine hac libertate fuerunt usi, quod in qualibet septimana quinque diebus laboraverunt pro Gozpochina secundum consuetudinem regni Sclavonie, videlicet feria secunda, tertia, quarta, quinta et sabbato festo non occurrente, ipsi vero tantum unum diem haberent pro libertate, videlicet feriam sextam et quia ipsi iobagiones grave ferentes honera tantorum laborum, ideo unanimi consensu humillime et instantissime supplicaverunt ac eciam prior et ceteri fratres eiusdem loci, quod de predictis quinque diebus unum diem, videlicet sabbatum pro libertate relaxemus, quapropter habita deliberacione cum patribus in presenti capitulo nostro generali existentibus et omnibus consencientibus, eisdem prefatis iobagionibus misericorditer compacientes propter paupertatem ipsorum et maxime propter labores in hedificacione murorum et ut eciam idem iobagiones predictos quatuor dies maturius venientes et iocundius laborarent, predictum diem sabbati eisdem pro perpetua libertate unanimiter, ut premissum est, relaxavimus, tali condicione mediante, quod si prior prefate domus rationabili ex causa eos in dictis duobus diebus ad laborandum compelleret, tunc de illis quatuor diebus viceversa tot dies relaxare teneatur et debeat, quot diebus laboraverunt. Cetera vero, ad que obligantur secundum consuetudinem antiquam, hoc ordine, eciam volentibus ipsis iobagionibus, duxi moderanda et in futurum stabilienda. Primo, quod ipsi iobagiones et futuri ipsis succedentes cum quolibet aratro unum diem in vere, secundum in estate, tercium in autumpno eidem domui arare et nostro semine seminare tenentur. Item simul et communiter segetes nostras metere, congregare, similiter fenum cumulare et importare, omnes vineas eiusdem domus cum omnibus laboribus excolere, colligere et importare, laboresque crocorum suis temporibus procurare, necnon fruges molere et domum deducere, si necesse fuerit, tenebuntur. Hoc ipsum exprimendo, quod ad iter seu viam secundum modum consuetum et inter se observatum ad mandatum eiusdem prioris transire debeant, triticumque seu bladum cuiuscunque generis, vinum elemosinarie eidem domui donatum vel precio comparatum eorum laboribus et animalibus ad ipsam domum deducere teneantur. Item arantibus nobis vel artem carpentariam eciam pro Gozpochina pro ipsa domo exercentibus victum seu comedere ipsa domus

aministrare tenetur. Item tempore asperitatis frigoris ad predictos labores quatuor dierum idem populi non compellantur, nec compulsi facere teneantur, sed eosdem dies temperata aura recuperent. Item tempore visitacionis prioris generalis quilibet eorum unam idriam avene, pullum unum, panem unum, vicarioque bis visitanti qualibet vice mediam idriam ministrare debebunt. Itemque in festo beati Georgii martiris quatráginta denarios seu quartam partem floreni aurei et totidem in festo beati Michaelis archangeli quolibet anno solvere sint obligati de una integra mansione, de media medietatem. Nec hoc pretermisso, quod [n]ecessa[rie pericu]lo emergente et vicario eiusdem domus cum suo priore disponente novam collectam ipsis moderate impositam exsolvent. Insuper tempore falcacionis feni quilibet eorum pullum unum, panem unum et denarium unum solvet. Item omnis mansio integra quolibet anno sex tinas sive duodecim idrias, duas scilicet de tritico puro, duas de siligine et reliquas duas tinas de avena exsolvet. Preterea in festo nativitatis domini eorum quilibet tres panes bonos, caponem unum et qui pro lardis seu lardo porcum occiderit, spatulam unam vulgo soldor dictam, in festo pasce panes tres, ova duodecim, vel unum caseum non habens ova et in festo assumptionis Marie consimiliter panes tres et pullum unum dare et solvere tenebitur. Item de porcis, singulis annis, quibus glandes eciam particulariter proveniant et non aliter eidem domui decimum porcum solvent. Si vero secundum diminutum numerum pauciores essent, tunc porcello illius anni pro quolibet duos denarios, annorum vero duorum, trium et quatuor etcetera denarios quatuor, similiter si agni et edi decimari non possent, pro quolibet agno vel edo denarium unum solvere debebunt. Quilibet eciam ipsorum iobagionum, si habeat unam vineam, duos cubulos et si duas, quatuor cubulos et sic ulterius, si vero nullam vineam habeat, eciam de sessione duos cubulos solvere tenebitur, hoc declarato, quod si ipsam vineam ab homine forensi comparaverit, tunc quatuor cubulos cum muneribus consuetis exsolvet. Hoc eciam adiecto, quod quicumque ad possessionem eiusdem ecclesie causa commorandi undecunque venerit, ritu huius regni de voluntate ipsius prioris veniendi et secundum consuetudinem eorundem populorum commorandi ac de eadem, habita licencia, persolutis omnibus suis debitis et iuribus eiusdem ecclesie et de iniuriis ac dampnis per ipsos illatis satisfaciendo, terragioque deposito, ut est moris ipsorum, sine omni calumpniacionis obstaculo, ubi voluerint, libere se valeant transferre commoratuos, sic tamen, quod domus eorundem ante recessum vendere teneantur, alias ipse prior disponendi habeat facultatem de eadem. Nullus autem priorum sepefate domus de Streza seu ceteri fratres de eadem ultra predicta debita honera et servicia eosdem iobagiones audeat angariare seu presummat. In quorum omnium premissorum et singulorum presentes litteras eisdem populis

nostris de verbo ad verbum expositas desiderantique animo exceptas appensione maioris sigilli dicti officii nostri eisdem duxi concedendas. Datum in eadem nostra domo cenobiali omnium sanctorum de dicta Streza sabbato proximo ante dominicam sextam estivalem anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo secundo.

6. Közbecsü 1478-ból

Item in opido Soklos sessiones jobagionales integre quadraginta sex, medie vero viginti novem, quarte siquidem sexaginta sex cum media et duo tertie, ad quas addiderunt de Chokma quatuor medias et tres quartes, de Sary possessionibus duas integras et tres medias sessiones jobagionales, ex quibus domino Job ante ipsam divisionem rectificate sunt decem integre et una quarta sessiones jobagionales, quarum quinque in opido Cherewgh, una media in Lanka, due medie in Kemes, tres integre et una quarta in Harkan possessionibus rectificari debebunt eidem, de residuitate vero earundem possessionum domino Nicolao de Zeech cesserunt octo integre, una media et quatuor quarte in fine eiusdem opidi in vico Zoroswca vocato a parte meridionali, cuius acies tendit ad septemtrionem. In quarum una, scilicet integra Bartholomeus Chapay, Anthonius Sary et Stephanus Thot, in media Benedictus Boda, in tribus vero quartis Martinus Petthendi et Thomas Pap, in quarta siquidem quarta Petrus Alch, item in secunda integra Stephanus Kaza, Paulus Thot, Petrus Chengew, in tertia Bartholomeus Thwros, Emericus Thoth, Matheus et Blasius Zabo, in quarta Johannes Zabo, Blasius Thormas, relictis Symonis, Stephanus Kyrál, in quinta Petrus Lenches, Gallus parvus, Benedictus Warga, Matheus Polyak, Albertus Lowaz, in sexta Michael Gyere, Georgius Polyak et Lucas Pethew, in septima Michael Alch, Gywra Thot, Jacobus Haynal, Augustinus Kapwthartho, Franciscus Wargra (!) et in octava Matyko Zewlch, Martinus Kalmar, Philippus Alch et Mathias literatus ad presens residentias facerent personales. Restat domino Job media sessio jobagionalis rectificationi, que rectificabitur inter medias sessiones jobagionales in eodem opido. Item extra murum in eodem opido sunt sessiones penitus deserte integre tredecim, medie vero viginti tres, quarte triginta octo, media quarta, et due tertie. Intra murum tres medie, una quarta cum media quarta, ad quas addiderunt de possessionibus Zewren tres quartas, de Paly quatuor sextas, de Harkan tres integras et duas quartas, de Chokma quatuor medias ac unam quartam, et de Sary duas integras et duas medias sessiones penitus desertas. Ex quibus domino Nicolao de Zeech

cesserunt quinque integre, quatuor quarte et una media. Quatuor integre in fine prefati vici Zoroswcz a penes sessionem dictorum Bartholomei Chapay, Anthonii Sary et Stephani Thot a parte orientali. In quarum una Laurentius Kerekes, in secunda Anthonius Odrj, in tertia Fabianus similiter Odrj et in quarta Andreas Sowago, media autem curia Benedicti Boda, una vero quarta in curia Dominici Lowaz et Martini Petthendi, tres vero quarte in curia Petri Alch, quinta siquidem integra penes sessionem Stephani Kaza a parte orientali, in qua alias Thomas Thwrony residentiam fecisset. Restant domino Job quatuor integre sessiones deserte, quarum tres in Nozelcz, et una in Felsewnyr sunt rectificate eidem. Item in dicto opido sunt sessiones jobagionales integre octo et novem medie. Ex quibus domino Nicolao de Zeech cesserunt una integra et una media sessiones jobagionales in fine vici penes portam a parte septemtrionali. In quarum una, scilicet media Demetrius Kalcaripar (!) et Jeronimus Italicus, in secunda videlicet integra Mathias Waga et Gregorius similiter Waga residentias facerent. Restat una media sessio jobagionalis indivisa, que rectificata est ad portionem domini Job propter mediam sessionem jobagionalem, que in eodem opido inter sessiones integras rectificari debebat eidem. Item terre arabiles ad idem opidum pertinentes extendunt se ad jugera regalia septingenta et triginta duo. Item prata extendunt se ad falcastra centum. Item terre arabiles domini terrestris extendunt se ad jugera regalia centum et sexaginta. Item prata eiusdem domini terrestris extendit se ad falcastra triginti tria. Item puteus non decurrens. Item promontorium ad idem opidum pertinens extendit se ad jugera regalia quingenta et quadraginta sex. Item silve usuales extendunt se ad jugera regalia quadringenta et octuaginta. Item alia silva permissionalis et prohibita extendit se ad iugera regalia ducenta et quatuor. Item theolonium ibidem exigi solitum, cuius proventus annualis sunt floreni triginta duo. Item castrum Soklos. Item capella lapidea in eodem castro fundata dotata possessionibus. Item ecclesia parochialis ante habens pinnaculum unum dotata possessionibus. Item claustrum dotatum possessionibus. Item una capella lapidea partim lignea unum parvum pinnaculum habens dotata cum una sessione deserta. Item allodium domini Job ibidem existens terris arabilibus carens et fenetis. Item in eodem opido est una domus balnealis, de quo (!) nullum proventum habet dominus Job. Item in eodem opido intra murum sunt due curie, quarum unam fundavit condam Silvester de Sagh, aliam vero dominus Job pro recondendis vasis in loco omnino edificiis carentes. Item in eodem opido est una piscina extra murum in terra fratrum ordinis Beate Marie Virginis superpeliciatorum, quam olim dominus Ladislaus de Gara fodere fecit.

7. Részlet a *Descriptio Europae Orientalis*-ből (1308)

„Magyarország pedig két részre oszlik, tudniillik Erdélyi és dunai részre. Az erdélyi rézt azért nevezik így, mert közöttte és a másik rész között négy napi járóföldre áthatolhatatlan erdők vannak. A dunai részt középütt az a híres folyó öntözi, melyet Dunának neveznek, és amely az egész világ legnagyobb folyói közül való, szerfelett gazdag a halak minden fajtájában és kelet felé folyik. Más folyók is öntözik, amelyek majdnem ugyanolyan nagyok, mint a Duna, tudniillik a Dráva, a száva, a Tisza, a Vág, a Kulpa, a Rába, a Hernád, a Bega, a Laborc, a Latorca; mindezek a folyók hajózhatók és halakban nagyon gazdagok, úgymint vizákban, amelyek a legnagyobb és legízletesebb halak, kecsegékben, csukákban és más halakban, mint harcsák és egyebek. Az erdélyi részt is hatalmas hajózható folyók öntözik, amelyeken nagy hajókkal hordják a sót szerte az egész országba és a szomszédos országokba, ezek tudniillik a Vysic, a Thecu, a Thalabint, a Tisza, a Szeret, a Prut, a Lápos, a Szamos, az Aranyos, a Maros, a Beszterce, ezeknek a folyóknak majd mindegyike hord aranyat fővenyében, és ezért Magyarországon folyamatosan mosatják, kinyeretik és összegyűjtik az aranyat a fejedelmek és a többi nemes ember, akik az említett folyók mellett élnek; ám ezek a folyók nem kevésbé bővelkednek halakban is.”

8. Részletek Werbőczy Hármaskönyvéből (1514)

I. rész.87.cím: „Mit kell tartanunk azokról a földekről, melyeket a folyam árja szakasztott el?”

„Továbbá mivel igen sok városnak, falunak és birtoknak, valamint sok mezővárosnak és pusztának határait és határvonalait folyamok és folyóvizek különítik el, veszik körül és zárják be, az ilyen folyamok kiáradása és ereje pedig igen gyakran darab földet, rétet és erdő elszakít és egy másik szomszédos város, mezőváros vagy birtok területéhez sodor és ezt azokkal megnöveli, mert a folyam futása, rohanása a maga rendes folyásából, medréből és útjából igen gyakran más, új mederbe szokott elhajolni és térni; azért némelyek azt gondolták és vélték, hogy az ilyen földeknek, réteknek és erdőknek, melyek tudniillik a víz

folyásának és útjának vagy medrének változásánál fogva a másik, szomszédos város és mezőváros vagy birtok területéhez estek és szakadtak, azon túl ehhez a városhoz vagy mezővároshoz, avagy birtokhoz kell tartozniuk és ezt kell illetniük, azt vitatván és állítván, hogy határaikat a folyóvíz folyása és útja és medre szabja meg, amit nem kell tartanunk.

- 1.§ Mert ilyen módon igen sok csalás következhetnék be és a vizeket vagy a folyókat rejtেকcsatornákon és néha igen csekély árkokon át, vagy gátak állításával és töltések által mindenki olyan helyre vagy mederbe vezethetné le, amilyenbe inkább akarja, és ezáltal másnak a földeit, erdeit vagy rétjeit igen könnyen bitorolhatná.
- 2.§ Így tehát ellenkező véleményben kell lennünk, hogy mivel a folyóvíznek, vagyis a folyamnak, különösen pedig a hajókázhatónak jövedelme nagy becsértékű, azért bármerre is térjen el és folyjon le a víz vagy folyó, az a város vagy mezőváros avagy birtok, amelynek területéről az a másiknak földjére vagy területére hajlik el, vagy tér át, ez által a maga jövedelmeitől, úgymint malmaitól, gázlóitól, vámjaitól, halászatától és egyéb haszonvételeitől el nem esik, hanem amint előbben, amikor a folyó a maga igazi szokott és régi útján folyt, úgy azután is, amikor már más új mederbe hajlott, a maga jövedelmeit és haszonvételeit teljesen szabadon használhatja és élvezheti.
- 3.§ Az erdők, rétek és földek azonban egyedül azé lesznek akié előbben voltak és aki azoknak békés uralmában volt. Innen van az, hogy némelyeknek mások földein és területein, saját földeik és rétjeik, vagy erdőségeik megvédésére gátaknak és töltéseknek készítését megengedik, hogy tudniillik saját földeiken és területeiken a vizek kiáradása és ereje miatt kárt ne szenvedjenek. De evvel nem értjük azt, hogy ezáltal az ilyen idegen földet maguknak elsajátíthatják.
- 4.§ Hasonló áll az olyan folyók vizére épített malmok gátjaira és töltéseire nézve, melyeknek egyik másika pedig a másik birtokosnak vagy falunak áll szolgálatára. Ha mindjárt valaki azoknak végét valaki más földjéhez erősíti, amit a törvény meg is enged (csak hogy az ilyen töltés a másik félnek nyilvánvaló kárt okozni ne látszassék) ezáltal mégsem bitorolja sem a folyót, sem a másiknak a földét, hanem ez az ő igazi uráé marad.”

I.rész.133.cím: „Az ingó és ingatlan javak becsüjéről”

- 36.§ Továbbá az alulról vagy alul-felül (molendinum subtus, vel desuper currens) csapó malmot, melynek vize szárazság idején nem apad el, 10 girára*, amelynek vize pedig elapad 6 girára.
- 37.§ A felülről csapó malmot, melynek szárazság idején vize van, 5 girára (molendinum desuper volvens et tempore siccatis non deficiens), amelynek vize pedig elapad, 3 girára.
- 38.§ Elhagyott alulról csapó malom helyét 3 girára. A felülről csapóét pedig másfél girára.
- 39.§ Továbbá minden faluban egy felbugyogó forrást vagy kifolyó és ki nem apadó kutat, melyből a nép inni szokott, harmadfél girára.
- 40.§ Továbbá a kifolyó és el nem apadó halastavat 10 girára. A ki nem folyó és szárazság idején elapadót pedig 5 girára.
- 41.§ Nagy halastavat, melynek rekeszei vannak és amelyet „Gyalmostónak”, vagy „morotvának” is neveznek, nemkülönben a Dunán, Tiszán, Száván, és a Dráván levő egyéb halászatot, melyet „tanyának” hívunk, ha bizonyos évi jövedelmet hoz, tízszer annyira becsüljük, mint amennyi annak évi jövedelme. Ha pedig számba vehető évi jövedelme nincsen, amint ez nálunk általában szokásban van, 50 girára becsüljük.
- 42.§ Továbbá a „varsák” helyét, amelyet „vész”-nek hívnak, 10 számig egyenként 1 girára, a 10 számon felül pedig egészen százig, sőt azon felül is 10 girára.
- 43.§ Továbbá: azt az elzárást, melyet vízáradás idején készítenek, s amelyet „rekesznek” hívnak, ha különös vagy saját jövedelme van, egyenként 100 dénár (vagyis negyed girára).
- 44.§ Továbbá: azt a vámot, melyet vízen és szárazon szedni szoktak, tízszer annyira becsüljük, mint amennyit annak évi jövedelme teszen.

* gira = márka, az ezüst mértékegysége, 1 gira = 4 forint

9. A molnárkodással, malmokkal összefüggő bejegyzések a győri székeskáptalan számadáskönyveiben

- 1497 Item colonis nostris euntibus pro lignis *Gerendel* dictis dedimus ortonem. (I.109)
- 1506 Pro lapidibus molendini Abda wlgo *malomkew*... (I.158)
- 1521 ...fecit disponere aggerem subtus molendinorum Abda wlgo *Gaathtelteesth*...(I.542)
- 1526 ...petens ab eadem ligna maiora rotunda et oblonga pro trabe molendinorum Abda et Pathona wlgo *gherendelnek*... (I.694)
- 1540 ...ad dominum reverendissimum Stephanum Chyaky pro petendis lignis *Zarwffa* vocatis pro reformatione molendini Abda...(II.223)
- 1540 Eodem die Joanni Zarka quod emendis ferra super que molaria vertuntur wlgo *koronghwas* vocatis 3 dedimus fl.2.den.8 (II.225)
- 1540 Eodem de ligna *Zarwffa* 38 enimus pro fl.1.(II.223)
- 1540 ...duas trabes *gerendel* vocatas... (II.226)
- 1540 ...duo ferrea longa et lata pro fiendis circuli ad rotas *korongh* (II.229)
- 1540 ...pro lignis *Zarwffa* 50 ad molendinum Abda (II.230)
- 1540 Ferrum *koronghwas* 2 enimus fl.1.den.8. (II.233)
- 1540 Pro certis ferramentis videlicet clavos tam maiores, quam minores *karyka*, *chakan*, *Rwdwas* et alia plura que spectabant ad molendinum de labore solvimus fl.1 (II.234)
- 1540 Item magistro Ladislao seratori pro duobus ferris wlgo *chap* super quem existitur rota magna et circulis *karyka* ad *gerendel* solvimus de labore den.75. (II.235)
- 1540 Item pro circulis ferreis ad rotam *korongh*...(II.235)
- 1540 ...Ladislao seratori, qui paravit unum ferrum *koronghwas* et *perpelch* et alia ad molendinum Abda de labore solvimus fl.1.den.25. (II.235)
- 1540 Item feria tertia carpentarii, amgistro Joanni fabro, qui ad rotam *korongh* duas *karykas* paravit solvimus crucigeros 25. (II.236)
- 1540 ...magistro Ladislao seratori pro ferramenta *korongh was perpelche* et alia paravit ad molendinum Abda, solvimus fl.1.den.43.(II.235)
- 1540 ...eodem die magistro Joanni fabro qui ferrum *korongh perpech* et alia ferramenta paravit ad molendinum, solvimus fl.1.den.10. (II.231)

**10. Malmokra vonatkozó kiadások Kolozsvár város
számadáskönyvéből, és városi tanácsi jegyzőkönyvéből
1581-ben, és 1599-ben**

Kiadások Kolozsvár város számadáskönyvében, 1581-ben

1581

<i>Weottem elseoben fagiat az malomnak zwksegerere</i>			<i>d</i>	32
<i>Vottem esmeg zapant</i>			<i>d</i>	25
<i>Eotwes Istwan kerthe altal zakat wolt az wiz 10 embernek</i>	<i>fl</i>	1		
<i>hog' megh tuhoztattak fizettem</i>				
<i>Az malomhoz attam 24 karot kyert fizettem</i>			<i>d</i>	24
<i>Vottem az gerendelyhez egy torozkay wasat</i>			<i>d</i>	26
<i>Vettem zarpant az malomhoz</i>			<i>d</i>	26
<i>Egy malom keowet vottem Molnar Myklostol az malomhoz</i>	<i>fl</i>	6	<i>d</i>	8
<i>Monosthor Zegy Kerekes Gergeteol vottem</i>	<i>fl</i>	4	<i>d</i>	50
<i>egy malom keowet kyert fizettem</i>				
<i>26 Aprilis: Weottem 15 orsso fat az malom zwksegerere</i>			<i>d</i>	6
<i>Uyra akor weottem zapant</i>			<i>d</i>	8
<i>9 May: ket wyz kereknek valo fat wottem az malomnak</i>	<i>fl</i>	2	<i>d</i>	32
<i>zwksegerere kyert fizettem</i>				
<i>Egy bokor keowet vontatam fel atam molnarnak</i>	<i>fl</i>	2		
<i>Az Malom haznak hozattam agyagot Tapasztan' 5 zekerrel 4</i>	<i>fl</i>	17	<i>d</i>	33
<i>Lowal</i>				
<i>Tapasztasattal mind kyweol belol az padlasatis</i>				

1599

<i>„Ezen malomra valo mindennemeo keolchiege Ugmint Taligas</i>	<i>fl</i>	101	<i>d</i>	98
<i>legenire, Taligara, lowakra Eppeoletekre, es egjeb zeoksegekre</i>				
<i>tezen</i>	<i>fl</i>	322	<i>d</i>	32
<i>Mely exitusnak summaiat az tellies perceptionak Summaiabol kj</i>				
<i>zamlalwan marad Kezenel kit be kel administralni</i>				

Malmokra vonatkozó kiadások Kolozsvár városi tanácsának jegyzőkönyvéből, 1599-ben

<i>Veottem Fe'er Thamastol egy Toroczko vassat es negy apro vassat</i>	<i>d 59</i>
<i>zegnek hogy az Silipet es az malom alyat zegeznek meg velle</i>	
<i>Kelemen mesthernek hogy az nagy gatat segelletek megh attam</i>	<i>d 12</i>
<i>Pal mesthernek es Janosnak hogy az nagy gatat segelletek megh attam</i>	<i>d 42</i>

Kolozsvár város egyik malmának jövedelme 1581-ben

<i>Az Alpret malombol harom oztasbol*</i>	
<i>Jwtat az waros zamara ezez eztendot altal</i>	<i>cb 87</i>
<i>Ebbol ha'lot cedulakra</i>	<i>cb 10</i>
<i>Az kowachynak adot</i>	<i>cb 2</i>
<i>Ezeket kjwewen az derek kobol zambol</i>	
<i>Marad megh fen</i>	<i>cb 75</i>
<i>Ezt amint kwleonb kwleomb arron el</i>	
<i>attak theot eg summaba</i>	<i>fl 113/18</i>

* A malombíró évente többször, általában 3-8 alkalommal rendezett *osztást*, melynek során az addig felgyűlt búzát adták el és az ebből befolyt összeggel számoltak el. A malombíró fizetése osztásonként 2-3 forint volt.

11. Az esztergomi vízemelőgép leírása Evlia Cselebi útinaplójában

Lenn a nagy külváros nyugati részének végén, a Kis kapun belül egy gépezet van. Deszkazsindellyel fedett kupolás épület van felette. A kupola deszkából van, hogy felnyitható legyen. A deszkakupolán azonban egy kéménylyuk van. A tudós mester ezzel a nyílással valóban nagy szolgálatot tett. E nyíláson a világító napnak fénye beverődve a gépház belsejét egészen megvilágítja. Egyenesen e nyílás alatt a Dunából jövő egészséges víz számára kerek vízmedence van. Ebben a medencében különféle hengerkerekek vannak, melyeknek minden eszközük, úgy a kerék is vastag tölgy-, cser-, és égerfából van és egészen a Dunában állnak.

Eme hengerkeréknél magasabban, egy tölgyfából készült, kocsikerék nagyságú hengerkerék van, melynek kereke körös-körül a szélén lyukas és így a vizet beeresztő 50 darab kis láda van rajta; ez a hengerkerék azonban nincs a vízben úgy, mint az alsó hengerkerekek. Az említett világosság-bebocsátó nyílás alatt a hengerkeréknek tengelye emberi kar vastagságú vastengely. Lenn a Dunában levő fahengereknek kerekei és kötelei emberi ágyék vastagságúak. Vaskerekek és vaskötelek. Némelyik kerék emberi kar vastagságú, és tevenyaka módjára girbe-görbe, mesterséges kerék. A kovácsmester eme bámulatos kerekeknél annyi ügyességet fejtett ki, hogy az elképzelhetetlen. E vaskerekek szélein ágyúgolyó formájú 40-50 darab kerek vasgolyó van; ezen eszközök- és kerekekkel a különféle hengereket a víz erővel mozgásba hozza, és a keréken lévő golyók a Dunára csapódván a Duna vizét erős vascsővekbe hajtják és míg a kerekek forognak ezen golyók folyton egymást követik. A Duna vize ily módon fenn a belső várban levő csorgókút víztartójába ömlik; az összes vízcsövek vas muskéta-puska alakú, csatornás csövek s a meredek sziklák között egyenesen fölfelé álló, néhány csekély értékű vascsőből állnak. Ezen vasból való vízi utak, melyek szökökút gyanánt egyenesen felfelé menve három minaret magasságúak és a 300 rőf magasságban lévő csorgókút, bámulatot keltenek. Az említett belsővár sziklájának egészen az alján, a vízi malmokat és kerekeket magába foglaló gépházban, egy sziklából hétfejű sárkányként meleg forrás vize bugyog ki, s elfolyván, húsz rőfnyre alább a Dunába ömlik.”

12. IV. Béla Győr város számára kiadott szabadságlevele (1271)

István, isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Halics, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya, Krisztus minden hívőjének, akik ezt az oklevelet látni fogják, üdvöt kíván a mindenek Üdvöztőjében. Ahogyan a királyok dicsősége és méltósága a kormányzásban népük sokaságában gyarapodik, úgy kell gondoskodniuk az erősségek fenntartásában az ország védelméről és az alattvalók sokszoros javáról. Ezért ennek az oklevélnek rendjén az összes most élőknek és az utókornak tudomására akarjuk hozni: jónak láttuk és elhatároztuk, hogy győri hospeseink telepedjenek át a győri várba, és ezután éljenek a várban, aszerint a szabadság szerint, amelynek fehérvári civiseink

és hospeseink örvendenek, ugyanúgy mentesülvén és örökre azonosképpen kivétetvén a győri ispánnak és udvarispánjának bíraskodása, fennhatósága, hatalma és ítélkezése alól, úgy tudniillik, hogy

1. azt válasszák bíróvá maguk közül a várból, akit akarnak. Akit megválasztottak, mutassák be nekünk, mi pedig meg fogjuk erősíteni. Neki legyen joga és kötelessége, hogy minden kisebb és nagyobb ügyekben ítélkezzék.
2. Ha ez a bíró a panaszosoknak vonakodnék igazságot szolgáltatni, akkor ne a hospeseket, hanem a bírót idézzék jelenlétünk elé az ország szokása szerint.
3. Mentessük, és felszabadítjuk őket a ferto (pénznem) fizetésétől, amelyet terragium (földbér) címen kötelesek fizetni évenként a győri ispánnak mansiónként, korábbi kiváltságlevelük alapján
4. Ezenkívül szabad vásár tartását engedélyezzük nekik mind a várban, mind azon kívül. E felett sem a győri ispán, sem tisztjei semmiféle hatalmat nem gyakorolhatnak. Azt az egyet azonban ebben az oklevélben is kijelentjük, hogy annak a vásárnak teljes vámját, amelyet szombati napon Győr helységében tartanak, a győri ispán kapja, ahogyan köztudomás szerint eddig is kapta.
5. A győri püspöknek és káptalannak az ugyanazon megerősített helységben azokkal a hospesekkel lakó népeit említett hospeseinkhez társítjuk és csatoljuk, hogy mindenben és minden tekintetben ugyanazt a szabadságot élvezzék, mint amelynek a mi hospeseink örvendenek, épségben hagyván mégis azt, hogy bírójuk pünkösdi nyolcadán (pünkösdi után egy héttel) a győri püspöknek vagy káptalannak járó köteles terragiumot vagyis cenzust ezekkel a hospesekkel egészében fizettesse meg, ahogyan szokásos.
6. Egyébként elhatároztuk, hogy a győri hospeseink sem a vásáron, sem országunk határain belül máshol saját áruik után semmiféle vámot ne legyenek kötelesek fizetni, többi királyi hospeseink szokása szerint.
7. Hogy az épületek javításához vesszőjük és karójuk, a földműveléshez és telkeikhez pedig több földjük legyen, átengedtük ugyanezeknek a hospeseinknek egy szigetet népeivel, amely a Dunában a győri várral szemben nyugatra helyezkedik el, ligeteivel, rétjeivel, és kaszálóhelyeivel együtt...
10. Azt is elrendeljük, hogy minden, Ausztriából Magyarországra jövő és Magyarországról Ausztriába menő kereskedő áruját rakja ki a győri várban csere végett.
11. Elhatároztuk emellett, hogy báróink közül senki se merjen vagy merészeljen rajtuk szállást venni.
12. Mivel biztos tudomásunk van a győri hospeseink szegénységéről, fehérvári polgáraink szabadságai közül (őket illetően) attól az egytől eltekintünk,

hogy semmiképpen ne tartozzanak velünk vagy valamely bárónkkal hadba vonulni.

13. Megengedjük emellett, és úgy véljük, előrelátóan akként kell rendelkezünk, hogy minden visszavonásnak tőlünk való távoltartása céljából szabad kikötőjünk legyen és lehessen számukra a Dunán.

Hogy pedig ennek az általunk ésszerűen tett intézkedésnek örök érvényű hatálya legyen, s később az idő haladtával senki se tehesse semmissé, kiadtuk ezt a kettős pecsétünk rátételével megerősített oklevelet. Kelt Benedek mesternek, az aradi egyház prépostjának, udvarunk alkancellárjának, kedvelt hívünknek kezéből, az Úr megtestesülésének 1271., királyságunknak pedig második esztendejében.

13. I. Lajos 1351-es törvénye.6. t.c. Bevezető bekezdés: A kilenced fizetéséről és behajtásáról

Ezenkívül minden, bármely néven nevezendő szabad községben, valamint udvarnoki és királynői községekben levő összes szántóvető és szőlőbirtokos jobbágyainktól (kivéve a falakkal bekerített városokat) minden terményüknek és boruknak kilencedét beszedetjük és a királyné asszony is be fogja szedetni, És a főt nevezett bárók és nemesek bármely birtokaikon levő minden szántóvető és szőlővel bíró jobbágyuktól ezek minden terményének és borának kilenced részét a maguk szükségére hasonlóképp hajtásák és szedik be.

14. Zsigmond király 1405-ös városi dekrétuma. Bevezetés 1 – 3. §. és 12. t.c.

- 1.§ A királyi méltóságnak kormányzó fönsége annál éberebb gonddal munkálkodik alattvalóinak megmaradásán és nyugalmán, mentül inkább látja át azt, hogy a közboldogság saját gyarapodására és dicsőségére, a köznyomor pedig saját kárára és megalázására szolgál.

- 2.§ S bizonyára nem lehet dicstelen az a fejedelem, ki mindig alattvalóinak békéjét és biztonságát forgatja eszében, valamint nem lehet derék az, a ki, mikor tehetné, a jövő bajoknak és veszélyeknek nem veszi elejét.
- 3.§ Ez az oka, hogy miután országunk minden megyéjéből és kerületéből a követeket, és a királyi joghatóságunk alá tartozó városok, mezővárosok, és szabad községek küldötteit összehívtuk, s mindnyájuknak és mindeniküknek kéréseit, kívánságait, előadásait, véleményeit és panaszait meghallgattuk és pontosan megértettük: országunk főpapjainak, báróinak és tekintélyesebb előkelőinek valamint ama követeknek tanácsára s az e részben történt érett megbeszélés után, az egész ország java és békességes állapota kedvéért s annak nyilvánvaló hasznára végeztük, határoztuk és rendeltük, hogy némely városokat védfallal kell körülvenni, némely szabad községeket vagy mezővárosokat a városok rangjára kell emelni, némely, inkább visszaélésnek látszó szokásokat el kell törölni, másokat mérsékelni és megjavítani, némelyeket újonnan is megállapítani, mint alább következik.
- ...
- 12.t.c. Ezenfelül, ha azoknak a városoknak a polgárai, melyeket újonnan létesítettünk, és amelyeket más városok szabadságaival láttunk el, bíráik és esküdek itéletében és határozatában megnyugodni nem akarnának, megannyian ahhoz a városhoz, amelynek szabadságával élnek, vagy tárnokmesterünkhöz fellebbezhetnek.
- 1.§ Úgy azonban, hogy miután a tárnokmesterhez fordultak, a bírákhoz és esküdtekhez többé vissza ne térhessenek, és más valakihez se fellebbezzenek semmiképpen, kivévn, ha szükséges volna, a mi személyes jelenlétünkhöz.

15. Részletek a Budai Jogkönyvből

32. cikkely: Kik, hogyan és kit válasszanak meg bírónak.

A Szent-György napi városbíró választáshoz. Amikor a szentmise a mi Boldogasszony-templomunkban véget ér, és mielőtt még mindenki az asztalhoz ülne, ebédidő előtt egy órával az egész városi község gyűljön össze a tanácsháza előtti téren, szegények és gazdagok, mindazok akik a városban laknak és ingatlan vagyonnal rendelkeznek, és jó előzetes tanácskozással és

jól megfontolt elhatározással, egyetértésben válasszanak meg és emeljenek föl egy bírót, aki német származású férfiú legyen mind a négy ősétől, és legyen a tanács tagja már hat éve vagy régebb óta. Ha pedig az történné, amitől az Úr óvjon, hogy ezen a napon nem sikerülne egyetértésre jutni, tehát ha egy részük az egyik férfira szavaz, egy másik részük egy másikra, akkor e kettő közül egyik se legyen bíró, hanem halasszák el a választást a következő napra. Ha a kettő közül az egyik személyével egyetértenek, akkor őt, különben pedig egy harmadikat válasszanak meg és emeljenek fel egyetértésben bírónak, és ő szintén német származású legyen. Akit pedig azután megválasztottak és felemeltek a szegény és a gazdag tulajdonos férfiak akaratából, ahogyan elől írva van, vigyék a király, vagy ha a király maga nem tartózkodna a városban a meghatalmazottja elé. Ahogyan ez Béla király bullájában áll: válasszák meg a falu legbölcsebbjét és legnagyobbját, és megválasztva mutassák be nekünk őt, aki minden világi ügyüket igazgassa, ahogyan Béla király Aranybullájában és László király oklevelében vagy privilégiumában íratott. És ahogyan sok más király megerősítésében is, különösen Zsigmond király privilégiumában és megerősítésében található: egy bírót vagy esküdt polgárt se válasszanak meg, ha az nem közülük való városi polgár. És ha ez mégsem volna így, akkor az illető állítson kezesekeket biztosítékul, amivel a királyi fenség, a tárnokmester, vagy a budai várnagy elégedjen meg. A községből pedig senki se hordjon fegyvert a bíró és a többi polgár megválasztásának idején. Ha ezt valaki mégis megtenné, akkor veszítse el az egyik kezét. Ha pedig valaki vizsályt szítana szóval vagy fegyverrel, fejvesztés legyen a büntetése. Ugyancsak senkit se fogadjanak be a polgárok a községbe, kivéve a jó és dicséretes tulajdonságokkal és hírrel bíró házas embert, akinek itt ingatlan vagyona és saját tulajdona van. Akinek azonban nincs saját tulajdona, az adjon biztos ígéretet nevezett polgárokkal együtt, hogy egész évben állhatatosan itt marad, és szolgálni fogja hűségesen a királyi felséget. A bíró és az esküdtek is, akiket a polgárok megválasztanak, legyenek felelősek azért, hogy nagy hűséget és szolgálatkészséget tanúsítsanak a király vagy a tárnokmester vagy a budai várnagy iránt. Ezért azt kívánjuk és akaratunkkal megerősítjük, hogy a községet a bíró és az esküdtek tudta és akarata nélkül ne hívják össze semmikor és semmilyen ügyben vagy esemény miatt. Ha ezt mégis megtennék és ilyenbe belekezdenének, akkor fizessenek ellenvetés nélkül büntetésként száz márka tiszta ezüstöt a királyi kincstárba. Hasonlóan a bírón és az esküdteken kívül senki se adjon tanácsot sem titokban, sem nyíltan semmilyen ügyben sem a kocsmában, sem az utcán, sem titkos vagy

nyilvános helyen. Aki ez ellen vét, az büntetésképpen száz márka pfenninget fizessen a királyi felségnek. Végül úgy határozunk, hogy a bíró és az esküdtek megválasztásánál se szavakkal se cselekedetekkel ne szavazzanak azok, akik nem polgárai a városnak.

66. cikkely: A polgárjog elnyeréséről

Ha egy idegen Buda városába akar költözni, és ott polgárjogot szeretne nyerni, az csakis tisztességes, jó hírű és tulajdonnal bíró férfi lehet. Ha nincs ingatlana, akkor állítson kezeseket arra nézve, hogy a beköltözés évében és utána is mindig adózni fog, és a várossal tart jóban és rosszban. És, kivéve az istentiszteletet, ne legyen se egyesülés, se szövetség, se titkos gonosz gyülekezés közöttük, hanem minden a tanács tudtával és akaratával történjen, ahogyan ez Béla király Aranybullájában áll...

16. Részletek Werbőczy Hármaskönyvéből.

II. rész, 13. cím, 2 – 3. §.: Miképen határozzuk meg a pecsétet és hogy a pecsét kétféle.

2.§. És a pecsét kétféle, tudniillik: hiteles és nem hiteles. Hiteles, mint egy közhitellel felruházott az, a melynek hinni kell. Ilyen van sajátképen a fejedelemnek, az ország rendes bírának, valamint a káptalanoknak és a konventeknek. A levélre helyezett ilyen hiteles pecsét, minden ténnyt, a mi azokban a levelekben kitéve és előadva van, megerősít.

3.§. Ezenkívül a városoknak és mezővárosoknak is van a királyoktól és fejedelmektől nyert hiteles pecsétük, a melynek az előttük fenforgó és közöttük fölmerülő tényekre és dolgokra nézve teljes ereje van.

III. rész, 8. cím: A szabad városokról és ezek állapotáról általában
Minthogy az következik, hogy röviden a szabad városokról értekezzem, azért tudnunk kell, hogy a város e nevet: civitas, mintegy a polgárok összességéről viseli, minthogy ott sok nép van egybegyűlve.

1.§. Tulajdonkép pedig a város, házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és bástyákkal körülvett sokasága, a mely a jó és tisztességes megélésre kiváltságolva van.

2.§. De mivel a polgároknak eme sokasága egy közönséget alkot és mutat föl és az ilyen testületi közönségek a mint fekvésükre, úgy kiváltságaik és szokásaik különbözőségére nézve is egymástól eltérnek és elütnek; innen van, hogy bizonyos városok a királyi fenség személyes jelenlétének joghatósága alatt állnak, mint: Székesfehérvár, Esztergom, és Lőcse; mások meg az ország régi szokásánál fogva a királyi tárnokmester joghatósága alá tartoznak, mint Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Eperjes.

III. rész, 9. cím: Hogy a szabad városok polgárai díjaikra nézve a nemesekkel egyenlők

Ezeknek a városoknak a polgárai és lakosai díjaikra nézve az ország nemeseivel egyenlők ugyan, de egyéb szabadságaikra nézve a nemesekkel egyenlőnek nem tartjuk és azoknak kiváltságaival nem élnek.

1.§. Mert ezeknek a polgároknak az ő városukon és területükön kívül sem tanúskodását a nemesek mellett el nem fogadjuk, sem a károk vagy adósságok megtérítésére nézve a városon kívül egyenkint őket egy-egy forinton felül esküre nem bocsátják.

III. rész, 10. cím: A szabad városok polgárainak peres ügyeit miképen küldik fel a királyi tárnokmester eleibe?

E városok közül pedig némelyeknek polgármesterei, másoknak meg bírái és esküdt polgárai és tanácsosai vannak; a kiknek bíraskodásával ítélnék, intéznek, és végeznek minden peres ügyet, a melyek eme városok polgárai és lakosai között felmerülnek; sőt azokban a perekben is, a melyeket valamelyikük ellenében netán már idegenek indítanak.

1.§. Azután az ő ítéletükkel meg nem elégedő peresfélnek hivatkozására feljebbezés útján azokat a királyi tárnokmester ítélőszéke elé küldik föl.

2.§. Végül pedig ha valamelyik peresfél, ezzel sem elégednék meg, a királyi felség személyes jelenlétének vizsgálata alá bocsátják, a hol egyedül a városnak és a királyi tárnokmesternek ítéleteit vizsgálják felül és rostálják meg arra nézve tudniillik, hogy vajjon az ítéleteket jogosan vagy jogtalanul, helyesen vagy helytelenül mondták-e ki? A jogosakat helyben hagyják, a helytelenül hozottakat pedig kiigazítják vagy egészen erőtlenné teszik, teljesen mellőzvé a peres feleknek minden olyan kifogásait, a melyeket akkor újonnan tennének.

17. Részletek Oláh Miklós Hungáriá-jából (1536)

“Magát Buda városát gyakran látogatják az olasz, német, lengyel, s korunkban a török kereskedők is, akik mintegy Magyarország fő piacára özönlenek ide.”

“A pestiek városa, hogy innen kezdjem leírásomat, a budai várból, mint már fentebb említettem, jól látható a Duna keleti partján; falai hosszú körben futnak, s mindkét végükkel a Dunához kapcsolódnak; népes lakosságának egy része magyar, a másik német, és mindkét oldalon hosszú elővárosai figyelemre méltóak: nevezetesen sok különleges boráról, nemcsak az édes ízükkel kiváló szerémiekről (mintha krétaiak volnának), hanem a baranyaiakról, somogyiakról és más fajtákról is, ezenkívül mindenféle kereskedelmi árurol. A kereskedők nagy számban gyűlnek itt össze. A lengyelek, sziléziaiak és sok külföldi nemzet fiai itt veszik a bort.”

18. Részletek Budai Jogkönyvből

67. Valamennyi áru megállításáról

Minden eladásra szánt árut szállító hajó, és valamennyi kocsi, amely Buda városának határába vagy területére érkezik, álljon meg, és a rajtuk szállított összes árut ott adják el, és ne vigyék tovább. Aki ez ellen tesz, vagyis tovább akar menni, és ezen rajtakapják, az Aranybulla, és sok királyi oklevél tanúbizonysága szerint veszítse el valamennyi áruját, és minden tulajdonát, amit akkor nála találnak. Béla király Aranybullája tanúsítja: továbbá a fentről lefelé és az alulról felfelé menő hajók vagy az áruval érkező kocsik álljanak meg Budán, és adják el mindazt, amit messziről hoztak. Továbbá több más királyvégezetül pedig Zsigmond király privilégiumából és megerősítéséből ismeretes: minden árut, bármiféle legyen is az, lett legyen szállítva vagy hozva vízen vagy szárazföldön, Erdélyből, vagy más országokból, vagy a mi birodalmunkból, bárhonnan is érkezzen ez német földre vagy Itáliába, ha ezeket át kell szállítani Buda városán, akkor ne vigyék azokat tovább, hanem minden erre szállított árut itt állítsanak meg, és adjanak vagy cseréljenek el, vagy szüllessen róluk más egyezés. A vásárlók és az eladók, bármiféle árut is hoznak Budára, akár Bécsből, akár más városból, németföldről,

vagy Lengyelhonból, Csehországból, Oroszországból, Poroszországból, továbbá itáliai országokból, nevezetesen Velencéből, és hasonlókból érkezve birodalmunkba, ne vigyék azt Buda városán túlra, hanem itt rakják le mindent eladásra, vételre vagy cserére. Hatalmunknál fogva megerősítjük, hogy a budaiak elvehetik minden tulajdonukat azoktól, akik ez ellen vétének, és nem vallják be áruikat valódi igazmondással. Az is a mi akaratunk, hogy királyi jussunkat ugyanezen város előjogainak és szokásainak megfelelően harmincadban vagy más adók formájában nekünk teljes egészében fizessék meg. Továbbá az is a mi akaratunk, hogy minden hajó, amelyik fentről vagy lentől jön, álljon meg, és legyen ott áruinak lerakata vagy eladásra vagy cserére, és minden kereskedő a városnak ugyanarra a partjára menjen és ne tovább. E rendeletet pedig adják tudtára minden kereskedőnek az egész világon.

423. Feljegyzés arról, hogyan és milyen mennyiség alatt kell és szabad a külföldieknek itt Budán az áruikat eladni.

Aranyfonálból hat tekerecs alatt.

Aranyos pamutból három font alatt.

Aranyos csipkéből egy márka alatt.

Pártaövből egy márka alatt.

Selyemfonálból négy font alatt.

Pernambukfából tíz font alatt.

Zöld gyömbért harminc font alatt.

Fügét egy hordócska alatt.

Mandulát egy mázsa alatt.

Olasz szőlőbogyót** egy hordócska alatt.

Kaprot egy hordócska alatt.

Szappant egy hordócska alatt.

Bádoghordócskákat egy hordócska alatt.

Ónt egy mázsa alatt.

Késekből ötszáz darab alatt.

Arrasi gyapjúszövetből három vég alatt. Furstati posztóból egy vég alatt.

Pergamentet félszáz darab bőr alatt.

Papírt öt rizsma*** alatt.

Bakacsint öt vég alatt.

Jobb cendlből egy köteg alatt.

Strucctollból ötven darab alatt.

Cseh fátýolból 100 szalag alatt.
Ágyhuzatot 12-esével vagy 13-asával 25 huzatot.
Gyenge minőségű ágyhuzatból 25 darab alatt.
A Stiglicéből valóban ötven alatt.
Kalapok darabját hat pfennig alatt.
A sárgás vászonból hat vég alatt.
Damasztot egy vég alatt.
Hímzett fátýolból két darab alatt.
Auersbergi gyolcsból három vég alatt.
Wattenveili gyolcsból hat vég alatt.
Szarvval díszített övből 25 darab alatt.
Lakatból kétszáz darab alatt.
Keféből háromszáz darab alatt.
Fésűből kétszáz darab alatt.
Ollóból száz darab alatt.
Felakasztható ételzsákból három tucat alatt.
Zacskóból harminc darab alatt.
Irhabőrből három köteg alatt.
Kék cérnából 15 font alatt.
Nyers vászonból egy vég alatt.
Rajnai kék gyolcsból és vörös vászonból négy véget.
Egyébiránt pedig minden pfennigért kapható árunak, amelyek alatt felsoroltatnak, darabját öt pfennig alatt.

*berzsenyfa (caesalpina)

**mazsola

*rizsma = 20 konc, 1 konc = 25 ív nyomópapír

19. Károly Róbert oltalomlevele az idegen kereskedőknek (1316 szeptember 16)

Károly, Isten kegyelméből Magyarország királya, az országunkban közlekedő kereskedőknek együttesen és egyenként szeretetteljes üdvözlétet. Mindnyájatokat megkeresve ezzel a levéllel kijelenthetjük nektek, hogy dolgaitokkal és

áruitokkal jöve, ha elődeink által jóváhagyott régi szokás szerint a köteles vámot megfizetitek, s a szávai rév mellett épített várunk alatt a harmincadot megadjátok, egész országunkban szabadon és biztonságban jöhettek-mehettek embereitekkel királyi hitünkre. Kelt Temesváron, szeptember tizenhatodikán, az Úrnak ezerhár omszáztizenhatodik évében.

20. Magyar-cseh kereskedelmi egyezmény. Károly Róbert oklevele a Csehországba vezető kereskedelmi út biztosításáról és vámjairól (1336 január 6)

Mi, Károly, Isten kegyelméből Magyarország királya, oklevelünk révén kihirdetjük, emlékezetül adva mindazoknak akiket illet, hogy miután az az országos közút, amelyen innen a mi királyságunkból Csehországba és más szomszédos országokba a kereskedő közlekednek, s viszont Csehországból, és más távolabbi országokból a mi előbb említett királyságunkba áruikkal és kereskedelmi javaikkal érkeznek, a háborús és békétlen idők óta gonosztevő emberek csalárdságai s jogtalan vámkivetések következtében jóformám mindeddig és egészen mostanáig elhagyott volt, mi, minthogy az Istentől ránk bízott tisztünkől fakad – az egymás közti kényelmesebb és nyugodtabb közlekedésük megjavítására és helyreállítására fordítván gondolatunkat – először is kiváltképpen a felséges és kiváló fejedelemmel, János úrral, ugyanazon [isteni] kegyelemből a csehek dicsőséges királyával, ami igen kedves rokonunkkal tanácsot tartottunk, s a fentebb említett dolgok ügyében behatóan érdemes megbeszélést folytattunk. Majd pedig – mindkét királyság javát figyelembe véve – királyságunk főpapjaival és báróival gondos tanácskozásra került sor. S az ő tanácsukra elhatároztuk, hogy mind a mi kereskedőink, mind Csehország s más távolabbi országok kalmárai az alább leírt országos közutakon kötelesek járni és közlekedni, s vámukat csak az alább megjelölt helyeken és módokon tartoznak elrendelésünkre fizetni. Tudni illik: a kereskedelmi áruk után nyolcvanadot kell fizetni a magyar királyság határai közé való első belépéskor Fehéregyházán, amelyet közönségesen Újvárnak neveznek; azután pedig vagy Sasváron vagy Szenicen minden egyes kereskedőkocsi után, amit közönségesen rudasszekérnek mondanak, fizetni kell egytizenhatod márkát vagy három garast; továbbá minden *aynczasnak* [ún. ajancaszekér] félvám, azaz másfél garas jár. Innentől kezdve csak Jablonicznál, Korlátkő vára vidékén kell

hídvámost leróni, mégpedig minden kocsit húzó ló vagy ökör után egy bécsi dénárt, továbbá az eladásra szánt jószágok közül két nagyobb után ugyancsak egy bécsi dénárt; azután négy kisebb állat után – mint amilyen a juh, a kecske és a disznó – szintén egy bécsi dénárt és nem többet. Ezt követően a Bikszárd nevű helyen vagy Binóc faluban kötelesek annyi vámost fizetni a kalmárszekerek után, mint amennyit Sasváron és Szenicen kell. Ezután Nagyszombattól Budáig az alábbi helyeken kell vámost szedni a kerskedők áruszekerei után a fent leírt módon: először Farkashidán, azután Semptén, majd az esztergomi érsekség Nyárhíd és Udvard nevezetű helységekben, azután a Dunán túl még Esztergomban, majd Csaba faluban, utána Óbuda vára előtt Szentjakabfalván; Buda város kapujában csak kocsik után kell vámost szedni úgy, amiként azt fentebb jeleztük, még azt is kihirdetjük, hogy a fent említett vámhelyeken nem szabad a kocsikat megállítani, kivéve azokat a városokat, amelyekben rendeletünk szerint harmincadot kell behajtani. Mind a Csehországi Brünn polgárainak, mind pedig a mi nagygyombati polgáraink elbeszéléséből tudjuk azt, hogy ezek a vámhelyek valamennyien Béla király ideje óta érvényesek, törvényesek és teljesen jogszerűek. Ezért oklevelünk révén az összes és mindenfajta kereskedőt – a mieinket, a csehországbelieket és a más országbelieket is –, akik kalmár áruikkal járkák az utakat, buzdítólag hívunk, s közöljük velük, hogy áruikkal, értékeikkel, javaikkal együtt békében, biztonságban, minden akadályoztatástól mentesen – áruik és személyük veszélyeztetése nélkül – az előbb említett vámhelyeken most és a jövőben is szabadon haladhatnak át. Következésképpen Lack fia: István mesternek, az újvári, berencsi és bolondóci várnagynak, Treutulnak mondott Miklós pozsonyi ispánnak, a korlátközi és hedrichi várnagynak, továbbá Tót Lőrinc mesternek, a semptei várnagynak, akik jelenleg az említett tisztségeinket viselik, s azoknak is, akik a jövőben lesznek majd официálisaink és várnagyaink, királyi rendeletünk által igen erős parancsba adjuk, s hasonlóan nektek is, akik az esztergomi érsek úrhoz szoktatok folyamodni, s veletek együtt az egyházak bármely más főpapjának, a nemeseknek, s egyéb különféle méltóságú és helyzetű embereknek, akik az említett vámhelyek valamelyikét is őrzik és tartják, ezen oklevelünkkel ugyancsak szigorúan kötelességetekké tesszük, hogy – figyelembe véve a mi kiváló kegyünket és szeretetünket – egyrészt kötelesek vagytok az előbb mondott utakat az említett kereskedők számára szabadon, minden akadálytól mentesen, biztonságosan és békében fenntartani, másrészt magukat a kereskedőket semmiképpen sem lehet zaklatni és zavarni s a nevezett vámhelyeken a vámkiszabás előbbieken tárgyalt mértékén túlmenően megterhelni és súlytani. Ellenkező esetben felségünk ellen fogtok súlyosan vétkezni. Azt akarjuk, hogy mindezt összességében és külön-

külön részeiben is előbb mondott szeretett híveink a vásárokon, a közhelyeken és a vidékeken annak rendje és módja szerint hirdessék ki és tegyék közzé. Kelt Visegrádon, az Úr megjelenésének ünnepén, az ő ezerháromszázharminchatodik évében.

21. Albeus mester összeírásának részlete (1237-1240)

In villa Nelka jobagyonum equestrium sunt XX mansiones, Othmar scilicet, Renke, Petrus et Egidius cum sua cognatione, preter parvulos et juvenes, quorum servitia debita monasterio Sancti Martini secundum confessionem suam sunt hec, quod videlicet debent servire in equis propriis ita, quod si contingat eos ire cum abbate, decano vel monacho aut curiali comite sive cum nuncio abbatis, equos suos procurant propriis expensis, persone vero ipsorum procurantur in victualibus, quamdiu sunt in via, ex parte monasterii. Si vero mittantur ad legacionem per se, tunc se et equos suos propriis expensis procurant. Item unaqueque mansio tenetur in suo curru et animalibus portare tunellam vini de vino monasterii in propriis expensis de Symigio et de Sala usque ad dictum monasterium Sancti Martini. Item unaqueque mansio debet metere monasterio duas capetias et una die fenum colligere et una die fenum portare. Preterea ad festum Sancti Martini quelibet mansio debet dare unam ydriam annone, et aliam brasii, et unum bovem triherbem de communi. Item dant liberas decimas dicto monasterio de omnibus bonis suis. Item semel in anno debent procurare dominum Abbatem dicti monasterii cum uno bove trianni, in galinis vero, anseribus, vino, cervisia et panibus, feno et annona ad sufficienciam. Si autem non contingat abbatem descendere inter eos, predictas procuraciones ipsimet portant ad monasterium. Item debent portare lapides, asseres in propriis curribus et animalibus ad monasterium, et custodire curiam abbatis. Nomina uduornicorum de eadem villa hec sunt: Tad, Chyd, Chekle, Maloco, Colombu, cum ceteris cognatis suis, qui vduornici insimul faciunt LVI mansiones preter iuvenes et parvulos. Et isti secundum propriam suam confessionem tenentur ad omnia servitiorum genera, sicut in privilegio (secundi) Andrea regis (et palatini temporis sui Nicolay) plenius continetur. Nomina coquorum de eadem villa sunt hec: Syldev, Feuche, Chotina, Zubud, Vros, Zumbboth cum sua cognatione (et filiis), qui insimul sunt XVI mansiones (preter iuvenes et parvulos); et isti secundum confessionem suam propriam tenentur ad plura servitiorum

genera secundum tenorem privilegiorum Sancti Ladizlai et regis Andree. Hec sunt nomina de eadem villa equestrium servientium: Cekez, Pousa, Aga, Cheme, Cegu, cum sua cognatione (et filiis), qui insimul faciunt XXII mansiones preter iuvenes et parvulos; et isti tenentur secundum confessionem eorum portare currus honeratos monasterii in propriis equis pinguibus et personis ubique per regnum Vngarie sicut necesse fuerit, et ad alia omnia genera servitiorum, preter vineas et aratra, sicut in privilegiis Sancti Ladizlai et Andree regum plenius continetur et usus etiam approbavit. Nomina pellipariorum de eadem villa sunt hec: Chvmoslo, Jacob, Dienys cum ceteris suis cognatis preter iuvenes et parvulos, qui insimul faciunt VI mansiones; et isti secundum suam propriam confessionem tenentur exercere servitium pellipariorum in officina monasterii, in expensis monasterii, et ad alia omnia communia servitia sicut de equestribus et de aliis dictum est supra. Hec sunt nomina tornatorum de eadem villa: Forcos, Vosc cum sua cognatione, qui preter iuvenes et parvulos sunt VI mansiones; et isti secundum propriam suam confessionem tenentur principaliter ad officium tornatorum plenarie et secundarie ad alia omnia communia servitia, sicut superius de equestribus jobagionibus et aliis dictum est. Hec sunt nomina lotorum: Tadeu, Vendegus cum suis cognatis de eadem villa preter iuvenes et parvulos, qui insimul sunt III mansiones; et isti tenentur ad omnia communia servitia, sicut superiores, secundum suam propriam confessionem. Hec sunt nomina tawarnicorum de eadem villa: Tyz, Cheme cum sua cognatione, qui preter iuvenes et parvulos sunt VII mansiones; et isti tenentur secundum suam propriam confessionem ad omnia communia servitia, sicut superiores. Hec sunt nomina preconum de eadem villa: Saul, Texe cum sua cognatione (et filiis), qui insimul sunt IIII-or mansiones preter iuvenes et parvulos; et isti secundum suam confessionem preter hoc officium ad aliud non tenentur. Hec sunt nomina pistorum de eadem villa: Chuka, Stephan cum sua cognatione et filiis, qui sunt preter iuvenes et parvulos VIII mansiones; et isti secundum confessionem suam propriam tenentur ad omnia communia servitia ut superiores. Hec sunt nomina sutorum de eadem villa: Lypart, Lypolt cum sua cognatione, qui preter iuvenes et parvulos sunt VI mansiones, qui tenentur ad omnia communia servitia sicut superiores. Hec sunt nomina qui parant marcium de eadem villa: Orod, Chod cum sua cognatione, qui preter iuvenes et parvulos sunt X mansiones, qui tenentur ad omnia communia servitia sicut superiores. Hec sunt nomina fabrorum de eadem villa: Zuga, Vosos cum sua cognatione, qui preter iuvenes et parvulos sunt XXIII mansiones, qui tenentur ad omnia communia servicia sicut superiores. Hec sunt nomina carpentariorum de eadem villa: Cozma, Petre cum sua cognatione, qui sunt preter parvulos et iuvenes V

mansiones, (et tenentur) ad omnia communia seruitia sicut superiores. Hec autem villa secundum communem considerationem vicinorum habet terram ad XXX aratra cum pluribus metis circumdatam, et est conterminalis per circuitum cum hiis villis: Nulos videlicet, Ganth, Nema, Barba, Tapan, Taryan es Asscun.

22. Részlet a beregi egyezményből (1233)

Item volumus et concedimus; quod Ecclesie libere portent sales suos ad Ecclesias ipsas; et ibi sub sigillo salinariorum, et prelati illius Ecclesie, in qua sales deponuntur, qui pro tempore fuerint, deponantur, depositique seruentur vsque ad octauas S. Stephani Regis; et tunc ab illo die vsque ad natiuitatem B. V. Marie soluatur eis argentum pro salibus, quos tunc Ecclesie habuerint penes se, secundum estimationem inferius adnotatam. Et si in illo tempore ipsi Salinarii ipsos sales non emerent, et Ecclesiis argentum, secundum dictam aestimationem, non soluerent; ex tunc omni tempore sales illos in proprium vsum ecclesiae percipientes, vendant iuxta sue arbitrium voluntatis; et omne lucrum, quod deberemus nos, vel alius rex, qui pro tempore fuerit, vel ipsi salinarii, inde percipere, totaliter cedat in vsus Ecclesiarum; nec a salinariis ipsis, vel nobis, vel aliis personis, aliquatenus molestentur, quin possint, quidquid placet eis, facere semper de salibus, ex quo in dicto termino non fuerit eis pecunia persoluta. Item dicimus de secundo termino, vt a festo S. Nicolai vsque ad festum Beati Thome Apostoli, pro salibus, quos apud se habebunt Ecclesie, sub sigillo salinariorum, soluatur eis argentum, secundum aestimationem adnotatam; quod si factum non fuerit, idem fiat, quod in casu superiore de salibus dictum est. Argentum vero, quod praedictis ecclesiis persoluetur, erit in bonis Frisaticis, vel in argento, cuius decima pars comburetur. Precia vero sunt haec: quod pro quolibet Tymino *salium aquaticorum*, persoluentur ecclesiis octo marce, excepta demo hospitalis Hierosolymitani, et ecclesiis Colocensi, et Bachiensis; quibus pro quolibet tymino dabimus decem marcas, si dictae ecclesie Colocensis et Baachiensis debeant deferre sales suos in *Zegedyn*, vel vltra; alioquin octo marcas habebunt. Pro maioribus vero salibus aquaticis, debemus abbacie de Egrus XXVI. marcas pro quolibet timino, et ecclesie Orodienis XXV. similiter pro quolibet timino. Pro salibus vero terrestribus dabimus vnam marcā pro centum Zuanis; si sales suos debeant habere in confiniis, excepto monasterio S. Gothardi, cui pro octoginta zuanis dabimus vnam marcā. Nos vero, et quicumque fuerit Rex

pro tempore, debemus mittere sales ad confinia, secundum tenorem priuilegiorum Ecclesiarum, et deponi debent in domibus priuilegiatorum; vbi stabunt sub sigillis salinariorum vsque ad predictos terminos. Et eodem modo omnia seruentur a nobis et ab ipsis, sicut dictum est in terminis supra dictis. Ecclesiae vero retinebunt de salibus suis ad vsus suos hoc modo: abbacia de Egrus tres timinos; Praepositus Orodienis cum Capitulo suo duo millia lapidum; Hospitale Hierosolymitanum cum omnibus domibus suis de Hungaria, IV. Timinos de talibus salibus, quales habet monasterium de Egrus; monasterium S. Gothardi duo millia et 500. zuanos ecclesia Varadiensis 2000; Ecclesia de Pernoch 1000. zuanos; ecclesia de Zeer 1000. zuanos; Ecclesia Colocensis vnum timinum; ecclesia Bachiensis vnum timinum; ecclesia Albensis Transilvana 2000. Zuanorum; ecclesia de Bulch 5000. *ecclesia de Epuryes* 3000. Ecclesia de Bistriz 4000. Ecclesia de *Zadust* 1000; ecclesia de Ysou 1000; ecclesia de Roncha 4000. Ecclesia de Kenaz 2000; ecclesia S. Philippi 1000; ecclesia de Geleth 500; ecclesia de Saxsvar 1000. ecclesia Cenadiensis 5000. ecclesia Tytulensis 3000. ecclesia de Chod 1000. zuanos Ecclesia Strigoniensis 2000 zuanorum; ecclesia Albensis totidem, Ecclesia Budensis 2000. ecclesia de Bokan 2000 zuanorum; Ecclesia de Pelis totidem; ecclesia de Kercz 1000. zuanos; Aliae vero ecclesiae, quarum nomina non exprimuntur, recipient ad vsum suum, secundum quod praelati earum in animas suas dixerint.

Item volumus et consentimus, quod sales in salisfodinis non vendantur carius, quam antiquitus vendi consueuerint ecclesiis; quae consueuerunt emere sales. Pro redditibus vero ecclesiarum, qui hactenus subtracti sunt in salibus, exceptis decimis, persoluemus 10 000 marcarum per quinque annos continuos; qui anni incipiunt computari a proximo Pascha resurrectionis Dominicae; et solutionem faciemus hoc modo: in primo anno in natiuitate B. Virginis soluemus 1000. marcas; in festiuitate S. Thome Apostoli 1000. marcas alias; et sic postea quolibet anno continue faciemus, quosque dictam pecuniam decem millia marcarum persoluamus, et totam istam pecuniam persoluemus in dictis terminis; episcopo Cenadiensi, abbati S. Martini de Pannonia, abbati Egriensi, vel eorum procuratoribus, habentibus a dominis suis procuratorias super hoc litteras speciales; vel duobus ex praedictis, vel procuratoribus eorum. Et soluemus eam in *domo Fratrum Predicatorum de Pest* in presentia Capituli, vel maioris partis distribuendam, et ordinandam, secundum voluntatem dicti legati de consilio Strigoniensis, et Colocensis Archiepiscoporum. Et nihilominus si praedictam pecuniam decem millia marcarum non soluerimus, in singulis terminis, sicut superius est expressum, volumus et consentimus, quod ecclesie, quibus sales sunt subtracti, non obstante ista compositione, libere et integre sint in eodem statu et iure, in quo erant ante compositionem istam.

23. Részlet Hans Dernschwam útinaplójából (1563)

Ulászló király korában, amikor a körmöci kamarát a Thurzó és a Fugger urak bírták, a magyar súlymárkából négyszáztizenhat darab magyar dénár készült; ekkor a megengedett plusz-mínusz négy dénár volt. Vagyis négyszáztizenhét, négyszáztizennyolc, vagy négyszáztizenkilenc darab még megengedhető volt, de négyszázhuszadik dénár már nem készülhetett egy magyar márkából, ezért az érmekiverési nyilvántartó könyvbe négyszáztizenhat dénárt vezettek be először, majd a többletet – ha ilyen akadt – külön feljegyezték, hogy látni lehessen, a pénzverők hogyan daraboltak, és ezt máskor figyelembe tudják venni.

A Thurzó urak szorgosan és komolyan végezték a felügyeletet, hogy a dénárokat egyenlő súlyban készítsék, a rendet meg ne szegjék, a dénárt ne könnyítsék és megfelelő kerek formában verjék. De arra is, hogy a vasmetsző a dénár körszélét ne készítse túl nagyra vagy túl szélesre, valamint, hogy a vasmetszőnek biztos keze legyen, és ne bízza a munkát tanoncokra vagy a képmetszőkre. Ahhoz, hogy a pénzverők a dénárt egyenlő súlyban tudják darabolni és készíteni, korábban és a Thurzó urak idejében is a lemezsávokat vasformán át kellett húzniuk, miként az aranyművesek és dróthúzóknak teszik. Ezt a vonópadot a körmöciek Böheim Bernát idejében, az ő jóváhagyásával félretették, aki kamaragróf volt és szintén pénzverő. Mikor Lajos király korában a négylatos pénzeket verték és Németalföldről Körmöcre és Budára hozták a pénzverőket, ezek a német pénzverők kézből darabolták a lemezsávokat és egyenlőtlen dénárokat készítettek. A körmöci dénárok azonban egyenlők voltak, mivel a lemezsávokat előzőleg vasformán áthúzták, és az öreg Thurzó és Fugger urak rendet tartottak. Amikor a német pénzverők nem vertek oly tiszta dénárokat, mint a körmöci pénzverők, a vonópadot csalópadnak nevezték, és amikor a körmöci pénzverők ismét hazatértek, a vonópadot Esztergomnál a Dunába dobták, tehát azóta egyenlőtlen pénzt készítettek, mivel kézből akarták a dénárt darabolni, mint a német pénzverők; Németországban ugyanis nagy pénzek vannak, és aprópénzeiket a napi kiadásokra kevés gonddal készítik a kisemberek részére, amint ez meg is látszik a bécsi és más pfennigeiken. Magyarországon azonban mindenkor jó ezüstpénz volt. Ezért – mint már említettük – ezt gondosan verték gazdagnak, szegénynek, kereskedőnek és egyszerű embernek egyaránt. Azonkívül Magyarország egyes társországaiban is kizárólag magyar pénz forgott, ezért a pénz olyan súlyban készült, hogy azt senki se kifogásolhassa, és mindenkinek megfeleljen. De most mindenki félretolja a magyar pénzt s aranyforintra váltja

százötven dénárjával, ezért aztán az országból elfogy a pénz. Igaz, néhányan ezt kívánják, akik bányászatot üznek, és van jócskán pénzük, de ez nem szolgál az ország javára, mert ezáltal az fog bekövetkezni, hogy végül is két dénár jut a kereskedőnek egy dénár helyett, és a magyar pénz eltűnik az országból, miként korábban az összes más pénzfaj., kizárólag a dénár egyenlőtlensége miatt. Tehát előáll annak a szükségessége, hogy a magyar pénzt az összes kamarában megreformálják a német pénzzel szemben, csakhogy az ország helyzete miatt most ez lehetetlen.

Elhiszem, hogy mindez az esztergomi püspök tetszésére szolgál, mert most háromszor akkora a pizétum, mint azelőtt, Pál püspök idején, de ez most mellkeresztjébe kerülhet, és kolostorba is elzárhatják. Nem kevésbé hibás Haller Farkas is, mivelhogy befizethette volna tartozását. Az esztergomi püspök egyben olyan is, mint a pénzverdék gondviselője és felvigyázója; a pizétum – ami 28 részből egy rész – azért jár neki, hogy felvigyázzon a magyar pénz helyes és szorgalmatos készítésére, ellenkező esetben a császár vagy a király meg is büntetheti. Azonkívül figyelemmel kell kísérnie a hamis pénz felbukkanását az országban és azt tartozik bejelenteni az uralkodónak. A pénzverők korábban filléreket is verettek, hogy növeljék a darabszámot, és több legyen a hasznuk mint a dénárokon; ezt sem szabad engedélyezni. S a pénzverőknek volt egy Eischler György nevű polgáruk, akinek heti két forintot adtak, hogy ügyeiket képviselje a királyi udvarnál és ott dolgaikról tárgyaljon. Mivel meg akarják részben reformálni a pénzverést, újra a vonópadot követelik, s azért lépnek fel az udvarnál. De most már elég legyen a pénzverésről, mert ennyi az igazság.

A Magyarországon vert ezüst és aranypénzekben látható két betű azt jelzi, hogy melyik pénzverő házában verték őket s melyik kamaragróf idejében. Tehát Körmöcbányán, ahol Thurzó úr állt a pénzverde élén, az érme egyik lapjára a „K”, a másik lapjára a „H” betűt verték, mindez Körmöcbányát és Hans Thurzót, azaz Thurzó Jánost jelenti. Őutána a pénzekre a „K” és a „G” került – vagyis Körmöcbánya és Georg Thurzó, vagyis Thurzó György. Ezt követőleg a „K” és az „A” betű jelent meg az érmék lapjain, ami Körmöcbányát és Alexius Thurzót, vagyis Thurzó Eleket jelentette. Mária királyné a körmöcbányai kamarát újból saját igazgatása alá vonta, s Böheim Bernát lett a kamaragróf; ekkor a pénz egyik oldalán a „K”, a másik oldalán a „B” betű Körmöcbányát, illetve Böheim Bernátot jelentette. Böheim után valóságos kamaragróf nem is következett, hanem csak egy-egy intéző, mint Thoprovitzka és Himmelreich Baltazár. De most már jogosan verhetik az érmekre a „K” és a „W” betűt, ami Körmöcbányát és Wollf Rollt, vagyis Rolff Farkast jelent.

Nagybányán – mivel itt is Thurzó volt a kamaragróf – „N” és „H” betűt verték a forintokra, ami Neustadtot (Nagybánya) és Hans Thurzót, vagyis Thurzó Jánost jelent. Jómagam itt, Nagybányán verettem aranyat és ezüstöt, s ezeknek az érméknek egyik lapjára az „N”, a másik lapjára az „A” betűt verettem, ami Neustadtot (Nagybánya) és Alexius Thurzót, vagyis Thurzó Eleket jelenti.

Az erdélyi Nagyszebenben a forintokra a „H” betűt és a kamaragróf címerét verték, utána még egy „H” betűvel. Mindez Hermannstadtot, vagyis Nagyszebent jelzi és Pemmflinger kis pajzsba foglalt címerét; ilyképpen volt található a régi forintok hátlapján minden város és kamaragróf névjelzése. Nagy mulasztás, hogy Körmöcbányán a pénzre még mindig ráverik a „B” betűt, jóllehet Böheim Bernát már nem kamaragróf, mi több: már nincs is az élők sorában. Ha a császári vagy királyi felség, avagy a kamarai vezető urak erről tudomást szereznének, a „B” betű lekerülne a pénzekről.